

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu**

SAYALI SADIQOVA

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
TERMINOLOGİYANIN
STANDARTLAŞDIRILMA
FORMALARI**

BAKI-2015

*Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.*

Elmi redaktor: akademik **T.Hacıyev**

Rəyçilər: f.e.d., professor **Q.Kazımov**
f.e.d., professor **İ.Qasımov**

Sayılı Sadıqova. Azərbaycan dili terminologiyasının standartlaşdırılma formaları. Bakı, "Elm", 2015, 484 səh.

Monoqrafiyada Azərbaycan dilində terminologiyanın aktual problemləri - təkmilləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi yolları, terminoloji sistemlərin inkişaf istiqamətlərinin məntiqi-lingvistik əsasları tədqiq edilmiş, terminologiyanın unifikasiya və standartlaşdırılmasının nəzəri və praktikası ilə bağlı məsələlər lingvistik təhlilə cəlb olunmuşdur.

Əsərin terminologiyanın nəzəriyyə və praktikası, termin yaradıcılığı prosesinin tənzimlənməsi ilə bağlı gələcək araşdırmalara yeni istiqamət verəcəyinə ümid edirik.

Qardaşım YUSİFƏ ithaf edirəm !

GİRİŞ

Elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə yaradılan ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi terminoloji bazanın zənginləşməsinə təsir göstərir. Bu proses Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsini, dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Lakin, terminologiyada terminlərin müxtəlif şəkildə tədqiqi zamanı meydana çıxan fərqli fikirlər onun obyektini, məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirərkən fikir ayrılıqlarının yaranmasına səbəb olur. Ona görə ki, dilin ümumi leksik sisteminin müəyyən funksiya daşıyan söz qruplarına bölünməsi zamanı dəqiq və aydın olunmuş meyarlar, onların qruplaşdırılmasında vahid prinsiplər hələ də tam və qəti şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Terminoloji leksika ilə bağlı müxtəlif baxışlar mövcud olsa da, dilçilikdə daha çox qəbul edilən aparıcı fikir və əsas prinsip odur ki, onlar dilin ümumi lüğət tərkibinin xüsusi bir hissəsi olmaqla onun qanunlarına əsaslanaraq formalaşan və inkişaf edən leksik qatını təşkil edir. Leksikanın mühüm bir hissəsini təşkil edən bu qat bəzən xüsusi (ayrıca) leksika da adlandırılır. Çünki dilin leksikasına daxil olan hər bir sahə terminologiyası özünəməxsus vahidlərə malikdir və onların mənası da bilavasitə aid olduqları sahələrdə müəyyən edilir. Bu sahə terminləri də bütövlükdə dilin terminoloji sistemini təşkil edir. Terminoloji sistemə daxil olan terminlər bilavasitə həmin sahələrə aid olan anlayışları ifadə edir və onların mənası sahə mütəxəssislərinə daha çox aydın olur.

İstənilən elmi, texniki sahələr ilk növbədə anlayışlar sistemidir və bu anlayışları dil vahidləri ilə - terminlərlə işarə etmədən, yəni adlandırmadan həmin anlayışları müəyyənləşdirmək, izah etmək, mahiyyətini anlamaq sadəcə olaraq mümkün deyildir. Bu da onunla nəticələnir ki, bu və ya digər bilik, elm, texnika sahələrinə nüfuz etmək, onun mahiyyətini anlamaq üçün bu sahələrlə bağlı anlayış və məfhumların işarələri – terminləri yaranır. Bu leksik qat öz mahiyyətinə, işlənmə sahələrinə və xüsusiyyətlərinə görə ümumi lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarından, xüsusilə ümumişlək dil vahidlərindən öz xüsusi mövqeyinə, funksiyasına, mahiyyətinə və roluna görə fərqlənir. Bu fərqli xüsusiyyətlər, ümumdil hadisəsi olması, məfhumları və anlayışları adlandırması və s. termini məntiq, psixologiya, dilçilik və digər bilik sahələri ilə əlaqələndirir. Lakin terminlərdə daha çox iki cəhət anlayış və onun dil işarəsi əsas götürülür, hansı forma, məzmun və quruluşa malik olmasından asılı olmayaraq onlar leksik dil elementi kimi özünü göstərir. Leksikanın bu xüsusi qatı bir çox məqamlarda özünəməxsus semantikasi, sistemliliyi, strukturu və qanunları ilə ümumişlək leksikadan xeyli dərəcədə fərqlənir.

Dilin terminoloji sisteminin formalaşması qanunauyğunluqları, terminyaratmanın forma və üsulları, mənbələri haqqında nəzəri ümumiləşdirmə xüsusi terminologiya üçün ümumi - nəzəri əsasları müəyyənləşdirir. Məhz bununla da ayrı-ayrı dillərin terminoloji sisteminə, eləcə də sahə terminologiyalarında baş verən müxtəlif proses və hadisələrin nəzəri şəkildə öyrənilməsi ən aktual problemlərdəndir. Çünki terminlər adlandırdığı anlayışlarla bağlı olduğu kimi, anlayışlar da təfəkkürlə, cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ona görə də terminologiya, onun nəzəri və praktik problemləri oxşar dil hadisələri olmaqla cəmiyyətin inkişaf

tempo ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Bu baxımdan termin və terminologiya problemi ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə daxildir. Terminologiya ilə bağlı problemlər dilçiliyi müxtəlif elm sahələrinə yaxınlaşdırır. Təsadüfi deyil ki, istənilən elmin tarixi sahə ilə bağlı anlayış və terminlərin inkişaf tarixini də özündə ehtiva edir. Bu baxımdan terminologiyanın inkişaf tarixi - milli problem olmayıb, həm də dünya elminin tarixi, ictimai-siyasi həyatın, ayrı-ayrı xalqların qarşılıqlı mədəni əlaqələr tarixi problemidir. Deməli, bütövlükdə dilin inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə sıx şəkildə bağlı olduğu kimi, onun nəticəsi olaraq dilin terminoloji qatının inkişafı da bilavasitə bu inkişaf və tərəqqi ilə bağlı olur. Leksikoloji baxımdan terminlər onların ifadə etdiyi elmi - texniki anlayışlardan kənar anlayışın birbaşa ifadəçisi olan söz kimi, dil vahidi kimi araşdırılırsa, terminoloji baxımdan terminlər anlayışların mahiyyətindən çıxış edərək, adlandırılan anlayışların aid olduğu sistemə uyğunluğuna, bu sistemdə anlayışın yerinin müəyyənləşdirilməsi kimi yanaşılır. Bütün hallarda terminlər elmi dilin vahidləri olmaqla terminologiyada öyrənilir. Ona görə də dilçilərin tədqiqatında bu məsələlərin kompleks şəkildə araşdırılması dilçiliyin aktual problemlərindəndir. Ayrı-ayrı terminoloji məktəblərin təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, onların həll yollarının müəyyənləşdirilməsi terminologiyanın ümumi nəzəri əsaslarını təşkil edir. Bu məsələlərə həm də ayrı-ayrı dillərin müxtəlif sahə terminologiyalarının formalaşması və onların termin yaradıcılıq prosesi də daxildir. Bu zaman dillərarası əlaqələrin məntiqi nəticəsi və tədqiqat obyektinin düzgün təhlili dil konstruksiyalarının işarə olunma imkanlarını üzə çıxarır.

I FƏSİL

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAFI.

§ 1.1. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Terminologiya elmin, texnikanın, istehsalatın, sənaye və kənd təsərrüfatının, ədəbiyyat və incəsənətin, iqtisadiyyatın, ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrinə məxsus anlayışları nominativ və definitiv şəkildə ifadə edən xüsusi funksiyalı leksikanı əhatə edir. Terminologiya leksikologiyasının ən fəal, dəyişkən, artan, təkmilləşən, yeniləşən hissəsi olmaqla yanaşı sosial-iqtisadi inkişaf, elmi texniki tərəqqi, mədəni inqilab, istehsalın intensivləşməsi nəticəsində yaranan çoxlu sayda elmi səciyyəli sözlərin toplum olaraq yaratdığı sistemdir. Yəni, dilin leksik qatının xüsusi funksiyalı hissəsini təşkil edən vahidlər terminoloji sistemi yaradır. Bu sistemə daxil olan terminlər fərqli xüsusiyyətləri, spesifik əlamətləri ilə digər sözlərdən seçilir ki, onlar da dilin elmi üslubunun formalaşmasında başlıca rol oynayır. Terminlər, eləcə də gələcəkdə terminoloji səciyyə alacaq bir çox ümumişlək sözlər dilin inkişafının lap qədim dövrlərində yaranmışdır. Əlbəttə, bu terminlərin sahələrə ayrılması, onların bölgüsü ilk dövrlərdə olmamışdır. Bölgü sonralar meydana çıxmışdır. Elm sahələrinin diferensiasiyası prosesi gücləndikcə, sahə terminologiyalarının inkişafı da sürətlənmişdir. Terminin təyini, hər şeydən əvvəl, sahə anlayışı ilə bağlıdır. Buna görə də sahə terminlərinin yaranmasında aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır: 1) sahədən kənarında həmin sahəyə aid termin yarana bilməz; 2) sahə terminləri onun baza anlayışlarının təyini prosesində yaranmağa başlayır və

sahənin sonrakı inkişafı ilə artır; 3) sahənin bir anlayışı digərlərinə əsasən təyin edildiyinə görə sahəyə aid terminin müəyyənləşməsində kontekstdə həmin terminoloji sahənin başqa vahidləri də iştirak edir; 4) sahəyə aid anlayışların dəqiqləşdirilməsi prosesində terminin dəyişməsi və terminin yeni variantlarının yaranması hadisəsi baş verə bilər.

Hər bir dildə, o cümlədən də Azərbaycan dilində terminlərin yaranması prosesi əsasən iki istiqamətdə gedir. Bunlardan biri dilin lüğət tərkibindən istifadə etmək, ikincisi isə elmi terminlərin alınmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlər dilin xüsusi funksiya daşıyan sözləridir. Belə ki, dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə iyerarxik ardıcılıqla düzölmüş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır.

Xüsusi leksikanın, terminlərin təşəkkül tarixi qədimdir. Bu qədimlik tarixən ümumişlək söz kimi istifadə olunan vahidlərin sonradan terminləşməsi səviyyəsində özünü göstərir. Belə sözləri prototerminlər də adlandırmaq olar. Bu, müasir dövrdə terminoloji sistemi olan dillərə xas xüsusiyyətdir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, “Dünyada 6000-dən artıq dil olsa da, inkişaf etmiş elmi terminologiya yalnız 60 dildə mövcuddur və 300-ə qədər elm sahəsini əhatə edir. Bununla yanaşı hər bir dildə terminoloji cəhətdən işlənmiş sahələr o qədər də çox deyildir. Hər bir sahədə terminoloji fəallıq yeni anlayış və terminlərin yaradıldığı sahənin məhsuldarlığından, bu prosesdə iştirak edən amillərdən və beynəlxalq əməkdaşlıqda qazanılan uğurlardan asılıdır” (248, s.4).

Qloballaşma dövründə terminologiya sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki,

indi elmi-texniki tərəqqi müasir cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Bir vaxtlar elmlərin diferensiasiyası nəticəsində yeni sahələr yaranmışdırsa, hazırda elmlərin inteqrasiyası müasir elmi istiqamətlərin açılmasına və həmin istiqamətlərin sonradan müstəqil elm kimi inkişafına daha çox təkan verir. Məsələn, aviasiya hazırda yeni inkişaf etmiş sahədir. Eyni zamanda onun özünün də yeni-yeni sahələri yaranır. Belə sahələrdən biri də logistikanın müstəqil bir sahə kimi formalaşmasıdır. Qeyd olunan cəhət, təbii ki, bir sahə terminlərinin digərinə keçməsinə səbəb olur. Məsələn, müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən informatika və fəvqəladə hallarla bağlı terminologiyada bir çox sahələrin - fizika, riyaziyyat, geologiya terminləri də işlənir. Əlbəttə, belə sahələrin sayının artması elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır. Çünki dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Ona görə də cəmiyyətdə, ictimai həyatda, elmi-texniki tərəqqidə baş verən hər bir hadisə, elmi yeniliklər dildə öz əksini tapır. Beləliklə, cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında inkişaf edir. Bununla da dilin lüğət tərkibinin ən çevik hissəsi olan terminologiya daima inkişaf edib zənginləşir. Belə ki, hər bir elm sahəsi üç əsas anlayışlar sistemindən təşkil olunur: onun məzmununu təşkil edən, özündə əks etdirən bir çox faktların toplusundan, onun nəticəsində meydana çıxan təsəvvürlərdən və bu təsəvvürlərin ifadə olunduğu terminlərdən. Hər bir elmi biliklər sahəsini bu üç atribut olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu baxımdan elmi biliklərin, ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafında dil təsadüfi funksiya daşımır, dil hər bir elmin struktur elementlərindən biri kimi meydana çıxır. Deməli, elmi dil vahidləri məhz terminologiya vasitəsilə elmə daxil olur.

Sosial quruluşun dillə əlaqəsi sosial təbəqələr və onları birləşdirən bütün elementlərlə vəhdət yaradır. Lakin bu amillər eyni dilin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına əsaslı şəkildə mane olur. Bütün bunlar terminologiyanın inkişafının daim nəzarət altında olmasını tələb edir.

Dildə diferensiasiya həm cəmiyyətdə təbəqələşmənin nəticəsi, həm də dil əlaqələrinin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Dil daşıyıcıları müxtəlif təbəqələri təmsil etsələr də, müasir dövrdə onlar müxtəlif sahələrə aid biliklərə malikdirlər. Eyni zamanda dövrün tələbi kimi meydana çıxan cəhətlərdən biri də odur ki, bir çox işlərdə ayrı-ayrı sahələr üzrə bilikləri mənimsəmək zəruridir. Məsələn, kompüterlə iş, internetdən istifadə, hüquq, iqtisadiyyat, mühasibat, ictimai-siyasi hadisələr üzrə məlumatlara yiyələnmək əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, elmlərin terminoloji sistemlərində zənginləşmə və inkişaf daha intensiv şəkil almışdır. Sahə mütəxəssislərinin və müxtəlif elmlərin qovşağında yaranan yeni sahələrə müraciət edən tədqiqatçıların bir-birinin işlərini başa düşməsi üçün terminoloji səviyyədə heç bir çətinlik üzə çıxmır. Lakin hər bir elmi araşdırmada terminoloji bazaya müəllif mövqeyi özünü aydın göstərir. Bu da elm sahələrinin terminologiyası ilə bağlı problemlər yaratmaqdadır. Bu problemlərin ümumi dairəsinə aşağıdakıları daxil etmək olar: 1) terminlərin nizama salınması və sistemləşdirilməsinin zəif aparılması; 2) terminlərdə çoxmənalılıq və onların şərhində fərqlilik; 3) termin yaradıcılığında fərdi və ya müəllif meylinin güclənməsi; son dövrlərdə genişlənmiş “nominasiya partlayışı” və onunla bağlı olaraq elmi kontekstdə sözlərdən, terminlərdən istifadə zamanı dəqiqliyin, eləcə də normativliyin zəifləməsi; 4) elm sahələrinin integrativliyinin artması; 5) terminalma pro-

seslərinin tənzimlənməməsi. Bununla yanaşı, bəzi məsələlərin həllində müəyyən dillərdə terminologiyada gedən prosesləri tənzimləyən qurumların təsiri vardır. Məsələn, Azərbaycanda Terminologiya Komissiyası müxtəlif sahə terminlərinin vaxtaşırı müzakirəsini təşkil edir, terminləri qəbul edir. Terminologiya Komissiyasının qəbul etdiyi terminlərin siyahısı həmin Komissiyanın “Terminologiya məsələləri” məcmuəsində nəşr olunur. Lakin terminlərin dəqiqləşdirilməsi və qəbul edilməsi prosesi müasir dövrdə terminlərdən istifadə olunması və yeni termin yaradıcılığı prosesini qabaqlaya bilmir. Hazırkı informasiya mübadiləsi prosesinin ifrat sürətliliyi buna mane olur. Buna görə də, terminologiyada baş verən proseslərdən ən əsası yeni terminlərin yaranması və onların dünya dillərində yer almasıdır. Müasir dövr terminologiyasında termin yaradıcılığının daha çox beynəlxalq dil zəminində getməsi ilə səciyyələnir. Yəni terminlərin yaradılmasında ingilis dili aparıcı mövqeyə keçmişdir. Dilin dominantlığını şərtləndirən cəhət elmi fikirlərin, məlumatların beynəlxalq dildə yazılması və yayılmasıdır. İnternet xidmətindən istifadə yeni anlayış adlarını bildirən terminlərin internet vasitəsi ilə ingilis dilindən götürülməsinə şərait yaradır. Müxtəlif dil daşıyıcıları yeni terminlərdən istifadəyə fərqli şəkildə yanaşırlar. İstifadəçilərin bəziləri terminlərin öz dillərində qarşılığını axtarıb tapmağa səy edir, dilin öz vasitələrindən istifadə etməklə yeni termin yaratmağa çalışırlar. Digər qismi isə alınma terminlərə, başqa qismi kalka yolu ilə termin yaradıcılığına üstünlük verir. Bu problemlər ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı terminoloji mərkəzlərin yaranmasını zəruri edir.

Hər bir dil daşıyıcısı üçün biliyin dil vasitəsi ilə təzahürü vacibdir. Bu təzahür dil daşıyıcısının ictimai, elmi biliklərin mənimsənilmə göstəricisidir. Belə mənimsəmənin

mühüm vasitələrindən biri termindir. Termin predmet və dilin ifadə vasitəsi olub elmi mətndə dayaq, baza rolunu oynayır. Termin elmi biliklər çərçivəsində bütün informasiya məkanını təşkil edən və formalaşdıran predmet-məntiq, eləcə də assosiativ-mədəni əlaqələrin budaqlanmış sistemini yaradır. Terminə funksional yanaşma, onun xüsusi adlandırma və definitiv təbiətini üzə çıxarır. Terminləri digər söz qruplarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onların elmi konsepsiya ilə bağlı olmasıdır. Bu, daha çox müxtəlif ekstralinqvistik amillərlə bağlı olur. Həmin ekstralinqvistik faktorların əsas və aparıcı xüsusiyyətləri terminin dildəki statusuna da təsir göstərir. Belə ki, terminlərdə tədqiqatçıların müşahidə etdikləri əsas cəhət elmi-texniki faktların nəzəri dərkinin öz əksini tapmasıdır. Bunun nəticəsində terminoloji adlandırma ilə bu və ya digər biliklər sisteminin terminləşən anlayışları arasında sıx əlaqənin yaranması meydana çıxır.

Məhdud istifadə dairəsinə malik olan terminlər milli dilin ümumişlək leksikası ilə qarşı-qarşıya qoyulmamalıdır. Belə ki, milli dillərin lüğət tərkibini nəzərdən keçirsək, aydın olur ki, ümumişlək sözlər lüğət tərkibinin əsas nüvəsini təşkil edirsə, terminoloji leksika bu nüvənin ayrı-ayrı hissələridir, bu hissələrin hər biri – kimya, riyaziyyat, fizika, tibb və s. spesifik cəhətlər əsasında inkişaf edir. Təbii ki, bu zaman dilin daxili qanunauyğunluqları və normaları qorunur. Göründüyü kimi, ümumişlək sözlərlə terminləri iki tam fərqli qrup kimi qarşı-qarşıya qoymaq olmaz. Çünki dilin lüğət tərkibinin ayrılmaz hissələri arasında əlaqələr mövcuddur. Bu daha çox dildə reterminləşmə və determinləşmə proseslərinin daimi baş verməsində özünü göstərir. Müasir dövrdə terminologiya ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması təsadüfi deyildir. Terminologiya ilə ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin güclənməsi tendensiyası güc-

lənir. Maşın tərcüməsi, avtomatik axtarış sistemləri, ekspert sistemlərinin hazırlanması ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sisteminə yanaşmada yeni münasibətlərin formalaşdırılması tələbini ortaya qoyur. Belə ki, avtomatik lüğətlərin hazırlanması məsələsində iki tip lüğətin maşında ayrıca yerləşdirilməsi əsas götürülür. Lüğətin iki tipi kimi dilin əsas lüğəti və terminoloji lüğətlər nəzərdə tutulur. Onların fərqləndirilməsi avtomatik lüğətlərin optimal strukturunun təyin olunması məsələsinə terminoloji aspektdən yanaşmanı tələb edir.

Diskurs nəzəriyyəsi terminlərin şifahi nitqdə, danışiq dilində, mətnə və ümumiyyətlə, kommunikativ aktda istifadə olunması xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək zərurətini yaradır. Ayrı-ayrı diskurslarda diskurs vahidlərinin bir-biri ilə kogeziyası, diskursdaxili və mətnə daxili əlaqələrin yaranması prosesində terminlərin rolu hələ ki, müəyyənləşdirilməmişdir.

Dilin daşıyıcıları arasında qarşılıqlı təsirlə səciyyələnen nitq aktı kommunikasiya aktı adlanır. Kommunikativ aktın gedişində iştirak edən tərəflər qarşılıqlı duran kommunikativ vəzifələri həll edirlər. Nitq təsiri həmişə informasiyanın ya ötürülməsinə, ya da qəbuluna köklənir. İnformasiyanın ötürülməsi zamanı onun müəyyən dilin vahidləri və vasitələri ilə kodlaşdırılması baş verir. Kodlaşdırılan vahidlər arasında terminlər, təbii ki, müəyyən çoxluq təşkil edir. Deməli, informasiyanın ötürülməsində terminlər fəal iştirak edir. Bu terminlərin hansı sahəyə aidliyi, ötürülən informasiyanın sahə mənsubluğu kontekstinin məzmunu ilə bağlıdır.

Terminologiyada mübahisə obyektı olan məsələlərdən biri elmi dillə ədəbi dil arasındakı münasibətdir. Bəzi tədqiqatçılar (176) elmi dili müstəqil obyekt kimi ayırır. Terminolo-

loqların çoxu isə (162,175) elmi dilə ədəbi dilin alt sistemi kimi baxırlar və bu zaman aşağıdakı əlamətlərə istinad edirlər: 1) elmi dilin nizamlılığı və işlənməsi; 2) normativlik və kodlaşdırılma; 3) sabitlik; 4) peşə kollektivinin hamısı üçün məcburilik; 5) xüsusi kommunikasiyanı təmin edən universallıq. Elmi dildə əsas fərqləndirici cəhət bu dildə terminlərin çox istifadə olunmasıdır. Eyni zamanda elmi dildə verbal vasitələrlə yanaşı, averbal vasitələrdən (sxem, çertyoj, formul, diaqram, qrafik, işarələr və s.) də istifadə edilir. Bu cəhətlər elmi dildə fərqləndirilir. Eyni zamanda ədəbi dildə terminlərin işlənməsində müəyyən sərbəstlik vardır. Bəzən bu sərbəstlik terminin çoxmənalılığına, onların müəyyən qədər başqa cür işlədilməsinə də imkan yaradır. Bütün bunlar terminoloji tədqiqatlara elmi prizmadan yanaşmanı tələb edir.

Müasir dövrdə dildə internetlə, informatika ilə bağlı terminlər daha çox işlənir. Şübhəsiz ki, terminlərin işlədilməsində müşahidə olunan xüsusiyyətləri dəqiqləşdirmək, reterminləşmə və determinləşmənin hansı sahələrdə daha çox baş verməsini aydınlaşdırmaq lazım gəlir.

Müasir dövrdə terminoloji tədqiqatlar sferası xeyli genişlənmişdir. Elmlərin diferensiasiyası və inteqrasiyası, informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi, yeni elmi istiqamətlərdə terminlərin işlənmə xüsusiyyətlərinin dərinədən öyrənilməsinə tələbatın artması terminologiya sahəsində işlərə xüsusi diqqət verilməsi zərurətini yaradır. Eləcə də, yeni terminlərin yaradılması prosesində dilin lüğət tərkibindən geniş istifadə, alınma terminlərin ədəbi dilə və danışiq dilinə sürətlə nüfuz etməsi və bu nüfuzetmənin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir.

1.2. MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMİN YARADICILIĞININ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan dili qədim və zəngin dillərdən biridir. Bu dildə elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid terminologiya yaranmışdır. Bu da dilin zəngin funksional imkanlarından irəli gəlir.

İctimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər, ölkə iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin bərqərar olması, elmi strategiyanın inkişaf istiqamətlərinin müxtəlifliyi, ictimai-fəaliyyətin genişləndirilməsi terminologiyanın inkişafına təsir edir. Çünki müəyyən tədqiqat və elmi axtarışlardan əldə edilən nəticələr, çıxarılan qanunlar, cəmiyyətdə gedən proseslər anlayışlarda, terminlərdə öz əksini tapır. Elmi fikirlərin bir-birindən ayrılması, fərqləndirilməsi nə qədər əhəmiyyətlidirsə, onların ifadə formasından ibarət olan terminlər də elmi dilin qavranılma mənbəyidir. Bu baxımdan elmlərin inkişafında anlayışların təyin olunması vacibdir. Anlayışın formalaşması prosesində onun dəqiq təyin olunması əsas cəhətlərdən biridir. Çünki termin anlayışın daşıyıcısıdır. Ona görə də elmi-texniki tərəqqi dövründə terminoloji iş həyata keçirilərkən bu və ya digər terminin hansı məna kəsb etdiyini müəyyən etməyə ciddi diqqət yetirilməlidir. Terminin məna kəsb baxımından düzgün seçilməsi bu terminə uyğun anlayışın ən əsas əlamətlərinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar müvafiq terminlər yaranır, lakin həmin terminlərin mənası dəqiq, dürüst müəyyənləşdikcə onları yaradan elm və texnika sahəsinin özü də irəliləyir. Elm inkişaf etdikcə hər hansı bir proseslə bağlı təsəvvür yaranır. Təsəvvürün inkişafı məfhumu əmələ gətirir. Məfhum isə

anlayışın əmələ gəlməsinə təkan verir. Məsələn, “inersiya”, “ətalət” haqqında təsəvvür fizika elminin inkişafı tarixinə diqqət etdikdə, görünür ki, Qalileyin sələflərinə məlum olmuşdur. Bununla belə Qaliley “cismə başqa cisimlərin təsiri olmadıqda onun sürətini saxlaması” hadisəsinə inersiya adı verdiyi andan etibarən (Azərbaycan dilində “inersiya” termininin qarşılığı olaraq “ətalət” termini işlədilir) bu hadisə haqqında təsəvvürün özü dəqiqləşdi və bu termin elmə daxil oldu.

Eləcə də “elektrik cərəyanı” termini indi hər bir adama tanışdır. Qədim yunan alimləri müəyyən etmişdilər ki, kəhrəbanı yuna sürtdükdə müxtəlif cisimləri özünə cəzb edir. Kəhrəba yunanca elektron deməkdir. “Elektrik” termini də buradan əmələ gəlmişdir. Sonralar isə Amper Andri-Mari elektrik və maqnit hadisələri arasındakı əlaqəni ifadə edən ilk nəzəriyyəni yaratdı, “elektrik cərəyanı” anlayışını da fizikaya o daxil etdi.

Göründüyü kimi, yeni terminlər ən çox tədqiqat işləri aparılan zaman, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərdə, həmçinin elmi-texniki, ictimai-siyasi ədəbiyyatların tərcüməsi prosesində yaranır. Beləliklə də terminlər elmi-texniki tərəqqi prosesində elmi laboratoriyalarda, istehsalat idarələrində, konstruktör bürolarında yaranır. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilin lüğət tərkibindəki terminlərin sayı getdikcə artır. Çex dilçisi K.Soxorun apardığı hesablamalara görə müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90%-ni terminlər təşkil edir. Demək, elmlərin inkişafında məfhumların müəyyənləşdirilməsi məsələnin mahiyyətini təşkil edir.

Elmi-texniki tərəqqi dedikdə, onun qlobal hadisə olduğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır, təkcə respublika deyil, ümumən dünya miqyasında belə bir proses gedir və Azər-

baycan elmi dilinin lüğət tərkibinin yeni anlayışlarla zənginləşməsində bu prosesin ciddi rolu müşahidə edilir. Belə ki, əgər bir elmi kəşf (avtomatik idarə etmə sistemi) hər hansı bir ölkədə, tutaq ki, İngiltərədə, Yaponiyada mövcud ola bilər, lakin onun adı prinsip etibarilə Azərbaycan dilində də mövcud olmalıdır.

Buna görə də cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq dilin lüğət tərkibi daim dəyişir, yeniləşir və zənginləşir. Ayrı-ayrı sahələrdə müşahidə olunan hər bir yeniləşmə cəmiyyətin üzvi atributlarından biri olan dildə bu yeniləşməyə uyğun olaraq adekvat reaksiyanın yaranmasına, tərəqqi ilə əlaqədar olaraq meydana çıxan yeni anlayış və məfhumların adlandırılmasına xidmət edən leksik vahidlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Başqa sözlə desək, bu və ya digər elmin inkişafı öyrənilən obyektin ayrı-ayrı anlayışlarının adlandırılmasına xidmət edən xüsusi sözlərin yaranmasını zəruriləşdirir. Bu proses müxtəlif vaxtlarda və yer kürəsinin ayrı-ayrı ərazilərində özünü göstərir və müxtəlif dillərin dil faktlarında öz əksini tapır. Öz-özlüyündə isə həmin hadisə beynəlxalq xarakter daşıyır. Tarixin bütün dövrlərində cəmiyyətin , elm və texnikanın inkişafında baş verən dəyişmələr, yeniləşmələr dilin lüğət tərkibinin terminoloji qatında üzə çıxır. Yəni yer kürəsinin hansı hissəsində meydana gəlməsindən asılı olmayaraq hər bir yeni yaranan denotat bu və ya digər dilin leksik vahidi ilə adlandırılmalıdır ki, bu da terminoloji vasitələrlə reallaşır. Cəmiyyətin və dilin inkişafının bütün tarixi dövrlərində dilin bu qatında baş verən dəyişmə və yeniləşmə hesabına terminoloji qatın zənginləşməsi, sistemləşdirilməsi və qaydaya salınması işi dilin ən zəruri proseslərindən olmuş və diqqət mərkəzində durmuşdur.

Ayrı-ayrı sahələrin sürətli inkişafı terminologiyanın da inkişafına, zənginləşməsinə təkan verir və Azərbaycan di-

lində bu və ya digər anlayış və məfhumları daha dəqiq ifadə etmək üçün yeni-yeni termin və termin-söz birləşmələrinin yaranmasını şərtləndirir. Bununla da Azərbaycan dilində uyğun vahidlərin formalaşması təbii xarakter alır.

Hər bir sahənin terminoloji leksikasını dilçilik baxımından araşdırarkən, onun nəzəri və praktiki məsələlərini aydınlaşdırarkən ilk növbədə “terminologiya” anlayışının özünü düzgün müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Doğrudur, dilçilər tərəfindən terminologiya anlayışına müxtəlif aspektlərdən yanaşılmışdır. M.Qasimovun fikri ilə desək: “Birinci növbədə dilin terminoloji leksikasını, onun inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənən müstəqil elmi istiqamət mənasında olan “terminologiya” ilə elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə məxsus terminlərin məcmusu mənasında “terminologiya”nı birbirindən fərqləndirmək lazımdır” (68, s.186). Deməli, aparıcı anlayışlardan biri olan terminologiya dilçilikdə iki mənada, həm dilçilik elminin bir sahəsi, həm də müəyyən sahəyə aid terminlərin məcmusu mənasında işlədilir. Ə.Fərəcov isə terminologiyanın tək-cə terminlərin məcmusu mənasını qeyd edir: “Terminologiya leksikanın xüsusi qatını əmələ gətirməklə elmin, texnikanın, incəsənətin və s. müəyyən bir sahəsinə aid terminlərin məcmusudur” (59, s.24). “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində isə terminologiya anlayışı belə izah edilir: “Terminologiya - elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin müəyyən bir sahəsinin anlayışları sistemində müvafiq terminlərin məcmusudur. Texniki terminologiya. İctimai-siyasi terminologiya. Peşə terminologiyası. Dilçilik terminologiyası”. Həmçinin dilçiliyin terminoloji leksikasını, onun inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənən bölməsi də “terminologiya” adlanır .

“Terminologiya” terminini bəzən iki mənada həm dar, məhdud mənada, həm də geniş mənada işləndiyi də yazılır:

“Məhdud, dar mənada “terminologiya” deyildikdə elmin, texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin, xalq təsərrüfatının müəyyən (konkret) bir sahəsinin anlayışları sisteminin məcmusunu əks etdirən terminlər sistemi nəzərdə tutulur. Geniş mənada “terminologiya” deyildikdə isə bütün fəaliyyət sahələrində istifadə olunan terminlərin ümumi məcmusu nəzərə alınır.

Bunlardan əlavə, terminologiya dilçiliyin xüsusi tədqiqat obyektinə, üsullara, nəzəri əsaslara malik müstəqil bir sahəsidir.

Bütün bunlar həm terminologiyanın nəzəri məsələlərində, həm də qrammatik baxımdan dolaşılıq yaradır. Fikrimizcə, göstərilən nöqsanları, termin omonimliyini çox asanlıqla aradan qaldırmaq mümkündür.

S.İ.Əjeqov və N.Y.Şvedovanın izahlı lüğətində “terminologiya” termini həm (совокупность) bütün terminlər toplusu, həm də (система терминов) - terminlər sistemi kimi izah olunmuşdur (234, 95).

“Azərbaycanca-rusca lüğət”də isə yalnız bir mənada – “müəyyən bir elmi sahədə terminlər sistemi” kimi izah edilir: “Terminologiya elmin, incəsənətin, ictimai həyatın hər hansı bir sahəsində işlənən terminlərin məcmusu. *Dilçilik terminologiyası* .

Deməli, elmin, texnikanın, incəsənətin, ictimai həyatın hər hansı bir sahəsində işlədilən terminlərin məcmusu dilin terminoloji sistemini təşkil edir. Bu terminoloji sistemi öyrənən dilçilik bölməsi isə terminologiya adlanır.

Terminologiya haqqında dilçilərin fikirlərini ümumiləşdirərək bu qənaətə gəlmək olar ki, dilçilikdə iki mənada işlədilən bu söz dilin terminoloji sistemi və bu sistemi öyrənən dilçilik şöbəsinin adı kimi qəbul edilir. Bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, çox hallarda dilçilikdə həmin sözün

ikinci mənası daha çox önə çəkilir və terminologiyanın dilçiliyin xüsusi tədqiqat obyektinə, üsullarına, nəzəri əsaslarına malik müstəqil bir elm sahəsi olduğu xüsusi qeyd edilir.

Azərbaycan dilçiliyində də “terminologiya” termini bütün elm sahələrinə aid terminoloji leksika da daxil olmaqla, Azərbaycan dilinin terminoloji sistemini öyrənən dilçilik bölməsi mənasında işlədilməsi məqsədəuyğundur. Bu o deməkdir ki, termin, terminologiya problemi ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə daxil olduğuna görə terminologiya anlayışı bir mənada dilin terminoloji sistemini öyrənən dilçilik sahəsi mənasında işlədilməlidir. Yəni, “terminologiya” bir mənada Azərbaycan dilinin terminoloji sistemini (buraya bütün elm sahələrinə aid terminoloji leksika daxildir) öyrənən dilçilik bölməsidir.

Müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı yaranan çoxlu sayda terminoloji adlara verilən reaksiyanın nəticəsidir ki, son dövrlərdə dünya dilçilərinin terminologiyaya ciddi maraq göstərməsinə səbəb olmuşdur. Ona görə də ümumi dilçilikdə terminologiya ilə bağlı çoxlu sayda tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq, bu sahə ilə bağlı problemin tam şəkildə öz həllini tapdığını düşünmək olmaz.

Məlumdur ki, texnikanın tarixən inkişaf etmiş sahələrində Azərbaycan dilinin terminologiyası kifayət qədər formalaşmışdır. Lakin bir çox terminoloji sahələr vardır ki, bu sahələr üzrə terminoloji vahidlər - terminlər son dövrlərdə yaranmağa başlamışdır ki, bu da həmin sahələrin özünün yenicə formalaşması ilə bağlıdır. Müxtəlif sahələrdə terminlərin yaranması, nizama salınması və unifikasiyası terminologiyanın inkişafına təkan verir.

Dilin terminoloji qatının əsasını təşkil edən terminlərin mahiyyətinin açıqlanmasında dilçilər müxtəlif mövqelərdən çıxış etmişlər. Dilçilikdə terminlərə verilən xeyli sayda tərifi-

ləri belə ümumiləşdirmək olar ki, termin - dil işarəsi kimi bir anlayış və ya obyektə aid olaraq, elm və ya texnikanın konkret sahəsinin anlayışlar sistemində olan söz və ya söz birləşməsidir. Termin özü söz və ya söz birləşməsi ola bilər, lakin onların aidiyyəti həmişə birmənalıdır. Termin həmişə bir anlayışı və ya bir obyektə (ya da bir neçə eyni obyektə) ifadə edir. Yəni, termin elmi və ya istehsalat-texnoloji anlayışları adlandıran və xüsusi istifadə sahəsinə malik olan definisiyalı söz və söz birləşməsidir. Beləliklə, terminin ayrılmaz hissəsini müəyyən bir elm və ya texnika sahəsinin hüdudları daxilində eynilik təşkil edir. Bu sahənin hüdudlarında terminin mənası kontekstdən asılı olmayaraq mövcud olur. Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətləri, terminin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün birinci növbədə ümumi anlayış olan sözə müraciət etmək lazımdır. Çünki termin də sözdür. Söz isə dilin əsas vahididir. Söz kimi termin də leksik kateqoriyadır. Termin söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və müəyyən məfhumları ifadə edir. Termin da söz kimi tarixi kateqoriyadır. O, dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, formalaşır, müəyyən məna kəsb edir. Lakin terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir. Terminlər dilin başqa sözləri tərəfindən yerinə yetirilən nominativ funksiya (əşya haqqında bu və ya digər təsəvvürü də ifadə etmək funksiyası) ilə yanaşı, həm də özlərinin definitiv funksiyası (müvafiq anlayışı təyin etmək funksiyası) ilə fərqləndiyi üçün məna və işlənmə cəhətdən dilin lüğəvi vahidləri içərisində xüsusi yer tutur. Terminləri ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətləri bu cür qruplaşdırmaq olar: terminlər vasitəsi ilə elmi məlumat dəqiq və yığcam çatdırılır və elmi üslubda işlənir. Ümumişlək sözlər isə ədəbi dilin bütün funksional üslublarında işlədilir; terminlər elm və texnikanın müxtəlif

sahələrində işlənən məfhumları, anlayışları ifadə etdiyinə görə həmin anlayışların mənalari ixtisasçilar tərəfindən başa düşülür. Ümumişlək sözlər isə əksəriyyət üçün aydın olan leksik vahidlərdir; terminlər monosemiyaya daha çox meyl edir. Lakin ümumişlək sözlərin mənasını daha çox aydınlaşdıran söz mühitidir

Dilçilərin fikirlərinə istinadən demək olar ki, termin elmi-texniki sahələrdə tam şəkildə müəyyənlanmış hər hansı bir anlayışı ifadə edir. Lakin terminlər bu və ya digər anlayışları dilin lüğət tərkibinə daxil olan digər sözlər kimi deyil, özünəməxsus qaydada ifadə edir və bu zaman da onların özünəməxsus spesifik əlamətləri üzə çıxır. Bu xüsusiyyət isə termin və anlayışın qarşılıqlı münasibəti zamanı meydana çıxır və bu münasibət də terminlərin dilin digər sözlərindən fərqli cəhətlərinin meydana çıxmasını şərtləndirən amillərdən biri kimi özünü göstərməsinə səbəb olur. Terminlə anlayışın münasibəti məsələsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu, birinci növbədə obyektiv gerçəkliyin təzahür formaları ilə məntiqi mənada onların adları arasındakı münasibətidir. Terminlə anlayış eyni vaxtda, bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqə şəraitində meydana gəlir. Terminlə anlayış arasında hadisə və mahiyyət, forma və məzmun əlaqəsi mövcuddur. Termin anlayışı adi söz kimi adlandırmır, anlayış terminə təhkim olunur ,yəni terminin mənası onun təyinatıdır. Əgər təyinat məlum deyilsə, termin də məlum deyildir. Deməli, termin anlayışı adi söz kimi adlandırmır, anlayış onun vasitəsilə reallaşır.

Terminlərin formalaşmasını, inkişafını, zənginləşmə yollarını, yaranma üsullarını, onların nizama salınmasını, işlənməsini müəyyənləşdirmək, nəzəri aspektdə təhlili, tədqiqi dilçiliyin əsas problemlərindəndir.

Elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin bütün sahələrinin inkişafı terminoloji sistemi də

zənginləşdirir. Müasir dövrdə yalnız elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid adlar və sözlər deyil, eyni zamanda daha geniş mənada ictimai quruluşla bağlı meydana gələn məfhumların ifadəsi üçün dildə yaradılan yeni sözlər nəzərdə tutulur. Ölkəmizdə müstəqilliyin yaranması ilə bağlı ictimai-siyasi həyatda dəyişikliklər baş verir. Bütün bunlar son dövrlərdə yaranan “idarəetmə qanunları”, “iqtisadi sistem”, “bazar münasibətləri”, “kommersiya bazası”, “sahibkarlıq fəaliyyəti”, “birja”, “əsrin müqaviləsi”, “bank”, “səhmdar”, “səhmdar cəmiyyət”, “bank sistemi”, “bələdiyyə” və s. anlayışlarda öz əksini tapmışdır. Demək, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklər və mədəniyyətin misli görünməmiş inkişafı dildə anlayışlar, terminlər vasitəsilə öz əksini tapmaqdadır. Bunun hesabına onun ən fəal və ən mütəhərrik bir qolunu təşkil edən terminoloji leksika daim zənginləşir.

Elmi-texniki terminologiya dəqiq və kəskin sistemliliyi ilə fərqləndiyi halda, ictimai-siyasi terminologiya yayılma sərhədinə görə diqqəti cəlb edir. Bu ondan irəli gəlir ki, elmi-texniki terminlər mütəxəssislər arasında elmi ünsiyyət vasitəsidir, ictimai-siyasi terminlər isə həm mütəxəssislər arasında elmi ünsiyyət vasitəsidir, həm də geniş xalq kütlələri tərəfindən işlənir.

Çünki cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər xalqın bütün zümərələrini əhatə edir. Hazırda “kommersiya”, “dollar”, “makler”, “tender”, “büdcə”, “gömrük”, “biznes”, “biznesmen” kimi terminlər cəmiyyətin hər bir üzvü tərəfindən başa düşülür, dərk edilir. Deməli, elmi-texniki terminləri mənimsəmək hər bir fərdin deyil, sahənin mütəxəssisinin subyektiv işidir. İctimai-siyasi terminlərdən isə (xalqa çatdırılmasında) ayrı-ayrı partiyalar, siyasi liderlər öz marağını xalqa çatdırmaq üçün daha çox istifadə edirlər, ona görə də elmi-texniki terminlərdən fərqli olaraq ictimai-siyasi terminlər getdikcə ümumişlək

leksikaya keçir. Eyni zamanda burada dilin öz sözləri daha asanlıqla terminləşə bilər, yəni adi sözlər sırf terminoloji mənada işlənir. Bu gün ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı “büdcə”, “hərəkət”, “təşkilat”, “iqtidar”, “müxalifət”, “məclis”, “bazar” və s. sözlər sırf termin kimi işlənməkdədir. Göründüyü kimi, terminologiya elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Eyni zamanda ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər də öz əksini dildə tapmalıdır. Odur ki, terminologiyanın təkmilləşdirilməsi (bura terminlərin standartlaşdırılması və unifikasiya edilməsi, köhnə terminlərin dildə işləklik qazanması və yeni terminlərin qəbul edilməsi) müntəzəm surətdə aparılmalıdır.

Son dövrlərdə Azərbaycanda neft kimyası xeyli inkişaf etmişdir. Buna görə də Azərbaycan dilində neft kimyası və texnologiyası ilə bağlı terminologiya xeyli təkmilləşmişdir. Bu təkmilləşmə “Neft və qaz üzrə rusca-azərbaycanca-İngiliscə terminoloji lüğət”də öz əksini tapmışdır. Lüğətdə işlənən plastik kütlə, sintetik qatran, yağlı oleflər, dizel aşqarları, dönməyən proseslər, istismar quyusu, neftçixarma, neft emalı sənayesi, əmtəə işarəsi və s. terminlər Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranmışdır. Eləcə də energetikanın və elektrotexnikanın inkişafı nəticəsində Azərbaycan dilində yeni terminoloji sistemlər formalaşmağa başlamışdır. Mütəxəssislər elektrotexnikaya, rabitə texnikasına, elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılmasına, avtomatik idarəetməyə aid müvafiq ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər də hazırlamışdır. Məlumdur ki, kosmik tədqiqatlar insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir göstərir. Aviasiyanın inkişafı ayrı-ayrı elmlər üzrə tədqiqatların daha da genişlənməsi elmdə yeni istiqamətlərin formalaşması üçün təkan vermişdir. Mexanikanın, fizikanın, kimyanın, riyaziyyatın, radioelektronikanın nailiyyətləri əsasında “kos-

mik texnika” adı altında birləşən yeni texniki vasitələr yaradılmışdır. Bu sahə ilə bağlı yaranan terminlər Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasını daha da zənginləşdirmişdir. Müsbət bir haldır ki, aviasiya terminlərinin müəyyən qismini dilimizin öz vasitələri ilə yaradılmış terminlər təşkil edir. Məsələn, idarəetmə mərkəzi, endirmə pilləsi, nəfəsgah, uçuş əməliyyatı, istiqamətləndirmə cihazı, süni ağırlıq, verici cihaz kimi terminlər mənəni dəqiq ifadə etməklə bərabər, dilimizin qrammatik qaydalarına da uyğundur. Dilimizdə aviasiya üzrə terminologiyanın formalaşması prosesində fizikaya, kimyaya, təbabətə, astronomiyaya aid bir çox terminlərin işlənmə dairəsi genişlənməmişdir. Son onilliklərdə elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olan kibernetika, elektrotexnika, tələmexanika, elektronika, informatika, avtomatik idarəetmə, robot texnikası terminləri terminoloji sistemin formalaşmasına təkan vermişdir.

Termin yalnız elmi leksik vahid deyil, həm də cəmiyyətin sosial ictimai fəaliyyətinin dilinin leksik vahididir. Bütün sahələrdə terminoloji anlayışlar denotativ elmi qavranışı və izahı, onu adlandıran sözün elmi refleksiyası yolu ilə qəbul edilir.

Azərbaycan dilində elm və texnikanın tarixən formalaşmış bir çox sahələrinin (fizika, riyaziyyat, mexanika və s.) terminologiyası kifayət qədər formalaşmışdır. Lakin texnikanın yeni yaranan informatika, elektron texnikası, avtomatlaşdırma və s. sahələrində terminlər formalaşma mərhələsindədir.

Hazırda elm və texnikanın inkişafı ilə yanaşı, ictimai-siyasi həyatla bağlı lobbı, tender, menecer, menecmet, birja, kompensasiya; media, diaspor, sammit kimi alınma terminlər də dilimizə daxil olmuşdur. Bu isə dil əlaqələrinin təsiri ilə bağlıdır. Buna görə də dilimizdəki elmi-texniki anlayışların

vahid sistem və prinsiplər əsasında qurulması vacibdir. Bəzən Azərbaycan dilində elmi terminlərin yaranmasını başqa dillərə, xüsusən rus, ingilis dilinə məxsus ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsi kimi başa düşürlər. Əslində isə terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan söz yaradıcılığı prosesidir. Beynəlxalq terminlərin isə işlənilməsi tələbatı ödəmək üçün vacibdir. S.Xəlilova yazır: "Dillərin qarşılıq zənginləşməsi məsələsi millətlərin və xalqların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur" (57,4).

Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji baza dilin öz daxili imkanlarından əlavə rus və Avropa dillərindən alınmış beynəlxalq terminlər əsasında formalaşmışdır. Bu müəyyən mənada müstəqil türk dilli dövlətlərin ortaq elmi terminologiyaya malikliyinə şərtləndirir. Belə ki, türk dilləri üçün ortaq terminoloji bazanın yaradılması bu gün üçün aktual olan bir məsələdir. Dilimizdə müxtəlif dillərdən alınan beynəlxalq terminlərin sayı gündəngünə artır. Ortaq terminoloji bazanın yaradılmasını da bu cəhət zəruriləşdirir. Belə ki, təyin edilmiş dillərin hər birinin müxtəlif sahələrə aid terminləri seçilməlidir. Anlayışı dəqiq ifadə edən terminlər ortaq türk dilləri üçün qəbul olunmalıdır. Belə bir məsələnin həlli terminologiyanın standartlaşdırılması üçün şərait yaradır. Bu prosesi həyata keçirməkdə standartlaşma üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək vacibdir. Bu zaman terminin dildə mənimsənilməsi dərəcəsi əsas götürülməlidir. Standart terminin müəyyənləşməsi anlayışın kafi və zəruri əlamətlərinin ödənilməsi və texnoloji prosesin düzgün ifadə edilməsi ilə bağlı olmalıdır. Anlayışın zəruri və kafi əlamətləri isə elə seçilməlidir ki, anlayış təyin olunandan sonra yaranan terminlər də həmin əlamətlərə görə sistemə daxil ola bilsin. Yaranan terminlər dilin qrammatik qayda-

qanunlarına uyğun olmaqla bərabər anlayışı da məntiqi cəhətdən düzgün təyin etməlidir. Bu məsələnin həlli vahid beynəlxalq terminologiyanın yaradılmasına şərait yaradır, həm də elmlərin inkişafına təkan verir. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətdə inkişafı, elmi təcrübə informasiyalarının asanlıqla yayılması, başa düşülməsi üçün vahid terminoloji bazaya üstünlük verilməlidir. Elmi-texniki, ictimai-iqtisadi və mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr daim yeniləşən və zənginləşən terminologiyada daha qabarıq müşahidə olunur. Başqa dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Belə ki, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır. Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsində dildaxili imkanlar – leksik, morfoloji, sintaktik üsulla yaranan terminlər hər zaman üstünlük təşkil edir.

Müstəqillik illərində dilin daxili imkanları əsasında termin yaratma meyli daha da artmışdır. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu gün dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Hazırda dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər aşağıdakı yollarla - ümumişlək sözlərə əlavə məna verməklə, dialekt və şivə sözlərindən istifadə etməklə, köhnəlmiş sözlərin dilə qaytarılması, milli və alınma sözlərə şəkilçi artırmaqla iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə əmələ gəlir.

Milli termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dilə əsaslanma-

lıdır. Bu terminlərin asan başa düşülməsinə, tələffüzünə, tez yadda qalmasına, termin yaradıcılıq prosesinə müsbət təsir edir. Xüsusən, ümumxalq dili termin yaradıcılığı üçün münbit mənbə sayılmalıdır. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin terminoloji leksikasını təşkil edən terminləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. *Həm ümumişlək söz, həm də termin kimi işlənənlər.* Bu terminlər dildə daha çox yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər əsasında deyil, əvvəlcədən mövcud olan sözlərin hesabına yaranır və həm əvvəlki mənasını saxlayır, həm də xüsusiləşərək sırf elmi anlayış ifadəsinə çevrilir.

2. *Yalnız termin kimi işlənənlər.* Yalnız termin kimi işlənən vahidlərin istifadəsi müəyyən elm və texnika ilə bağlı olub, konkret anlayış çərçivəsindən kənara çıxa bilmir.

Terminlərin mühüm bir hissəsi ümumişlək sözlər əsasında - onların mənacə dəyişməsi və yeni məna alması ilə yaranır. Ümumişlək sözlərin terminoloji funksiya daşması bütün elm sahələrində müşahidə olunur və elmi anlayışı daha konkret ifadə etməyə xidmət edir. Çünki, elmi fikrin ifadəsi dəqiqlik və konkretlik tələb etdiyindən termin də dəqiq və konkret olmalıdır. Reformatski yazır: “Terminlərin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün birinci növbədə ümumi anlayış olan sözə müraciət etmək lazımdır. Söz leksik kateqoriyadır. Termin söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və müəyyən məfhumları ifadə edir. Termin də söz kimi tarixi kateqoriyadır. O, dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, formalaşır, müəyyən məna kəsb edir. Lakin terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir” (239, s.215).

Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin inkişafı, informasiyaların asan yayılması üçün anlayışı dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük verilməlidir. Ona görə də, dilin daxilində

işlənərək hər hansı bir ümumişlək anlayışı bildirən ləksemin termin səciyyəsi qazanması üçün ümumilik çərçivəsindən çıxmalı, müəyyən elmi anlayışı dəqiq, konkret və birmənalı ifadə etməlidir. Xüsusilə, son dövrlərdə bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı iqtisadi-siyasi terminologiyada yeni olan anlayışların terminlə ifadəsi daha çox ümumişlək dil vahidləri hesabına baş vermişdir. Məsələn, iqtisadiyyatla bağlı “bazar”, “özəl”, “özəlləşdirmə” leksik vahidləri müstəqillik illərində mənə genişlənməsi nəticəsində məhsuldar işlənən iqtisadi terminlərə çevrilmişdir. Tarixən “bazar” sözü alış-veriş üçün müəyyən edilmiş yer mənasını bildirirdisə, son dövrlərdə daha çox işlənən “iqtisadi bazar”, “bazar münasibətləri”, “bazar qiyməti” kimi anlayışları yeni mənə kəsb edir. Eləcə də, “özəl”, “sahibkar” termini hazırda yeni mənada işlənən terminlərdəndir. Bu terminlər artıq tarixən ifadə etdiyi dar mənə çərçivəsindən çıxaraq daha geniş mənəli anlayışı bildirməkdədir.

Yeni terminlərin yaranmasında morfoloji üsuldan daha geniş istifadə olunmaqdadır. Son dövrlərdə bəzi söz yaradıcılığı modelləri terminologiyada öz məhsuldarlığını artırır. Bir çox sahələrdə -ma, -mə şəkilçilərinin feillərə artırılması ilə yeni anlayışların yaradılmasından geniş istifadə olunur. Məsələn, qaynaqlama, qloballaşma, aşkarlanma, maliyyələşmə, presləmə, özəlləşdirmə və s. Bəzi sözdüzəldici şəkilçilər -lıq⁴, -sız⁴, -cı⁴, -lı⁴, -ma², -ık⁴ termin yaradıcılığında məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunur.

Ayrı-ayrı elm sahələrində işlənən terminlərin mühüm bir hissəsini söz birləşmələri şəklində olan terminlər təşkil edir. Sintaktik yolla yaranan terminləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. leksik-sintaktik;
2. morfoloji-sintaktik.

Leksik-sintaktik üsulla yaranan terminlər heç bir mor-

foloji əlamətdən istifadə olunmadan yaranır: Məsələn, yek-dil, soyqırım, atəşkəs və s.

Morfoloji-sintaktik üsulla yaranan terminlər leksik-sintaktik üsula nisbətən üstünlük təşkil edir. Bu cür birləşmələrin bir qismi semantik inkişaf nəticəsində mənaca dəyişilmiş, ya da mənaca genişlənərək yeni mənalar ifadə etmişdir. Məsələn, keçid dövrü, dayaq məntəqəsi, siyasi hava, nüfuz dairəsi, iqtisadi bazar, iqtisadi maraq və s. birləşmələrində ya birinci, ya da ikinci tərəflərin sözlərində mənə semantikasında dəyişmələr öz əksini tapır.

Terminologiyanın tarixinə diqqət etdikdə aydın olur ki, ilkin dövrdə termin-söz birləşmələri iki, yaxud üç sözdən ibarət olmuşdur. Hazırda elmi anlayışların ifadəsi üçün yaranan termin-söz birləşmələrini təşkil edən tərəflərin kəmiyyətə çoxalması müşahidə olunur. Məsələn: “texnoloji problemin avtomatlaşdırılmış idarə sistemi”, “daxili sekresiya vəzilərinin fəaliyyətinin azalması”, “daxili üzvlərin anadangəlmə bədən səthinə doğru yerini dəyişməsi” və s. Belə dörd, beş, hətta yeddi sözdən ibarət birləşmələr dili ağırlaşdırır. Ona görə də nominativ funksiya daşıyan terminlərdə qısalıq, yığcamlıq prinsipi istənilən halda gözlənilməlidir.

Sintaktik yolla yaranan terminlərdən ən çoxu isim+isim, sifət+isim, say+isim şəklində olan birləşmələrdir.

Terminologiyada kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin üstünlük təşkil etməsi elmlərin inkişafı, bir-birinə inteqrasiya etməsi, siyasi, iqtisadi əlaqələrin artması ilə bağlıdır. Kalka üsulu ilə yaranan terminlər dilimizin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirir. Dildə kalka üsulu ilə yaranan terminlər həm semantik, həm də sintaktik yolla yaradılan terminlərə nisbətən çoxluq təşkil edir.

Müstəqillik illərində aparılan uğurlu islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli inkişaf konsepsiya-

sının davamlı həyata keçirilməsi, elmin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi terminologiyanın sürətli inkişafına təkan verir. Xüsusilə, elmlər ümumi xarakter kəsb etməklə müəyyən sahələrə bölünür. Onları ayıran və elmlərin bu şəkildə bölünməsinə səbəb olan amillər, həmçinin onların hər birinə məxsus olan anlayışlar sisteminin müxtəlifliyi müəyyən terminlər sisteminin yaranmasına səbəb olur. Ayrı-ayrı bilik sahələrinə aid terminlərə xas olan xüsusiyyətlərin ümumi cəhətləri onların xüsusi olaraq, yəni müstəqil şəkildə öyrənilməsinə tələb edir. Dilin terminoloji qatında özünü göstərən daimi dəyişikliklərin, yeniləşmə və zənginləşmə prosesinin əsas xüsusiyyətlərinin linqvistik baxımdan təhlil edilməsi əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Çünki, terminologiya cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olduğu üçün baş verən hər bir dəyişiklik bu və ya digər şəkildə dilin leksik tərkibində öz izlərini qoyur, burada müəyyən şəkildə öz əksini tapır. Sözdüzəltmə vasitələrinin bütün arsenalının terminologiyada istifadə olunması ilə yanaşı, bu sahədə özünəməxsus termin yaradıcılığı üsulları da yaranır. Bu üsulların müəyyən qismini bir sıra əlamətlər əsasında təyin etmək olduğu halda, bir qisminin ümumi şəkildə izahı çətinlik törədir və onlar istisnalar şəklində qeydə alınır. Belə hallardan bəziləri üzərində dayanmazdan əvvəl, ümumiyyətlə termin yaradıcılığı anlayışına toxunmaq istərdik. Termin yaradıcılığının spesifik cəhətlərini öyrənmək məqsədilə müxtəlif xarakterli tədqiqat işləri aparılmışdır. Belə tədqiqatların böyük bir hissəsi termin və söz yaradıcılığının müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Terminləşmə prosesi dilin terminoloji qatında özünü göstərən mühüm semantik hadisə hesab edilir. Belə ki, cəmiyyətin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq çoxlu sayda yeni-yeni elmi texniki anlayışlar meydana çıxır ki, onların hamısını xüsusi dil vahidləri ilə operativ şəkildə ifadə etmək

bəzən mümkün olmur. Ona görə də çox vaxt dildə artıq hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərinə yeni məna verməklə onlardan yaranan anlayışların adlandırılması məqsədlə istifadə olunur. Bu proses xüsusilə bu və ya digər terminoloji sahənin yenidən formalaşdığı dövrdə daha fəal şəkildə özünü göstərir. Dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən müasir türk dillərində sözlərin yeni mənalar kəsb edərək - terminləşərək digər anlayışları da adlandırma bilmə prosesi yeni formalaşan bir çox terminoloji sahələrdə daha qabarıq şəkildə müşahidə edilir. Yəni dildə mövcud olan sözlərin mənasında baş verən dəyişiklərlə bağlı terminin əsas mənasının qalması ilə yanaşı yeni məna qazanaraq elm sahələrində işlənir. Məsələn, informatika, aviasiya, logistika, hərbi sahə və mexanizmlər, hərbi-sənaye kompleksi, neft sənayesi müasir cəmiyyətin ən sürətli inkişaf edən sahələrindən olduğu üçün bu sahədə yaranan çox müxtəlif funksiyalı anlayışları ifadə etməkdə də dilin daxili imkanları, xüsusən sözün semantikasındakı məna dəyişmələri əsasında söz yaradıcılığı öz aktuallığı və fəallığı ilə seçilir. Müasir türk dillərində onlarla yeni yaranan anlayışları ifadə etmək üçün tarixi boyu dilimizin fəal leksik qatında işlədilən söz və ifadələrə yeni məna çalarları verməklə yeni yaranmış anlayışları ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu da onunla bağlıdır ki, çoxlu sayda yeni yaranan müxtəlif elmi-texniki anlayışları ifadə etmək üçün dilin digər termin yaratma üsulları ilə yanaşı, dildə hazır şəkildə mövcud olan leksik vahidlərin ifadə etdiyi əlavə mənalar əsasında bu anlayışların adlandırılması məqsədyönlü hala çevrilir. Bu zaman motivləşmə yolu ilə sözlərin ifadə etdiyi mənalardan biri əsasında terminlər yaradılır. Məsələn, hərbi terminologiyada ayrı-ayrı hərbi anlayışları ifadə etmək üçün dildə hazır şəkildə artıq mövcud olan ağız, bölük, bölmə, açar, yuva, göz, daraq və s. sözlər terminləşərək müvafiq elm sahələrində anlayışların adına çevrilmişdir.

Termin yaranmasının elmi ədəbiyyatlarda qeyd olunan semantik, morfoloji, sintaktik, kalka üsullarına yeni bir üsul da təsnifata daxil edilməlidir. Bu bir sahə terminologiyasına məxsus terminin tam və ya qismən dəyişdirilərək başqa sahədə işlədilməsini əhatə edən transterminləşmədir. Transterminləşmə elmlərin inteqrasiyası və diferensiasiya prosesindən asılı olmaqla yanaşı terminoloji, yaxud başqa cəhətdən semlərin uyğunluğu nəticəsi kimi təzahür edir. Terminləşmə prosesində terminin semantikasındakı dəyişmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: mənanın köçürülməsi, mənanın genişlənməsi, mənanın dəqiqləşməsi. Terminologiyada özünü göstərən bu spesifik cəhət – elmlərin inkişafı onların inteqrasiyası və diferensiasiyası prosesi ilə bağlıdır. Diferensiasiya zamanı bir sahəyə aid terminlərin yeni yaranmış sahədə işlənməsi ilkin mərhələdə geniş şəkildə müşahidə olunur. Bu proses həm dilin öz sözləri, həm də alınmalar hesabına baş verir. Məsələn, “piramida” riyaziyyatda – oturacağı çoxbucaqlı və ya üçbucaqlı, yanları isə üçbucaqlı olan həndəsi cisim, tarixdə - qədim Misir fironlarının iri daşlardan qurulmuş çox nəhəng məqbərəsi, incəsənətdə - sirkdə adamların bir neçə sıra bir-birinin üstündə durmasından ibarət gimnastik və ya akrobatik fiqur, idmanda-bilyard oyununda oyunun başlanğıcında üçbucaq şəklində düzülən şarlar anlayışlarını ifadə edir. Burada transterminləşmə prosesi riyaziyyat - tarix –incəsənət –idman istiqamətindədir. Göründüyü kimi, mənanın köçürülməsi ilə bir termin müxtəlif sahələrdə işlənmişdir. Terminin hansı sahəyə aid olmasını, hansı anlayışlar əsasında formalaşmasını işləndiyi sahə ilə bağlı müəyyənləşdirməklə təyin etmək olar. Baza anlayışları terminin sahə mənsubiyyətinin əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Belə konversiya bir nitq hissəsindən digərinə keçid deyil, bir sahə termininin qismən və ya tamamilə mənasını dəyişərək başqa sa-

hədə yeni anlayışı nominativləşdirməsidir. Bu prosesdə termin həm əvvəl mənsub olduğu sahədə, həm də yeni sahələrdə yaranan anlayışları adlandırır. Deməli, bir sahə termininin olduğu kimi formasını saxlamaqla tam və qismən semantik modifikasiyaya uğrayaraq, bir sahədən başqa sahəyə keçərək yeni anlayışı ifadə etmə prosesinə transterminləşmə deyilir.

Transterminləşmədə başlıca prinsip termin yaratmada anlayışın müəyyən əlamətə görə oxşarlığına istinad olunmasıdır. Müşahidələr göstərir ki, məna köçürmələrində ən çox əşyanın zahiri və funksional oxşarlığı əsasında transterminləşmə üstünlük təşkil edir. Məsələn, transterminləşmədə ikinci proses dilin öz sözlərinin elmin müxtəlif sahələrində terminləşməsidir. Tədqiqatlar göstərir ki, terminləşən sözün dilin hansı leksik qatına aidliyini əsas götürməklə ən azı dörd növü fərqləndirmək olar: a) ümumişlək sözlərin terminləşməsi; b) məişət sözlərinin terminləşməsi; d) dialekt sözlərin terminləşməsi; v) peşə-sənət sözlərinin terminləşməsi. Terminləşmə prosesində sözün semantikasının yəni mənanın xüsusişməsi zəruri elementdir. Çünki semantik konversiya prosesində termin-anlayış münasibəti təyin edilir, terminin mütləq müəyyən sahə terminologiyasında definisiya əsasında təyin edilən mənası olmalıdır. Bu prosesdə dildə işlənən söz xüsusi məna qazanaraq elmi anlayışı ifadə edən termin funksiyasını yerinə yetirir. Yəni ümumişlək sözdə terminləşmə sözün mövcud mənasının müəyyən istiqamətdə dəyişdirilərək definitiv kontekstlə təyin olunan, terminoloji məna qazanan, sözü termin edən prosesdir. Məsələn, “əsas” ümumişlək sözdür başlıca, ən mühüm, zəruri mənasını bildirir, eyni zamanda qrammatikada-sözün, sözdəyişdirici şəkilçidən əvvəl gələn başlıca hissəsi; kimyada - turşularla birləşəndə duz əmələ gətirən kimyəvi birləşmə, qələvi əsaslar; riyaziyyatda - hündəsi fiqurun hündürlüyünə perpendikulyar olan tərəfi, üçbucağın

əsası; hüquqda- bir hərəkətin düzgünlüyünü, gerçəkliyini izah edən, əsaslandırان, ona haqq qazandıran, ağılabatan ciddi səbəb, dəlil, sübut; inşaatda – bünövrə, özül, bina, təməl məna-larında işlənmişdir. Göründüyü kimi, bu söz terminləşərək el-min müxtəlif sahələrində yeni anlayışları bildirir. Terminolo-giyada bu üsul transpozisiya üsulu da adlandırılır.

Termin yaradıcılığı yalnız terminologiyada özünü gös-tərən spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Çünki termin yara-dıcılığı söz yaradıcılığında olan ənənəvi üsullarla yanaşı, burada yaradıcı proseslə bağlı xüsusi səciyyə daşıyan, sub-yektiv amillərdən asılılığı ilə fərqlənir. Subyektiv amilin rolu isə terminlərin ifadə etdikləri anlayışların mənası nəzərə alınmadan onları ilk dəfə kəşf etmiş şəxslərin anlayışı adlandırmağa yaradıcı münasibətlərindən irəli gəlir.

B.İ.Bartkov və O.İ.Duyunova da problemin öyrənil-məsi məqsədilə terminoloji sistemlər üçün derivatoloji və derivatoqrafik tədqiqatın aparılmasını zəruri sayırlar. Onların fikrinə görə hər bir termin üçün ən azı aşağıdakı şərtləri müəyyənləşdirmək lazımdır: 1) rast gələn variantlar; 2) iş-lənmə sahələri; 3) yaranma tarixi; 4) müxtəlif nitq hissə-lərinə aid sözlərə artırılma imkanları; 5) özündən əvvəl və sonra morfem qəbul etmək xüsusiyyətləri; 6) işlənmə tezliyi; 7) işlənmə ehtimalı; 8) mənşəyi; (135,73). Əlbəttə bu şərt-lərin göstərilən qaydada öyrənilməsi prosesi termin yaradıcı-lığına aid bir sıra faktların aşkara çıxarılmasına imkan verir. Lakin müasir dövrdə termin yaradıcılığında geniş yayılmış üsullardan biri kimi elmi anlayışın ilk dəfə kəşf etmiş alimin adı ilə bağlı olması ilə yaranan terminlərdə bu şərtlər özünü doğrultmur. Belə terminlər ən çox texnika ilə bağlı – fizika, aviasiya, kimya, kibernetika, riyaziyyat sahələrində işlənir. A. Popova belə terminləri onomasion terminlər adlandırır (235,s.131-132). Hazırda elmi əsərlərdə yeni-yeni qanunlar,

nəzəriyyələr kəşf edilir, teoremlər sübut edilir. Bununla bağlı yeni anlayışlar - xüsusi əhəmiyyət kəsb edən qanun, postulat, teorem, lemmalar müstəqil terminlərlə adlandırılır. Məsələn, iqtisadiyyatda Kenis nəzəriyyəsi, Fridmen nəzəriyyəsi, riyaziyyatda Poll teoremi, Koşi düsturu, Şredinger tənliyi, fizikada Lussaq qanunu, Kulon qanunu, Om qanunu və s. Göründüyü kimi, terminologiyada hər bir elm sahəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən teorem, qayda, postulat və lemmalar spesifik terminlərlə adlandırılır. Bununla yanaşı konkret hadisə, predmet, əşya ilə bağlı anlayışların adları da onomasion terminlərlə adlandırılır. Məsələn, Uitson körpüsü, Rumkof sarğacı, Heyker sarğacı, Kelven şkalası və s. Vahidlərin bir hissəsi müxtəlif alimlərin adları ilə bağlıdır. Məsələn, Volt, Amper, Kulon və s. Burada müəyyən şərtlər gözənlənilmir, belə ki, terminin ifadə etdiyi anlayış haqqında məlumat verilsə də onların adlandırılması istisna haldır. Çünki belə termin yaradıcılığı subyektiv amildən asılı olduğuna görə termin yaratma üsulu kimi ümumi hal almamışdır. Belə terminlər Azərbaycan dilinin terminologiyasına başqa dillərdən keçir. Beləliklə, terminologiyanın zənginləşməsində transterminləşmə və onomasion yolla yaranan terminlər yeni anlayışların yaranmasında aparıcı faktor kimi nəzərə alınmalıdır.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq həyatımıza daxil olan yeni anlayışları yalnız dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə adlandırmaq qeyri-mümkündür. Dilin daxili imkanları əsasında, bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən terminin hazır şəkildə alınıb işlənməsi zərurətə çevrilir. Termin alınması o zaman zəruri olur ki, milli dilin lüğət tərkibində müvafiq məfhumu, anlayışı ifadə edən termin, söz olmasın.

Müstəqillik illərində terminologiyaya alınma terminlərin daxil olması prosesi davam etməkdədir. Bu təbii bir axındır. Belə ki, terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə onun dil kontaktları hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud milli çərçivədən çıxarır, xalqlar arasında dil əlaqələrini artırır. Dillər arasında qarşılıqlı əlaqə təbii bir haldır və bu proses uzun illər davam etmişdir. Bu faktor xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni və digər əlaqələr əsasında meydana çıxır. Dünyada elə bir dilə rast gəlinmir ki, ancaq öz daxili vasitələrindən – sözlərindən ibarət olsun, bu faktorun əsasında dünya dillərində “dil əlaqəsi ənənəsi” dayanır, bu da bütün dünya dillərində mövcuddur. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dili leksikasında alınma terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür.

Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, dünya elminə inteqrasiya terminologiyasının zənginləşməsinə səbəb olur. Başqa ölkələrlə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin artması yeni yaranan terminlərin dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmasını sürətləndirmişdir. Bu cür alınmaların miqdarı son illərdə çoxalmış, ayrı-ayrı lüğətlərdə, mətbuat dilində istifadə dairəsi genişlənməmişdir. Xüsusilə, informatika ilə bağlı sayt, fayl, disk, elektrofaks, teletayp terminləri artıq ümumişləklilik qazanmışdır. Bu informatika texnologiyalarının həyatımıza, məişətimizə daxil olması və geniş istifadə olunması ilə bağlıdır. Elə alınma terminlər də var ki, dilə daxil olsa da, bir müddət sonra dilin özündə olan terminlərlə – kserokopiya-üzçixarma, auk-sion-hərrac, dublikat-ikinci nüsxə, embraço-qadağa, konsensus-yekdillik sözü ilə paralel işlənir. Çox vaxt inkişaf prosesində milli terminlərlə alınma terminlərin belə paralelliyi

alınmanın dildən sıxışdırılıb çıxarılması ilə nəticələnir.

Lüğət tərkibində özünü göstərən dəyişmələr cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Hər bir tarixi şərait dilin lüğət tərkibinə, onun formalaşmasına, xüsusilə, onun terminoloji sisteminə təsir edir. 90-cı illərdə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilimizdən, o cümlədən dilin terminoloji sistemindən də yan keçməmiş, dilin lüğət tərkibində, xüsusilə onun terminoloji bazasında müxtəlif dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Müstəqillik qazandıqdan sonra – ictimai-siyasi dəyişikliklər və elmi-texniki inqilablarla səciyələnən XX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsində və formalaşmasında rus dilinin təsir dairəsi azalmaqla bərabər, Avropa dillərindən alınmalar artmağa başlamışdır. Terminalmada əvvəlki dövrlərdə əsas mənbə olan rus dilinin əvəzinə Qərbi Avropa dilləri, xüsusən, ingilis dilinin əsas rol oynaması müşahidə olunur. Avropa ölkələrinə inteqrasiya rus dilindən və onun vasitəsilə dilimizə keçən terminlərin alınması axınının qarşısını almışdır.

Terminoloji yeniləşmə, lüğət tərkibinin inkişafı elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi və iqtisadi yeniləşmə, ölkələr-arası beynəlxalq əlaqələrlə birbaşa bağlıdır. Belə ki, dünyaya inteqrasiya, ictimai-siyasi yeniləşmə bir çox anlayışların, məfhumların və onları ifadə edən yeni terminlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Ona görə də, müasir dövrdə terminologiyanın ən əsas problemlərindən biri ictimai-siyasi həyatı, situasiyaları - bir sözlə ölkə daxilində baş verən prosesləri özündə əks etdirən söz və terminlərin yaradılmasıdır. Terminologiyada artıq rus mənbəli ictimai-siyasi alınmalar müəyyən zaman çərçivəsində ictimai mühitin dəyişməsi ilə semantik diferensiasiyaya uğ-

rayır və əvvəlki dövrlərdə işlək olan bir sıra terminlər – sosializm, sosialist, kommunist, partkom, komsomol, pioner, manqa və s. lüğət tərkibinin passiv fonduna keçir. Doğrudur, tarixən terminoloji qata daxil olan rus mənşəli terminlər indi də işlənməkdədir. Onların bəziləri ictimai-siyasi həyatla bağlı arxaikləşərək işlənməsə də, xeyli miqdarda termin öz işləkliyini saxlamışdır. Bununla paralel isə zamanın tələbinə və yeni sosial-ideoloji mühitə uyğun ictimai-siyasi terminologiya yaranır. Dildə piket, funksioner, xaotik, brifinq, media, respondent, valyuta, yevro, spiker, totalitar, investisiya, unitar, legitim tipli yeni siyasi-iqtisadi terminlər yaranmışdır.

XX əsrin II yarısı kibernetika və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə səciyyələnir. Yüksək elmi-texniki tərəqqi prosesində informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, tətbiqi proqramlar, elektron hesablama maşınları yaranır və buna uyğun olaraq terminoloji sistem formalaşır. Bu proses kompüter və korporativ şəbəkələrinin, xüsusən də qlobal informasiya şəbəkəsinin-internetin yaranması ilə nəticələndi. Bütün bunlar həmin sahədə işlənən terminlərin sayının sürətlə artmasına səbəb olur. Odur ki, istər informasiya texnologiyaları, istərsə də digər elm sahələri üzrə həmin yeni anlayışların milli dillər hesabına ifadəsi və terminin yaradılması mümkün olmadıqda alınmalara müraciət edilir.

Müxtəlif elm sahələri üzrə kəşflər, ixtiralar və yeniliklər termin və anlayışlarla ifadə olunur. Sözsüz ki, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili-morfem və leksemləri terminin yaranmasında əsas rol oynayır. Yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin əsas hissəsi isə yarandığı ölkənin dilindən alınır. Aydınadır ki, bu zaman alınma terminlər mənsub olduğu dilin elementlərini, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də dilimizə gətirir. Ahəng qanununun pozulması,

ön şəkilçilərin işlənməsi, quruluşca düzəltmə sözlərdə kökün müstəqil işləmə bilməməsi kimi xüsusiyyətlər başqa dillərdən keçən terminlərin vasitəsilə dilimizə daxil olur. Bununla yanaşı, alınma terminlər fonetik və qrammatik cəhətdən dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, bəziləri (tele, avto, video) dildə beynəlmiləl termin kimi xüsusi lay təşkil edir.

Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Bu dəyişiklikləri izləmək və terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmamalıdır. Belə ki, dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji sistem müxtəlif elm sahələrini birləşdirəni kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də alınma və beynəlmiləl termin axını - dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır. Bu problemlərin həlli və terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır.

Beləliklə, dildə hər yeni anlayışın daxili imkanlar hesabına yeni terminlə ifadə edilməsi mümkünsüzdür. Buna görə də terminoloji layın mühüm bir hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Ancaq dilimizin daxili imkanlarından istifadə etməklə yeni terminlərin yaradılması ənənəsi hər zaman termin yaradıcılığında əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. Çünki, hər bir dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən terminoloji qat alınma sözlər hesabına deyil, milli terminlərin yaradılması hesabına zənginləşir.

1.3. DİLLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏDƏ İNKİŞAFI

Dil əlaqələri prosesində dil sisteminin müxtəlif səviyyələrinə təsir olur və belə təsirin nəticəsi dildə özünü mütləq göstərir. Bu prosesdə əsas göstərici dilin başqa dildən müxtəlif linqvistik vahidləri alıb öz arsenalına daxil etməsidir. Qohum və onlarla bir ərazidə yayılmış qohum olmayan dillərin qarşılıqlı əlaqəsi dillərin hər birinin müxtəlif struktur səviyyələrində özünü göstərir. Dil əlaqələrinin təsirində ən tez və ən çox dəyişikliyə məruz qalan sahəsi onun leksik sistemidir. Dillərin təsiri özünü, birinci növbədə, sözləmə prosesində göstərir. Sözlərin alınması dillər və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələri əks etdirir. Ona görə də müxtəlif dillər arasında əlaqənin tədqiqinə alınma sözlərin, sözləmə prosesinin araşdırılması ilə başlanmalı, sözlərin bir dildən başqa dilə keçməsinin bir sıra dildaxili və dilxarici səbəbləri də nəzərə alınmalıdır.

M.Braqına əcnəbi sözlərin dildaxili alınma səbəblərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir: yeni əşya və anlayışı bildirmək üçün doğma dildə ekvivalent olmaması; mənanın dəqiqləşdirilməsi, konkretləşdirilməsinə, üslubi mətnlərə ehtiyacın olması; ekspressivliyə meyl; çoxmənalılığın aradan qaldırılması və s. (144,28).

Dildaxili amillərin özü sözləməni labüd edir. Çünki hər bir yeni anlayışı ifadə etmək üçün dilin daxili imkan və vəsaitləri kifayət qədər olmur. Terminologiya dilin yaruslarına nisbətən mütəhərrik olduğuna görə söz yaradıcılığı və sözləmə prosesi müntəzəm surətdə baş verir. Lakin sözyaratma prosesi, bir qayda olaraq yeni anlayışları adlandırmadan geri qaldığına görə başqa dilin leksik materialı üçün zəmin ya-

radır. Buna görə də qarşılıqlı əlaqədə bir xalqın dilinə başqa dillərdən söz keçmiş olur.

Dilxarici amillər də sözalma prosesinə güclü təsir edir. Lakin dillərin qarşılıqlı əlaqələri həm dili zənginləşdirən yollardan biri kimi maraq kəsb edir, həm də ümumiyyətlə, xalqların əlaqə və təsir gücünün genişliyini göstərir. Belə ki, alınmalar vasitəsilə bir dildən başqa dillərə sözlər keçir və həmin dildə müəyyən anlayışı ifadə edir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, hazırda dünya dillərindəki hər hansı yeni informasiya müvafiq kommunikasiya vasitələri ilə bir-birinə ötürülür. İnformasiyanın ötürülmə prosesində, əsasən iki qütb iştirak edir: informasiya verən, informasiya alan; informasiya verən onu qəbul edir. Yeni anlayışlar, təbii ki, informasiya verən tərəfə aid olduğu üçün bir sıra hallarda informasiya alan dilin yeni anlayışları qəbul etməsi prosesində müəyyən problemlər meydana çıxır. Bunlardan ən başlıcası odur ki, informasiya alan dildə yeni anlayışların ifadəsi üçün söz və terminlər heç də həmişə kifayət etmir. İlk çatışmazlığın aradan qaldırılması üçün informasiya verən dilin imkanlarından istifadə olunaraq yeni söz və terminlərə müraciət olunur. Bununla da informasiya verən dildən söz və terminlər ya hazır şəkildə alınır, ya da onlarda müəyyən dəyişikliklər edilməklə işlədilir. Elm və texnikanın inkişafı, həmçinin Azərbaycanda baş verən ictimai dəyişikliklər – müstəqilliyin qazanılması ilə bağlı olaraq Avropa dillərindən küllü miqdarda terminlər dilimizə keçməkdədir. Azərbaycan dili kifayət qədər uzun bir dövrdə informasiyaverici mənbə kimi yalnız rus dilindən istifadə etmişdir. Buna görə də dilimizə rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən, o cümlədən ingilis dilindən həm müvafiq terminlər daxil olmuş, həm də dillərin təsiri ilə Azərbaycan dilinin özündə yeni anlayış ifadə edən leksik vahidlər yaranmışdır. Bu baxımdan bir

dildə başqa bir dilin sözlərinin alınıb işlənməsi dilin zənginləşməsinə səbəb olur.

Dilçilik ədəbiyyatında alınmalarla bağlı ilk fundamental elmi fikirlər L.Blumfildin əsərində özünü göstərir. Alınmaları tədqiq edən alimlərin də ilk növbədə L.Blumfildə istinad etmələri, bu sahəyə dair elmi nöqtəyi-nəzərlərin təhlili və onun fikirləri ilə başlamaları təsadüfi deyildir. L.Blumfild əsas əməllər zəminində mövcud olan fərqli hadisələri dil alınmaları adlandırır və onların iki növünü müəyyənləşdirir: 1) dialekt alınmaları; 2) mədəniyyət sahəsindəki alınmalar. Qeyd etmək lazımdır ki, hadisə məfhumu burada geniş mənada işlənir və onun xüsusi halı leksik alınma ilə eyniləşdirilir. Hər şeydən əvvəl, L.Blumfildin dildaxili alınmaları da ayırması diqqəti cəlb edir. Onun fikrinə görə, alınmaların aşağıdakı növləri vardır: 1) mədəniyyət anlayışlarını ifadə edən alınmalar; 2) ərazi və ya siyasi yaxınlıq nəticəsində yaranan təmaslı əlaqə hesabına meydana gələn “daxili” alınmalar; 3) dialektlərdən ədəbi dilə keçən dialekt alınmaları (146, s.24).

Göründüyü kimi müəllif dialekt və şivələrdən ədəbi dilə keçən sözləri də alınma hesab edir, əslində isə alınma deyildir. Lakin belə alınmalar nə qohum, nə də qohum olmayan dillərdən alınma olmayıb, dilin özünə məxsusdur. Ədəbi dilin dialekt və şivələr hesabına inkişafı labüd və vacib prosesdir. Sözyaratma zamanı da dialektlərə istinad etmək lazımdır. Ancaq müəllif dillərin əlaqəsinin nəticəsi olan sözlərdən danışarkən dialektlərdən alınmalar nəzərə alınmamalıdır. Görünür, belə sözləri alınma adlandırarkən L.Blumfild məsələyə ədəbi dil səviyyəsində yanaşır və ədəbi dilə daxil olan hər bir sözü “alınma” adlandırır. Onun fərqləndirdiyi digər iki növün müqayisəsində də mübahisəli cəhətlə üzləşirik. Məsələ bundadır ki, ikinci növ kimi fərqləndirilən daxili alınmaların tərkibində də mədəniyyət anlayışları özünə yer tuta bilər. Bu halda, onlar birinci növlə üst-üstə düşür.

Fikrimizcə, L.Blumfeld birinci və ikinci növü ayırarkən dil əlaqələrinin təmaslı və ya təmassız olmasını əsas götürmüşdür. Terminlərin dilə keçməsi müxtəlif dillərin daşıyıcıları arasındakı elmi əlaqələrlə bağlı olmaqla yanaşı, yeni elmi informasiyaların yayılma xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Azərbaycan elminin Rusiya elmi ilə əlaqələri daha sıx olmuş, elmi ədəbiyyatların və məlumatların, demək olar ki, həlledici hissəsi son dövrlərə qədər bizə rus dilindən gəlib çatmışdır. Belə bir cəhət alınma terminlərin əksəriyyətinin rus dili vasitəsilə dilimizə keçməsinə şərtləndirmişdir. Azərbaycan və Avropa ölkələri arasında isə uzun müddət ictimai-siyasi baxımdan birbaşa əlaqələr yox idi. Lakin bu dövrdə də rus dili vasitəsi ilə, yaxud ingilis dilindən tərcümələr nəticəsində Azərbaycan dilinə ingilis sözləri daxil olmuşdur. Bu sözlərin müəyyən qismini mədəniyyətə aid sözlər və elmi-texniki anlayışlar təşkil etmişdir. Bəlkə də məhz buna görə də, təmassız əlaqələr prosesində də dilə anlayışlar daxil olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təmassız əlaqələr prosesində yalnız terminlər deyil, realiyalar və sülutizmlər də dilə keçə bilər.

Dil əlaqələri probleminin araşdırılması U.Vaynrayxın adı ilə bağlıdır. Dil əlaqələrinə sistem kimi yanaşan tədqiqatçı əlaqələrin mənbələrini, mexanizmini və dillərə təsir formalarını aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Təbii ki, belə bir tədqiqatda alınma məsələsi də öz yerini tutmalı və alınmalar blinqvizm şəraitində dillərin interferensiyasının başlanğıc forması hesab edilməlidir .

Yəni terminologiyanın formalaşmasında, inkişafında dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri mühüm rol oynayır və qəti şəkildə demək olar ki, bu qanunauyğun prosesdir.

L.P.Krisin alınmanı bir dil elementlərinin başqa dilə keçməsi prosesi hesab edir (209, s.39). Aydınadır ki, o, dilin müxtəlif elementlərinin başqa dilə keçməsindən danışarkən dilin ayrı-ayrı səviyyədə olan vahidlərini nəzərdə tutur. Əlbəttə, dil əlaqələri prosesində dilin müxtəlif vahidləri dilə keçir. Lakin keçid pro-

sesinin əsasında sözlər durur və bu sözlər dilin başqa vahidlərinin sözalan dildə ifadə tapmasına zəmin yaradır. Məsələn, Azərbaycan dilində «я, ю» fonemi yoxdur. Lakin rus dilindən alınma sözlər tərkibində bu səs Azərbaycan dilindəki səslərlə uyğunlaşdırılır.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, alınan sözün alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, derivatlığa, sözyaratma imkanlarına malik olması, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması və frazeoloji vahidlərlə işləmə bilməsi, dubletlikdən uzaqlaşması, yəni yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözü təyinetmənin əsas meyarlarıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində fonetik tərkibinə və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə formal uyğunlaşma irəli sürülsə, “bal” sözünü dilin öz sözü kimi ayırmaq lazım gəlir. Halbuki, alınan çiçək və meyvə şirəsindən hasil etdikləri qatı şirin maddə mənasındakı “bal” sözünün Azərbaycan dilində işlənən başqa mənaları da vardır. Bu mənalar müxtəlif fonetik tərkibli “bal” leksik vahidinin başqa dillərdən alınması ilə dilə gəlmişdir: Bal – 1) bir sıra hadisələrin (küləyin və s.) şiddət dərəcəsinə bildirən; 2) bilik dərəcəsinə göstərən qiymət (fr.ball) mənasında işlənən mənası da vardır.

Dilin mənşəcə öz sözləri ilə üst-üstə düşməyən fonetik tərkibli alınma sözləri dildə çoxluq təşkil edir. Belə leksik vahidlərə məxsus söz yuvası dilin fonetik sistemli vahidlərinin birləşmə normalarını pozmur. Dil bu sözlərin hər birinin tələffüzünə imkan verir, həmin sözlər dilin morfoloji normalarına tabe olur.

L.Krısın qarşılıqlı əlaqədə sözün alınma kimi qəbul edilməsi üçün dörd meyar irəli sürür: 1. dilin başqa dilin sözünü qrafik-fonetik ifadə imkanı; 2. alınan sözün dilin müəyyən qrammatik siniflərinə və kateqoriyalarına şamil edilməsi; 3. alınan sözün semantik müstəqilliyi; 4. ən azı iki funksional üslubda işlənmə və müəyyən terminoloji sistemdə termin kimi istifadə olunması (209, s.35-43).

Əlbəttə, hər bir dilin fonetik normaları ilə bağlı olaraq alınmalarda müəyyən fonetik dəyişmələr qeydə alınma bilər. Ancaq bəzi alimlər tərəfindən sözün onu alan dildə qrafik ifadə olunması amili alınma meyarı kimi qiymətləndirilmir.

Elmdə yeni anlayışların yaranması, yeni elmi tapıntılar indi böyük sürətlə hamının istifadəsinə çevrilir. Elmlərin anlayışlar sistemi bu elmlərin şərhinin hansı dildə verilməsindən asılı olmayaraq eynidir. Bu ümumi qəbul edilmiş prinsipdir və elmlə harada məşğul olunması ilə heç bir bağlılığa malik deyildir. Elmi məlumatların müxtəlif dillərin daşıyıcıları üçün anlaşılıqlı olması terminoloji sistemlərin yaxınlaşmasını gerçəkləşdirir. Termin müəyyən sahənin vahidi olduğu və onunla bağlı anlayışı ifadə etdiyi üçün bu cəhət səciyyəvi haldır, elm və texnika inkişaf etdikcə bu proses güclənir, yəni eyni terminin müxtəlif dillərdə eyni şəkildə, eyni məzmununda işlənməsi halları artır.

Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsində hazırda Avropa ilə əlaqələrin artması ilə bağlı o dillərdən alınan alınmalar mühüm yer tutur. Dilimizə son dövrlərdə xüsusilə, ingilis dilindən çoxlu miqdarda birbaşa alınma yolu ilə terminlər keçmişdir. Tədricən onların dilə uyğunlaşması prosesi baş verir. Məsələn, “biznesmen” termini son illərdə fəal şəkildə işlənməyə başlanmışdır. Bu termin “kapitalist” ölkələrində bizneslə məşğul olan adam, işbaz, “kommersant” mənalarında işlədilir, mənşəcə ingilis dilinə məxsus olub “işbaz, kommersant” mənalarında Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Eləcə də “menecer” termini Avropa mənşəli olub dilə «iri şirkət və müəssisənin fəaliyyətində idarəetmə işinin icrasını həyata keçirən şəxs» mənasında işlənilir. Yaxud “mentalitet” (ing.mentality) milli ənənə və yaşam tərzindən doğan düşüncə və davranış, adamların qavrayışında, dünyagörüşlərində onların həyat təzi, təhsili, mədəniyyəti ilə şərtlənmiş fərqi bildirən psixoloji xüsusiyyət mənasında işlənilir. Beləliklə, aydın olur ki, müasir dövrdə sahə terminlərinin müxtəlif

dillərdə eyniliyi və oxşarlığı hadisəsi baş verir. Deməli, terminalma hadisəsi o zaman reallaşa bilər ki, dildə anlayışa ehtiyac hiss olunsun.

Alınmalara müxtəlif vaxtlarda, ayrı-ayrı dillərdə fərqli münasibət yaranmışdır. Bəzi tədqiqatçılar bu və ya digər dildən hər cür sözün alınması əleyhinə çıxır, onu qeyri-ciddi qəbul edirdilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, alınma terminlər sözalana dilə mənfi təsir göstərə bilər. Eyni zamanda qeyd edirdilər ki, alınma terminlər ana dilində lazımi funksiyaları yerinə yetirə bilmir, qrammatik qayda-qanunlara uyğunlaşma iqtidarında deyildir. Lakin, alınma terminlər müasir dünya dillərinin lüğət tərkibində işlənmə fəallığına görə xüsusi sistem təşkil edir.

Beləliklə, deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, hər bir dildə sözalana dil əlaqələri zəminində təzahür edən, dilxarici və dildaxili amillərdən asılı olan dil hadisəsidir. Terminin bir dildən başqasına keçməsi də intralingvistik və eksitlingvistik amillərlə şərtlənərək müəyyən meyarlara əsasən gerçəkləşir.

Göründüyü kimi, özünün tarixi inkişafı prosesində bəşər dilləri bir-biri ilə müəyyən dil əlaqələrində olmuş və olmaqda davam edir. Dil əlaqələri dedikdə, iki və daha çox dilin strukturuna və lüğət tərkibinə bəşər dillərinin göstərdiyi hər hansı təsir nəzərdə tutulur.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilinə leksik yolla terminlərin alınması prosesində başqa xalqların dilləri zəngin bir mənbə təşkil edir. Aydın ki, insan cəmiyyəti yaranan gündən xalqlar və millətlər bir-biri ilə əlaqədə olmuş, onlar arasında münasibətlər başlanmış və getdikcə daha da inkişaf etmişdir. Bu əlaqə və münasibətlərdə ünsiyyət vasitəsi olan dil əsas rol oynamışdır. Nəticədə eyni məfhumların müxtəlif şəkilləri olan sözlər bir dildən başqa dilə keçməyə başlamışdır.

Dillər arasında əlaqələrin ən sadə üsulu bir dilin sözlərinin digər dil tərəfindən alınmasıdır. Əgər termin zərurət

nəticəsində keçərsə, başqa sözlə desək, termin dilə anlayışla və ya aid olduğu əşyanın özü ilə keçərsə, onda həmin söz dili zənginləşdirir. Bu tipli alınmalar bəzi dilçilər tərəfindən “ehtiyacdən doğan” alınmalar kimi qiymətləndirilir. Buna misal olaraq Azərbaycan dilində işlədilən XXI əsr alınmaları kompüter, sayt, fayl, internet və başqalarını göstərmək olar. Digər hallarda isə bu zərurət “söz verən” dilin “söz alan” dil nisbətində daha zəngin olması ilə izah etmək olar. Bu anlamda, tədqiqata cəlb olunan dillərdən ingilis dili misal ola bilər, çünki bu dil, nəinki Avropada, hətta dünya miqyasında aparıcı və rəsmi dillərdən sayılır.

Başqa dildən termin alınmasının iki üsulu vardır: a) birinci üsul - birbaşa keçmə: alınma sözlər bir dildən başqa birisinə üçüncü dilin köməyi olmadan gəlir; b) ikinci üsul – üçüncü dilin vasitəsilə terminlərin keçməsidir. Belə terminlərə qısaca olaraq bilavasitə alınma terminlər demək olar. Çünki onlar bir dildən başqasına keçib sonra üçüncü dilə keçirlər.

İki və daha çox dilin təmasda olması hadisəsinin nəticəsini Boduen de Kurtene “dil yaxınlığı” və Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri isə bu nəticəni “dil ittifaqı” adandırmışlar.

Bilinqvizm məsələlərini öyrənən A.V. Desnitskaya ehtimal edir ki, dillərin bir-birinə təsirinin öyrənilməsi, haqqında söhbət gedən xalqların tarixinin birbaşa öyrənilməsi ilə bağlıdır. Şübhəsiz, bu zaman xalqların ictimai inkişaf mərhələləri, həmçinin, nəzərdə tutulan dillərin spesifikasiyası da nəzərə alınmalıdır. Bunlarla yanaşı dillərin nə dərəcədə bir-biri ilə qohum olub-olmaması da əsas amillərdən biri sayılır. A. V. Desnitskaya hesab edir ki, hər bir halda dillərin bir-biri ilə əlaqə və təsirində bilinqvizm məsələsi xüsusi rol oynayır. (186, s.70-77).

Bilinqvizmin nəzəri məsələlərinə dair bir çox tədqiqatlar, o cümlədən də L.V.Şerba (280, 40-42), Y.D.Deşeriyev (191, 402), Vereşaqin və başqalarının araşdırmaları diqqəti cəlb edir. Bu tədqiqatlar aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir: a) bilinqvizmin müxtəlif tipologiyaları mümkündür: linqvistik, sosiolinqvistik və psixoloji; b) linqvistik nöqtəyindən söhbət gedəndə koordinativ (qarışmayan) və subordinativ (qarışıq olan) bilinqvizm nəzərdə tutulur; c) sosiolinqvistik nöqtəyindən söhbət gedəndə fərdi və ya kollektiv bilinqvizm nəzərdə tutulur. Kollektiv bilinqvizmdən danışanda, bu vaxt parsial (hissəvi) və total (tam, ümumi) bilinqvizm nəzərdə tutulur; ç) nəhayət, söhbət psixoloji nöqtəyindən gedəndə reseptiv (perseptiv), reproduktiv və produktiv bilinqvizm nəzərdə tutulur.

Dilçilikdə alınma söz problemi bu sözlərin həm formal (fonetik-qrafik, morfoloji-sintaktik və leksik-semantik mənimlənməsi), həm də funksional (variantivlik və s.) kriteriyaları nöqtəyindən öyrənilir.

Daxilolma yollarından asılı olaraq başqa dillərdə işlənən alınmalarda İ.Q. Çanturiya iki mərhələnin olduğunu göstərir: 1) *daxilolma mərhələsi* - bu vaxt həlledici amillər ekstralinqvistik və linqvistik amillər sayılır; 2) *assimilyasiya mərhələsi* - bu zaman söhbət fonetik, qrafik və qrammatik adaptasiyadan gedir; 3) *həlledici mərhələ* - bu vaxt fonetik, qrafik və qrammatik cəhətdən mənimsənilmiş sözlər “alan” dilin leksik-semantik strukturuna tamamilə daxil olur (278, s.10-13).

Dilçilik ədəbiyyatında tədqiqat qarşısında duran məqsəd və vəzifələrdən A. A.Reformatski alınma sözləri tamam başqa bir müstəvidə öyrənir. Bu tədqiqat vaxtı o, aşağıdakı amilləri nəzərdə tutur: a) sözlərin alınma yolları (şifahi və ya yazılı yolla alınmalar); b) alınma sözlər mənbə dildən bir-

baş gəlirlər və yaxud dolayı yolla alınır; c) sözlərin alınma prosesi bir dilin daxilindəmi baş verir. ç) kalkalar alınırarmı? (248,s.115-117).

Apardığımız bu araşdırmalardan aydın olur ki, dillərin qarşılıqlı inkişafında “alınma söz” termini çoxplanlı və çoxşaxəli bir termdir. Bu termin həm xarici sözü alan dilin strukturuna daxil olması proseslərini, həm də bu prosesin nəticəsini bildirir.

1.4.AZƏRBAYCAN DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMALAR

Elm və texnika sürətlə inkişaf edir. Bununla əlaqədar olaraq meydana gələn müxtəlif məfhumların və anlayışların ifadəsi üçün hər bir dildə müvafiq terminlərin yaradılması ehtiyacı qarşıya çıxır. Bu tələbat həm dilin daxili imkanları, həm də alınmalar əsasında terminlər yaradılması ilə ödənilir. Dilə alınmaların daxil olması dil əlaqələrinin inkişafı ilə sürətlənir. Dil əlaqələri dillərin bir-birindən dilin müəyyən ünsürlərini, vahidlərini alması ilə nəticələnir. Bu prosesin nəticəsində söz və ya termin bir dildən başqa dilə keçir. Deməli, “alınma” termininin özü iki mənədadır. Birinci halda bu termin başqa dilə keçib, daxil olduğu dili zənginləşdirən linqvistik vahid mənəsini bildirir. Geniş mənada “alınma” dedikdə, bir dildən başqa dilə keçən bütün linqvistik vahidlər, hər cür dil elementləri başa düşülür. Bu zaman əgər alınma başqa sözlə desək, anlayış və ya yeni əşya cəmiyyətin tələbi ilə yaranırsa, alınma prosesi yeni sözü mənimsəyən dil vasitəsilə həyata keçir. Əgər illər öncə Avropa mənşəli terminlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçirdisə, bu gün dövlətlər arasında yaranan əlaqələr terminlərin dilimizə birbaşa

keçməsinə imkan yaradır. Deməli, sözlərin alınması, həm ictimai hadisə, həm də dil prosesidir. Bu prosesdə daha çox elmi, texniki tərəqqi ilə bağlı terminlər bir dildən başqa dilə daxil olur. Çünki hər bir elm sahəsi mənəni dəqiq ifadə edən sistemə malik olduqda daha tez və daha dəqiq qavranılır.

Dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı aparılmış araşdırmalar göstərir ki, alınmalar daha çox dilin leksik sistemini əhatə edir. Ümumiyyətlə, alınma ilk olaraq sözün başqa bir dildən götürülməsi ilə bağlı olaraq meydana çıxır. Bu, bütün dillərdə baş vermiş və baş verməkdə olan hadisədir. Hesablamalara görə alman dilindəki alınmaların sayı on minlərlə ölçülürsə, ingilis dilində, bu ümumi lüğət tərkibinin 50%-dən çoxunu əhatə edir. Belə hadisə qədim dillərə də yad deyildir. Məsələn, latın dilində 7000-dən çox yunan sözü vardır. Azərbaycan dilində də qloballaşma şəraitində getdikcə alınmaların sayı çoxalır. Bunun səbəbi müxtəlif amillərlə bağlıdır.

Bütün tədqiqatçılar alınmanın işlənməsinin əsas səbəbi olaraq əşya və anlayışların adlandırılması zərurətini göstərir. Bununla yanaşı, dildə sosial, psixi, estetik və s. xarakterli hadisələr nəticəsində də sözləmə baş verir. Yeni dil formalarına ehtiyac, anlayışların parçalanması tələbi, ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi, tamlığı, qısalığı, əlverişliliyi və s. də alınmaların dilə gəlməsinə yol açır.

Sözün alınmasının başlıca səbəbi həmin sözün adlandırdığı əşyanın, predmetin, prosesin, hadisənin, anlayışın alan dildə ifadə olunması üçün müvafiq sözün ifadə edilə bilməməsidir. Müvafiq sözün yoxluğu anlayışı bildirmək üçün ya dilin öz imkanlarından, onun söz yaradıcılığı vasitələrindən istifadə etməklə yeni sözün yaradılmasını, ya da başqa dildən sözləməni zəruriləşdirir. Şübhəsiz ki, hər bir yeni anlayışı ifadə edə bilən və mənşəcə dilin özünə aid olan sözü dərhal tapmaq, onun işlədilməsini təsbit etmək müm-

kün deyildir. Belə bir proses ayrı-ayrı dillərə deyil, bütün dillərə xasdır. Yəni hər bir dil başqa bir dildən söz alır. Bununla belə, ayrı-ayrı dillərdəki leksik alınmaları mənşəcə təsnif etdikdə müəyyən qanunauyğunluqlar aşkara çıxır. Belə ki, Azərbaycan dilində, ərəb-fars və rus dillərindən alınmalar çoxluq təşkil edir. Avropa dillərinə aid alınma sözlər XX əsrin 20 – 90-cı illərinə kimi Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Göründüyü kimi dillərin qarşılıqlı əlaqəsi isə müxtəlif dil daşıyıcılarının iqtisadi, siyasi, ictimai, mədəni əlaqələri fəvqündə gerçəkləşir. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə, hər bir dildə alınma sözlərin həm miqdarı artmış, həm də mənşəyə görə alınma arealı genişlənməmişdir. Dil əlaqələri prosesində dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində qarşılıqlı təsir baş verir. Qohum və onlarla bir ərazidə yayılmış qohum olmayan dillərin qarşılıqlı əlaqədə olması dillərin hər birinin müxtəlif struktur səviyyələrində özünü göstərir. Dilin təsirə ən tez və ən çox məruz qalan sahəsi onun lüğət tərkibidir. Alınma ilk olaraq dilin leksik təbəqəsində qeydə alınır. Ona görə də bəzən alınma deyərkən məhz başqa dildən keçən söz, termin nəzərə alınır. Dilçilikdə ümumiyyətlə alınma, o cümlədən də leksik alınmalarla bağlı problemlər müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilmişdir. Buna baxmayaraq, müasir dövrdə dilə daxil olan alınma sözlər problemi bir çox dillər üçün yenidən aktualıq kəsb etməyə başlamışdır. Belə bir vəziyyəti doğuran səbəbləri aydınlaşdırmağa, yeni leksik alınmalarla bağlı həlli zəruri olan məsələlərin əsas dairəsini müəyyənləşdirməyə dair indi müxtəlif tədqiqatların aparılmasını zəruriləşdirir. Alınma dilxarici və dildaxili səbəblər nəticəsində meydana çıxır. Bu da onu göstərir ki, dilin müəyyən ünsürləri, o cümlədən sözləri almasına təkan verən səbəblər mövcuddur. Alınma sözə müraciət etmək intralingvistik və ekstralingvistik səbəblər

kompleksindən bəhrələnir. Ekstralingvistik səbəblər sırasındadır siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdə əlaqələr üçün həyata keçirilən və ya həyata keçən dil əlaqələri durur.

Alınma terminlər və onlarla birlikdə daxil olan perfekslər dilin ehtiyacı nəticəsində alındıqda tez mənimsənilir və dilin daxili qanunlarına daha tez tabe olur. Çünki bir dildən başqa dilə şəkilçinin keçməsi ilə bir sözün keçməsi eyni məqsəd daşır. Şəkilçi başqa zərurətdən, söz isə digər ehtiyacdən dilə keçir.

“Əgər əcnəbi termin alınmazdan qabaq milli dildə ekvivalent varsa, başqa sözlə, söz, yaxud termin ehtiyac olmadan alınarsa, onda, bir qayda olaraq, adiləşmə dövründə belə alınma yad olaraq qalır, kütlələrin canlı danışığına daxil ola bilmir. Belə faktlar çoxaldıqca dil daşıyıcılarında “dil ekstremizmi” hissləri güclənir, çünki hamının gözü görə-görə alınmalar milli sözləri sıxışdırır. Digər tərəfdən, alınmaya qarşı ana dilinin özünün strukturu və daxili qanunları müqavimət göstərə bilər. Belə olduqda, dilə güc gəlmək, alınma hesabına zorla ona yamaq vurmaq yaramaz, çünki bu zaman həm milli dilin özü, həm də həmin dilin daşıyıcıları olan geniş xalq kütlələri müqavimət göstərəcəkdir” (253, s.8-9).

Terminin alınması dildaxili ekstralingvistik amillə izah edilə bilər. Hər bir yeni anlayışı ifadə etmək üçün dilin daxili imkan və vasitələri nəzərə alınır. Bəzən bu vasitələrlə anlayışı ifadə etmək mümkün olmur. Bu halda anlayışla birgə onu ifadə edən ad da alınır. Lüğət tərkibi dilin digər yaruslarına nisbətən daha tez təsirə məruz qaldığından yeni sözyaratma meylli və sözalma prosesi müntəzəm surətdə baş verir. Buna görə də müasir dövrdə dünyanın başqa dilləri ilə təmasda olan hər bir dilə başqa dillərdən söz keçir. Bir dildən başqa dilə söz keçməsinin başlıca səbəbi reseptor dilin koqnitiv bazasında müvafiq anlayışın olmamasıdır. Bu za-

man termin ifadə etdiyi anlayışla bir yerdə alınır. Məsələn, noutbuk, laptop, audiobuk, peycer, taymer, şreder, plotter, skayner, printer, tüner, toner və s. sözlər qeyd edilmiş səbəblə bağlı Azərbaycan dilinə keçmişdir. Həmin sözlər nəzərdən keçirildikdə aydın olur ki, onların ifadə etdikləri əşya və vasitələr əvvəllər olmamışdır. Bu anlayışlar bir çox dünya dillərində ifadə etdiyi texniki alətlə birlikdə keçmişdir. Deməli, dildə bu vasitələri adlandırmaq üçün sözlər olmadığından predmeti ifadə edən adlar ingilis dilindən birbaşa alınmışdır. Onu da qeyd edək ki, ictimai, sosial, iqtisadi əlaqələr zəminində bir sıra yeni anlayışlar reseptor dildə də meydana çıxır. Özünün tarixi inkişafı prosesində bəşər dilləri bir-biri ilə müəyyən dil əlaqələrində olmuş və olmaqda davam edir. Dil əlaqələri dedikdə, iki və daha çox dilin strukturuna və lüğət tərkibinə bəşər dillərinin göstərdiyi hər hansı təsiri nəzərdə tutulur. Dillər arasında əlaqələrin artması, elmi – texniki tərəqqi bir dilin sözlərinin digər dil tərəfindən alınması zərurətini yaradır. Əgər söz tələbat nəticəsində keçərsə, başqa sözlə desək, söz dilə anlayışla və ya aid olduğu əşyanın özü ilə keçərsə, onda həmin söz dili zənginləşdirir. Bu tipli alınmalar bəzi dilçilər tərəfindən “ehtiyacdan doğan” alınmalar kimi qiymətləndirilir. Buna misal olaraq dilimizdə son dövrlərdə daha çox işlədilən informatika ilə bağlı göstərmək olar. İnformatika terminologiyasında işlənən kompüter, notbuk, klaviatura, netbuk eləcə də sayt, fayl bir çox dünya dillərində olduğu kimi işlənir. Bu baxımdan alınma daha çox dünya miqyasında inkişaf etmiş aparıcı və rəsmi dillərdən alınır. Bu vaxt həmin anlayışları ifadə edən terminlər alındığı dilin prefiksləri ilə dilə daxil olur. Ona görə də dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər kimi prefikslər də dilin ehtiyacı nəticəsində alındıqda tez mənimsənilir və dilin daxili qanunlarına daha tez tabe olur. Bu baxımdan müxtəlif dillərdən mə-

nimsənilmiş prefikslər alınmalar kimi dəyərləndirildikdə daha doğru olar. Terminologiyada *anti-, auto-, co-, counter, de-, des-, hydro-, hygro-, hyper-, inter-, in-, meta-, macro-, milli-, mini-, mis-, mono-, multi-, non-, over-, para-, poly-, post-, pre-, pseudo-, re-, semi-, servo-, sub-, super-, tele-, thermo-, trans-, ultra-, un-, under-* prefiksləri ilə beynəlxalq terminlər birlikdə dillərə keçir.

Göründüyü kimi, burada prefikslərin əksəriyyəti yunanlatın mənşəlidir. Hər şeydən öncə qeyd etməliyə ki, “prefikslər variativliyinə görə ən aşağı indeksə malikdirlər. Bu onunla xarakterizə olunur ki, onlar sözdə ifadə etdikləri mənaya görə daha stabil mövqedə dayanırlar və onların aktivliyi suffikslərlə müqayisədə az, söz kökü ilə müqayisədə isə yüksəkdir. Məsələn, **avto-** prefiksi. Bu prefiks adlara avtomatik, kənar müdaxilə olmadan hərəkət edə bilən texniki qurğu anlamı verir. Rus dilində bu prefiksin **-само-, -авто** prefiksləri ilə əvəzləndiyini daha intensiv müşahidə etmək olar. Məsələn, ingilis dilində: *autoanswer, autocycling, autogyration, autoinduction, autooxidations, autophasing, autoplotter, autostabilizer, auto-synchronizing*; rus dili ilə müqayisədə: *автомответ, автoповтор, самoвозбуждение (генератора), самoвозгарание, самoиндукция, самoокисление, самoфазировка, автoпрок-лaчик (курса судна), автo-стабилизатор, автoсинхронизация*.

Azərbaycan dilində də **-avto** prefiksindən olduğu kimi istifadə edilir. Məsələn, *avtomexanik, avtoreferat, avtomaşın, avtopilot, avtoritet, avtokar* və s.

Alman dilində isə hərəkətin tərzini, üsulunu bildirən sifətlər - auto prefiksi ilə düzəlir. Bu prefiks ilə formalaşan sifətlər bəzən hərəkətin icra edən özünə yönəldiyini bildirdiyi halda, bəzən də hərəkətin öz-özünə icra edildiyinə işarə edir. Dilə daxil olan alınmalarda müxtəlif istiqamətlər müşahidə olunur. Ən çox diqqəti cəlb edən alınan dildə terminin bir neçə mənasından an-

caq biri başqa dillərə keçir. Məsələn, speaker 1.danışan; 2.natiq; 3.diktor; 4. spiker (parlamentin sədri) .

Lügətdən verilmiş istinad göstərir ki. ingilis dilində sözün dörd müxtəlif mənası vardır. Həmin mənalardan yalnız dördüncüsü Azərbaycan dilinə keçmişdir və bu dildə “spiker” yalnız həmin mənada istifadə edilir. Eləcə də “lider” sözü “başqan/rəhbər” kimi tərcümə edilmişdir. İngilis dilində “leader” sözü lügətdə (2) “rəhbər, başçı, lider” kimi izah edilir. Azərbaycan dilində lider yalnız “başçı, rəhbər” mənalarda deyildir. Bu söz çox zaman müəyyən bir qrupda, dəstədə öncül olanları bildirir. Bu da yalnız başçı və ya birinci şəxs kimi qəbul oluna bilməz. Onun dəqiq mənasının kontekstdən təyin edilməsi mümkündür. Lakin bəzən heç kontekst də dəqiq mənanı vermir. Ona görə də Azərbaycan dilində rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmış «lider» terminindən siyasi mənada “qabaqcıl” öndə olan anlayışın ifadəsi üçün istifadə edilir. Terminin alınması dildaxili ekstralingvistik amillə izah edilə bilər.

Alınma prosesində birbaşa keçmə, yəni alınma sözlər bir dildən başqa birsinə üçüncü dilin köməyi olmadan gəlir; Dildə üçüncü dilin vasitəsilə sözlərin keçməsi də daha çox diqqəti cəlb edir. İki və daha çox dilin təmasda olması hadisəsinin nəticəsini Boduen de Kurtene “dil yaxınlığı” (136, s.384) və Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri isə bu nəticəni “dil ittifaqı” adandırmışlar.

Y.S.Stepanovun fikrincə bu əlaqələrin bəziləri birbaşa, digərləri isə dolayı yolla ola bilər. Birbaşa əlaqələr dedikdə, alim müxtəlif dillərdə danışan əhalinin real tərzdə bir-biri ilə təmasda olmasını nəzərdə tutur. Onun fikrincə bu vaxt elə bir təbəqə yaranır ki, o, bərabər şəkildə təmasda olan dillərdə danışır. Dolayı yolla olan əlaqələr isə o əlaqələrdir ki, bu vaxt bənzərlik mədəniyyət ümumiliyinə söykənərək inkişaf

edir. Burada bədii tərcümələr, elmi və bədii ədəbiyyat, kinofilmlər, gündəlik mətbuatın məlumatları, radio, televiziya və s. əsas rolu oynayır (259, s.14-15).

L.İ.Barannikova dillər və dialektlər arası dil əlaqələrinin ikitərəfli (binar) mexanizmini öyrənərkən, bu əlaqələr vaxtı aşağıdakıların mövcudluğunu ayırd edir: 1) müxtəlif strukturlu dillər, yəni tipoloji cəhətdən strukturları bir-birindən fərqli olan dillər; 2) struktur cəhətdən yaxın dillər, yəni tipoloji cəhətdən bir-birinə oxşar olan iki dil; 3) struktur cəhətdən müxtəlif dillərə mənsub olan dillər; 4) struktur cəhətdən bir-birinə yaxın dialektlər; 5) Bir dilin dialektləri (136,200-201).

Bilinqvizm məsələlərini öyrənən A.V. Desnitskaya ehtimal edir ki, dillərin bir-birinə təsirinin öyrənilməsi haqqında söhbət gedən xalqların tarixinin birbaşa öyrənilməsi ilə bağlıdır. Şübhəsiz, bu təqdirdə xalqların ictimai inkişaf mərhələləri, həmçinin, nəzərdə tutulan dillərin spesifikasiyası da nəzərə alınmalıdır. Bunlarla yanaşı dillərin nə dərəcədə bir-biri ilə qohum olub-olmaması da əsas amillərdən biri sayılır. A. V. Desnitskaya hesab edir ki, hər bir halda dillərin bir-biri ilə əlaqə və təsirində bilinqvizm məsələsi xüsusi rol oynayır (192, s.70-77).

Bu araşdırmaların təhlili aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir: a) bilinqvizmin müxtəlif tipologiyaları mümkündür: linqvistik, sosiolinqvistik və psixoloji; b) linqvistik nöqtəyi-nəzərdən söhbət gedəndə koordinativ (qarışmayan) və subordinativ (qarışıq olan) bilinqvizm nəzərdə tutulur; c) sosiolinqvistik nöqtəyi-nəzərdən söhbət gedəndə fərdi və ya kollektiv bilinqvizm nəzərdə tutulur. Kollektiv bilinqvizmdən danışanda, bu vaxt parsial (hissəvi) və total (tam, ümumi) bilinqvizm nəzərdə tutulur; ç) nəhayət, söhbət psixoloji nöqtəyi-nəzərdən gedəndə reseptiv (perseptiv), reproduktiv və produktiv bilinqvizm nəzərdə tutulur.

Hətta Q.Vaynrayx leksik alınmaları onların həm interferensiya mexanizminə aparan yol baxımından, həm də onların fonetik, qrammatik, semantik və üslubi cəhətdən də alan dildə qaynayıb-qarışması nöqteyi-nəzərdən öyrənmə lüzumunu təklif edirdi (148,s.27).

Bir dildən başqa dilə alınmaların daxil olma prosesində iki cəhət müşahidə olunur: a) *assimilyasiya*-bu alan dilin alınma elementlərə münasibətdə fonetik-qrafik, morfoloji-sintaktik və leksik-semantik təsiri; b) *inteqrasiya*-mənbə dilin fonetik-qrafik, morfoloji-sintaktik və leksik-semantik xüsusiyyətlərini alan dilin sisteminə uyğunlaşması.

Daxilolma yollarından asılı olaraq alınma söz prosesində aşağıdakı mərhələlər özünü göstərir: 1) *daxilolma mərhələsi* - bu vaxt həlledici amillər ekstralinqvistik və linqvistik amillər sayılır; 2) *assimilyasiya mərhələsi* - bu zaman söhbət fonetik, qrafik və qrammatik adaptasiyadan gedir.

Alınma sözlərin tədqiqində aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır: a) sözlərin alınma üsulları (şifahi və ya yazılı yolla alınmalar); b) sözlərin mənbə dildən alınma yolları (birbaşa gəlirlər və yaxud dolay yolla alınirlar); v) alınmaların mənimsənilmə formaları.

Alınmaların əsasında söz-anlayış və onları bildirən əşya durur. Bu zaman aşağıdakı proseslər müşahidə olunur: a) sözlə birlikdə anlayışın alınması; b) sözlə birlikdə anlayışın alınmaması; c) alınmış sözlərin milliləşməsi .

Son illərdə beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi, ideologiyada, demokratik tərəqqidə ümumiliklərin mövcudluğu, Avropaya inteqrasiya dilin zənginləşmə mənbələrinə də təsir etmişdir. Hazırda Avropa mənşəli terminlər Azərbaycan dilində terminlərin yaranması üçün əsas mənbələrdəndir. Çünki yeni texnikanın inkişafı xüsusilə də informatika, telekommunikasiya, kibernetika, kosmik texnika ilə bağlı anlayışların funksional-

laşması, demək olar ki, dünyanın bütün sivil dilləri kimi dilimizdə də termin və anlayışların alınma prosesi əsasən beynəlxalq koordinasiyaya əsaslanır.

Azərbaycan dilinə tarixən rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən terminlər alınmışdır. A.Qarayev yazır: “Azərbaycan xalqının dünya xalqları ilə olan bilavasitə və bilavasitə əlaqə və münasibətlərinin qədim kökləri vardır. Bunun nəticəsidir ki, indi dilimizdə küllü miqdarda Avropa dillərindən alınma sözlər işlənilir. Həmin sözlər Azərbaycan dilinin bütün yaruslarında müəyyən iz buraxmış və dilin müxtəlif üslublarında leksik-semantik çalarlıq yaratmışdır” (71,s.3).

Onu da qeyd etmək ki, Avropa dillərindən rus dili vasitəsilə alınan leksik vahidlər Azərbaycan dilinin elmi üslubuna mexaniki köçürülməmiş, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılaraq mənimsənilmiş, hətta bəziləri formal və semantik cəhətdən dəyişmişdir. Müstəqillik qazandığımız müasir dövrdə Avropa xalqlarına yaxınlaşma, elmi, mədəni qarşılıqlı əlaqələr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərmiş, söz alınmasının vasitəsiz sistemi fəallaşmış, terminologiyamızda Avropa qatının dinamizmi daha da intensivləşmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində Avropa dillərindən alınan terminlər müxtəlif aspektdən tədqiq olunmuşdur. Elmi-tədqiqat işlərində, normativ dərsliklərdə Avropa dillərindən alınmalardan rus dili və rus dili vasitəsilə alınmalar problemi içərisində ümumi şəkildə bəhs olunmuşdur. Bəzi tədqiqat işlərində dolayısı ilə bu məsələyə toxunulmuşdur. A.Qarayevin “Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər” adlı doktorluq dissertasiyasında Avropa mənbəli sözlərin alınma yolları, vasitələri müəyyənləşdirilmiş, mənşəyi, semantikasi, semasioloji xüsusiyyətləri, həmçinin alınma sözlərin semantik-statistik təhlili aparılmış və dildə mənimsənilmə yolları tədqiq edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində Avropa dillə-

rindən söz alınmasına aid ilk tədqiqat işi N.A.Məmmədovundur. “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər” adlı namizədlik dissertasiyasında beynəlmiləl sözlərin Azərbaycan dilində işlənmə formalarından və fonetik, morfoloji, leksik-semantik xüsusiyyətlərindən ümumi şəkildə bəhs edilmişdir. S.Xəlilova isə N.A.Məmmədovdan tamamilə fərqli bir mövqe tutur. Tədqiqatda əsasən ictimai-siyasi terminlərin müxtəlif sistemli dillərdə formalaşmasının dildaxili və dilxarici məsələlərini, onların dil sistemində mövqeyi və istifadə dairəsi, dünya dillərində beynəlmiləl məfhumların milli dillərdə əks olunması üsulları, onlara verilən terminoloji tələblər, eyni zamanda milli terminologiyanın formalaşmasında beynəlmiləl fondun təsiri araşdırılmışdır (57,s.2). R.Cəfərov “Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar” adlı namizədlik dissertasiyasında Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında işlənən Qərbi Avropa mənşəli sözlər leksik-semantik cəhətdən təhlil edilmişdir. N.Məmmədlinin “Alınma terminlər” adlı doktorluq dissertasiyasında Avropa mənşəli alınma terminlərin geneoloji tərkibi, alınma amilləri, təsnifi və onların yaranmasında iştirak edən termin elementlər, mənimsənilməsi yolları faktlarla tədqiq edilmişdir (86).

Lakin son dövrlərdə dilimizə Avropa dillərindən bir-başa alınmaların sayı çoxalmışdır. Bunları nəzərə alaraq, Avropa mənşəli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz belə təsnifat prosesində alınma terminlərin reseptor dildə nə dərəcədə işləklilik qazanması, milli dilin tələblərini ödəməsi və mənimsənilməsi amillərini aydınlaşdırmaq vacibdir. Çünki elm və texnikanın müxtəlif sahələri dillərarası əlaqə vasitəsidir, müəyyən dərəcədə bey-

nəlmiləl kontekstdən asılıdır. Avropa mənşəli alınma terminlərin Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrinə təsiri eyni deyildir. Belə ki, dəqiq elmlərə – texnikaya aid, xüsusilə kibernetika, nüvə fizikası, hesablama texnikası, kosmik texnikaya aid terminlərin alınma prosesi daha çox beynəlxalq dillərə əsaslanır.

A.Axundov yazır: “Müstəqillik illərində termin alma mənbələri dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlanmışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni, əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırıdsə (bu, qaçılmaz, iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir” (12,s.88).

XX əsrin sonlarında ölkə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Avropa ölkələri ilə əlaqələr genişlənmişdir. Bu dövr həm də yeni iqtisadi siyasətə keçidlə səciyyələnir. Qərb üçün keçilmiş yol olan bazar iqtisadiyyatı Azərbaycanın yeni iqtisadi siyasətinin əsasında durmuşdur. Bu tipli iqtisadi siyasətin inkişafı ilə bağlı yeni yaranan terminoloji sistemin mənbəyi ingilis dili olduğundan bu dildən iqtisadi terminlərin alınması böyük vüsət almış və hazırda da bu sürətlə davam etməkdədir. Bu dövrə qədər Avropa mənşəli terminlər Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur.

Bəzi tədqiqatçılar Avropa mənşəli alınmaların əsas səbəbini sırf texniki terminlərin yaradılması çətinliyi ilə bağlayırlar. Məsələn, R.Cəfərov yazır: “Rus dili vasitəsilə Qərbi

Avropa mənşəli terminlərin alınıb işlədilməsi zərurətdən irəli gələn bir haldır. Bu hər şeydən əvvəl texniki alətlərə, aparat və cihazlara, texniki proseslərə Azərbaycan dilində müvafiq ad verilməsində qarşıya çıxan çətinliklərlə bağlıdır” (21,s.23). Əlbəttə, texniki sahələrdə termin almanın başqa səbəbləri də vardır. Lakin iqtisadi sahədə termin alma ictimai dəyişikliklərlə bağlıdır. Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq həyatımıza daxil olan yeni anlayışların yalnız dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə adlandırmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də terminoloji layın mühüm bir hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Müstəqillik qazandıqdan sonra əvvəlki dövrlərdə termin almada əsas mənbələrdən olan rus dili əvəzinə Avropa dillərinin mühüm rol oynaması müşahidə olunur.

Avropa mənşəli terminlər, əsasən, latın, fransız, alman, italyan, yunan dillərinə məxsusdur. Burada kəmiyyətə latın, ingilis və fransız alınmaları daha çoxdur. Bunların mənimsənilməsində aşağıdakı meyarlar əsas götürülməlidir:

- 1) Terminin səs birləşmələrinin dildə qəbul olunmuş səs birləşmələrinə uyğun gəlməsi;
- 2) Terminin morfoloji quruluşu və digər formal elementlərinin dildə qəbul olunmuş quruluşa uyğun gəlməsi, onunla harmoniya yaratması;
- 3) Terminin dildəki söz yaradıcılığı prosesində iştirak etməsi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, latın alınmalarının əksəriyyəti birbaşa deyil, fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Məsələn, **“budget”** ingilis dilinə fransız dilindən **“budget”** sözündən eyni ilə alınmışdır. Termin ingilis dilindən rus dilinə **“бюджет”** şəklində keçmişdir. Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilində alınan termin **“büdcə”** formasındadır. **Büdcə** – iqtisadi

subyektin müəyyən müddət ərzində planlaşdırılmış gəlir və xərclərindən ibarət pul fondu mənasında işlənir. Bu termin vasitəsilə dilimizdə bir sıra yeni terminlər – *büdcə vəsaiti, büdcə prosesi, büdcə balansı, federal büdcə, büdcə uçotu* və s. terminlər də yaranmışdır. Eləcə də “*agent*” termini.- (lat. *Agentis* – fəaliyyət göstərən, iş görən); *агeнт* (rus); *agent* (ing.); **Agent** – digər şəxsin fəaliyyət dairəsində səlahiyyətli vasitəçi qismində onun maraqları naminə iş tapşırığı əsasında iş görən iqtisadiyyatda isə yeni - *vergi agenti, sığorta agenti, agent–bank* terminlərinin yaranmasında iştirak edir. Azərbaycan dilində işlənən *akt, aksiz, birja, bonus, deklorasiya, depozit, frank, indeks, inflyasiya* və s. terminlər də latın mənşəli olub, ingilis dilində formalaşmış, sonra rus dili vasitəsilə və ya birbaşa Azərbaycan dilinə keçmişdir. Latın və yunan dillərində işlənən bir çox sözlər dünyanın bir sıra dillərində işləndiyindən beynəlxalq terminlər cərgəsində əsas yer tutur. Çünki müasir elmlərin çoxunda yunan və latın mənşəli terminlərdən istifadə olunur. Bu terminlər vaxtilə ingilis, fransız, rus və s. dillərdə formalaşmış, başqa dillərə keçərək beynəlmiləl terminə çevrilmişdir.

İctimai-siyasi elmlərin yaranması və inkişafı qərbdə getmiş, alman, fransız, ingilis alimlərinin bu elmin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Ona görə də hələ sovet dövründə belə, ictimai-siyasi və elmi terminologiyada istifadə olunan terminlərin əsas hissəsini Avropa mənşəli terminlər təşkil etmişdir. Həmin terminlər rus dilinə daxil olmuş və rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Avropa dillərindən alınma terminlərin əsas hissəsi ingilis mənşəlidir. Bu terminlərin digər qisminin əsasında müxtəlif Avropa dillərindən olan sözlər dursa da, onların əksəriyyəti ingilis dilinin terminologiyasında formalaşma və sabitləşmə keçmişdir.

İngilis dilindən alınma terminlərin tədqiqi onların həm yazılış, həm də tələffüzündə müəyyən dəyişmələrin baş verməsini göstərir. Müxtəlif sistemli dillər olduğundan terminin bir dildən digərinə keçməsi onun norma mənbələrinə uyğunlaşması tələbini ortaya atır. Azərbaycan dilinin terminologiyasındakı ingilis alınmaları dilimizin malik olduğu, tarixən formalaşmış dil qanunlarına və səciyyəvi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılaraq işlədilir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, ingilis mənşəli terminlərin bir qismi dilimiz üçün səciyyəvi olan fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərə uyğunlaşdığı halda, digər qismi mənbə dildəki mövcud formasını qoruyub saxlamış, heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan mənbə dildəki formada da işlədilmişdir. Beləliklə də, onlar öz malik olduqları formanı tam mühafizə edib saxlamış olurlar.

Azərbaycan dilinə mənbə dildə olduğu kimi işlənən çoxlu terminlər keçmişdir. Məsələn, **“holding”** iqtisadi termini – nəzarət səhm paketinə sahib olmaqla bir neçə şirkəti bilavasitə idarə edən iri şirkət, korporasiya mənasında işlənir. Adətən, holding əhatəsində olan müəssisələrin vahid istiqamətdə iqtisadi siyasi formasını təmin edir və bura daxil olan hər bir səhmdar cəmiyyət ümumilikdə holdingin maraqlarına xidmət edir; **“debitor”** – (ingilis dilindəki debit-borc sözündəndir) – iqtisadi münasibətlər zamanı hüquqi və fiziki şəxslər, eləcə də digər iqtisadi subyektlər qarşısında maliyyə öhdəliyi daşıyan şəxs mənasında işlənir.

Bununla yanaşı qrafik dəyişməyə məruz qalmış Avropa mənşəli alınma terminlər də işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, informatika terminolojisi sistemində ingilis dilində *display*, *diskette*, *file*, *faksimile*; Azərbaycan dilində *displey*, *disket*, *fayl*, *faksimil* (İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika terminoloji lüğəti, B., 2003) kimi işlənir.

Beləliklə, qeyd olunanlar Avropa dillərindən alınan alınmaları qrafik və fonetik xüsusiyyətlərində baş verən dəyişmələrə əsasən qruplaşdırmağa imkan yaradır. Belə terminləri qrafik və fonetik dəyişmələrin xüsusiyyətlərinə görə dörd qrupa ayırmaq olar:

- 1) Mənbə dildəki formasında heç bir dəyişiklik aparılmadan alınmış terminlər;
- 2) Yalnız qrafik dəyişməyə məruz qalmış terminlər;
- 3) Yalnız fonetik dəyişməyə məruz qalmış terminlər;
- 4) Həm qrafik, həm də fonetik dəyişməyə məruz qalmış terminlər.

Fonetik assimilyasiyada alınma terminlərin səs qişası əsas götürülür, səs substitusiyası baş verir; qrafik assimilyasiyada terminin qrafik obrazının verilməsi, qrammatik assimilyasiyada morfoloji sistem qanunauyğunluqlarının, orfoqrafik prinsiplərin qorunması və reseptor dildə funksionallaşması əsas götürülür.

Terminlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesində terminləri təşkil edən komponentlərin də dilə keçməsi hadisəsi baş verir. K.N.Yeremina yazır: “Alınma prosesi bir dilə başqa bir dilin elementlərinin keçməsidir. Alınma elementlər yaxud alınmalar fonem, morfem, söz, söz strukturu, söz birləşməsi ola bilər” (281,s.80).

Terminologiyada Avropa dillərindən həm termin, həm şəkilçilər, önlüklər, həm də termin elementlər alınır. Sistem təsnifatına görə dilimizdə işlənən Avropa mənbəli alınma terminləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Vasitəli alınmalar. – Əsasən, 90-cı illərə qədər dilimizdə işlənən alınmaların əksəriyyəti rus dilindən alınan leksik alınmalardır. Məsələn, Azərbaycan dilində “**video**” komponentli alınma terminləri – *videoklub*, *videobar*, *videozal*, *videokamera*, *videomaqnitafon* və s. Terminlərin birinci komponenti olan

“*video*” latın mənşəlidir. Latın dilində “*video*” “görürəm” sözü müəyyən sözlərin birinci komponenti kimi işlənərək elektronika terminlərinin yaranmasında iştirak edir. Bu tip terminlər dilimizə rus dilindən keçmiş və dilimizdə, xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrində geniş dairədə istifadə olunur.

Dildə son dövrlərdə işlənən «*brifinq*» termini əsasən, «dövlət, siyasi və ictimai xadimlərin mətbuat nümayəndələri ilə görüşü» mənasında istifadə olunur. Bu termin rus dilindən alınsa da mənşəcə ingilis dilinə məxsusdur. İlk mənası «təlimatlandırmaq»... olan bu söz sonra «dövlət siyasi xadimlərinin kütləvi informasiya vasitələri işçiləri ilə keçirdiyi mətbuat konfransı mənasında» işlənən termin kimi sabitləşmişdir. Həmin mənada Azərbaycan dilinə keçmiş, beynəlxalq termindir.

Eləcə də dilimizdə “*avto*” komponentli çoxlu yeni terminlər yaranmışdır. Məsələn, *avtoservis*- “avtomobillərə texniki xidmət göstərən müəssisə”; *avtodrom*- “avtomobil sınaqları və yarışları üçün lazımı avadanlıqla təchiz edilmiş sahə” mənalarında işlənir. Hər iki termin Avropa mənşəlidir, rus dili vasitəsilə alınmışdır.

1. *Avropa dillərindən birbaşa alınmalar*. XXI əsr informatika, telekommunikasiya, radioelektronika ilə bağlı elmlərin sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu proses korporativ və lokal kompüter şəbəkələrinin, xüsusilə də qlobal informasiya şəbəkəsi – internetin yaranması ilə daha da sürətlənmişdir. Bu gün elm və texnikanın elə bir sahəsi yoxdur ki, informatika elmi qədər sürətlə inkişaf etsin. Cəmiyyətimizin bütün sahələrini əhatə edən informasiyalaşdırma prosesi dilin terminoloji sistemini zənginləşdirir. Ölkəmizin strateji inkişaf xətti olan informasiyalaşdırılmış cəmiyyətə keçid cəmiyyətin bütün üzvlərinin öz gündəlik fəaliyyətində İKT-nı getdikcə daha geniş tətbiq etməsi ilə bağlıdır. Ona görə də kütləvi təhsilin bütün səviyyələrində biliklərin veril-

məsi zamanı terminoloji leksikanın öyrənilməsi son dərəcə vacibdir. Bu prosesdə alınma terminlər birbaşa ingilis dilindən alınır. Məsələn, **“kompüter”** (ing. Computer < lat. Computare-hesablamaq) – müəyyən proqram əsasında işləyən və elmi-texniki, sənaye, tətbiqi məsələlərin həlli üçün nəzərdə tutulan irihəcmli informasiyaları qısa müddətdə araşdıran avtomatik qurğu (Mediada işlənən alınma sözlər. B., 2002, səh.113); **“internet”** (ing. Internet- ümumdünya hörümçək toru) – məlumat mənbəyini və onun istehlakçılarını vahid informasiya məkanında birləşdirən qlobal kompüter şəbəkəsi; **“interfaks”** – beynəlxalq faksimel rabitə sistemi; və s. Terminlər ingilis dilindən birbaşa alınmalardır. Eləcə də ictimai-siyasi mühitdə baş verən dəyişmələrlə bağlı dilimizə ingilis dilindən birbaşa alınmalar daxil olmuşdur. **“Biznesmen”** mənşəcə ingilis dilinə məxsus olub dildə “kapitalist ölkələrində bizneslə məşğul olan adam, işbaz, kommersant” mənalarında işlədilir; **“konsaltinq”**- ixtisaslaşmış şirkətlərin istehsalçılara, satıcılara, alıcılara iqtisadiyyatın, maliyyənin, xarici iqtisadi əlaqələrin, firmaların yaradılması və qeydiyyatının, əmtəə və xidmət bazarlarının tədqiqatı və proqnozlaşdırılmasının, innovasiyaların çoxsaylı məsələləri üzrə məsləhətlərin verilməsindən ibarət fəaliyyəti. Konsaltinq şirkətləri məsləhət fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələri üzrə ixtisaslaşa bilər. Konsaltinq yeni təşkilatlar yaradıldıqda təsisat sənədlərinin hazırlanmasından da ibarət ola bilər. (İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. I cild. Bakı-Nurlan-2005) Tədqiqat zamanı belə nəticəyə gəlirik ki, son dövrlərdə Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçən sözlərin mühüm bir hissəsini beynəlxalq terminlər təşkil edir. Bu tipli terminləri funksionallıq baxımından iki qrupa ayırmaq olar. Belə ki, bu tip terminlərin bir çoxu ümumxalq səciyyəli alınma terminlər olmaqla (prodüser, printer, virtual, plüralizm, imeyl, fayl, ple-

yer, sayt, pult, market, marketinq, monitor) yanaşı, məhdud dairədə işlənən autsayder, treyner, akkreditiv, karqo, infaydet, imitator kimi terminlər də dilə daxil olmuşdur. Belə terminlərin çoxu beynəlxalq terminlərdir. Y.A.Belçikovun fikrincə, beynəlxalq terminologiya haqqında danışılanda Avropa dilləri üçün ümumi söz qrupu nəzərdə tutulur və müəllif onları avropaizmlər adlandırır (137,s.5). Məsələn, **“marketing”** sözü ingilis mənşəlidir. Bir iqtisadi termin kimi **“marketing”** həm slavyan, həm german dillərində, həm də bir sıra türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində iri müəssisələrin idarə olunma sistemlərindən biri (marketingin əsas işi bazarı öyrənməkdən, məhsul istehsalında bazar tələbatını nəzərə almaqdan və malları istehlakçılara çatdırmaqdan ibarətdir.) mənasında işlənərək beynəlxalq terminlər sırasına daxil olmuşdur.

Azərbaycan dilində terminoloji sistemlər Avropa mənbəli alınmalar hesabına zənginləşir. Bununla da anlayış ifadə edilir, izah əvəzinə dilimizin fonomorfoloji qanunauyğunluqlarına, yəni həm xarici qişası, həm daxili mənası və definitiv-təsviri məzmunu alınan dildəkinə mümkün qədər uyğunlaşdırmaqla alınma terminin adekvat verilməsi tendensiyası fəallaşır. Belə Avropa mənbəli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz təsnifat əsasında terminlərin reseptor dildə assimilyasiyası- alınan leksik maddi formanın fonetik, qrafik, qrammatik və leksik-semantik xarakteristikasını alan dilin müvafiq normasına yaxınlaşması yolu ilə mənimsənilməsi, milli dilin tələblərini ödəməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi amilləri müəyyənləşdirilməlidir. Mənimsəməyə görə alınan terminin alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, dilin söz yaradıcılığı qaydalarına uyğun gəlməsi,

alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması, yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dairəsini təyinetmənin əsas meyarlarıdır.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TERMINOLOGİYASINDA LEKSİK PARALELLƏR

2.1. TERMINOLOGİYADA PARALELLİYİ YARADAN AMİLLƏR

Elmi-texniki terminologiya elmin bu və ya digər sahələrində elmi prinsiplərə əsaslanmış unifikasiyası ilə şərtlənən, daimi və intensiv zənginləşməyə, dəyişməyə məruz qalan daha çevik leksik təbəqəni əks etdirir. Terminlərin dilə keçməsi vasitəsilə yeni sözlər və söz birləşmələri yaranarkən bəzən dilin lüğət tərkibində bir anlayış müxtəlif terminlərlə ifadə edilir və paralellər yaranır. Məsələn, “şəhadətnamə” - sertifikat (certificate of airworthiness - uçuşa yararlılıq sertifikatı; certificate of registration – qeydiyyat sertifikatı;) monosemiya - təkmənalılıq, yeni söz – neologizm, iltisacı - aqqlütinativ termini ilə tədricən sıxışdırılır. Anlayışın təyin edilməsi prosesində paralelliyi yaradan səbəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: terminlərin elmi dilin vahidləri olması; onların mühüm bir hissəsinin milli xarakter daşımaması; terminlərin yaranmasının bu və ya digər dildən asılı olmaması; anlayışın vacib xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması. Çünki elmin, texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə anlayışlar əksər hallarda bu və ya digər dildə yaranmaqla sonralar çoxlu sayda müxtəlif dillərdə işlədilir. Beləliklə də, bu sahə üzrə müəyyən qism terminlər digər dillərdə alınma və ya kalka olunmuş söz kimi işlədilir və müəyyən dəyişikliyə məruz qalır. Bu tipli terminlər dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də müəyyən fikrin, təfəkkürün ifadə forması kimi çıxış edir. Terminlərin bir qismi heç bir dəyişiklik edilmədən, eyni forma və məzmununda bir

mənali olaraq istifadə olunur. Bu tipli terminlər çox vaxt beynəlmiləl səciyyə kəsb edir və oxşar fonetik qabıqda, eyni semantik mənə yükü ilə müxtəlif dillərin terminoloji sisteminə daxil ola bilər. Məsələn, investisiya, aeroport, aviasiya, etalon, naviqasiya, kavitasiya, funksiya və s. göstərmək olar. Paralelliyin yaranmasına xas olan xüsusiyyətlərdən biri də termin və anlayış münasibətinin düzgün müəyyənləşdirilməməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, onlar bir-biri ilə sıx əlaqənin təzahür formasıdır. Dilçilər terminin də söz kimi səs kompleksinə və mənaya malik olduğunu, yəni terminin quruluş və semantik cəhətlərinin meydana çıxdığını vurğulayırlar. M.Qasimov qeyd edir ki, tədqiq edilən termin həm müəyyən fəaliyyət sahəsində mövcud olan predmetlərin, hal və proseslərin, həm də müəyyən elm sahəsində mövcud olan anlayışların adıdır. Terminin anlayışla müəyyən vasitə ilə əlaqəli olması onun tədqiqi zamanı diqqəti cəlb edən ən önəmli cəhətdir. Bu da anlayışın terminologiyada çıxış nöqtəsi olması ilə əlaqədardır .

Demək, anlayış ümumiləşdirilmiş formada predmet və məfhumların meydana çıxan ümumi və spesifik əlamətlərinin təyin edilməsi yolu ilə onlar arasındakı əlaqəni, münasibətləri əks etdirən fikirdir. Predmet və məfhumlar haqqında anlayışların formalaşmasının insan üçün əsas yolu abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə, müqayisə və təyin etmədir. Bu da termin və anlayışın əsas xüsusiyyətlərini əks etdirən mühüm amillərdəndir. Anlayış insan beynində ətraf mühitin predmet və məfhumlarının birbaşa inikası nəticəsində meydana gələ bilər. Anlayışın formalaşmasının əsasını predmet haqqında məlumatların toplanmasıdır. Yəni, anlayışda insanların ictimai-tarixi təcrübəsi toplanır, müəyyən dövrdə toplanmış biliklər terminlərdə öz əksini tapır. Demək, anlayışın formalaşması sözün səs kompleksinin funksiyasına aid edilməlidir və anlayış sözsüz mövcud ola bilməz. Çünki bu və ya digər

anlayış dildə söz vasitəsilə reallaşır. Lakin sözlər anlayışı bütöv şəkildə ifadə etmir, yəni sözün mənasında anlayışın bütün məzmunu ifadə edilmir, onun yalnız cəmiyyətin bütün üzvlərinə məlum olan bir hissəsində istifadə edilir. Beləliklə, məna anlayışın bir hissəsi kimi müəyyən edilir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, anlayış həmişə əlamətlər toplusunu əks etdirir. Sözün mənası isə bu əlamətlərdən yalnız birinə əsaslanır (68,s.73-82). Deməli, anlayış və təsəvvür tam mənada əksətmə funksiyasına malikdir. Anlayış səs kompleksindən əvvəl meydana gəlir. İnsan yeni anlayış üçün səs kompleksi seçməyə çalışarkən, anlayış artıq onun beyində mövcuddur. Başqa sözlə desək, əvvəlcə ayrı-ayrı anlayışlar, müxtəlif əşya və məfhumlar meydana gəlir, sonra isə həmin anlayış və vahidləri ifadə edən dil vasitəsi terminlər yaranır. Çünki dil vahidlərindən əvvəl onların işarə etdiyi anlayışların yaranması təbiidir. Ona görə də anlayış və məfhumları yalnız müstəqil semantikaya malik olan sözlər ifadə edə bilər. Məsələn; “təyyarə” sözünün tələffüzü zamanı öz forma və təyinatlarına görə biri-birinə oxşamayan dar/geniş fyüzelajlı, qanadları olan, yaxud havanın təsiri hesabına atmosferdə saxlanıla bilən hər hansı aparatı təsəvvür etmək olar. Bütün əlamətlərinə görə bu anlayış şüurumuzda bir ümumi qrupda birləşdirilmişdir. Bu qrup ona xas olan əlamətlər kompleksi ilə, həmçinin uçan aparat anlayışı kimi şüurda qeyd olunur və sözlə də “təyyarə/ hava gəmisi, helikopter” adlanır. Deməli, söz eyni zamanda anlayışı həm adlandırır, həm də onun mövcudluğunu, reallığını ifadə edir. Lakin anlayış həqiqətən hansısa real obyektə aid edilir, kifayət qədər mücərrəd şəkildə şüurda qalır, belə ki, o təfəkkürün kateqoriyası kimi əks olunur. Termin isə təfəkkür sistemində anlayışın ancaq işarəsi, onun dil vahidi vasitəsilə reallaşma formasıdır. Bu vaxt adlandırma bir neçə terminlə

ifadə edilə bilər. Məsələn, dilçilikdə asindetik – bağlayıcısız, analogiya – bənzərlik, bərpa – rekonstruksiya, atribut – təyin, determinativ – təyini və s. terminləri paralel şəkildə işlənir.

Terminə aid olan əlamətlərdən biri də onun müəyyən elm, texnika və fəaliyyət sahəsində mövcud olan anlayışı dəqiq təyin etməsi və başqa anlayışlarla münasibəti müəyyən-ləşdirməyə imkan verməsidir. Terminin mənasının dəqiqliyi isə həmin müəyyən elm və texnika sahəsinə aid anlayışın dəqiq təyin olunması ilə bağlıdır və bu bağlılıq da ayrı-ayrı elmi-texniki sahələrin inkişafına təkan verir. Bu həm də o deməkdir ki, müxtəlif elmi-texniki biliklər sisteminin inkişaf etməsi həmin sahələrlə bağlı olan terminoloji leksikanın inkişafına kömək edir. Eyni zamanda lüğət tərkibinin bu qatının durmadan zənginləşməsinə və yeniləşməsinə olan təsirini elmi-texniki bilik sahələrində tətbiq olunan terminologiyanın inkişafı zamanı da müşahidə etmək mümkündür. Yəni, elmi-texniki tərəqqi terminoloji sistemin, terminoloji sistemin inkişafı isə elmi-texniki tərəqqinin irəliləyişinə təsir göstərir. Bu zaman bu və ya digər terminoloji sistemlə yanaşı, bütövlükdə dilin lüğət tərkibi zənginləşir və dildə leksik vahidlərin artmasına zəmin yaradır. Termini adı sözdən fərqləndirən əsas əlamət o zaman aydın şəkildə özünü göstərir ki, söz hər hansı anlayışın müəyyən bir əlamətini ifadə etdiyi halda, termin xüsusi anlayışları ifadə edir. Terminologiyada paralelizmlərin yaranmasını şərtləndirən amillərdən biri də odur ki, müxtəlif dillərdə bu və ya digər anlayışları bildirən terminlər eyni yolla yaranmır, buna görə də sözün daxili forması ekvivalent terminlər üçün müxtəlif olur, bu da mövcud dil vahidləri əsasında yaranan yeni terminlərin struktur və semantikasına təsir göstərməyə bilməz. Bu xüsusiyyəti ayrı-ayrı terminoloji sahələrdə terminlərin bir dildən digərinə keçməsi və Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı

daha aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, müəyyənləşdirilir ki alınan dildə (ingilis, rus) mövcud olan terminoloji vahidin bütöv və ya onun bir hissəsini tərcümə etməklə Azərbaycan dilində onun ekvivalentinin müəyyənləşdirilməsi zamanı orijinal dilin daxili qanunauyğunluqları əsasında termin yaradılır ki, bu da tərcümə dilindəki strukturda və semantikada fərqli xüsusiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Terminin yığcamlılığı və anlayışların diferensiasiyası üçün vacib olan müxtəlif törəmələrin verilmə qabiliyyəti onun mühüm xüsusiyyətlərindən biri sayılır. Bununla əlaqədar olaraq, texnikada belə bir vəziyyət müşahidə olunur ki, terminoloji sistemdə hər hansı anlayışı bildirmək üçün iki paralel terminin olması bəzən yolveriləndir, onlardan biri maksimal dəqiqliklə, digəri isə maksimal yığcamlılığı ilə xarakterizə olunur. Məsələn, pitot tube - hava axınının dinamik təzyiqini ölçən boru və onun dubleti Pito borusu; Yaxud da, ICAO - International Civil Aviation Organisation (Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı-ICAO), ANC - Air Navigation Commission (Aeronaviqasiya Komissiyası-ANC), SCAA - State Civil Aviation Authority (Dövlət Mülki Aviasiya xidməti), EANPG - European Air Navigation Planning Group (Avropa Aeronaviqasiya Planlaşdırılması üzrə Qrup-EANPG). Təbii ki, ikinci yerdə duran terminlər öz yığcamlılığına görə daha geniş istifadə olunur. Tərcümə olunan mənbədə təsvir edilən anlayışın mahiyyətini bilmək tərcüməçiyə müvafiq termini seçmə prosesində məsələni düzgün həll etmək imkanı verir.

Bir elm-texniki sahə hüdudunda terminin eynimənənliliğindən bəhs edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, eyni bir terminin eyni bir sahə hüdudunda həm prosesi, həm də bu prosesin nəticəsini bildirməsi zamanı bir çox hallarda ter-

minlərdə müəyyən polisemiya da müşahidə edilir. Məsələn, loading - yükləmə həm fəaliyyət növü və həm də bu fəaliyyətin nəticəsidir, generation - generasiya həm proses və həm də bu prosesin nəticəsidir, thermoisolation – termoizolyasiya prosesidir. Belə hallarda ayrı-ayrı elmi-texniki terminoloji sistemdə spesifik özünəməxsusluq, müxtəlif terminlərə xas olan müəyyən xüsusiyyətlər də özünü göstərə bilər. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq aid olduğu dildən asılı olmayaraq istənilən terminin ümumi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: bir semantik sahə hüduqlarında eynimənalılıq; kontekstdən asılı olmayaraq terminin dəqiqliyi, yəni onun sırf nominativ funksiyası; terminin üslubi neytrallığı; terminin anlayışdan və ya denotatdan asılılığı; terminlərin sistemliliyi. Bu fərqlərdən ən əsası odur ki, Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin formalaşma və sabitləşmə prosesi davam etdiyindən burada müxtəlif mənbəli alınma terminlər çoxluq təşkil edir. Elmi-texniki terminologiyaya xas olan xüsusiyyətlərdən biri də onun üslubi neytrallığıdır. Terminlərinin bu xüsusiyyəti onunla izah olunur ki, terminlərin yeganə funksiyası – anlayışın adıdır, bu zaman hər hansı emosional - ekspressiv anlar tamamilə aradan qalxır və onlar sırf termin funksiyasını yerinə yetirirlər. Məhz buna görə də terminoloji sistemdə ekspressiv-üslubi sinonimlər deyil, ancaq paralellər yaranır.

Elmi - texniki terminologiyanın orijinal dildə qısaltdılmış frazaları özündə əks etdirməsi terminlərə xas olan xüsusiyyətlərdən biridir. Adətən belə terminlər çoxfunksiyalı, yəni hər birində bir ümumi komponent olan gerçəkliyin bir neçə (adətən iki) obyektini əhatə edən məna kəsb edir. Belə söz birləşməsinin birinci hissəsindəki bu ümumi komponent ikinci hissəyə defislə və ya bağlayıcıların köməyi ilə birləşir. Birinci hissədə bütün söz birləşməsinin müəyyənedici ele-

menti bəzən düşür. Lakin belə tipli birləşmələrin nəzərdə tutulan tərcümə dilinə, yəni Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı onun mənə variantını yazmaq daha məqsədəuyğun olardı. Məsələn, declared distances-heliports-heliportlarda helikopterlərin uçub-qalxması üçün elan edilmiş məsafə; duty-free-articles- daşınma zamanı gömrük rüsumu ödənilməyən yüklər; quick-attach-detach- aksesuarların mühərrikin ötürücü qutusuna birləşməsi üçün tez sökülə bilən birləşmə; fatigue or fatigue failure - əyilmə, tərپənmə və ya müxtəlif titrəyişlər nəticəsində materialın dağılması, yaxud sıradan çıxması və s. Deməli, tərcümə prosesində də paralellər yaranır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, termin adətən elmin hər hansı xüsusi sahəsindən gerçəkliyin konkret obyektini bildirir. Təbii ki, həm bu obyekt, həm də anlayış dildən asılı deyil. Bu və ya digər terminlə adlandırılan obyekt və anlayışın mənası elmin özü və ya texnika sahəsi ilə müəyyənləşdirilir. Məhz bu vəziyyət ekvivalent terminlərin tapılmasına imkan verir və belə yanaşma funksional yanaşma adlanır. Müəyyən obyekt və anlayışın yerinə yetirdiyi funksiyaya görə müvafiq termin müəyyən olunur. Bəzən terminin funksional müvafiqliyinin təyin edilməsi çox çətin olur, yəni orijinalda terminin əsas yox, hər hansı əlavə konnotativ mənasından, yəni əsas mənə ilə hər hansı assosiasiya üzrə əlaqəli olan mənasından istifadə edilir. Onun spesifik mənasını başa düşmək üçün, terminin bildirdiyi mənanın dərinliklərinə nüfuz etmək lazımdır ki, həmin söz işləndiyi bütün variantlarda olsun. Dilçilər tərəfindən terminin bu ümumi mənası invariant mənə adlandırılır. Bu mənə söz birləşmələrinin bütün variantlarında mənə ümumiləşməsi olub, verilmiş sözün bütün konkret müvafiq variantlarında izlənə bilər. Terminin invariant mənasının axtarılmasında rəşional yol ikidilli, yaxud üçdilli lüğətə müraciət etməkdən ibarətdir. Hər bir termi-

noloji lüğətdə texnikanın müxtəlif sahələrinə aid ola bilən bir neçə ekvivalent uyğunluqlar verilə bilər. Əgər hər hansı lüğətdə verilən bütün uyğunluq variantlarına diqqətlə yanaşsaq, onda bütün bu variantları birləşdirən ümumi bir cəhət aşkar etmək mümkündür. Məhz bu ümumilik verilən terminin invariant mənasını təşkil edir. Hər şeydən əvvəl bu invariant mənanı hər hansı termin şəklində vermək mümkün olmadıqda, yalnız izahat şəklində təsvir etmək olar. İnvariant mənanı aşkarlayaraq translyata keçmək, termini, yaxud da tərcümə dilində uyğun təsviri seçmək olar. Beləliklə, invariant məna terminlərin özünəməxsus bir neçə spesifik xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd etməyə imkan verir; terminlər müəyyən sahəyə aid olaraq elmi-texniki anlayışları ifadə edir, dəqiqdir, onların mənası kontekstdən asılı olmur, nominativ və definitiv funksiya daşıyır, təkmənalılığa daha çox meyilli olur, üslubi cəhətdən neytraldır. (107,s.38)

Elmi-texniki terminlər həmişə konkret fəaliyyət obyektlərini adlandırdıqlarından bu terminlərin arxasında gizlənən anlayışların həcmələri bir-birindən fərqlənir. Anlayışların həcmələrinin üst-üstə düşməməsi həm terminlərin müxtəlif dillərdə müxtəlif mənşəli olması, həm də bu və ya digər texniki terminlər yaradılarkən fərqlənən təsnifat əlamətlərinin seçilməsi ilə şərtlənir. Verilmiş anlayışın əsasında müxtəlif təsnifat əlamətləri bu anlayışların həcmənin ayrılıq ayrılıqda çox güclü ayrılıq təşkil etməsi ilə nəticələnir.

Bəzi hallarda isə çoxsözlü terminlərdən qaçmaq üçün mənbə dildəki bu və ya digər anlayışı bildirən termin olduğu kimi qəbul edilir ki, bu da dildə alınma terminlərin kəmiyyətə çoxalmasına səbəb olur. İlk vaxtlar alınma terminlərin mənasının anlaşılması müəyyən çətinliklər törətsə də, zaman keçdikcə reseptor (termini alan dil) dilin daşıyıcıları alınma termini çox işlətdikcə onun mənası önə çıxır və dilin ter-

minoloji qatında işləklilik keyfiyyəti qazanır. Məsələn; yaw - hərəkət istiqamətindən kənara çıxma, kursdan kənara çıxma, yana qaçma (çixma) mənalarını verən termin kimi işlətmək olar. Ancaq bu terminin ekvivalenti olaraq mülki aviasiya terminologiyası üçün kənaraçixma termini daha münasib hesab edilir. Hazırda radar termini – radioaşkarlama qurğusu və radiolokator kimi tərcümə olunur, lakin qısa və rahatlıq üçün radar kimi istifadə olunur. Bu terminin digər sözlərlə birləşməsi nəticəsində yaranan termin-söz birləşmələrinin tərcüməsi zamanı tərkibə daxil olan digər sözlər tərcümə edilsə də, radar sözü olduğu kimi saxlanılır; radar approach - radarla enməyə giriş, radar blip - radar qeydi, radar blip identification - radar qeydinin (nişanının) tanın-ması, radar clutter - radar əngəlləri, radar contact – radar təması, radar control - radarla idarəetmə və s. Dildən asılı olmayaraq istənilən terminin ümumi xüsusiyyətləri bir semantik sahə hədudlarında eyni məna ifadə etməsi, kontekstdən asılı olmayaraq terminin dəqiqliyi, yəni onun sırf nominativ funksiyası, terminin anlayışdan və yaxud denotatdan asılılığı və onların sistemliliyi ilə xarakterizə olunur. Bu şərtlərin pozulması terminologiyada paralellərin yaranmasına səbəb olur. Belə paralellərin unifikasiyası dilin inkişafı istiqamətində ən mühüm problemlərdəndir. Standartlaşdırılma prosesində bu dəyişikliklər müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında tənzimlənməlidir. Bu proses öz növbəsində bütünlükdə həm terminlərin, həm də terminologiyanın milli dilimizin xüsusiyyətlərinə əsaslanması ilə reallaşır.

2.2. TERMINOLOGİYADA LEKSİK PARALELLƏRİN İFADƏ FORMALARI

Elm və texnikanın inkişafı, bədii ədəbiyyatın başqa dillərdən tərcümə edilməsi, kütləvi dövrü mətbuatın inkişaf

etməsi, alınmaların dildə çoxalması kimi amillər leksik paralellərin yaranmasına səbəb olur. Dilçilikdə yanaşı gələn sintaktik vahidlərin eyni və bənzər quruluşa malik olması bəzən paralelizm, bəzən də paralellik kimi izah edilir. Nəzəri ədəbiyyatlarda isə paralellər sinonim cərgələr, dubletlər, leksik paralelizmlər adı altında tədqiq edilir. Maraqlıdır ki, sistem-daxili semantik paralelliyi təcəssüm etdirən dubletlərin sinonimiya hadisəsinə münasibəti bu semasioloji qrupla bağlı olan yeganə nəzəri problem deyil. Belə ki, dilçilikdə dubletlik situasiyasının neqativ və ya pozitiv planda dəyərləndirilməsi məsələsi ilə bağlı fərqli fikirlər səsləndirilməkdədir. Ən maraqlısı isə odur ki, hətta bu məsələdə yekdil olan, yəni, dubletliyi sinonimiyadan kənar xüsusi növ semantik korrelyasiya hadisəsi kimi nəzərdən keçirən dilçilər arasında da qeyd edilən problemdə fikir müxtəlifliyi hökm sürür. Belə ki, N.Məmmədov, M.M.Kaskulova, M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, A.Qurbanov, Z.Əlizadə dubletlik situasiyasını sinonimiya hadisəsindən fərqləndirilirlər və məhz bu mövqedən çıxış edərək, dubletliyin sinonimiya hadisəsinə aid olmadığını önə sürürlər. A.Qurbanov xarici dildən lazımsız olan leksik mənimsəmə sayəsində ortaya çıxmış sinonim müvazilik vəziyyətlərinin (məsələn: *səksən – həştad* dubletliyinin) təhlili zamanı qeyd edir ki, “*dildə müəyyən anlayışı eynilə bildirən söz ola-ola, bəzən başqa dildən həmin anlayışı eynilə bildirən başqa bir söz alınması*” və “*dillərin bu cür bir-birinə qarşılıqlı təsiri mənfi hal hesab edilməlidir*” (72,s.219). Bu məsələyə terminoloji sinonimiya çərçivəsində yanaşan M.Qasimov isə yazır: “Terminologiyada sinonimlərin olması zərərli. Əgər ümumi ədəbi dildə sinonimiya təbii bir hal hesab edilirsə, yaxud onun üslubi rəngarəngliyini dəyişirsə, nitqə incə fərdi kalorit verirsə, terminologiyada dubletlər belə bir xassəyə malik deyildir” (68,s.54). Si-

nonimiya və dubletlik problemini araşdıran A.Qarayev sistem-daxili paralellik vəziyyətini neqativ aspektdə dəyərləndirərək yazır: “Paralel dildə ən ağır hadisə sayılır, çünki bu növ sözlər üslub ağırlığı yaradır, terminologiyada isə qarışıqlıq törədir. Alınma sözlərin semantik cəhətdən mənim-sənilməsinin əsas şərtlərindən biri kimi onların dildə dubletlik münasibətdə çıxış etməsi göstərilir. Əgər alınma söz dildə dubletlik yaradırsa, həmin sözlərdən biri dildən çıxmalıdır”(71,s.95).

Eyni qaydada digər qrup dilçilik tədqiqatlarında, yəni, mətn linqvistikasını əhatə edən araşdırmalarda hər iki dilçilik anlayışının işarələnməsi məqsədilə həm “leksik paralellizmlər”, həm də “leksik paralellər” terminlərindən müvazi şəkildə istifadə edilir. Lakin o da qeyd olunmalıdır ki, mətn dilçiliyinə dair tədqiqatlarda birmənalı şəkildə üstünlük “leksik paralellizmlər” termininə verilir. Məlumdur ki, sinonim münasibətində olan hər bir söz müstəqil mənə çalarlarına malik olur, leksik-semantik cəhətdən spesifik səciyyə daşıyır. Bu da sinonimləri özünəməxsus spesifik rəngarəngliyi ilə başqalarından fərqləndirən xüsusi cəhətdir. Beləliklə, hər bir sinonimik cərgəyə daxil olan sinonim söz dar semantik-konstruktiv kontekst daxilində bir-birindən seçilir, ayrılır. Sinonim cərgəyə daxil olan hər bir sinonim isə bütövlükdə nitq şəraitində - yazılı və şifahi, real və ya təsəvvür olunan situasiyalardan asılı olaraq fərdi xüsusiyyətlərlə çıxış edir, üslubi boyalarla müəyyənləşir. Alınma sözün sinonim olması üçün müəyyən əlamətlər kəsb etməsi zəruridir, yəni ümumiləşdirici bir əsas mənə ilə daxil olduğu cərgədəki digər sinonim sözlərdən müəyyən əlavə mənə çalarlığı ilə fərqlənməlidir və bu xüsusiyyətinə görə üslubi məqamda və frazeoloji baxımdan əvəz edilməz yeri olmalıdır. Bu baxımdan ilk dövrlərdə dilimizə keçən Avropa mənşəli alınmalar

Azərbaycan dilinin vahidləri və ya çoxdan dilə keçib vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözləri ilə paralellik yaradır. Əslində sözlərin bir-birinə sinonimlik münasibəti yalnız o zaman olur ki, onların bu və ya digər mənaları tam eyniyyət təşkil edir. Burada üslubi və emosional cəhətlər deyil, semantik eyniyyətlər əsas götürülməlidir. Dilçilikdə tam eyni mənə məzmunlu sözlər mütləq sinonim adlanır. Bu və ya digər terminin eyni mənada bir anlayışı ifadə etməsi fikrimizcə, sinonimlikdən daha çox dubletlik yaradır. Dildə eyni məfhumu bildiren bir neçə lüğəvi vahidin mövcud olması paralellik yaradır. Paralellikdə sinonim “mənaca yaxın” semantik çalarlı məfhumları”, yəni mənə - məzmun etibarlı ilə “eyni” olan məfhum ilə əvəz olunur. Paralellik terminologiyada dolaşıqlıq, bir növ üslub ağırlığı yaradır, terminologiyada dubletlərin olması, işarələrin seçilməsi prosesinin başa çatmadığını, qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biridir. Alınma terminlərin semantik cəhətdən mənim-sənilməsinin əsas şərtlərindən biri kimi onların dildə dubletlik münasibətində çıxış etməsi göstərilir. Əgər alınma söz dildə dubletlik yaradırsa, həmin sözlərdən biri dildən çıxmalıdır. Məsələn, uyğunlaşma – assimilyasiya, mübahisə - polemika, lüğətçilik- leksiyoqrafiya, münaqişə - konflikt və s. Eləcə də, tibbdə yolxucu xəstəliklər – infeksiya xəstəliklər, dilçilikdə dilxarici amillər- ekstralingvistik faktorlar, pedaqogikada pedaqoji təcrübə - pedaqoji praktika və s. işlənir. Bütün bunlar elmi dilə ağırlıq gətirir. Belə ifadələrin unifikasiyasına cəhdlər göstərilməlidir. Bu proses əsasən, kalka zamanı daha çox özünü göstərir. Bütün bunlar dildə paralellərin yaranmasına səbəb olur. Lakin dilçilikdə belə paralellər dublet, sinonim terminlər kimi tədqiq edilir. A.Qarayev yazır: “Avropa mənşəli sinonim sözlər termin və termin yaradıcılığında ərəb-fars və öz sözlərimizlə sinonim kimi ədəbi dildə

işlənir”(71,s.54). Belə paralelləri sinonim” hesab etmək olarmı? Ə.Dəmirçizadə yazır: “Sinonim sözləri müəyyən-ləşdirən əlamətlərin birincisi sinonim sözlərdə ümumiləşdirici bir əsas mənanın olmasıdır” (28,s.121). Paralellərdə də bu xüsusiyyət - ümumiləşdirici bir əsas mənanın olması özünü ay-dın şəkildə əks etdirir. Məsələn, hiperbola – mübaliğə, kar-diologiya - ürək xəstəlikləri, qnekologiya – qadın xəstəlikləri, ekstralinqvistik -dil xarici, atributiv-təyin, simptom-əlamət, ferrum - dəmir və s. Lakin paralellərdə olan bu əlamət onları sinonimlərə yaxınlaşdırsa da bunlar arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Belə ki, sinonimlərdə sinonim cərgəni təşkil edən sözlər həm məna çalarları, həm də üslubi boyaları ilə bir-birindən fərqlənir. Odur ki, sinonim sözlər ümumi bir məna bildirsə də, eyni anlayışın müxtəlif tərəflərini adlan-dırır ,bu və ya digər cəhətini təyin edir. A.A.Reformatskinin qeyd etdiyi kimi onu müxtəlif məfhumlarla bağlayır və beləliklə də ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır. Paralelləri təşkil edən sözlərin hər biri isə məfhumun ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini deyil, məfhumun mənasını tam şəkildə ifadə edir. Əksər hallarda isə paralelləri təşkil edən terminlər alınma və ədəbi dildə işlənən sözlərdən ibarət olur. Məsələn, kartoqrafiya - xəritəşünaslıq, absorbsiya – udulma, analogiya – bənzərlik, konstruksiya – quruluş və s. Ə.Dəmirçizadə yazır ki, sinonim sözlər hər şeydən əvvəl dilin öz lüğət ehtiyatı, xüsusən lüğət fondu hesabına yaradılır və artırılır, ... ikinci amil isə ləhcə, dialekt, şivə sözləridir. Lakin müəllif bu sahədə alınma söz-lər hesabına yaranan sinonim sözləri misal verərək yazır ki, sinonimlərin artım mənbələrindən bəhs edərkən və belə mənbələrə görə sinonim sözləri qruplaşdırarkən sinonimlər cərgəsində ayrıca yer tutan alınma sözləri də xüsusi qrup halında qeyd etməmək olmaz. Müəllif burada da alınma sözlərdən yaranan sinonim

dedikdə, yalnız ərəb, fars sözlərini nəzərdə tutur və təhlil edir (28,s.3). Sinonim sözlərə məxsus əlamətlərdən biri də odur ki, sinonimlər tam mənada bir-birinin əvəzinə işləyə bilmir. Çünki, sinonim cərgəyə daxil olan hər bir sinonim sözün məna çaları və üslubi çalarına görə nitqdə istifadə məqamı vardır, yəni eyni anlayışı bildirən sinonimlər ona müxtəlif tərəfdən qiymət verir. Odur ki, sinonimlər birlikdə bir mətnə işlənsə də, ayrı-ayrılıqda tam mənada bir-birini əvəz edə bilən sözlər hesab etmək qeyri- mümkündür. Sinonim sözlərin əsas xüsusiyyəti eyni məfhumu müxtəlif üslubi boyalar və çalarla ifadə etməsidir. Beləliklə, çoxmənalı sözün müəyyən mənası sinonim kimi çıxış edir. Deməli, çoxmənalı hər bir leksem müstəqil şəkildə müxtəlif sözlərlə sinonim ola bilər. Odur ki, bir çoxmənalı söz müştərək şəkildə leksemə münasib bir necə sözə sinonim ola bilər. Lakin bəzən leksik paralellər elmi-texniki anlayışları ifadə etdiklərinə görə üslubi çarlardan, emosionallıqdan, çoxmənalılıqdan uzaqdır. Sinonim leksik münasibətlərdə də çox işləkdir. Bu da həmin sözlərin leksik semantik cəhətdən tam mənimsənilməsi üçün əsas amillərdən biri kimi özünü göstərir. Ümumiyyətlə, alınma sözlər vasitəsilə dublet cərgələr dilimizdə az deyildir. Hər bir dubletdə iki cəhət var; birinci cəhət sinonimin ümumi xarakterli olmasıdır ki, bu da onu başqa sözlərlə paralel sırada qoyur. Bu paralel sırada dayanan sözlərdən biri də Avropa mənşəli alınmalardır. Göstərilən xüsusiyyətlər terminologiyada dubletlərin deyil, leksik paralellərin mövcudluğunu əks etdirir. Bununla yanaşı dildə bildiriş – elan, məzuniyyət- dincəliş, stabil – sabit, tənəffüs – antrakt, məsafə - distansiya kimi paralellər də işlənir. Hər bir dubletdə iki cəhət var; birinci cəhət dubletin ümumi xarakterli olmasıdır ki, bu da onu başqa sözlərlə paralel sırada qoyur. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına

xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik halları birincinin (alınma sözün) iki məqamında mümkün olur. a) alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi; b) interleksem kimi aktiv işləkliyi səbəbindən müvazi formanın məqsədə müvafiqliyinin nəticəsi kimi.

Alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi meydana çıxan semantik paralellik situasinya əsasən uzunmüddətli aktiv – proksimal bilinqvizm situasinyanda mümkün olur. Bilinqvizmi növlərinə görə qruplaşdırmış T.A.Bertaqayevin bölgüsünə əsasən məlumdur ki, aktiv bilinqvizm hər hansı bir cəmiyyətin daşıyıcısı olduğu dildən başqa, ikinci bir dillə normal ünsiyyət qura biləcək səviyyədə normal şəklə bələd olması ilə səciyyələnir. Proksimal bilinqvizm situasinya isə onun qarşılığı olan distal bilinqvizmdən fərqli olaraq, ikinci dilin əsas ünsiyyət vasitəsi olan dilə daha dərin təsiri ilə səciyyələnir (139, s.82-88). Onu da xüsusi olaraq qeyd edək ki, digər növ bilinqvistik situasiya (yəni, proksimal bilinqvizm) dilin qrammatik sistemində daha dərin nüfuz etməsi ilə səciyyələnir ki, bu da daha çox yüksək intensivliyi ilə seçilən ikidillilik şəraiti üçün xarakterikdir. Azərbaycan dilində isə aktiv – distal bilinqvistik ortam təşkil etdiyi ikidillilik şəraitinin “iştirakçısı” olan ikinci dillər tam fərqli tipoloji quruluşa malik olduğu üçün dilin qrammatik quruluşuna təsir edə bilmir. Bundan fərqli olaraq, dilimizin leksik sistemi ərəb, fars və rus dilindən alınmalarla və eləcə də həmin dillərin vasitəsilə digər dillərdən alınmalarla zənginləşmişdir. Məsələn, *assosiativlik – birləşdirmə, kommunikativlik – yerdəyişmə, distributivlik – paylama*, xarakter – xasiyyət; xasiyyətnamə - xarakteristika, dəftərxana – kansel-yariya; generativ – törədici, deskriptiv – təsviri, balans – eti-

dal, xəbər – predikat, mübtəda – subyekt və s. Beləliklə, semantik paralellik hadisəsini formalaşma mərhələsinə görə, təxminən iki qrup daxilində fərqləndirmək olar. 1. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik; 2. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin qeyri – mövcudluğu şəraitində mənimsənilən və zamanla qarşılığının meydana gəlməsi sayəsində yaranan semantik paralellik. Bu paralellər terminologiyada dubletlər adı altında tədqiq edilməlidir. D.E.Rozantal və M.A. Telenkovanın linqvistik terminlər lüğətində qeyd edildiyi kimi, dublet (fransızca *doublet* sözü *double*, yəni “ikili” sözündən törəyib) “dil vahidinin iki növlülüyünü bildirir. V.V.Vinoqradov sözlərin bir-birini əvəz edə bilməsi fikrini qəti sürətdə rədd edərək göstərirdi ki, poetik əsərdə əsərin ümumi məzmununun tələbindən asılı olaraq hər bir söz elə işlənməlidir ki, dildə onu əvəz edə biləcək başqa bir söz tapılsın. Əgər belə bir söz tapılırsa, şübhəsiz ki, belə bir dublet vəziyyəti dil üçün xoşa gəlməz hadisədir. Belə dubletlər də dilçilikdə mütləq sinonim adı altında tədqiq edilir. A.Qarayev yazır: “Məlumdur ki, dilçilikdə ən yaxın və tam oxşar semantik mənaya malik olan sözlər mütləq sinonimlər adlanır. Avropa sözləri Azərbaycan dilinin öz sözləri və dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözləri ilə məhz belə bir sinonim tipinin yaranması haqqında dilçilik ədəbiyyatında ətraflı bəhs olunur, bizcə bunlar sinonimdən daha çox dublet xarakterlidir” (71,s.114). Doğrudan da alınma ilə dilin öz sözləri müəyyən dövr paralel işlənir. Məsələn, qanuni - qüvvə - konstitutsiya, ahənrüba – maqnit, *məsafə* - *distansiya*, *süzgəç* - *filter*, *sürücü*- *şofer*, *kofta*- *bluzka*, *zərf* -*paket* və s. Verilən misallarda eyni bir anlayış müxtəlif sözlərlə ifadə olunaraq bir-birinin işləkliyinə

təsir edir. Belə ki, misallarda verilən paralellərdən qanuni-qüvvə, ahənrüba artıq arxaik sözlərdir, konstitutsiya, maqnit terminləri isə dildə işləklilik qazanmışdır.

Onu da qeyd edək ki, semantik və ya leksik paralellizmlər termini dubletlərdən daha geniş spektrli dil faktlarını əhatə edir. Belə ki, sinonimiya hadisəsi ilə eyni müstəvidə nəzərdən keçirilən dubletlik hadisəsi məfhumun fərqli nominasiyalarda təcəssüm tapması kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn: *faktor – amil, məlumat – informasiya, element-ünsür, banknot-əskinaz* və s. Göründüyü kimi, bu misallarda fərqli nominativ vahidlər eyni anlayışın ifadəsini, işarələnməsini əhatə edir.

N.N. Amosova “ümummillilik dildə təsadüf edilən dialektal dubletləri, yəni, eyni bir sözün *fonetik variantlarını (hansılar ki, çox vaxt semantik şaxələnməyə məruz qalır)*” fərqləndirmiş və müvafiq nümunələri qeyd etmişdir: kent.dial. *dent* “*əzik*”, mərkəzi-Şərqi dial. *dint* “*zərbə*”; Şimal.dial. *raid* “*hücum*”; mərkəzi – Şərqi. Road “*yol*” və s. (124,s.101). Belə ki, variantlılıq situasiyasına N.N.Amosovanın yanaşmasında, demək olar ki, dubletlilik hadisəsi ilə (və ya sistem daxili paralellizm faktları) eyniləşdirilməsi bir qədər qeyri – adekvat təhlil yanaşması hesab edilə bilər. Bu növ dubletlilik N.N.Amosovanın bildirdiyi kimi, çox vaxt semantik şaxələnmə ilə nəticələnən variantlılığı təcəssüm etdirmir. Dubletlilik özlüyündə tələffüz fərqliliyinin sərhədlərini aşan bir hadisə olub mütləq şəkildə variantlılıq çərçivəsindən kənarlaşan müstəqil söz yaradıcılığını ehtiva edir. Yəni, “bəzən dubletlərin inkişafı linqvistik və ekstralingvistik səbəblərin kombinasiyasına görə olmuşdur” (124,s.260) .

Halbuki, müxtəlif sistemlər arasındakı paralelliklər özlüyündə dublet yaratma potensialını əks etdirən interleksmələrlə bərabər, dillərarası müvazilik situasiyasını da ehtiva edir. Yəni, sonuncuda maraqlı olan cəhətlər həmin müvazilik

hallarındakı daxili və xarici forma fərqliliyi, eləcə də semantik interpretasiya spesifikliyini əks etdirir. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu kimi hallarda həm sistem daxili, həm də sistemlərarası leksik paralelizm situasiyalarını təsbit edilməsi mümkündür. Həmin situasiyalarda konkret bir dil sistemi çərçivəsində gerçəkləşən və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənən müvazilik situasiyaları özünü əks etdirirsə, paralelliğin yaranmasında iki situasiya - milli dilin imkanları əsasında yaranan və alınma variantlar hesabına yaranır və istənilən məqamda tam mənada bir – birinin əvəzinə işlənir. Terminologiyada paralel şəkildə işlənən terminlərin olması işarələrin seçilməsi prosesinin axıra çatdırılmadığını, terminoloji sistemin hələ qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biri kimi çıxış edir. Yəni, terminologiyada paralellik qüsurlu hal sayılsa da, onun mövcudluq faktını inkar etmək qeyri – mümkündür. Terminologiyada paralellik, əslində, terminoloji sistemin formalaşması dövrünün tələbi ilə meydana çıxır və nəticədə müəyyən dövrdə müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Demək, əsas problem *dil və mətn səviyyələrindəki* leksik paralel situasiyasının yaranması nəticəsində yaranan dil faktlarının adlandırılmasındakı ortaq terminoloji inventar qarşılıqlarında əks olunmasıdır. Belə ki, paralellik hər hansı əşyanın paralel, yəni, eyni istiqamətli və oxşar trayektoriyalı statik vəziyyətini və ya hərəkətini ehtiva edən anlayışdır. “Paralel” anlayışı yunan dilindəki *parallellos* “yanaşı gedən” sözündən əmələ gəlib (daha dəqiq desək, mənimsənilib) “müvazilik” anlamını əks etdirir. Yəni, hər iki halda termin seçiminin təsadüfi olmadığı ortaya çıxır. Yəni, hər iki “leksik paralelizm”lər, bu termin altında təqdim edilən iki fərqli dil hadisəsi leksik müvazilik vəziyyətinə istinad edir. Lakin həmin müvaziliyin hansı mahiyyət kəsb etməsi; hansı şəraitdə meydana çıxması və ən əsası hansı

dil materiallarına istinad etməsi bu hadisələrin spesifikliyini ortaya qoyan faktorlar kimi meydana çıxır. Bu baxımdan onu qeyd edə bilərik ki, “leksik paralellər” və “leksik paralelizmlər” terminlərinin hər ikisinin fərqli dil hadisələrinin paralel şəkildə tətbiq edilməsi terminologiyada düzgün olmayan vəziyyəti əks etdirir. Belə ki, burada müəyyən oxşar proseslərin işarələnməsi hadisəsi müxtəlif terminlərdə əks olunur. Məsələn ,müqavilə - kontrakt, münaqişə - konflikt , neqativ – mənfi, nəzarət – kontrol, özəl –privatus, valyuta resursları – vəsait mənbələri, vauçer – qəbz – özəlləşdirmə cekı və s. Belə ki, ortaq olan müvazilik situasiyasının tam fərqli müvazilik şəraitində reallaşması burada tam məna differensialaşmasının gerçəkləşdiyini düşünməyə əsas verir.

“Leksik paralelizm” və ya “leksik paralellər” terminlərinin mətn dilçiliyi sahəsində interpretasiyasından fərqli olaraq, leksikologiyadakı “leksik paralelizm” fərqli şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, bu müstəvidə həm sistem-daxili semantik paralellər, həm də sistemlər arasы müvazilik halları nəzərə alınır. Birincilər (semantik paralellər) bir çox halda dublet anlayışı ilə eyniyyət şəklində təqdim edilir. Lakin dillərarası leksik paralelizm faktları dubletlərdən daha geniş və daha fərqli hadisəni bildirir. Dubletləri ehtiva etsə də, dubletlərlə leksik paralelizm hadisəsi arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Mahiyyət etibarilə, leksik səviyyədə cərəyan edən bu proseslərin əlaqəliliyi semantik paralelliklərdə də (yəni, sistem-daxili paralellikləri ehtiva edən dubletlərdə də) özünü əyani şəkildə büruzə verir. Belə ki, interleksemlər bir çox hallarda, sistem-daxili semantik paralelizm situasiyalarını formalaşdırmış olur. Paralellər eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növləridir. Bunlar əsasən milli dilin sözləri və alınma sözlərdən ibarət olur. Bir məqam isə, buradakı paralellizmin eyni sistem daxilində for-

malaşan, lakin digər tərəfdən sistemlərarası paralellik faktorlarının (yəni, interleksemlərin) təsiri ilə yaranan dil faktlarını əhatə etməsi ilə bağlıdır. Yəni, burada istər daxili, istərsə də dillərarası müvazilik faktorlarının əlaqəli mövcudluğu ola bilər. Azərbaycan dilinin eləcə də digər türk dillərinin leksik sistemində yer alan paralelliklərin müəyyənləşdirilməsi üçün tətbiq edilən təhlil standartları üçün müəyyən qruplaşdırmanın aparılması zərurəti yaranır. Bu baxımdan, terminologiyada *sistem daxili və sistemlərarası leksik paralellizmlər* fərqləndirilir və onlar da öz növbəsində altqruplara ayrılır. Dil və nitq səviyyəsindəki spesifikləşmədən fərqli olaraq, dil səviyyəsi daxilində müxtəlif dil faktlarına nəzərən işlədilən “leksik paralellizmlər”, “leksik paralellər” terminləri haqqında eyni fikri söyləmək olmaz. Yəni, burada artıq terminoloji omonimiyadan deyil, çoxmənalılıqdan söhbət gedə bilər. Belə ki, bu müstəvidə nəzərdən keçirilən leksik paralellər semantik paralellizmləri ehtiva edir. Lakin, onlar eyni və ya oxşar fonetik cildə malik olmasalar da, eyni və ya maksimal səviyyədə yaxın semantik məna tutumuna malik olurlar. Dilçilər isə, sadəcə olaraq, onun (həmin “əsl sinonimiyanın”) adekvat təyinləndirilməsinə bu və ya digər səviyyədə yaxınlaşmağa müvəffəq olurlar. Əslində isə, *dildə müxtəlif semantik yaxınlaşma növləri* mövcuddur və onlar sinonimlərin fərqli şəkildə qruplaşdırılıb təyinləndirilməsində öz əksini tapırlar. Semantik yaxınlaşma növləri sırasında dubletliliyi qeyd etməliyik. Əslində, burada semantik yaxınlıqdan deyil, tam semantik eyniyyətdən söhbət gedir ki, bu da onları fərqli sənosioloji söz qrupları kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Terminologiyada müşahidə edilən və mənaların tam şəkildə üst-üstə düşməsi ilə səciyyələnən mütləq (absolyut) sinonimiya” hadisəsi çərçivəsində nəzərdən keçirilən paralellər, terminologiyada alınmaların leksik – funksional paralelliyi dublet-

lilik situasinya kimi nəzərdən keçirilməlidir. Terminin elmi mətnə, işgüzar sənədə və s. bu kimi mətn nümunələrinin ümumi mətninə heç bir xələl gətirmədən, əlavə yozuma, məna interpretasiyasına təsir etmədən tam şəkildə əvəzlənə bilməsi hadisəsini semantik paralellər adlandırmaq olar. Yəni „sinonimlər yaxın və eyni mənəni bildirən sözlədirsə, dublet *paralellər isə eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növləridir*. Bununla yanaşı, leksik məna eynidirsə sinonimlərdən fərqli olaraq, dubletlər dominantlıqdan məhrumdur, formaca müxtəlif olsalar da, semantik və üslubi cəhətdən fərqlənmirlər, üslubi çalarlığa və ya emosional – ekspresivliyə malik deyildir. Deməli, təqdim edilən yanaşma dubletliliyin bir sistem daxili semantik paralellik hadisəsi kimi mahiyyətini tam dolğun şəkildə açıqlamış olur və onun sinonimiya hadisəsindən fərqli təbiətə malik olması fikrini birmənalı şəkildə əsaslandırır. Xüsusilə, sinonimlikdən fərqli olaraq terminoloji sistemdəki dubletlilik faktları “eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növü olan paralelliyi” təcəssüm etdirir. Belə ki, həmməna terminlər terminin əsas əlamətlərini özündə əks etdirir, mənaca bir-birinin eyni olan və formaca müxtəlif olan belə terminlər paralel terminlərdir. Belə terminlər elmin müxtəlif sahələrində öz əksini göstərir. Məsələn, dilçilikdə linqvistika dilçilik, semantika - məna, analiz-təhlil; riyaziyyatda kommutativlik - yerdəyişmə, kommutator – çevirgəç -paylaşdırıcı və s. Bu mənada, əslində belə müxtəliflik ilk baxışdan müsbət səciyyəyəndirilə bilməz. Eləcə də jüre – münsüf, *kino* - *sinema* sözləri sistem daxili semantik paralellik vəziyyətini yaradır. Bu leksik vahidlər eyni bir sözün variantlarının fərqli mərhələlərdə və fərqli mənbələrdən dilimiz tərəfindən mənimsənilməsidir. *Kino* və *münsif* sözü Azərbaycan ədəbi dilində həm müstəqil şəkildə, həm də digər mürəkkəb sözlərin komponenti kimi istifadə olunmaqdadır (məsələn: ki-

nodramaturq, kino-atelye, kinoaktyor və s.) Sinema sözü nisbətən yeni dövr alınmalarından hesab edilir və bu səbəbdən də onun standart izahlı lüğətlərə daxil olduğunu söyləmək olmaz. Buna baxmayaraq, KİV-in dilində sinema sözünün və törəmələrinin geniş şəkildə işləklilik nümayiş etdirməsi “təkrar alınma”nın baş verdiyini qeyd etməyə əsas verir. Məsələn: kino – sinema variantlarından törəmiş olan bu dubletlərdən biri ingilis dili ilə tam dublet paralelizmini, digəri isə qismən dəyişkənlik nümayiş etdirən natamam paralelizmi əks etdirir. Deməli, terminologiyada sinonim termini deyil dublet termini işlənməlidir. Zaman keçdikcə bu dubletlərdən biri o birini sıxışdıraraq işləklilikdən çıxarır. Ona görə də ədəbi dildə sinonimlərin nitqə incə fərdi kalorit verərək, onun üslubi rəngarəngliyini dəyişərək işlənirsə, terminologiyada sinonimlərin deyil, dubletlərin işlənməsi təbii bir hal hesab edilməlidir.

2.3. ALINMA TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNDƏ PARALELLƏRİN YARANMASI

Elmi-texniki, ictimai-siyasi, diplomatik əlaqələrin sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə milli dillərin daxili imkanları əsasında başqa dillərə məxsus söz və terminlərin mənimsənilməsinə tələbat daha da artmışdır. Bu baxımdan milli dillərdə alınma söz və terminlərin struktur-semantik cəhətdən mənimsənilməsində tərcümənin çox mühüm rolu vardır. Tarixin çox qədim dövrlərinə gedib çıxan tərcümə yaradıcılığı bugünkü yeni ictimai-siyasi şəraitdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyət inkişaf edib dəyişdikcə, elmi-texniki sahədə baş verən yeniliklər tərcüməyə olan tələbatı artırmış, qiymətləndirmə meyarını dəqiqləşdirmişdir.

Dilçilikdə tərcümə bir dildə olan anlayışın digər dilin leksik-qrammatik, fonoloji-semantik, fonetik və s. vasitələri ilə müəyyən məfhumları ifadə edən söz yaratmaq məqsədilə aparılan dillərarası əməliyyat kimi başa düşülür. Tərcümə obyektivi olan dilin kommunikativ vahidlərinin strukturunda əslində heç bir redundant element olmadığı halda, tərcümə edən dildə tərcümə zamanı müəyyən qədər izahedici elementlərin işlənməsinə yol verilir.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, tərcümə prosesi hər şeydən əvvəl, iki başlıca ünsür kimi qiymətləndirilir: a) tərcümə olunacaq məlumatın başa düşülməsi, b) başa düşülənin adekvat şəkildə tərcümə dilində ifadə olunması. Bu iki ünsürün vəhdətindən ibarət olan tərcümə prosesində orijinal dildə müəyyən anlayış semantik cəhətdən başqa dilə tərcümə edilir. Yəni elmi-texniki terminlərin dilimizə tərcüməsi prosesində dünya elmində qəbul olunmuş konsepsiya, nəzəri fikir və müddəalarla tanış olmaqla bərabər, həm də dilimizin zənginləşməsi üçün yeni söz və ifadələrin yaranmasına nail olunur. Lakin müasir dövrdə beynəlxalq aləmə inteqrasiyası nəticəsində alınan alıma terminlərin dilimizə tərcüməsi zamanı müəyyən problemlər yaranır, bəzən də onların mənası düzgün müəyyənləşdirilmir. Belə səbəblərin yaranması terminlərin əvvəllər yalnız rus ekvivalentlərindən istifadə edildiyindən onların Azərbaycan dilində dəqiq tərcüməsinin olmamasından irəli gəlir. Çünki hər bir dildə olan sözlərin müəyyən qismi çoxmənalı olur və bu da terminin dəqiq başa düşülməsini çətinləşdirir. Doğrudur, tərcümə sahəsində “tərcümə dəqiq olmalıdır” kimi mübahisə doğurmayan fikirlər mövcuddur. Lakin ilk baxışdan dəqiqlik problemi mübahisəsiz görünsə də, tərcümə praktikasında bu sahədə xeyli fərqli fikir ayrılıqları və anlaşılmazlıqlar meydana çıxır. Bu məsələyə yaxından nəzər saldıqda və onu dərinlən öyrəndikdə məlum olur ki, “dəqiqlik” anlayışı altında

texniki terminlərin tərcüməsi zamanı müxtəlif səpgili anlaşılmaqlar, çətinliklər yaranır. Məsələn, tərcüməyə sırf dəqiqlik nöqteyi-nəzərdən yanaşma, orijinalı olduğu kimi təqdim etmə ayrı-ayrı təfsilatlarla vararaq orijinaldan uzaqlaşır və nəticədə orijinala tərcümə dili arasında uyğunsuzluq yaranır.

Məlum həqiqətdir ki, quruluş və söz dəqiqliyi heç də həmişə təfsilatı ilə tərcümə dəqiqliyinə gətirib çıxartmır. Orijinaldakı bütün sözləri mütləq şəkildə tərcümə dilinə gətirmək əslində sintaktik əlaqəni pozmaq, leksik vahidi öz yerində işlətməmək kimi qiymətləndirilir. Məsələn, blind transmission - kor ötürülmə kimi tərcümə edilsə, əslində belə halda terminin tərcüməsi adətən dəqiq olmur, ifadəsiz bir variant alınır. Kontekstə görə isə blind transmission cavabı eşitmədən birtərəfli ötürülmə yaxud ikitərəfli rabitə qurulmadığı hallarda bir stansiyadan digərinə ötürülmə mənasını ifadə edir. Eləcə də blind sector - kor sektor (kommersiya hüququ olmayan uçuş sahəsi yaxud planlaşdırılmış uçuşlara icazə verilməyən sahə) mənasını ifadə edir. Bu ifadələrin heç birində qeyri-dil ünsürləri yoxdur. Tərcümə zamanı həmin termin-söz birləşmələri öz məzmun mahiyyətini tam açıqlamadığı üçün son halda adekvat dəyişmədən istifadə etmək zərurəti yaranır və burada problemin həllinin optimal yolu kimi həmin terminlərin Azərbaycan dilinin söz və ifadələri ilə əvəz edilməsi deyil, onların ifadə etdikləri mənalara terminlərlə birlikdə verilməsidir.

Alınma terminlərin tərcüməsində bu terminlərin nəzərdə tutduqları anlayışların məna tutumları heç də həmişə tam şəkildə üst-üstə düşmür. Bu da tərcümə işində əlavə çətinliklər yaradır. Anlayışların məna tutumlarının üst-üstə düşməməsi həm terminlərin müxtəlif dillərdə müxtəlif mənşəli olması ilə, həm də bu və ya digər texniki terminlər yaradılarkən fərqlənən təsnifat əlamətlərinin seçilməsi ilə şərtlənir. Məsələn, 1.coupler - a) mufta, b) birləşdirici, c) elektrorabitə bloku (avtopilotla radio-

stansiya arasında), d)siqnal çeviricisi; 2.deflection - a) qanad konsolunun ox meyilliyi, b) istiqamət dəyişməsi, c) əksolunma (hava axınının), d) ara (sükan); 3.renewal - a) köhnə avadanlığı dəyişdirmə, b) müddəti/ vaxtı uzatma, c) bərpa etmə; 4.clearance - a) dispetçer icazəsi, b) gömrük rüsumundan təmizləmə, c) aviadaşımaların qeydiyyatı, d) hündürlük ehtiyatı (klirens), e) maneələri uçub keçmə, f) ara məsafəyə keçid; 5. feeder - a) yükləmə qurğusu; b) yerli (köməkçi) aviaxətt və s. Bu anlayışların müxtəlif semantik çalarları ona gətirib çıxarır ki, onların semantik tutumu müxtəlif dillərdə bir – birindən fərqlənir.

Müstəqilliyimizin ilk dövrlərində öz forma və ifadə etdikləri məzmunu görə terminlər sisteminə daxil olan yeni terminlərin (dreyf, qlissada, interliver, kabirilmə, simpleks, spin, şatıl, ştopor, şpanqout, taymout və s.) qəbul edilməsi ilə bağlı tərcümə zamanı və eləcə də sahə mütəxəssisləri arasında müəyyən fikir ayrılıqları yaranmışdır. Lakin tədricən həmin ifadələr terminlər sisteminə daxil oldu, müxtəlif sahələr üzrə işlədilməklə bir müddətdən sonra onlar öz real məzmunlarına yiyələnərək mütəxəssislər tərəfindən eyni məzmununda dərk olundu. Alınma terminlərin Azərbaycan dilində orijinalda olduğu kimi işlədilməsinin müsbət cəhəti ümumi anlayışlar sisteminin formalaşması, beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş terminlərin dilin elmi-texniki terminologiyasına daxil edilməsi ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin olduğu kimi qəbul edilməsi ilk dövrlərdə onların ifadə etdikləri mənaların adekvat dərk olunmasında çətinliklər müşahidə olunur. Məsələn, distributor, monitor, modulator, freym, kabotaj, flatter, kollimator, ornitopter, pivot, sintilyasiya, modem, paradiqm, şatıl və s. kimi terminlərin müvafiq şərh olmadan verilməsi onların başa düşülməsi və istifadə edilməsində problemlər yaradır. Hətta bu terminlərin tərcüməsi zamanı ifadə etdikləri mənənin başa düşülməsi üçün ana dilində (kontekstə tamamilə) mənaca yaxın

söz müəyyənləşdirə bilmədikdə çətinliklər meydana çıxır. Məsələn, monitoring, mute, net, normalization, search və s. kimi terminləri informatika sahəsində nəzarət, söndürmək, şəbəkə, normallaşdırma, axtarış və s. kimi tətbiq edilir və real elmi mahiyyət kəsb edir. Lakin elə terminlər var ki, onların qarşılığı mouse - həm siçan, həm də maus; substitute- əvəzetmə, dəyişdirmə; sweep-variasiya, dəyişmə; switch – çevirgəc, kommutator kimi tərcümə edilir. Bu kimi terminlərin təhlilindən məlum olur ki, tərcümə zamanı ana dilində qarşılığı düzgün verilməyən və məzmununa görə yerli-yerində işlənməyən terminlər, xüsusilə anlayışlar arasında bağlılıq, əlaqə pozulur və məzmunun başa düşülməsinə əngəl yaradır. Son halda adekvat əvəzetməyə üstünlük verməklə tərcümə dilində fikrin dəqiq ötürülməsi üçün orijinalın hərfi tərcüməsindən, lüğət və fraza uyğunluqlarından uzaqlaşaraq məsələnin həllinin bütövdə - məzmununda və orijinalın ifadə etdiyi mənada axtarılmalıdır. Bu cür dəyişməyə tərcümə üsullarından birinin, yəni a) orijinalın qeyri- diferensial və mücərrəd anlayışlarının tərcüməsinin aparılması prosesində konkretləşdirmə; b) anlayışların məntiqi inkişafı; c) antonimik tərcümə; d) kompensasiya vasitəsilə nail olunur (244,s.34). Adekvat dəyişməyə anlayışın məntiqi inkişafı (izahedici tərcümə) və ya şərh, forma cəhətdən əks olan ifadənin köməkliyi ilə antonimik tərcümə və nəhayət, kompensasiya və ya həmin fikrin orijinaldan fərqli vasitələrlə ifadəsi haqqında fikirləri də söylənilmişdir (179, 172). Bu terminlərin təhlili əsasında aydın şəkildə qeyri-dəqiqlik müşahidə edilir. Məsələn, a) breakaway - ayrılma (sərhəd qatından); b) cutoff - pozma (radio əlaqəni); c) flareout – tarazlaşmada xəta (enmədən qabaq); d) heading – istiqamət (hava gəmisinin gövdəsinin vəziyyəti); e) marshaller - dispetçer (per-ronda hava gəmilərini istiqamətləndirən) və s. Belə ki, uyğun ifadələri hərfi tərcümə etməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Yalnız

antonimik tərcümə istifadəçiyə fikri anlamaq imkanı verir.

Bir sıra terminlər tərcümə edilsə də həm ingilis, həm də Azərbaycan variantları ilə yanaşı işlədilir. Məsələn, a) stopover (aralıq dayanacaq); b) squitter (qeyri-müntəzəm ötürülmə); c) deklarasiya (bəyannamə); d) interliver (laylaşdırıcı); e) məlumatlar freymi (məlumatlar dəsti); f) skanirləyən şüa (izləyən şüa); g) monoton artım (yeknəsək artım); h) pelenq (istiqamət); j) qlissada (enmə maili); k) dreyf (yana yerdəyişmə), fedinqli kanal (zəifləmələri olan kanal); Aloha üsulu (intervalların Aloha üsulu ilə bölüşdürülməsi) və s. Nəhayət, bir qisim terminlərin yazılışı ilə bağlı problemlər vardır. Belə ki, ingilis dilindən tərcümə zamanı dilimizə keçən bəzi terminlər öz yazı qaydaları ilə birlikdə dilimizə keçməməli, Azərbaycan dilinin orfoqrafik qaydalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bu cəhətdən disspasion, şattl, skvitter, transmis-sometr, kollimator, flatter və s. kimi sözlər iki deyil bir samitlə yazılmalıdır.

Bununla belə, tərcümə zamanı əsas qarşılaşdığımız problemlərdən biri də orijinala tərcümə dili arasında yaranan məzmunün münasibətlərinin hərtərəfli təsviri və tərcümənin ekvivalentliyi anlayışının açılmasından ibarətdir. Birinci növbədə tərcümə dilində orijinalın məzmununu düzgün ifadə edilməlidir. Lakin dil məzmununun ekvivalentliyinin bu və yaxud digər səviyyəsində tərcümənin qəbul edicisinin orijinalın konkret mənasını bərpa etmək qabiliyyətinin hansı dərəcədə olması haqqında məsələ açıq olaraq qalır. Məlumdur ki, istənilən orijinalda olan termin və ya termin-söz birləşmələrinin dil özünəməxsusluğu, yəni onun məzmununun yalnız özünə xas olan “fon” bilikləri və texniki xüsusiyyətlərinə malik müəyyən dil kollektivinə yönəlməsi mütləq tamlığı ilə digər dildə yaradıla bilməz. Buna görə də tərcümə prosesi tam uyğun termin və ya termin-söz birləşmələrinin yaradılmasını nəzərdə tutmur və tam uyğunluğun olmaması da tərcümənin mümkün olmama-

sının sübutu ola bilməz. Qeyd etmək olar ki, tərcümə prosesində orijinala və tərcümə dilində olan termin və ya termin-söz birləşmələrinin mütləq eyniliyinin qeyri-mümkün olmasıdır. Təbii ki, tərcümə prosesində qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsi üçün mütləq eynilik əsas götürülmür (244,163). Çünki hər hansı bir dildə bu sahə üzrə yaranmış termin və ya termin-söz birləşmələri məhz həmin dilin qrammatik-semantik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyindən, onun tam şəkildə başqa dildə verilməsi mümkün deyildir. Burada termin və ya termin-söz birləşmələrinin mənasından asılı olaraq tərcümə prosesinin mahiyyəti də dəyişir. Məsələn, obstacle clearance- maneələrin üzərindən uçub-keçmə hündürlüyü; Q - feel system -sürət təzyiqi üzrə yükləmə avtomatı; traffic advisory -hava vəziyyəti haqqında konsültativ məlumat; grazing incidence –mikrofon membranının sürüşən düşmə bucağı; margin -təshih etmə qabiliyyəti; mean annoyance level - küy təsirindən orta qıcıqlanma səviyyəsi.

Təhlildən məlum olur ki, yüksək səviyyəli tərcümə ciddi nəzəri bilik tələb edir. Buna görə də tərcümə prosesində anlayışı dəqiq ifadə edən terminlər düzgün seçilməli və məxsusi paralel frazalar yerində dəqiq işlədilməlidir.

Elmin müxtəlif sahələri üzrə yeni formalaşan ayrı-ayrı anlayış adlarının da Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı bəzi problemlər görünür, çünki elə terminlər vardır ki, ingilis-Azərbaycan-rus dillərinin məna variantları onların hər birinin imkan və qrammatik xüsusiyyətlərini nəzərə almadan heç vaxt dərk edilib düzgün başa düşülə bilməz. Tərcümə prosesində terminlərin müxtəlif məna variantlarının işlənilməsi zamanı ekvivalentlik səviyyəsindən istifadə edərək bir qism spesifik terminlərin məna variantları müəyyənləşdirilməlidir. Bu zaman, bəzən həmin terminin tərcüməsini yox, mənasını daha dəqiq əks etdirmək üçün onun dildə verilməsi və yaxud həmin

terminin dəqiq tərcüməsi də olmasa onun mənasını daha dəqiq əks etdirən sözlə əvəz etmək daha məqsədəuyğun olur. Məsələn, feeder-fider; transmissometer- transmissometr; spoiler – interseptor; gyroplane - ciroplan; intermodulation–intermodulyasiya; frame - freym; de-interleaver -deinterlever (təbəqəsizləşdirici); spin –ştopor (vintvari başı aşağı uçuş); downlink - hava-yer əlaqə kanalı; flange-flans (lonceronun kənar hissəsi) və s. Elm, texnika inkişaf etdikcə belə sözlərin dilimizə daxil olması və işlədilməsi daha da artır. Elmi-texniki terminologiyanın göstərilən xüsusiyyətlərini bilmək ingilis dili terminləri üçün Azərbaycan dilində vacib ekvivalent uyğunluqlarının axtarışını asanlaşdırır. Bu zaman bəzi terminlərin tərcüməsində onların türk dili təcrübəsindən də istifadə etmək olar. Məsələn, glidepath - enmə zamanı hava gəmisinin uçuş traektoriyasını ifadə edən termindir. Bu termin həm qlissada, həm də enmə mailikliyi mənaları ifadə edilir. Lakin “maili enmə” bu terminin daha münasib ekvivalenti ola bilər.

Elmi-texniki tərcümənin əsasında müxtəlif elm sahələrinə aid dil vahidlərinə müvafiq variantın tapılması və digər dildə orijinalı adekvat şəkildə əvəz edən termin, termin-söz birləşməsinin yaradılması durur. Tərcümə zamanı orijinaldakı dil vahidləri tərcümə dil vahidləri ilə əvəzlənir və bu prosesdə tərcümə dilində orijinaldakı elementləri həm mənə, həm də struktur baxımından tam əvəz edə biləcək vahidlərin tapılması yönündə axtarışlar aparılır. Yəni, iki dil arasında mənə və üslub baxımından ümumi sayılan vahidlərin seçilməsi tərcümə prosesinin əsasını təşkil edən amildir və bu prosesin nəticəsi bilavasitə bundan asılıdır.

Məlum həqiqətdir ki, dil sistemlərindəki mövcud fərqlər və dillərin hər birində termin yaradılmasının spesifik xüsusiyyətləri elm və texnikanın müəyyən sahəsinə aid termin və termin-söz birləşmələrinin orijinaldakı məzmununun tərcü-

mədə tam saxlanması imkanını müxtəlif dərəcədə məhdudlaşdırıla bilər. Buna görə də tərcümə ekvivalentliyi orijinalda olan mənanın müxtəlif elementlərinin saxlanılmasına (və uyğun olaraq itirilməsinə) əsaslanıla bilər. Ekvivalentliyin təmin olunması üçün tərcümədə məzmunun hansı hissəsinin verilməsindən asılı olaraq ekvivalentliyin müxtəlif səviyyələri fərqləndirilir. Tərcümə ekvivalentliyin adekvat və uyğun şəkildə müəyyənləşdirilməsi dilin istənilən səviyyəsində dillərarası kommunikasiyanı təmin edə bilər.

Tədqiqatçılar tərcümə prosesində terminin ifadə etdiyi anlayışın əsas əlamətlərinin maksimal dərəcədə saxlanılmasını, bununla belə məna yaxınlığı baxımından müxtəlif norma və üsullarla son həddə yaxınlaşma dərəcəsini müəyyənləşdirməyə dair fikir və mülahizələr irəli sürürlər. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, iki müxtəlif dilli ifadələrin tərkibindəki termin və ya termin-söz birləşmələrinin məzmunları bu ifadələrin yaradıldığı dillərdə fərqlərin imkan verdiyi maksimal ümumiliyi başa düşülən və mümkün olan ekvivalentliyi və tərcümə ekvivalentliyini - orijinal və tərcümə dillərinin tərcümə prosesində çatdırılmalı olan real məna yaxınlığını fərqləndirmək lazımdır.

Tərcümə zamanı ekvivalentliyə nail olma tərcümə nəzəriyyəsinin ən mühüm mərhələlərindən biridir. Ekvivalentlik dedikdə, orijinal ilə tərcümə olunan termin arasında ən böyük mümkün olan oxşarlıq nəzərdə tutulur. Ekvivalentlik anlayışı tərcümənin tədqiqində ən müəmmalı anlayışlardan biridir və müxtəlif yollarla izah olunur. Birinci halda ekvivalentlik prinsipinin əsasını həmin vahidin tərkib elementlərinin arxitektomatik (say, quruluş və s.) adekvatlığı, münasibliyi təşkil edirsə, ikinci halda bu əsas material yox, semantik münasibətlər təşkil edir.

Ümumi tərcümə nəzəriyyəsi tərcümə ekvivalentliyinin yalnız mahiyyətini açıqlayaraq orijinalda və tərcümədə tam və

qismən üst-üstə düşən linqvistik, yəni dil və yaxud ekstra-linqvistik, yəni qeyri-dil amillərinə işarə edir. Tərcümə ekvivalentliyinin mahiyyətinin izahı tərcümə prosesinin həyata keçməsinin müxtəlif şəraitlərində ekvivalentlik növlərinin təfəsilatı ilə öyrənilməsi, orijinalda və tərcümədə müxtəlif vahidlər qrupu arasında mövcud real məna münasibətlərinin tədqiqi ilə tamamlanmalıdır. Ekvivalentlik münasibətlərinin konkret növlərinin tədqiqi tərcümənin ümumi nəzəri modelinin sınaqdan keçməsinə, onun real mövcud olan tərcümə faktlarının daha düzgün əks etdirilməsi üçün əlavə dəqiqləşdirmə və dəyişikliklərin daxil edilməsinə imkan verir.

Ekvivalentlik münasibətlərinin təhlili ekvivalentliklər səviyyəsinin yuxarıda göstərilmiş nəzəriyyəsi əsasında aparılır. Bu nəzəriyyəyə əsasən tərcümə ekvivalentliyi terminin bütün əlamətlərinin tərcümə edilən dildə bütün səviyyələrdə maksimal eyniliyində öz əksini tapır. Bu ümumi müddəanın termin-söz birləşmələrinin komponentlərinin və onların hər bir səviyyədə ifadə vasitələrinin orijinalda və tərcümədə bu cür komponentlərinin üst-üstə düşməsinin imkan və səviyyəsinin aydınlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Orijinal və tərcümənin ekvivalentliyinin təsviri məzmunu beş müxtəlif səviyyəyə əsaslanır: 1) dil işarələr səviyyəsi; 2) sözlər səviyyəsi; 3) xəttər səviyyəsi; 4) situasiyanın təsviri səviyyəsi; 5) ünsiyyətin məqsəd səviyyəsi. Tərcümə prosesində orijinal və tərcümənin müvafiq səviyyələri arasında ekvivalentlik münasibətləri qurulur. Orijinal və tərcümə vahidləri bütün səviyyədə biri-birinə ekvivalent ola bilərlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, terminlərin tərcüməsindən danışarkən iki termin arasındakı fərq nəzərdə tutulur ki, bunlardan biri orijinaldakı, digəri isə tərcümə dilindəki termindir. Yuxarıda göstəriləni kimi, tərcümənin məğzi orijinaldakı mənanı tərcümə dili vasitəsilə yenidən ifadə etməkdir. Bu zaman müx-

təlif elm sahələrinə aid terminlərin tərcüməsi zamanı bu iki sistem arasındakı fərqlərin minimuma endirilməsi və orijinaldakı mənaya daha yaxın ifadə olunması əsas şərtlərdən hesab edilməlidir.

Termin ekvivalentliyi bütövlükdə və tamamilə orijinalın termin və ya termin-söz birləşmələrinin ifadə etdiyi semantika ilə üst-üstə düşür. Məsələn, ingilis dilində - channel configuration; charter carrier sözlərinə Azərbaycan dilindəki – kanalın konfigurasiyası; çarter daşıyıcı sözlərini ekvivalent kimi vermək olar və bu da onların mənalarını tam şəkildə açıqlayır. Lakin bu zaman qeyri-ixtisasçı üçün, həmçinin konfigurasiya, çarter sözlərinin də tərcümə edilməsinə, onların ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsinə zərurət yarana bilər. Ekvivalentliliyin köməyi ilə tərcümənin heç bir çətinliyi yoxdur. Analoq isə bir neçə mümkün paralellərdən birinin seçilməsi ilə analoji tərcümənin nəticəsidir. Ekvivalent bir, analoqlar isə bir neçə ifadə vasitəsindən ibarət ola bilər. Bunlar təhlil yolu ilə təyin edilir, bunun nəticəsində də kontekstdə ən çox uyğun olan sözdə dayanılır. Sinonim fraza cərgəsi dedikdə, onların ifadə etdikləri keyfiyyət çalarlarından asılı olaraq yerləşdirilmiş çox və ya az miqdarda eyni mənalı sözlərin sıraları nəzərdə tutulur.

Hər bir dildə ilkin strukturun çıxarılması mümkün olan və yaxud əksinə, müəyyən dəyişmələrin (sintaktik transformasiya) köməkliliyi ilə onlarda əks olunan sinonim strukturlar mövcuddur. Belə strukturlar əsas məntiqi-sintaktik əlaqələrin ümumiliyinə malikdir. Bununla belə, onların hər biri belə transformasiya (sinonim) sırasının başqa struktur mənalarından fərqləndirən öz sintaktik mənasına da malikdir. Belə ki, “icraçı-hərəkət” əsas mənalı ilkin strukturun bu əsas mənanı saxlayan və yalnız əlavə sintaktik mənalarla fərqləndirilən struktur sırası müəyyənləşdirilə bilər. Məsələn, daşıyıcı yük tarifini rəsmiləşdirir - yük tarifinin rəsmiləşdirilməsi – rəsmiləşdirilən yük

tarifi - daşıyıcı tərəfindən rəsmiləşdirilmiş yük tarifi və s. Bu sıralardan “rəsmiləşdirilən yük tarifi” anlayışı daha dəqiq ifadə edən termindir.

Müxtəlif dillərin terminlərinin semantik həcmindən asılı olaraq müxtəlif elm sahələrində ingilis, Azərbaycan və yaxud fransız dillərinin arasında bütöv və ya qismən ekvivalentlik münasibətlərinin olması ilə yanaşı, qeyri-ekvivalent münasibətlər də ola bilər. Tam ekvivalentlik müxtəlif dilli leksikanın elə münasibətləridir ki, bir dilin termini o biri dilin terminində dəqiq məna uyğunluğu yarada bilsin. Məsələn: radar approach - approach radar - radar üzrə enməyə yaxınlaşma; radar clutter - brouillage radar - radar maneələri; omnidirectional radiobeacon - radiophare omnidirectionnel - hər tərəfə istiqamətlənməmiş (istiqamətlənmiş) radiomayak -sözü bu zaman mənaca radarın ümumiyyətlə istiqamətlənmədiyini deyil, konkret bir səmtə görə istiqamətlənmədiyini bildirir; extended squitter - squitter long - genişləndirilmiş özügenerasiya olunan siqnal; drift error of altimeter - erreur de derive altimétrique - hündürlükölçənin ləngimə xətası; indicated slant course line - alignement oblique indique - cihaz üzrə maili kurs xətti və s. kimi terminlərin tərcüməsi ingilis, Azərbaycan və yaxud fransız dilində tərcüməçilər və mütəxəssislər üçün aydındır.

Semantik münasibətlərin başqa növünə qismən ekvivalentlik aiddir: termin və ya onun mənası digər dildə terminə çevrilmiş sözün bir və yaxud bir neçə mənasının ekvivalentidir. Belə münasibətlər çoxmənalı terminlərə aiddir. Məsələn, müxtəlif kontekstlərdə bearing termininin pelenq; azimut; istiqamət; efflux - reaktiv qaz şırnağı və qaz axını; beam – sözünün Azərbaycan dilində bir sıra qismən ekvivalentləri var: beam - şüa; antenna beam - antena diaqramının ləçəkləri; lifting beam - yükqaldırıcı kranın hərəkətli hissəsi; supporting beam - dayaq

tiri: carrier-aviaşirkət; air carrier- aviadaşıyıcı; frequency carrier - tezlik daşıyıcısı; charge - yığım (rüsüm) və s.

Nəhayət, iki dilin terminləri qeyri-ekvivalent münasibətdə olanda, onlardan birində xarici dilə aid terminin hazır məna uyğunluğu olmur. Bu, müxtəlif dövlətlərin hava məkanında geostrateji mövqeyin, strateji yük daşımalarının və tranzit reyslərin intensivləşməsinin qeyri-bərabərliyindən irəli gəldiyi üçün tamamilə qanunauyğun bir hal hesab edilir. Qeyri-ekvivalent leksikanın tərcüməsi bizim üçün həm müvafiq materiallarla iş vaxtı, həm də çoxdilli lüğətlərin tərtibində böyük çətinliklər yaratmışdır. Məsələn, flans, dissipation, emulsiyalı, kollimotor və s. Bir tərəfdən bu qeyri-ekvivalent terminlərin orijinalın dilindəki məna məzmununun başa düşülməsi çətinliyi, digər tərəfdən isə onların mahiyyətinin tərcümə dilindəki leksik vasitələrlə ifadəsinin çətinliyi ilə izah olunur. Faktiki olaraq, belə terminlərin tərcümə imkanlarına daha çox diqqət yetirilir. Birinci növbədə bu çox və ya az mənada semantika baxımından ingilis dili ilə üst-üstə düşən Azərbaycan dilindəki terminlərin istifadəsinə imkan verməklə dildə terminoloji vahidlərin fəallaşdırılmasına şərait yaradır.

Terminlərin rus dilinə tərcümə olunması təcrübəsindən yararlanaraq bu prosesdə nəzərə çarpan müəyyən aspektlərə nəzər salmaqla həmin terminlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi işini asanlaşdırmaq mümkündür. Belə ki, “bounced landing” termininin Azərbaycan və rus dillərindəki tərcüməsinin məna variantlarına diqqət yetirməklə aşağıdakıları müəyyənləşdirmək olur. Bu termin rus dilinə “козлить” kimi tərcümə edilir və aviasiyada istifadə edilən “slenq” sözü isə, yəni bu sahədə çalışanlar üçün mənası aydın olan termdir. Azərbaycan dilinə birbaşa tərcümə edildikdə “keçi kimi atılıb-düşmək” mənasını verir. Buradan görünür ki, həmin variantda rus dilindən birbaşa edilə biləcək tərcümə mənanı izah etmir və onun tam dol-

ğunluğu ilə başa düşülməsini qeyri-mümkün edir. Buna görə terminin təyininə müraciət edərək onun tam mənasını ancaq təyinin məzmununa görə verilə bilər. Burada iki variant, yəni, “sıçrayışlarla enmə” və ya ”enmə zamanı yer səthində kəskin şaquli yerdəyişmə” kimi tərcümə daha düzgündür və məqsədüyükün hesab edilə bilər. Belə tərcümə terminin həm tam tərcüməsini, həm də mənasını açıqlayır.

Eləcə də “blindsector” termini rus dilinə tərcümədə “слепой сектор” kimi tərcümə edilir. Azərbaycan dilində bu söz birləşməsini “kor sektor” kimi tərcümə etmək mümkündür, lakin bu zaman sözün məna cəhətdən izah olunması çətinləşir. Bu səbəbdən terminin açıqlamasına müraciət edərək onu “planlaşdırılmış uçuşlara icazə verilməyən sahə” kimi tərcümə etmək daha düzgün olardı. “Blindsector” termininin başqa bir variantı olan “blindvelocity” (rus dilinə tərcümədə “слепая скорость”) terminini götürək. Bu termin radarın ekranında görünməyən sürəti açıqlayır və onu mənacə ekvivalentlik səviyyəsi nöqtəyi-nəzərdən “görünməyən sürət” kimi tərcümə etmək daha münasibdir. Yaxud: Burn – 1. tilişkə, çıxıntı (metaldə) 2. üçbucaqlı iskənə: balta 3. dəyirman daşı, oxvar daşı 4. tikan.

Cam – 1. qulaqcıq, qulaqcıqlı şayba, eksentrik 2. lekal, şablon, kopir. 3. əyrixətli paz 4. dağ. filiz.

Camper – 1. qabarıqlıq 2. əyrilik; əyinti 3. avto. qabaq təkərin maillilik səviyyəsini ölçən qurğu (razval maşını, qurğusu).

Camera – 1. fotoaparat 2. kinokamera 3. telekamera 4. arx. tağ-tavan, qübbə.

Crop – 1. məhsul, biçin 2. kənd təsərrüfatı bitkisi, taxıl, dənli bitki 3. geol. üstünü açma, çılpaqlama 4. dağ. çıxarma (filizi) 5. met.kəsik.

Monomial – riyaz. bir hədlı, bir üzvlü, tək hədlı (ədəd).

Pinch [pint] – 1. daralma, yığılma, sıxılma. 2. lom, ağırlıq, yük. 3. qapan (böyük tərəzi) 4. fiz. plazma şnur, pins effekt.

Azərbaycan dilinə tərcümə ediləndə bu terminlər bir neçə variantda verilmişdir. Belə tərcümələr dildə paralellərin yaranmasına səbəb olur. Bu halda həmin anlayışı daha düzgün və dəqiq ifadə edən bilən termindən istifadə etmək olar.

“Flight crew” termininin tərcüməsi zamanı bu termini “uçuş heyəti” kimi vermək olardı. Lakin fransız dilinə müraciət etsək, görürük ki, bu terminin mənasını ümumi şəkildə ifadə etmək üçün “ekipaj” sözündən istifadə edilir. Bu söz etimologiyasına görə fransız sözüdür və dilimizə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur.

“Procedure”- termini ümumi termin kimi bəzi mənalarında əməliyyatların icra etmə qaydalarını, bəzi mənalarda isə hər hansı bir əməliyyatı ifadə edir. Ona görə də həmin termini yenə də rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş “prosedur” kimi ümumi məna daşıyan termin olaraq vermək olar.

“Drift”- yana yerdəyişmə mənasını ifadə edir. Bu zaman əksinə olaraq, onun mənacə ifadəsini deyil, bu terminin dreyf kimi qəbul edilməsi onun digər terminlərlə qarışdırılmaması üçün daha məqsədəuyğun olardı.

Yuxarıda göstərilən terminlərin Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi və onların dil vahidləri ilə ifadə olunması zamanı əksər hallarda kalka üsulu ilə tərcüməyə üstünlük verilir. Çünki bu yolla tərcümə zamanı orijinaldakı bu və ya digər aviasiya anlayışlarını ifadə edən terminlərin Azərbaycan dilində qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi ciddi çətinliklər yaratmır. Burada qarşıya çıxan çətinlik uyğun söz və ifadələrin tapılıb işlədilməsi zamanı özünü göstərir. Kalka zamanı isə onun adlandırdığı anlayışın məzmununa uyğun və bununla onun düzgün başa düşülməsinə kömək etdiyi halda müvəffəqiyyətlə istifadə oluna bilər. Əks halda kalka yanlış asso-

siasiyalara görə lazımi effekti vermir. Qeyri-ekvivalent terminlərin tərcüməsinin ikinci üsulu Azərbaycan dilində olmayan yeni terminlərin yaradılmasıdır. Bununla da Azərbaycan dilinin leksik elementlərinin səs və semantik istifadə üsulları fəallaşır, təsviri tərcümə və termin yaradılmasından istifadə oluna bilər. Məsələn, Воздушная заслонка – hava qapağı (s.40) Воздушная защита – hava müdafiəsi (s.40) Воздушная подушка – hava yastığı (s.40). Вояж – səyahət, səfər (s.41). Нарботка – yürüş, işləmə, müddət (s.137). Нарботка до отказ – imtina yürüşü (müddəti) və s.

Buradan belə çıxır ki, mükəmməl tərcümə nəzəriyyəsi iki əsas tərkib hissəsinə bölünür: a) dilin kommunikasiya nəzəriyyəsi mövqeyindən ümumi nəzəriyyə; b) dillər arasında mövcud olan konkret ekvivalent uyğunluqları nəzərdən keçirən xüsusi nəzəriyyə. Bununla yanaşı terminlərin məna müxtəlifliklərini ayırd etmək zəruridir. Tərcümənin analoqun köməkliyi ilə verilməsi, hər şeydən əvvəl, sinonimlərlə tanışlığı tələb edir. Bundan başqa, tərcüməçi üçün terminin mənasını anlamaq və bunu öz ana dilinin vasitələri ilə ifadə etmək bacarığı çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusi məsələlərdə tutuşdurma metodu vasitəsilə deyil, məhz kommunikasiya nəzəriyyəsi mövqeyindən baxılır. Belə olan halda prosesin özü onun bütün xüsusiyyətləri ilə dərk edilir, ancaq bu üsul yalnız onların təsnifatını, həmçinin bu və ya digər konkret ekvivalent uyğunluğunun seçilməsi üçün təminat verməyə və yaxşı halda tutuşdurma metodu ilə öyrənməyə qadirdir. Lakin bu halda da tutuşdurma halı mövcuddur. Bu hal tərcümənin dəqiqlik meyarlarının, yəni orijinal və onun tərcüməsinin ekvivalentlik meyarlarının aşkar edilməsinə gətirib çıxarır.

Beləliklə, tərcümə zamanı funksional leksik vahidlərin ingilis, rus, Azərbaycan dillərində hər növ variantlarından, on-

ların ifadə vasitələri və imkanlarından geniş istifadə etməklə elmi-texniki, ictimai – siyasi həyatla bağlı yeni yaranan anlayışları ifadə edən terminlər yaradılır.

Azərbaycan dilinin semantik sisteminin tədqiqindən aydındır ki, dildə işlənən hər bir dil vahidi müəyyən məna daşıyır. Ayırı-ayrı sahələrə aid termin və ya termin-söz birləşmələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı da dilimizin semantik zənginliyinin, ifadə imkanlarının geniş olmasının bir daha şahidi olur. Beləliklə, Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin zənginləşməsi mürəkkəb bir proses olaraq davam edir. Çünki elmi terminologiya müxtəlif dillərin, müxtəlif təfəkkür formalarının dünya sivilizasiyasına qovuşmasıdır.

Buradan aydın olur ki, tərcümənin son məqsədi hər bir səviyyədə ekvivalentliyin maksimal səviyyəsinin qurulmasından ibarətdir. Məzmunun hər bir səviyyəsində dil kodlarının köməyiylə fikir ifadə edilir. Müəyyən bir səviyyədə ekvivalentlik münasibətlərinin qurulması imkanı həmin səviyyədə ifadə edilən fikrin xüsusiyyətlərindən və bu növ məlumatın orijinal tərcümədə öz əksini tapması üçün ifadə vasitələrinin nisbətindən asılıdır. Müşahidələr zamanı o da məlum olur ki, Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarını nəzərə almaqla bu dildə istənilən elmi-texniki fikirləri ifadə etmək olar.

§ 2.4. TERMINOLOGİYADA ALINMALARIN LEKSİK-FUNKSIONAL PARALELLİYİ

Zərurət nəticəsində bir dildən digər dilə keçən terminlər həmin dilin leksik tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Lakin heç də həmişə belə terminlər dildə uğurla qarşılanmır. Buna görə də Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin öz lüğət tərkibi, öz daxili imkanları əsasında terminlərin yaradılmasıdır. Lakin bəzən dildə müəyyən

bir anlayışı bildirən terminin olmasına baxmayaraq, başqa bir dildən həmin anlayışı bildirən yeni söz alınır. Bu zaman alınan söz Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun gəlib yaşamaq hüququ qazanana kimi əvvəlcədən dilimizdə mövcud olan sözlə paralel işlənir. Məsələn, "*assosiativlik*" termini. Bu termin toplama əməlinə aid qanunun adında istifadə olunur. Toplananların bir neçəsini onların cəmi ilə əvəz etdikdə ümumi cəmin dəyişməməsini ifadə edən qanun assosiativlik, qruplaşdırma qanunu adlanır. "*Assosiativlik*" termini riyaziyyata ingilis alimi Hamilton tərəfindən daxil edilmişdir. Bu termin latın sözü olub, mənası "bağlama", "əlaqə yaratmaq" deməkdir, Azərbaycan dilində hazırda işlənən variantı "qruplaşdırma"dır. "*Qruplaşdırma*" termini riyazi formulda iki və daha artıq toplananın mötərizə vasitəsilə qruplaşdırılması əməliyyatından doğmuşdur. "*Assosiativlik*" termininin Azərbaycan dilində işlədilmiş ilk variantı "birləşdirmə" olmuşdur. Lakin bu termin anlayışı tam əhatə etmədiyi üçün yeni terminlə "qruplaşdırma" ilə əvəz olunmuşdur və anlayışı tam əhatə etdiyi üçün yeni variant terminin yaranma ehtimalı yoxdur. Beynəlxalq miqyasda "assosiativlik" termini dominantdır. Belə terminlər eyni leksik-semantik xüsusiyyətə malikdir. Sinonimliyin əsas əlamətlərindən bəhs edən tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, sinonimlər fikri emosionallıqla dinləyiciyə və ya oxucuya çatdırmağa, ifadə olunan fikrin bu və ya digər cəhətinə diqqəti artırmağa, müəyyən üslubi rəngarənglik, çalarlıq yaratmağa xidmət edir. Sinonim cərgədəki komponentlərin isə əlavə məna çalarına malik olmasını, başqa sinonim cərgənin komponenti kimi çıxış etməsini, əvəz olunmasını və s. qeyd edirlər. Lakin terminologiyada belə sinonimlik yox dərəcəsidir. Şübhəsiz ki, terminoloji sistemdə sinonimliyin mövcudluğunu qəbul edən tədqiqatçılar sinonimliyə oxşar, eyni əş-

yaya, eyni anlayışa aid bir neçə terminin olmasını nəzərdə tuturlar. Lakin belə həmməna terminləri sinonimliyin əsas əlamətlərini əks etdirmədikləri üçün sinonim hesab etmək düzgün deyildir. M.A.Şanski leksik dubletləri mütləq (absol-yut) sinonimlər və eyniköklü sözləri isə eyniköklü sinonimlər hesab edir. Əslində sinonimlər yaxın və eyni mənanı bildirən sözlərdir. Paralellər isə eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növləridir. Bunlar əsasən milli dilin sözləri və alınma sözlərdən ibarət olur. M.M.Quliyeva yazır: "Sinonimlər, onun bir növü olan dubletlər, eyniköklü sinonimlər sözlərin semantik məna qrupuna daxildir" (73, s.128). Lakin elmi terminologiyada işlənən belə terminləri paralellər adlandırmaq daha doğrudur. Həmməna terminlər paralelliyyətin əsas əlamətlərini özündə əks etdirir. Belə terminlər terminologiyada alınma terminlər hesabına artır. Məsələn, "*bissektrisa-tənbölən*"- terminlərinin ifadə etdiyi anlayış bucağı yarıya bölən xətt və ya bucağın tərəflərindən bərabər uzaqlarda olan bütün nöqtələr çoxluğudur. Terminologiyada ilk əvvəllər "bissektrisa" termini işlədilmişdir. Bissektrisa "iki yerə kəsən" mənası verən "bi" və "ssektrisa" latın sözlərinin birləşməsindən alınmışdır. "*Tənbölən*" termini isə dilimizdə yeni söz olub, bucağın tən yarıya bölünməsi mahiyyətindən doğmuşdur. Termin "tən" və "bölmək" sözlərindən düzəlmişdir. Anlayışı tam əhatə edir. Göründüyü kimi, hər iki termin eyni mənada işlənir. Deməli, mənaca bir-birinin tam eyni olan və üslubi cəhətdən fərqlənməyən, formaca müxtəlif olan belə terminlər paralel terminlərdir. Belə terminlər dar ixtisas sahəsinə aiddir. Ona görə də həmin terminlər hamı tərəfindən anlaşılmır, ümumişlək sözə çevrilə bilmir. Məsələn, "kommutativlik" //"yerdəyişmə". Vurma və toplamanın $a+b=b+a$, $ab=ba$ eynilikləri ilə ifadə olunan xassəsində $a+b=b+a$ ödəndikdə $a \cdot b$ əməli ümumi halda "*kom-*

mutativ" adlanır. Bu termin riyazi terminologiyada əvvəlcə geniş şəkildə işlənirdi, hazırda həmin termini "*yerdəyişmə*" termini əvəz edir və anlayışı tam əvəz edir. Elə "kommutativlik" termininin özü də latın sözü olub, *commutativus* sözündən götürülüb, dəyişən mənasını bildirir. Hazırda hər iki termin riyazi terminologiyada işlənir.

Kommutator - çevirgəc - paylaşdırıcı. /ASE.B.1981, V. səh. 473/. Bu terminlər eyni anlayışı - elektrik dövrlərini qoşa ayırmaq və dəyişməklə tələb olunan çıxış dövrəsini seçməyə və giriş dövrəsini onunla birləşdirməyə imkan verən quruluş mənasını ifadə edir. Terminologiyada işlənən bu paralellərdən "paylaşdırıcı" termini anlayışı daha dəqiq ifadə edir.

Distributivlik - paylama qanunu: /ASE.B.1979. IVc. səh. 476/. Hər iki termin vurmanın toplamaya görə $a \cdot (b+c) = ab+ac$ eyniliyi ilə ifadə olunan xassəsi anlayışını bildirir. Güman ki, gələcəkdə anlayışı "paylama qanunu" termini tam ifadə edəcək və düblətsiz işlənəcək.

Ekvivalent - eynigüclü /ASE.B.1979.IIIc.səh.578/. Kökləri çoxluğu eyni olan tənliklər /yəni iki tənlikdən birincisinin hər kökü ikincinin də köküdür və əksinə/ anlayışını ifadə edir. Terminlərdən biri alınma, digəri isə Azərbaycan dilinə məxsus sözdür. Bu paralellər tam qarşılıqlı əvəz oluna bilənlərdir. Distributiv xarakteristikaları da eynidir. Məsələn, ekvivalent tənlik- eynigüclü tənlik, ekvivalent ifadə, eynigüclü ifadə və s. "Eynigüclü" termini daha məqsədəuyğundur.

Ümumiyyətlə, terminologiyada paralel şəkildə işlənən terminlərin olması işarələrin seçilməsi prosesinin axıra çatdırılmadığını, terminoloji sistemin hələ qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biridir. Paralellər elmi dili ağırlaşdırır. Çünki müəyyən bir elm sahəsində hər hansı bir anlayışla əlaqədar çoxlu miqdarda terminləri yadda saxlamaq qeyri-

mümkündür. Bəzən bir anlayışın bir neçə terminlə ifadə olunmasının özü mütəxəssislər üçün də dolaşılıq yaradır. Buna görə də terminologiyada belə terminlərin əmələ gəlməsinin qarşısının alınması zəruridir. Belə ki, terminologiyada, ayrı-ayrı elm sahələrində ehtiyac olmadığı halda başqa dillərdən terminlər alınıb işlənir. Məsələn, "əmsal" termini ilə yanaşı "koefisiyent", "mütənasib" termini ilə yanaşı "proporsional", "keçirici" termini ilə yanaşı "naqil", "ətalət" termini ilə yanaşı "inersiya" termini də işlənir. Əslində bunlar terminologiyanın nizama salınmasında çətinlik yaradır. Bəzən də terminologiyada işlənən termin dilin öz sözləri ilə yaranmış terminlə paralel işlənir. Məsələn, *impuls* əvəzinə "təkan", bəzən də "içtəpim" terminini işlətmək dilin özünü ağırlaşdırır və belə terminlər dildə uzun müddət qala bilmirlər. Ona görə terminləri ehtiyac olmadığı halda, başqa terminlərlə əvəz etmək terminoloji sistemdə dolaşılıq yaradır.

M.Qasimov yazır: "Terminologiyada sinonimlərin olması zərərlidir. Əgər ümumi ədəbi dildə sinonimiya təbii bir hal hesab edilərsə, sinonimlərin bu və ya digərinin seçilməsi nitqin məzmununu, yaxud onun üslubi rəngarəngliyini dəyişərsə, nitqə incə fərdi kalorit verirsə, terminologiyada dubletlər belə bir xassəyə malik deyildir (68, s.106).

Terminologiyada paralellik qüsurlu hal sayılsa da, onun mövcudluq faktını inkar etmək qeyri-mümkündür. Azərbaycan dilinin terminologiyasında paralellərin yaranmasının əsas səbəblərindən biri də ehtiyac olmadığı halda başqa dillərdən terminlərin alınıb işlədilməsidir. Məsələn, hazırda *riyaziyyatçı* termini ilə yanaşı *matematik*, *şüalanma* əvəzinə *radiasiya*, *cazibə* əvəzinə *qravitasiya* terminləri də işlədilir. Əslində isə birinci terminlər anlayışı daha dəqiq ifadə edir, ikinci terminlərin işlənməsinə heç ehtiyac yoxdur.

Terminoloji sistemdə paralellər üçün real zəmin varsa, onda ilk növbədə onu doğuran, meydana çıxaran şərtləri müəyyənləşdirib araşdırmalıyıq. Terminologiyada paralellik əslində terminoloji sistemin formalaşması dövrünün tələbi ilə meydana çıxır və nəticədə müəyyən dövrdə müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Terminoloji sistemin formalaşması dövründə belə terminlərin müsbət proses kimi qiymətləndirilməsi mübahisə doğurur. İstər təşəkkül mərhələsini keçirən, istərsə də inkişaf etmiş terminoloji sistemdə müxtəlif variantlara malik terminlərin varlığı terminologiyada qüsurlu cəhət sayılmalıdır. Paralellərdən hansının işlədilməsi, elmi mübadilə zamanı anlaşılmaqlıq törədəcək halların aradan qaldırılması, terminin standartlaşmaya doğru inkişafının ləngiməsi və s. şərtlər terminoloji sistemin ümumi qüsurları hesab edilməlidir. Formalaşma mərhələsini keçirən terminoloji sistemdə isə paralellərin varlığı həmin sistemin qaydaya, nizama salınmasını tələb edir. Əksinə, paralellərin çoxluğu onların arasında bu və digər elmi anlayışı tam əhatə edən, birmənalı terminlərin düzgün seçilməsi prosesini çətinləşdirir. Bu çətinləşmə paralellərə mütəxəssislərin münasibətində və onların paralel işlədilməsində özünü göstərir. Deməli, belə paralellər nə qədər çoxdursa, seçmə prosesi bir o qədər dəqiqlik tələb edir.

Terminlərdə paralelliyin yaranması terminoloji sistemin formalaşması dövründə daha qabarıq şəkildə özünü göstərməsi faktı isə heç bir mübahisə doğurmur. Bu hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, müvafiq elm sahəsinin terminlərini yaratmaq üçün əsas bazalardan birini dilin leksik fondu təşkil edir. Dilin ümumişlək sözləri terminlər kimi işlədilir. Müxtəlif elm sahələrində terminlərin böyük bir qismi ümumxalq dili sözləri zəminində formalaşır.

Terminlərdə paralelliyin yaranmasının başlıca səbəblərindən biri ad-termin veriləcək anlayışın mahiyyətini tam birqiymətli, birmənalı təyin etməyə imkan verəcək sözün dərhal tapılmaması, yaxud yaradılmaması ilə bağlamaq lazımdır. Məhz bu xüsusiyyət alınma sözlə yanaşı ümumişlək leksik vahidin termin kimi istifadəsinə səbəb olur. Sonrakı prosesdə başqa bir ümumişlək leksik vahid həmin səviyyəyə qaldırılır. Proses bu şəkildə davam edərək müxtəlif sayda paralellərin meydana gəlməsinə gətirib çıxarır.

V.P.Danilenko alınma və dilin özünəməxsus sözün paralel işlənməsini terminlərdə sinonimliyin yaranmasının əsas cəhətlərindən biri hesab edir. Onun fikrinə görə bu proses daim inkişafda olur və terminoloji sahəyə daxil edilmiş müəyyən sözün köhnəlməsi, terminlikdən çıxması halları tez-tez baş verir ki, bu da elmi anlayışın birinci mərhələdə tam əhatə edilməməsinin sonrakı tədqiqatlar nəticəsində aydınlaşmasından doğur (182). V.P.Danilenkonun fikrində bir həqiqət vardır. Nəticədə terminoloji sahədə terminlər paralel işlənir. Tədricən qüsurlu olan, anlaşılmazlıq yaradan terminlər köhnələrək sıradan çıxır, işlək variantlar isə qalmaqda davam edir. Bəzən terminologiyada eyni zamanda müxtəlif dillərə mənsub sözlər bir anlayışın ifadə edilməsi üçün işlədilə bilər. Bu halın meydana gəlməsinin müxtəlif səbəbləri vardır:

Termin rast gəlinən mənbədən olduğu kimi götürülür. Bu və ya digər elm sahəsi ilə məşğul olanlar müxtəlif elmi ədəbiyyatlardan istifadə etdiklərinə görə eyni anlayışın bir-birindən fərqlənən adlarını dilə gətirirlər. Digər halda müxtəlif tədqiqatçıların ayrı-ayrı dillərdə yazılmış elmi əsərlərə istinad etməsi nəticəsində paralel terminlərin meydana çıxması ilə üzləşirik. Bu zaman belə terminlər bir dilə iki və daha artıq dildən gətirilmiş olur.

Terminlərdə paralelliyin yaranması tərcümə prosesində eyni bir terminin dildə işlənən iki müxtəlif alınma sözlə əvəz olunması hadisəsi nəticəsində də baş verir. Belə ki, tədqiqatçılardan biri rus dilində işlənən termini ərəb mənşəli sözlə, digəri fars mənşəli sözlə əvəz edir. Terminlərin dilə gətirilməsi prosesində məsələyə yaradıcı münasibət də özünü göstərir. Tədqiqatçı dildə qarşılıqlı olmayan termini tərcümə etməyə çalışır. Məsələn, Koordinat sistemi - Dekart müstəvisi. Bu termin, anlayış Dekart tərəfindən riyaziyyata gətirilmişdir. Dekart koordinat oxlarını müstəvi üzərində götürdüyü (ikiölçülü müstəvi) üçün anlayış Dekartın şərafinə Dekart müstəvisi adı ilə də işlədilir. Nəticədə eyni anlayış müxtəlif terminlərlə ifadə edilir. Terminologiyada belə terminlərin yaranmasının səbəbi dildə mövcud olan birsemli adların alınma və dilin öz sözləri ilə paralel işlənməsi ilə də bağlıdır. Birinci halda avtoxton və alınma birsemli sözlə dildə eyni məqamlarda işlənərək bir-birini əvəz edir. Məsələn, rus dilində matematik, qradus, period, Azərbaycan dilində riyaziyyatçı, dərəcə, dövr.

Müxtəlif elm sahələrinə mənsub terminlər içərisində çox komponentli söz birləşmələrinin işlədilməsi bəzi çətinliklər doğurur. Termin-söz birləşməsinin elmi mətndə tez-tez təkrarlanması istər-istəməz onun ixtisarını tələb edir. Z. Verddiyeva bu hadisəyə münasibətini aşağıdakı şəkildə bildirir: "Terminologiyada sinonimlik adlandırmanın iki variantının qısa və tam sinxron mövcudluğu nəticəsində də əmələ gələ bilər. Terminin qısa variantı ya termin söz birləşməsinin leksik ixtisarı yolu ilə, ya da ki, mürəkkəb ixtisarla, mürəkkəb və ya düzəltmə sözlə (söz birləşməsinin birsözlü terminlə əvəz olunması) əvəzlənməsi yolu ilə yaradılır (119, s.69). Bu elmi dildə paralelliyi təmin edən tipik situasiyadır. Məsələn, böyük elektron hesablama maşını - BEHM, ən böyük orta q

bölən- ƏBOB, ən kiçik ortaq bölən - ƏKOB. Bura həmçinin tam forması ilə ixtisar formasının (abbreviatur) paralel şəkildə işlədilməsi də aid edilə bilər.

Abbreviaturalarla bağlı paralellik hadisəsinin yaranması fikrinə başqa əsərlərdə də rast gəlirik. V.A.İtskoviç ixtisar və abbreviaturaların tam variantlarla paralel işlənməsinə misallar (электрографический репродукционный аппарат, ЭРА; система резервирования на авиалиниях, Сирена) göstərərək bunu sinonimlərin yaranması yolu kimi qeyd edir.

Texnikanın müxtəlif sahələrində cihaz və qurğuların adlarının müxtəlif şəkildə işlədilməsi faktları məlumdur. Belə cihazların adları ya onların təyinatına, ya da yerinə yetirdikləri funksiyalara uyğun şəkildə adlandırılır. Bir çox hallarda qurğunun, cihazın adı onu ixtira etmiş şəxsin familiyası ilə işlənir. Bu da terminlərdə paralelliyin yaranmasının başqa bir yolu kimi qəbul edilir. Məsələn, *qalvanomaqnit- yarım-keçirici cihaz*, yaxud *Hol vericisi*.

Termin prosesin adını bildirməklə yanaşı prosesdə iştirak edən hissəciklərin adı ilə adlandırıla bilər. Bu halda da paralellik yaranır. Məsələn, *deşik keçiriciliyi*, *p-keçiricilik*. Bəzən də dubletlərin yaranmasının səbəbi konkret işarənin riyaziyyata daxil edilməsi və onu daxil edən alimin adı ilə bağlıdır. Məsələn, "e" ədədini ilk dəfə riyaziyyata Neper gətirmişdir. Sonralar onun şərəfinə həmin ədəd "*Neper ədədi*" adlandırılmışdır. Hazırda riyazi terminologiyada "*e ədədi*", "*Neper ədədi*" terminlərinin hər ikisi də işlənir. Elmdə iki paralel terminin uzun müddət qalmaq imkanı da mövcuddur. Bu o zaman baş verir ki, terminlərin hər biri göstərilən anlayışı mənaca əhatə etmiş olsun. Məsələn, *distributivlik - paylama*, *natural loqarifm - Neper loqarifmi*, *foton-ışığı kvantı*, *hiperon-mezon*, *potensial-gərginlik*. Göründüyü kimi, hər iki termin obyektə tam əhatə edir. Birinci və ikinci variantın hər

biri eyni dərəcədə uğurlu, eyni dərəcədə anlaşıqlı olduğuna görə sahə terminologiyasında özlərinə yer qazanır.

Paralel terminlərin inkişafı prosesinin əsas formalarından biri anlayışın tam mahiyyətini özündə əks etdirən terminin yaranmasına qədər davam edən prosesdir. Prosesin ilkin mərhələsində yeni elmi anlayış iki və daha artıq terminlə ifadə olunur. Yeni variantların yaranması prosesi iki formada özünü göstərir. Birinci formada qəbul edilən yeni terminlər köhnə terminlərdən birini sıxışdırıb çıxarması hadisəsi müşahidə edilir. İkinci formada isə yeni variant mövcud terminologiyada öz yerini tutur. Elm sahələrində dəqiqlik prinsipinə əməl olunması amilinin təsiri ilə paralel terminlər cərgəsində sözlərin bir-biri ilə yerdəyişməsi hadisəsinə tez-tez təsadüf olunur. Bu da ondan irəli gəlir ki, elmi anlayışı daha ətraflı, hərtərəfli ifadə edən termin müxtəlif sahələrdə daha çox işlədilir. Nəticədə, həmin terminin terminologiyada işlənmə tezliyi artır. İşlənmə tezliyinin belə şəkildə artması terminlər cərgəsində dəyişikliyə səbəb olur. Bu baxımdan fundamental elm sahələrində terminlərin standart formaları qəbul olunur. Bu prosesin tələbi ilə dilin terminoloji sistemində nizamasalma və unifikasiyanın aparılması zəruriyyəti yaranır.

Belə ki, terminologiyada qoyulan normativ tələbləri ödəməyən paralellər tədricən inkişaf edərək bu və ya digər sahə terminləri cərgəsindən çıxarılır. Elmi anlayışı düzgün ifadə edən, mənanı başa düşməkdə maneçilik yaratmayan uğurlu paralel terminlərdən biri işlənmə hüququ qazanırlar. Paralel işlənmə hadisəsi ixtisarlarda da özünü göstərir. İxtisarlarda işlədilməsi elmi yazılarda qənaət prinsipini ödəyir. Yarımçıq ixtisar nəticəsində iki sözdən, yaxud daha çox sözdən ibarət termin birləşməsinin bir sözlə əvəz edilməsi də elmi üslubda uğurlu cəhət sayılmalıdır. Bu halda da paralel

terminin mənasını başa düşməkdə heç bir çətinlik yaranmır. Məsələn, *avtomatik transformator*, // *avtotransformator*, *radioaktiv çevrilmə*// *radioaktivlik*.

Terminoloji sistemlərdən belə terminlər çıxarılsa, terminologiya özünün kommunikativ funksiyasını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilməz. Ancaq terminoloji sistemdə paralel terminlərdən elələri saxlanılmalıdır ki, nəzərdə tutulmuş anlayışı daha dəqiq əks etdirsin, struktur cəhətdən dilimizin söz yaradıcılığı modelinə uyğun olsun. Ümumiyyətlə, terminoloji lüğətlərdən də aydın olur ki, belə terminlər elmin müxtəlif sahələrində işləklik qazanmır. Eyni məfhumu, anlayışı bildirmək üçün müxtəlif terminlərdən istifadə olunması uzun zaman davam etmir, onlardan biri mütləq dildən çıxır.

Göründüyü kimi, terminoloji leksika üçün paralellik səciyyəvidir. Buna görə də terminologiyada terminoloji sistemlər nizama salınarkən, unifikasiya edilərkən paralellərin tamamilə ləğvinə deyil, məhdudlaşdırılmasına çalışmaq lazımdır.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN UNİFİKASIYASI VƏ STANDARTLAŞDIRILMASI

3.1. TERMINOLOGİYANIN NİZAMA SALINMASI YOLLARI

Dilin leksik tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edən terminologiyanın sürətli inkişafı, dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi formalaşması və onunla bağlı problemlərin ekstralinqvistik xarakter daşması, məntiqlə, fəlsəfə ilə, eləcə də digər elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi problemə kompleks şəkildə yanaşmağa tələb edir. Dilçilikdə terminlərə leksik-semantik və qrammatik baxımdan verilən tələblər, onların genealoji tərkibi, struktur-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri geniş şəkildə təhlil olunsada, terminologiyanın nizama salınması öz həllini gözləyən problemlərdəndir.

Milli dillərin terminologiyasına bir qayda olaraq dildə işlənən bütün terminlərin (sahə terminləri də bura daxildir) məcmusu kimi baxılır. Terminlər elmi-texniki kommunikasiya, müxtəlif elmi-texniki kəşflər prosesində yaranır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı dilin leksik sistemində terminlərin sayının artmasını zəruriləşdirir. Məhz buna görə də terminoloji leksikanın inkişaf sürəti ümumi leksikanın inkişafını hazırda qabaqlayır. Çünki terminoloji qatda ayrı-ayrı sahələrdə müxtəlif anlayışları adlandırmaq ehtiyacı ümumi lüğət tərkibində yeni leksik vahidlərin yaranmasına nisbətən çoxluq təşkil edir. Təbii ki, terminoloji qatda anlayışları sahə mütəxəssisləri məntiqi baxımdan adlandırır və bu sözlər də termin kimi dilin terminoloji leksik qatına daxil olur. Bu zaman terminin dil qanunlarına uyğun şəkildə yaranmasına nəzarət, nəzəri qay-

daların hazırlanması aktual dilçilik problemdir. Yəni, dildə yeni yaranan anlayış və məfhumların terminlərlə adlandırılması xüsusi məntiqi və linqvistik fəaliyyət sahəsidir. Buna görə də hər hansı anlayış və məfhumlara onların mahiyyətinə uyğun terminlərin seçilməsi mürəkkəb bir prosesidir. Bu prosesdə terminlərlə adlandırılan, işarələnən anlayış və məfhumların özlərinin sistemləşdirilməsi və qaydaya salınması zəruridir. Çünki ayrı-ayrı elmi-texniki sahələrlə bağlı anlayış və məfhumları sistemləşdirmədən onların dil işarələrinin müəyyənləşdirilməsi, uyğun terminlərlə adlandırılması mümkün deyil. Buna görə də müxtəlif sahə terminoloji vahidlərinin yaradılması üçün ilk növbədə elmi-texniki anlayışların mahiyyəti aydınlaşdırılmalı, onların vahid anlayışlar sisteminde yeri, anlayışlara məxsus xüsusiyyətlər və onlara müvafiq anlayışı dəqiq ifadə edən terminoloji vahidlər müəyyənləşdirilməlidir. Bu prosesdə terminlərin məzmun və ifadə formasının nəzərə alınması zəruri xarakter daşıyır. Xarici forması vasitəsilə daxili mənası dərk olunan sözlərdən fərqli olaraq, terminlərdə onun ifadə etdiyi məna əsasdır. Terminlərin mənasında iki xüsusiyyət - onun predmetlə əlaqəsi və adlandırma ilə yanaşı həmin anlayışla bağlı müəyyən əlamət və xüsusiyyəti özündə ehtiva etməlidir. Dilçilik tədqiqatlarında da nəzərdə tutulan obyektədən daha çox söz-anlayış əlaqəsinin nəzərə alınmasının vacibliyi əsas götürülür. Ona görə də terminlərin xarici forması (fonetik qabığı) onların yarandığı ilk mərhələdə dəyişə bilər, dəqiqləşdirmə prosesi davam etdikcə onun əsas əlamətləri nəzərə alınaraq müəyyən müddətdə sabitləşərək sonda vahid bir formada dilin terminoloji lüğət tərkibinə daxil olur. Terminlərdə bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmadıqda eyni sahə terminologiyasına daxil olan müəyyən bir anlayış əksər hallarda müxtəlif sahələrdə bəzən eyni terminlərlə, bəzən də müxtəlif dillərdə fərqli ter-

minlərlə işarələnir. Məsələn, dislokasiya geologiyada- süxurların ilk yatım formalarının pozulması; hərbidə- dinc şəraitdə quru qoşunlarının hissə, birləşmə və hərbi idarələrinin ölkənin müəyyən ərazisində yerləşdirilməsi mənasında işlənir.

Bu baxımdan terminologiyanın nizama salınması müvafiq sahə anlayışlarının müəyyənləşdirilməsi və müəyyən sistemə gətirilməsini əhatə edir. Hər bir sahənin inkişafı onun anlayışlarının sistemə salınması ilə birbaşa əlaqədardır. Anlayışların qruplaşdırılması prosesində terminin müəyyənləşdirilməsi prosesi nəzərə alınır. D.S.Lotte elmi-texniki terminologiyanın nizama salınmasını terminologiyanın ümumi məsələlərinin ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirilməsi və öyrənilməsi ,termin anlayışının dəqiq təyini, anlayışlar sisteminin qurulması, terminlər sisteminin yaradılması, terminə qoyulan tələblərin dəqiqləşdirilməsi, termin yaradıcılığının tədqiqi ilə sıx əlaqədə olmasını göstərmişdir (219,s.48).

Deməli, terminologiyanın nizama salınması üçün bazis rolunu dildə işlənən terminlər təşkil edir. Xüsusilə, sahə terminləri ilkin məqamda səpələnmiş olurlar. Çünki, ayrı-ayrı elmi məqalələr, tədqiqat işlərinin müxtəlif müəlliflər tərəfindən yerinə yetirildiyinə görə subyektiv münasibət özünü göstərir. Buna görə də eyni mətnə eyni anlayışları bildirən müxtəlif terminlərə rast gəlinəydi kimi, bir terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsi halları qeydə alınır. Məsələn, say-dilçilikdə əsas nitq hissələrindən biri, dənizçilikdə – su hövzələrində gəmilər üçün təhlükəli olan dayaz yer; tender – paravozun su, yanacaq saxlanılan dal hissəsi; dənizçilikdə iqtisadiyyatda təkliflər müsabiqəsi mənasında; əqrəb – biologiyada zəhərli həşərat; astronomiyada – 12 bürclərdən birinin adı; riyaziyyatda – cəbri ifadədə ədədi cəmlənmə, fizikada – fiziki cismin hər hansı bir xüsusiyyətini təyin edən kəmiyyət, iqtisadiyyatda əmək haqqına artırılan pul mənə-

larında işlənir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti; B., Elm, 2005, A.Axundov).

Terminologiyada termin müxtəlifliyi dublet və omonim terminlərin yaranmasına səbəb olur. Eyni zamanda bir sıra terminlərin anlayışa uyğun gəlməməsi onların yeni terminlə əvəz olunmasını tələb edir. Terminlə anlayış arasındakı uyğunluqlar nəzərə alınmalıdır. Terminologiyadakı qanunauyğunluqlar da əksər hallarda dilin ümumi qanunlarına tabe olur. Ayrı-ayrı milli dillərdə müxtəlif elmi-texniki anlayışlar sisteminin terminlərdə əks olunması, onların dəqiq şəkildə bir-birindən fərqləndirilməsi və anlaşılıqlı şəkildə adlandırılması hər bir dilin daxili imkanlarına uyğundur. Bu qanunauyğunluqlara görə anlayışların adları dünya dillərində bir-birindən fərqlənir. Çünki hər bir dilin özünəməxsus leksik modellər sisteminin qrammatik kateqoriya və formaları mövcuddur. Ayrı-ayrı dillərdə həyat həqiqətləri dərk edilir, anlayışlar sistemi milli dil vahidləri ilə ifadə edilərək dərk etmə prosesi reallaşdırılır. Ona görə də obyektiv həyat reallıqları hər bir dildə eyni şəkildə dərk edilsə də müxtəlif dil vahidləri ilə ifadə olunur. Bəzən, eyni anlayışın dil vahidləri ilə adlandırılması zamanı ayrı-ayrı terminlərin məna tutumu və anlayışı ifadə etmə imkanları bir-birindən fərqlənir. Çünki hər bir anlayış hər bir dilin ifadə imkanlarına uyğun şəkildə özünü göstərir. Milli dillərin leksik vahidlərində eyni səs cildinə malik sözlərin müxtəlif mənalar ifadə edə bilməsi ümumi leksikada təbii inkişaf prosesinin nəticəsi hesab edilsə də, terminologiyada bu qüsurlu hesab edilməlidir. Çünki terminləri kontekst müəyyənləşdirmədiyindən belə hal elmi dildə dolaşılıqlıq yaradır. Bu vaxt terminin ifadə etdiyi məna definitiv səviyyəsi ilə xüsusi funksiya daşıyır və ümumi mənanaya qarşı qoyulur. Lakin milli dillərdə termin müxtəlifliyi, dubletlər, omonimlər, bir sıra terminlərin anlayışa uyğun

gəlməməsi kimi mürəkkəb termin birləşmələri özünü büruzə verir. Bütün bu cəhətlər terminologiyayı ağırlaşdırır. Belə nöqsanların aradan qaldırılması terminologiyanın nizama salınmasının əsas məqsədlərindəndir. A.M.Terpiqorev texniki terminologiyanın nizama salınması məsələsini araşdırarkən, bu halların yaranma səbəblərini müəyyənləşdirərək yazır ki, terminologiyayı qaydaya salmaqda əsas məqsəd mövcud nöqsanların aradan qaldırılmasıdır. Bu işə nəzərdə tutulan bilik sahələrinin anlayışlar sisteminə müvafiq olan dəqiq terminlər sisteminin yaradılması ilə nəticələnməlidir (263, s.73.)

Məlumdur ki, hər bir sahənin müəyyən anlayışlar sistemi var və bu sahə inkişaf etdikcə anlayışların miqdarı, qarşılıqlı əlaqəsi dəyişir. Yəni elm inkişaf etdikcə, baza anlayışları formalaşır, sahə terminologiyası yaranır və sahənin özü onun terminologiyası ilə dinamikada olur. Bu inkişaf prosesində müəyyən nöqsanların olması təbii hesab olunmalıdır. Çünki anlayışın adı ifadə edilən zaman ehtiyacın ödənilməsi üçün terminlər yaradıldıqda ilk dövrlərdə omonimlik, dubletlilik müşahidə edilir. Bu baxımdan terminologiyanın nizama salınması müvafiq sahə anlayışlarının müəyyənləşdirilməsi və müəyyən sistemə gətirilməsini əhatə edir.

Q.Denisov yazır: “Terminoloji fəaliyyətin zəruriliyi yeni elmi-tədqiqat işlərində, yeni tapılan, yaxud yenidən dərk edilən anlayışların adlandırılmasında özünü kəskin şəkildə göstərir. Müəyyən müddət keçdikdən sonra bu kəskin ehtiyac aradan çıxır. Çünki anlayış adını alır, termin dildə özünə yer tutur” (188, s. 50).

Xüsusilə, anlayışların qruplaşdırılması, terminin müəyyənləşdirilməsi prosesində bu nöqsanlar yaranır. Buna görə də hər bir sahənin inkişafı onun anlayışlarının sistemə salınması ilə əlaqədardır. Sistemə salınma zamanı anlayışlar qruplaşdırılır. Anlayışların qruplaşdırılması prosesində bütün

sahə terminologiyalarında nöqsanlar aydın şəkildə özünü göstərir. Bu çox vaxt anlayış ifadə edilərkən onun əsas fərqləndirici əlamətlərinin nəzərə alınmaması ilə bağlıdır. Çünki termin aid olduğu anlayışı həmin anlayışın fərqləndirici əlamətləri əsasında təyin edir. Terminlərdə birmənalılıq tələbi də bu baxımdan ödənilir. Lakin, çox vaxt bu tələblər gözənilmir. Məsələn: konduktor- maşınqayırmada metal kəsən dəzgahlarda kəsici alətə sərtlik və dayanıqlıq verən, onu istiqamətləndirən və emal olunan məmulata nəzərən onun fəzadakı nisbi vəziyyətinin düzgünlüyünü təmin edən köməkçi quruluş; hərbidə – orduda mühəndis idarələrində çalışan çertyojçu və rəssamlara, donanmada mütəxəssislərə verilən əsgəri rütbə. (ASE, 5-ci cild, s.485); kontakt – diplomatiyada, rabitə, qarşılıqlı əlaqə; iqtisadiyyatda – ayrı-ayrı şəxslər qrupları, təşkilatlar, dövlətlər arasında razılaşdırma, əməkdaşlıq yekdil fəaliyyət; fizikada – elektrik dövrlərinin tərkib hissələrindən birini və ya bir neçəsinin dövrlərinin açılıb-bağlanmasına və onlardan cərəyan keçməsinə imkan verən, toxunma (birləşmə) səthi (ASE, 5-ci cild, səh.495); ideal – riyaziyyatda əsas cəbr anlayışlarından biri; tarixdə – insanın və ya ictimai sinfin təfəkkürünün, fəaliyyətinin xarakteri və üsullarını müəyyənləşdirən təsəvvürlərin obrazı mənalarında işlənir.

Deməli, bir termin müxtəlif sahələrdə, müxtəlif anlayışları ifadə edir. Çox vaxt belə terminlər çoxmənalı termin kimi tədqiq edilir. Çünki belə terminlərin ifadə etdiyi mənaları da, onların ifadə etdiyi definisiyaların sayı da çoxdur. Bəzən bir terminin beş-altı definisiyası olur və müxtəlif sahələrdə müxtəlif mənə ifadə edir. Ancaq hər bir sahədə ayrılıqda götürdükdə bir mənə ifadə edir. Belə isə bu terminləri çoxmənalı hesab etmək olarmı? Dilin lüğət tərkibində ümumişlək söz kimi işlənsə çoxmənalı adlandırmaq olar. Çünki eyni bir sahədə

işlənir və onların mənası kontekstlə müəyyənləşir. Ancaq tutaq ki, kompozisiya deyəndə ədəbiyyatda bədii əsərin quruluşu, müxtəlif bədii forma komponentlərinin düzülüşü, təşkili və əlaqəsi mənasını; memarlıqda – binanın ümumi görünüşü və planının işlənilib hazırlanması, musiqidə – musiqi forması növü, riyaziyyatda isə a və b elementində üçüncü $c=a.b$ elementini doğuran əməliyyatın ümumi adı mənası mətn olmadan dərk olunur. Bu anlayışlar bir-birindən müəyyən əlamətə görə fərqlənir. Həmin əlamətlər həlledici amil rolunu oynayır və müəyyən terminoloji məzmun daşıyır. Lakin, elə hallar olur ki, eyni sahədə eyni termin müxtəlif mənalar ifadə edir. Bu halda bunlar polisemiya, omonimlik hesab edilməli və unifikasiya aparılmalıdır. Məsələn, dilçilikdə terminologiya termini iki mənada işlənir. 1. Terminlərin toplusu və onun nəzəri problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olan dilçilik sahəsi; 2. Ayrı-ayrı sahələrin terminlərin toplusu mənasında. Bunlardan biri ayrı-ayrı sahələrin terminlərinin toplusu “terminoloji sistem” termini ilə, “terminologiya” termini isə bir mənada terminoloji leksikanı öyrənən dilçilik bölməsi mənasında işlədilməsi məqsədəuyğundur. Onu da qeyd edək ki, bütün sahə terminoloji sistemləri elə terminologiyayı formalaşdırır.

Anlayışların ilkin adlandırılması zamanı onlara verilən adlar çox vaxt bir neçə terminlə, müxtəlif dil vahidlər ilə ifadə olunan adlarla yaranır. Çünki yeni yaranan anlayışların əsas əlamətlərini bəzən müəyyənləşdirmək çətinlik törədir, verilən ad yeni və dəqiq adlar yaradılana kimi işlək xarakter daşıyır. Yəni, anlayışın müəyyən əlaməti əsasında verilən ad həmin anlayışın elmi şəkildə dərk olunmasına qədər davam edir (əvvəlki adlar yeni və dəqiq adlar yaranana kimi işlənsə də) və elmi sistemdə yeni dəqiq ad formalaşdıqda əvvəlki ad bəzən paralel işlənir, bəzən də həmin sahədə işləkliyini itirir. Məsələn: fizikada – Kelvin şkalası =

tempuratur şkalası, Kvant mexanikası = dalğa mexanikası, Kompton hadisəsi=Kompton effekti terminləri paralel şəkildə işlənirdi. Hazırda, Kelvin şkalası, kvant mexanikası, Kompton hadisəsi terminləri işləkdir. Deməli, mövcud anlayışı ifadə edən termini müəyyənləşdirən zaman onun definitiv əlaməti əsas götürülməlidir.

Terminologiyada ağırlıq yaradan məsələlərdən biri də terminin tərkibinə daxil olan sözlərin çoxluğudur. Anlayışa ad verilərkən onun işləkliyi nəzərə alınaraq qeyri-dəqiqliyə yol vermək olmaz. Məsələn, sahə terminologiyalarında “valyutasız əsasda həyata keçirilən əmtəə mübadiləsi və kompensasiya sövdələşmələri”, “xüsusi borc hesabları üzrə borcun tənzimlənməsi”, “ixrac sövdələşmələrini həyata keçirmək üçün zəruri olan sənədlər” (İhazlı iqtisadiyyat terminləri lüğəti, I cild, Bakı, 2005) tipli birləşmələr işlənir. Bu problem terminologiyanın nizama salınması prosesində həll edilməlidir. D.Y.Şarle yazır ki, terminologiyanın nizama salınması zamanı tərkibində üçdən artıq söz olan terminlərin qısa variantla əvəz etmək lazımdır. Onun fikrinə görə terminoloji birləşmənin maksimal uzunluğu üçə bərabər olmalıdır.

Çoxsözlü terminlərin yaranmasının başlıca səbəbi anlayışın məntiqi təyininin düzgün aparılmamasıdır. Buna görə də terminlərin sistemləşdirilməsi zamanı dörd, beş, altı, yeddi komponentli terminlərin məntiqi təyini dəqiq seçib anlayışı ifadə edən qısa variantlı terminlər müəyyənləşdirilməlidir. Terminologiyada alınma və milli terminlərin paralel işlənməsi də diqqəti cəlb edir. Məsələn, kommunikativlik-yerdəyişmə qanunu; metateza – yerdəyişmə; kontrakt-müqavilə; refleksoterapiya-iyənələmə müalicəsi və s. Terminalma dilin terminoloji bazasının zənginləşdirilməsi yollarından biri olsa da, termini ifadə edə bilən bu üsuldən imkan daxilində az istifadə edilməsinə şərait yaradır. Buna görə də dilin

daxili imkanları hesabına yaranan terminlərə üstünlük verilməlidir. Terminologiyanın nizama salınması səbəblərindən birini təşkil edən alınmaların izafiliyi alınma terminlərin seçilməsinə, işlənməsinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir.

Terminologiyada sistemlilik həm ekstralingvistik, həm də lingvistik xüsusiyyətlərinə görə təşkil olunmalı, dilin quruluşu və qrammatik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Ekstralingvistik cəhət özünü anlayışların təsnifat sisteminin quruluşunda göstərsə, lingvistik baxımdan morfoloji quruluş, termin elementlərin düzülüşü və terminlərin məna yaxınlıqlarının tənzimlənməsi əsas götürülür. Buna görə də termin terminoloji sistemin tələblərindən irəli gələn prinsip və şərtlər zəminində yaradılmalıdır.

3.2. TERMINOLOGİYANIN STANDARTLAŞDIRILMA YOLLARI

Bütövlükdə dilin inkişafında terminologiyanın standartlaşdırılması xüsusi yer tutur. Terminologiyanın standartlaşdırılması ayrı-ayrı sahələr üzrə terminlərin müxtəlif standartlarının hazırlanması və təsdiqini nəzərdə tutur. “Standart” termini ingiliscə “standardt” sözündən götürülmüşdür və ilkin mənası “norma, nümunə” mənalarını verir. Geniş mənada “standart” anlayışı dedikdə, terminoloji sistemin standartlaşdırılması nəzərdə tutulur. Terminologiyanın, o cümlədən elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılmasının əsas məqsədi bütün ədəbiyyatlarda və sənəd növlərində terminlərin birmənalı başa düşülməsini və qeyd olunmasını təmin etmək, terminlər arasında ziddiyyətləri aradan qaldırmaqdır. Terminlər müəyyən sahəyə aid olmaqla yanaşı, bəzən başqa sahələrdə də istifadə olunur. Müasir dövrdə

ayrı-ayrı elmlərin inteqrasiyası, eləcə də differensasiyası bir sahəyə aid terminin yaxın və fərqli sahələrdə işlədilməsinə imkan yaratmışdır. Məsələn, irrasional - fəlsəfədə ağılla dərk edilə bilməyən, vahidlə ölçülə bilməyən mənasında, riyaziyyatda nə tam ,nə də kəsr ədədlərlə ifadə oluna bilməyən, vahidlə ölçülə bilməyən ədəd mənasında işlənir (ADİL,II çild,s.421). Bu cəhət sahə terminologiyalarında terminlərin mənalарının düzgün təyin edilməsini, onların yazılış və tətbiqində vahid normaların gözlənilməsini tələb edir. Eyni zamanda, terminlər standartlaşdırılma üzrə işlərdə və ya bu sahə işlərinin nəticələrində də istifadə olunur. Belə terminlərin standartlarının yaradılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki standartlara aid sənədlərdə ifadəsini tapmış termin standartda qoyulan tələblərə cavab verməlidir.

Termin və təriflərin standartlarının mahiyyəti terminoloji sistemdə müəyyənləşir. Terminoloji sistem elm və texnikanın hər hansı sahəsinin, onun bölmələrinin anlayışlar sistemini ifadə edir. Terminoloji sistemin əsas elementləri müəyyən elm sahələrinə (texniki, ictimai elmlər və s.) aid anlayışları ifadə etmək üçün seçilmiş terminlərdir. Elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılması beynəlxalq, regional, respublika və sahə səviyyələrində aparılır. Terminologiyanın standartlaşdırılması zamanı beynəlxalq təşkilatların terminoloji standartlarından və lüğətlərindən istifadə olunur.

Standartlaşdırma üzrə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyət göstərir və bu təşkilatlar sahə terminologiyalarının standartlarını yaradır, standartlaşdırma üzrə ümumi tövsiyələr hazırlayır. Standartlaşdırma hər bir dövlətdə müəyyən qurum və ya təşkilat, komitə və ya nazirlik tərəfindən həyata keçirilir. Standartlar sahə mütəxəssisləri tərəfindən yaradıla bilər. Bu zaman həmin standartlar müvafiq qurum tərəfindən təsdiq olunur. Dövlətin standartlaşdırma təşkilatları beynəlxalq

təşkilatlarla əlaqədə işləyir. Hər bir dövlət standartlaşdırma üzrə beynəlxalq səviyyədə müəyyən öhdəliklər götürür.

Leksikoqrafik metodla standartlaşdırma qismən standartlaşdırmanı əhatə edir. Bu standartlaşdırma ilə bağlı aparılan işin müəyyən mərhələ və hissələrini nəzərdə tutur. Leksikoqrafik metod standart və qeyri-standard terminlərin lüğətlərinin hazırlanmasını əhatə edir. Bu zaman lüğətdə standart və qeyri-standard termin qeyd edilir. Leksikoqrafik metodla standartlaşdırma gələcəkdə bu sahə üzrə uzunmüddətli standartlaşdırma işinə yardım göstərir, materialın müəyyən səviyyədə işlənməsini təmin edir. Bu baxımdan Azərbaycan dilində terminoloji lüğətlərin nəşri istiqamətində mühüm işlər aparılır.

Elm və texnikanın müəyyən sahəsində (və ya onun hansısa bölmələrində) anlayışlar sisteminin termin və təriflərinin standartlarının işlənilib hazırlanması bir və ya bir neçə sahənin normativ sənədlərində istifadə olunan terminlər, eləcə də təriflərlə bağlı aparılır. Standartların işlənilib hazırlanması, təsdiqi bu sahələrin normativ sənədlərində istifadə edilən terminlərin ikili şərhini, təsfini aradan qaldırır, mübahisəli məsələlərin həllinə yardım göstərir. Məsələn, benchmark – etalonla müqayisə meyarı, benchmarkinq- etalonla müqayisə prosesi, deskriptorlar- dövr tanıdıcıları və s. təhsilin baloniya prosesində paralel şəkildə işlənən terminlərdir.

Termin və təriflərin dövlət standartlarının əlavələri ola bilər. Bu hal o zaman yaranır ki, daha ümumi termin və anlayışların, müştərək anlayışların standartları olmur. Daha geniş anlayışların standart mətnində dar mənada təyin olunması yolverilməz sayılır.

Termin və təriflərin respublika standartlarından respublikanın elm və texnika sahələri üçün spesifik olan terminlərin standartlarına ehtiyac hiss olunduqda istifadə edilir. Sahə standartları müvafiq sahənin inkişaf etdirilməsi məq-

sədilə yaradılır. Azərbaycanda neft və qaz sənayesində, eləcə də bəzi digər sahələrdə standartlar hazırlanır. Sahə standartları müvafiq sahənin terminoloji təminatı problemini həll edir. Məsələn, dilçiliklə bağlı bir sıra lüğətlər nəşr olunmuş terminlərin standart formaları dəqiqləşdirilmişdir.

Termin və təriflərin standartlaşdırılması zamanı müvafiq sahə üzrə terminoloji lüğətlərdən, terminlərin izahlı lüğətlərindən, beynəlxalq, dövlət, respublika və sahə standartlarından, elmi-normativ terminologiya üzrə sənədlərdən, AMEA Terminologiya Komitəsinin təlimatlarından, sənəd və nəşrlərindən, beynəlxalq terminoloji lüğətlərdən istifadə olunur.

Standartlaşdırmanın əsas vəzifələrindən biri xüsusi elmi terminləri müasir dövrün tələblərinə uyğun qaydaya və vahid formaya salmaq, sistemləşdirməkdir. Terminlərin standartlaşdırılması işi də bilavasitə terminologiya sahəsinə dair biliklərə əsaslanır. Terminoloji sistemin real və əlverişli istifadə yolu terminlərin standartlaşdırılması və vahid formaya salınmasıdır. Elmi-texniki tərəqqi, müxtəlif əlaqələr nəticəsində informasiyanın artması terminologiya sahəsində müəyyən sistemin yaradılmasını və bu sistemin beynəlxalq sistemə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Müasir dövrdə terminologiyanın standartlaşdırılmasının əhəmiyyəti xeyli dərəcədə artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, terminologiyanın standartlaşdırılması məsələsi yeni deyildir. Bu sahədə işlərə hələ ötən əsrin 30-cu illərindən başlanılmışdır. Azərbaycanda terminologiyanın standartlaşdırılması məsələləri keçmiş SSRİ dövründə respublika standartları səviyyəsində məhdudlaşdırılmış, yəni terminlərin standartlaşdırılması İttifaq səviyyəsində həyata keçirilirdi. Bu dövrdə terminlərin respublika standartlarının yaradılması məsələsi önə çəkilmirdi. Lakin neft və qaz sənayesi Azərbaycanda inkişaf etdiyindən bu

sahənin terminoloji standartlarının hazırlanmasına ehtiyac yarandığından sahə standartlarının hazırlanmasına icazə verilir. Termin və təriflər müəyyənləşdirilir, həmin standartlar müttəfiq respublikalarda ya tərcümə edilib qəbul olunurdu, ya da rus dilindəki standart kimi istifadə olunurdu.

SSRİ dövründə beynəlxalq səviyyədə standartlaşdırma məsələləri sosialist ölkələrinin daxil olduğu Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QİYŞ) səviyyəsində aparılmışdır. QİYŞ hansı sahələr üzrə standartlaşdırmanın vacib olması haqqında qərarlar qəbul edir və standartlaşdırma işlərinin bu istiqamətlər üzrə aparılması işlərini müəyyən etmişdir. Sovet dövründə terminologiyanın beynəlxalq standartlaşdırması hesablama texnikasının geniş və səmərəli tətbiqi, idarəetmə sisteminin avtomatlaşdırılması, elm və texnika sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, eləcə də bir sıra digər məsələlərin həlli məqsədi ilə həyata keçirilmişdir. Bu da standartlaşdırmanın dar çərçivədə reallaşması ilə nəticələnmişdir.

Standartlaşma müasir ümumi ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməlidir. Terminlərin ədəbi dil normaları əsasında standartlaşmasında terminologiyanın ədəbi dilə münasibəti və dil normalarının terminologiyaya tətbiqi əsas məsələdir.

Terminoloji sistemin vahid formaya salınması və standartlaşdırılmasının əhəmiyyəti böyükdür. Standartlaşdırılmış terminlər qloballaşma şəraitində xalqlar arasında müxtəlif formalı əlaqələrin genişlənməsinə, elmi anlayışların müxtəlif dillərdə eyni formada yazılmasına, fikrin düzgün anlaşılmasına, konkret və dəqiq ifadə olunmasına kömək edir. Ümumiyyətlə, elm və texnikanın sürətli tərəqqisi, qlobal inteqrasiya terminologiyasının beynəlxalq standartlarının yaradılması zərurətini artırır.

3.3. TERMINOLOGİYANIN STANDARTLAŞDIRILMA BAZASININ YARADILMASI

Terminologiyanın standartlaşdırılması üçün ilkin olaraq standartlaşdırılacaq sahələr və onların vahidləri müəyyənləşdirilməlidir. Terminologiyanın standartlaşdırılması elmin müxtəlif sahələrinin əsas dil vahidlərini təşkil edən terminlərin standartlaşdırılmasıdır. Ona görə terminologiyanın standartlaşdırılması prosesində elmin-texnikanın bütün sahələri toplu halında deyil, ayrı-ayrı sahələr üzrə aparılmalıdır. Bununla da bu proses əvvəlcə milli dil səviyyəsində həyata keçirilməlidir. Onu da qeyd etmək ki, standartlaşma təkcə milli dil səviyyəsində deyil, beynəlxalq səviyyədə aparılır. Xüsusən, fizika, riyaziyyat, kimya və ümumiyyətlə texnika sahələrində standartlaşma beynəlxalq səviyyədə standartlara uyğunlaşdırılır. Təcrübə göstərir ki, bu sahələrdə ilk növbədə beynəlxalq vahidlər üzrə aparılır. Xüsusən, ölçü vahidlərinin standartlaşdırılması işləri bu günə qədər beynəlxalq səviyyədə yerinə yetirilir. Ölçünün eyniliyi bütün kəmiyyət vahidlərinin ölçülərinin vahid tərtibə - sistemə salınmasını tələb edir. Bu, dünya miqyasında ölçülərin uzlaşması və adekvatlığını təmin edir. Bunun üçün vahidlər sisteminin yaradılmasında ümumi razılığın əldə olunması zəruridir. Dünya miqyasında eyni vahidlər sisteminin yaradılmasının üstünlüyü çox-çox əvvəllər dərk olunsa da, ilk vahidlər sistemi XVII əsrdə yaradılmışdır. Bu, metrik sistem olmuşdur. Metrik sistemə metr, kiloqram və saniyə daxil edilmişdir. Həmin sistem 26 mart 1791-ci ildə Fransada təsdiq olunmuşdur. İlk elmi əsaslandırılmış vahidlər sistemi 1832-ci ildə K. Qauss tərəfindən təklif olunmuşdur. O, bir-birindən asılı olmayan üç vahidi – millimetr, milli qram və saniyəni sistem üçün əsas götürmüş, bu vahidlər üzrə digər vahidlərin təyin edil-

məsini gerçəkləşdirmişdir. Qaussun təklif etdiyi sistem sonralar inkişaf etdirilmiş və 1832-ci ildə SQS (santimetr, qramm, saniyə) sistemi qəbul edilmişdir. 1875-ci ildə 17 ölkə metrik konvensiyaya qoşulmaq haqqında sənədi imzalamışdır. Ölçü və Çəki üzrə Beynəlxalq Büro yaradılmış və etalonların saxlanması üçün həmin büroya Fransanın paytaxtı Parisdə iqamətgah ayrılmışdır. Büroya rəhbərlik üçün Beynəlxalq Komitə yaradılmışdır. Metrologiya üzrə prinsipial məsələlərin həlli məqsədilə Baş Beynəlxalq konfranslar təşkil olunurdu. 1960-cı ilin oktyabrında Ölçü və çəki üzrə XI Baş Konfransda Beynəlxalq vahidlər sistemi Sİ (SI, fr. *Système International d'Unités* - Beynəlxalq Sistem) — beynəlxalq vahidlər sistemi) qəbul edilmişdir. Bu metrik sistem vahidlərinin ilk əsas standartı olmuşdur. Sonralar Sİ sistemində dəyişikliklər edilsə də həmin sistem bu günə qədər qüvvədədir. Sİ sistemi hazırda İSO 31 beynəlxalq standartı ilə təsdiq edilmiş və bütün ölkələrdə onun tətbiqi məcburidir və hər bir ölkə İSO 31 standartı əsasında öz standartını qəbul edir. Bu proses beynəlxalq standartın yerli səviyyəyə köçürülməsidir.

Əlbəttə, əsas vahidlərin seçilməsindən asılı olaraq başqa sistemlər də təyin edilmişdir. Məsələn, **SQS** (santimetr-qram-saniyə) — (Sİ) sisteminə qədər istifadə edilən ölçü vahidləri sistemi. **MKS** — əsas vahidləri metr, kiloqram, saniyə olan ölçü vahidləri sistemi.

Sİ sistemi K.Qaussun təklif etdiyi sistem əsasında düzəlmişdir. Bu sistemə asılı olmayan əsas vahidlər və törəmə vahidlər daxil edilir. Törəmə vahidlər əsas vahidlərə görə müvafiq formullar üzrə təyin olunur. Beləliklə, sistem əsas və törəmə vahidlər toplusunu özündə birləşdirir. Sistemin daha dayanıqlı olması üçün əsas vahidlərin sayının az olması məqsədəuyğun sayılmışdır. Əsas vahidlər üçün etalonlar təyin edilmişdir.

Beynəlxalq vahidlər sistemində əsas vahidlər bunlardır: uzunluq vahidi - metr(m), zaman vahidi - saniyə(san) - kütlə vahidi - kiloqram(kq) maddə miqdarı-mol(mol) temperatur vahidi kelvin - (K) qəbul olunmuşdur.. Yaxud da, cərəyan şiddəti vahidi-ampər(A) - elə cərəyanın şiddətidir ki, bu cərəyan vakuuma bir-birindən 1m məsafədə və bir-birinə paralel yerləşmiş sonsuz uzun naqillərdən keçdikdə onların hər bir metr uzunluqları arasında $2 \cdot 10^{-7}N$ qarşılıqlı təsir yaransın. Işıq şiddəti vahidi - kandela(kd)- götürülür.

Ölçü vahidləri hər hansı ölçü nəticələrinin standarta uyğun təqdimatıdır. Ölçünün ədədlə ifadəsi ölçülənin vahid kimi qəbul edilən ilkin nümunəyə – etalona nisbətidir. Ölçü vahidinə nisbətən ədədlə ifadəsi ölçünün dərəcəsidir.

Etalonlar tarixən bir-birindən fərqlənirlər. Baza vahidlərinin ölçüləri ənənələrə uyğun təyin edilir. Bu baxımdan hətta müasir dövrdə, etalonların yaxınlaşdırıldığı halda dünyada müxtəlif ölçü vahidləri sistemi mövcuddur.

Beynəlxalq sistemdə uzunluğun əsas ölçü vahidi metr olsa da, santimetr, millimetr, destimetr, kilometr kimi vahidlər də istifadə olunur. Bu vahidlər də standartlar siyahısına daxil olunmuşdur. Sadəcə göstərilən vahidlərin definisiyası beynəlxalq sistemin qəbul edilmiş əsas vahidinin əsasında aparılır. Məsələn, kilometr (km) – 1000 metrə bərabər olan uzunluq vahidi; santimetr (sm) – 0, 01 metrə bərabər uzunluq vahidi, 1 metr =100 sm və s. Göründüyü kimi standartların hazırlanmasında təkcə milli dil deyil, beynəlxalq sistem nəzərə alınmalıdır.

İxtisasların standartlaşdırılması zamanı sahənin bütün terminlərinin toplanması lazım gəlir. Terminlər toplanılarkən onların sahəyə aidiyyəti nəzərə alınır. Terminlərin standartlaşdırılması üçün ilkin mərhələ terminlərin toplanması və qeydə alınmasıdır. Tədqiqatlarda bu proses terminlərin inventar-

laşdırılması da adlandırılır. Bundan əlavə, standartlaşdırmadan əvvəlki iş prosesində terminologiyanın nizama salınması, unifikasiyası məsələlərinin həlli prosesi həyata keçirilir.

Terminologiya xüsusi elmi və texniki anlayışların ifadəsi olan terminlərin yaranması, definitivləşməsi və normativləşməsi vasitəsi kimi elm və texnikanın birbaşa inkişafı fonunda formalaşır. Terminologiyanın bu prosesi elm sahələri üzrə bölünür. Hər bir sahə inkişaf etdikcə onun terminoloji sistemi də inkişaf edir, zənginləşir. Dilin leksik sistemində olduğu kimi terminologiyada da eyni anlayışın müxtəlif adlarla ifadəsi mümkündür. Lakin leksikologiyadan fərqli olaraq, terminologiyada eyni anlayışı adlandıran terminlərdən biri əsas, digərləri isə terminin variantları hesab edilir və tədricən biri sıxışdırılıb işləklidən çıxır. Bu baxımdan standartlaşma bir neçə mərhələdə aparılır. Belə ki, terminoloji sistemin nizama salınmasında nizamasalma, unifikasiya və standartlaşdırma anlayışlarından mütləq bəhs olunur (180).

V.P.Danilenko və L.İ.Skvorov nizamasalma, unifikasiya və standartlaşdırma terminlərinin izahını aşağıdakı şəkildə vermişlər: “Nizamasalma. Bu söz şəffaf semantikaya malikdir və «nizama salmaq» felindən düzəlmişdir. İzahlı lüğətdə söz «nədənsə qayda-qanun yaratmaq, nəyəsə məlum ardcıllığı, qaydanı vermək» mənasında izah edilir”(186,s.7).

Unifikasiya latın unio «birlik, vəhdət» və facere «etmək, yaratmaq» sözlərindən əmələ gəlmişdir. Vahid şəklə, vahid formaya gətirmək kimi izah olunur. Ensiklopedik tərfi “vahid şəklə, vahid formaya və sistemə salmaqdır”. Terminologiyada unifikasiya dedikdə, müxtəlif məfhum və anlayışların hər birinin (vahid terminlə) vahid normaya gətirmək, formaya salmaq nəzərdə tutulur.

Yəni, unifikasiya, nizamasalma və standartlaşdırma anlayışlarına verilmiş bu təriflərə əsaslanaraq onların termi-

nologiyada daha dəqiq təyin edilməsinin və fərqləndirilməsinin zəruriliyini qeyd etmişlər. Sahə terminologiyalarının (terminoloji sistemlərinin) təkmilləşdirilməsi isə “terminlərin standartlaşdırılması”na imkan yaradır.

Beləliklə, tədqiqatlarda unifikasiya, nizamasalma, eləcə də standartlaşdırma ilə bağlı fikirlər mübahisəlidir. Yalnız standartlaşdırmanın sonuncu mərhələ olmasında fikirlər üst-üstə düşür. Standartlaşdırma prosesinin aparılmasında nizamasalma və unifikasiyanın əsas problemləri müəyyənləşdirilməlidir.

Nizamasalma, unifikasiya və standartlaşdırma anlayışları bir-birindən mahiyyətinə görə fərqlənir. V.P.Danilenko və L.İ.Skvortsov nizamasalmanı bu üç anlayış arasında ən ümumi olan kimi ayırırlar və onun terminologiyanın mütəxəssislərə məlum şəkildə qaydaya salınması hesab edirlər. Müəlliflər terminologiyanın nizama salınması üçün onun unifikasiya edilməsini vacib şərt sayırlar. Unifikasiya sahə terminologiyasını bütün zəruri səviyyələrdə (məzmun, məntiq və linqvistik) sistem şəklinə gətirməklə bağlı çoxcəhətli və mürəkkəb proses kimi qiymətləndirilir. Terminologiyanın linqvistik unifikasiyası termin yaradıcılığının müxtəlif və çoxsaylı xüsusiləşmiş üsulları ilə xüsusi anlayışın monosemik adlandırılmasının rəşional vasitəsinə çevirməkdir. Bu halda linqvistik unifikasiyanın əsas məqsədi xüsusi anlayışı adlandıran dil vasitələrinin müxtəlifliyini və variativliyini aradan qaldırmaq olar. Eyni anlayışı ifadə edən terminlərin müxtəlifliyi və dəyişkənliyinin ayrı-ayrı mənbələrdə (dərslik, məlumat kitabları, lüğətlər, sənədlər və s.) müşahidə olunması son dərəcə arzuolunmazdır(186,s.9).

Müəlliflər unifikasiyanın daha çox terminlərin eyni qaydalar üzrə yaradılması və dubletlərdən azad olması üçün istifadə olunan proses şəklində izah edirlər.

Göründüyü kimi, terminologiyaya aid tədqiqatlarda nizamasalma, unifikasiya və standartlaşdırma qarşılıqlı əlaqədə həll olunan məsələlər kimi qeyd edilir. Bu da təbiidir. Terminlərin standartlaşdırılmasına qədər onların toplanması, dilin normalarına uyğunlaşdırılması, təriflərinin dəqiqləşdirilməsi və s. işlər həllini tapmalıdır. Terminologiyanın standartlaşdırılması üçün vacib bazanın hazırlanması, bunun üçün lazım gələn işlərin mərhələləri, həmin mərhələlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Lakin bu mərhələlərdə hansı işlərin aparılması və onların sərhədləri müəyyənləşdirilməmişdir. Bununla bağlı K.M.Musayev yazmışdır: “Hazırda terminologiyanın özünə aid terminlərin adlandırılmasında vahid fikir yoxdur. Məsələn, *normalaşdırma*, *nizamasalma*, *sistmləşdirmə*, *unifikasiya*, *standartlaşdırma*, *reqlamentləşdirmə*, *universallaşdırma*, *harmonikləşdirmə*, *dəqiqləşdirmə*, *təkmilləşdirmə* və bu kimi terminlərin məna dairəsi müəyyənləşdirilməmişdir. Onlardan bir çoxu terminoloji ədəbiyyatda sinonim kimi, çox zaman isə bir-biri ilə birləşmə daxilində işlədilir: *terminologiyanın normalaşdırılması və sistmləşdirilməsi*, *terminologiyanın normalaşdırılması və unifikasiyası*, *terminologiyanın unifikasiyası və sistmləşdirilməsi*, *terminologiyanın təkmilləşdirilməsi və nizama salınması* və s.” (233,s.156). Deməli, bu proseslərin aparılmasının hər biri terminoloji sistemin standartlaşması istiqamətində mühüm addımdır. Bu proses daima davam etdirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, terminologiya daim inkişafdadır. Elm və texnika tərəqqi etdikcə dillərin terminoloji sistemlərinə yeni-yeni terminlər daxil olur. Bu terminlərin qəbul olunmasına qədər isə həm terminlərin variantları, həm dubletləri, həm də psevdo terminlər qeydə alınır. Ona görə də müxtəlif sistemli dillərdən dilimizə keçərək işlənən terminlərin paralel işlənməsinin qarşısını almaq üçün

onların tənzimlənməsi zəruridir. Bu cür tənzimlənmə müxtəlif elm sahələrinin terminoloji sistemlərində müşahidə edilərsə də, lakin sistemli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilmir. Sözsüz ki, başqa dillərdən terminlər alınarkən dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır. Buna görə də dilin lüğət tərkibinə daxil olan termin daxili unifikasiyasının tələblərinə və digər elm sahələrindəki terminologiyanın qanunauyğunluqlarına əsasən aparılmalıdır. Dilin terminoloji sisteminin standartlaşdırılmasında aşağıdakı pillələri ardıcıl həyata keçirmək lazım gəlir: 1) terminologiyanın nizama salınması; 2) terminologiyanın unifikasiyası; 3) terminologiyanın standartlaşdırılması.

Bunun üçün müxtəlif sahələrin özünə aid terminləri dəqiqləşdirilməlidir. Çox vaxt yaxın sahələrin terminləri bir-biri ilə qarışdırılır. Belə bir vəziyyətin əsas səbəbi sahə terminlərinin nizama salınmamasıdır. Termin-anlayış uyğunluğunun həll edilməməsi nəticəsində terminologiyada mövcud olmayan anlayışların tədqiqatlarda yer tapması halları özünü göstərir. Bu hal terminologiyada *terminologiyanın universallaşdırılması*, *terminologiyanın təkmilləşdirilməsi*, terminologiyanın optimallaşdırılması və s. terminlərlə ifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu söz birləşmələrindən heç biri terminologiyaya aid müstəqil anlayışı ifadə etmir, terminologiyanın nizama salınması anlayışı bu prosesləri tam şəkildə özündə ehtiva edir. Azərbaycan dilində nizamasalma, həm də unifikasiya ilə bağlı xeyli iş görülmüşdür və bu işlər daim davam etdirilir. Nizamasalma, unifikasiya prosesləri terminologiya inkişaf etdikcə daim davam etdirilməli proseslərdir. Ayrı-ayrı tədqiqatlarda rast gəlinən qeyri-dəqiq terminlər sırf müəllif üslubu ilə bağlı xətalardır. Digər tərəfdən, bütün elmlər inkişaf etdikcə terminologiyada yeni məfhumlar yaranır. Şübhəsiz ki, inkişaf prosesində bu məfhum-

ları, yeni anlayışları ifadə edən, onları bildirən yeni terminlər yaranır. Bu baxımdan nizamasalma, unifikasiya və standartlaşdırma fasiləsiz gedən prosesdir. Terminlərin nizamasalma prosesi unifikasiyadan əvvəlki prosesdir. Sahələr üzrə terminologiyaların tədqiqi sahə anlayışlarının formalaşmasının müəyyən dövründən sonra başlanır və bu terminlərin qeydə alınmasını tələb edir. Sahə terminlərinin qeydə alınması məsələsi də bilavasitə nizamasalmaya aiddir. Terminologiyanın standartlaşdırılması üçün sahə terminlərinin formalaşması, təbii ki, vacibdir. Lakin sahə terminlərinin toplanması, anlayışlar və bu anlayışları ifadə edən terminlər müəyyənləşdirilməlidir. Bu da onların dərhal nizama salınmasını deyil, inventarlaşdırılmasını tələb edir. Çünki terminologiyanın nizama salınması üçün bazis rolunu dildə işlənən terminlər təşkil edir. Xüsusilə, sahə terminləri ilkin məqamda səpələnmiş olurlar. Bu proses ayrı-ayrı elmi əsərlər, tədqiqat işlərinin müxtəlif müəllifləri tərəfindən yerinə yetirildiyinə görə subyektiv münasibətlər özünü göstərir. Buna görə də eyni mətndə eyni anlayışları bildirən müxtəlif terminlərə rast gəldiyi kimi, bir terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsi halları da qeydə alınır (107,s.350). Doğrudan da, sahə terminləri sahə mütəxəssislərinin tədqiqat işlərində, monoqrafiyalarında, dissertasiya və məqalələrində işlənir. Müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif terminlərin işlənməsi onların bir-birindən fərqlənməsinə imkan yaradır. Bəzən bir müəllif, başqa bir müəllifin işlətdiyi terminlə razılaşmış, anlayışı başqa cür adlandırır, alınma terminlərə üstünlük verilir, başqa biri isə yeni termin düzəldir. Göründüyü kimi, bu terminlər səpələnmiş şəkildə olur və onların toplanıb inventarlaşdırılması zəruri bir prosesə çevrilir. Deməli, terminologiyanın standartlaşdırılmasının ilkin mərhələsi terminlərin inventarlaşdırılmasından başlanır. Bu prosesdə sahəyə

aid bütün terminlər toplanır və siyahıya alınır. Terminlərin seçilməsi, toplanması, qeyd alınması son nəticədə terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına keçid üçün əsas yaradır. Terminologiyanın nizama salınması bu mərhələdə başlanır. Onu da qeyd edək ki, inventarlaşdırma prosesində yaradılan ilkin terminoloji siyahılarda qeyd olunmuş terminlər lüğət tərtibi prosesində ilkin prosesdir. Bu prosesdə sahələrə aid terminlər seçilməli, dublet cərgələr müəyyənləşdirməli, çoxmənalı terminlər təyin edilməlidir. Bununla yanaşı bazis elementlər-terminyaratmada şəkilçilər, termin-elementlər, yəni yeni terminlərin yaradılması zərurətini ödəyən tələblər, termin yaradıcılığı üsulları aşkarlanmalıdır.

Unifikasiya və nizamasalma terminoloji korpus məlum olduqdan sonra həyata keçirilə bilər. Çünki müəyyən bir çoxluq təşkil edən vahidləri unifikasiya etmək və nizama salmaq əvvəlcə bu vahidlərin toplanmasını tələb edir. Əks təqdirdə, nəyin, nə üçün nizama salınması aydınlaşmır. Unifikasiya sahə terminologiyalarının bütün zəruri səviyyələrdə eyni prinsiplər əsasında formalaşdırılmasını əhatə edir. M.Ş.Qasımov unifikasiyanı nizamasalmadan ayırır, onu ikinci mərhələyə aid edir. O yazır: “Elm və texnika, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində ünsiyyət vasitəsinə xidmət etmək üçün vahid nümunəvi terminologiyanın müəyyənləşdirilməsi terminologiyanın unifikasiyasıdır” (68,s.177).

Unifikasiya prosesində terminin anlayışa birmənalı uyğunluğu, eləcə də terminin dilin normalarına cavab verməsi məsələlərinin həllinə nail olunur. Unifikasiya hər hansı sahənin terminologiyasını nümunəvi formaya salmaq məqsədini daşıyır. Ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının unifikasiyası isə dilin ümumi terminologiyasının vahid prinsiplər əsasında qurulması üçün bazis yaradır. Terminologiyada unifikasiya zamanı terminlərin müxtəlif variantları, dubletlər

süni seçmə əsasında yaranır. Unifikasiya prosesində termin üçün həm məzmun, həm məntiq, həm də linqvistik səviyələri nəzərdə tutmaqla yanaşı, terminə qoyulan tələblərin ödənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilməsi diqqət mərkəzinə çəkilir. Yəni terminin məntiqi təyini əsas götürülür.

Terminlər dilin lüğət tərkibində öz ifadə və mənasına, işlənmə məqamlarına, dilin müxtəlif üslubi sahələrindəki rolu, işləkliyi, dil daşıyıcılarının onların mənasını anlama səviyyəsi ilə digər söz qruplarından fərqlənir. Dilçilikdə termin və onun mahiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər mövcud olsa da, öz həllini gözləyən problemlərdəndir. Çünki dərk olunan hər bir yeni anlayış və məfhumlar müəyyən dil vahidləri ilə adlandırılmalıdır. Bu adlandırma prosesində müxtəlif prinsiplər əsas götürülür, ayrı-ayrı qanunauyğunluqlara əsaslanılır. Xüsusilə terminlərin adlandırılmasında müəyyən fərqlər vardır. Belə ki, adlandırma obyektin dərk olunmasından sonra olduğundan adlandırılan obyekt və onun mahiyyəti ilə ad arasında semantik əlaqə əsas götürülür. Deməli, müxtəlif elmi-texniki anlayış və məfhumların terminlərlə ifadəsi, onların mahiyyətinə uyğun terminlərin təyin edilməsi prosesində terminoloji sahədə xüsusi adlandırma (nominasiya) reallaşır. Ona görə ki, terminlərin mənası ancaq müəyyən elmi-texniki biliklərin sistemi ilə məhdudlaşır və onun mənası aid olduğu elmi-texniki biliklər sistemində müəyyənləşdirilir. Məhz bu biliklər sistemində terminlər bu və ya digər anlayışları, prosesləri, hadisələri və s. adlandırmağa, nominativ səciyyə daşıyaraq onları dil vahidləri ilə işarələməyə xidmət edir. Buna görə də sahə terminologiyasına daxil olan hər bir terminin dəqiq qeyd edilmiş mənası olmalıdır. Bu da terminin anlayış mənasıdır, onun nominativ funksiyasına uyğun gəlir.

M.Qasimov yazır: “Dil cəhətdən terminin funksiyasını adlandırma funksiyası, nominativ funksiya kimi müəyyən-ləşdirmək olar. Terminlər əşyaları, prosesləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onların haqqındakı anlayışları adlandırır. Terminin əsas mahiyyəti də elə bundan ibarətdir” (68,s.18).

Deməli, sahə anlayışlarının seçilməsi ,təyin edilməsi prosesində məna dəqiqləşdirilməlidir. Çünki dildə xüsusi rolu və funksiyaları olan nominativlik və ya adlandırma ətraf aləmin dərk edilmə prosesidir. Terminlər də sözlər kimi bu funksiyanı yerinə yetirir, lakin bununla yanaşı termin anlayışı məntiqi cəhətdən də təyin edir. Yəni terminoloji sistemdə anlayış-mahiyyət, anlayış-məfhum əlaqəsi özünü göstərir. Anlayışlar isə təfəkkür elementi olmaqla materiyanın dərk olunma, ətraf aləmi dərkətmə vasitəsidir və müəyyən sahəyə daxil olan məfhumların əsas əlamətlərini əks etdirir. Termin mənasında həmişə əşya, anlayış mənası dayanır və onu da qeyd edək ki terminin mənasında yalnız əşya-anlayış mənası deyil müəyyən sahə ilə məhdudlaşan, müəyyən sahəyə aid olan xüsusi anlayış mənası dayanır.

Bu zaman termin xüsusi funksiyaya malik işarədir. K.A.Levkovskaya yazır: “Terminlər dilin başqa sözləri tərəfindən yerinə yetirilən nominativ funksiya ilə yanaşı (bu və ya digər təsəvvürü ifadə etmək funksiyası), həm də özlərinin definitiv funksiyası ilə (müvafiq anlayışı təyin etmək funksiyası) fərqləndiyi üçün məna və işlənmə cəhətdən dilin sözləri içərisində xüsusi yer tutur. Yaxud: Definitiv funksiya məhz adi sözlərdən fərqlənən termin (elmi) üçün xarakterikdir” (224,s.197).

V.V.Vinoqradov yazır: “Söz nominativ, yaxud definitiv funksiyanı icra edir, daha doğrusu, ya dəqiq qeydəalma

vasitəsi olur, bu zaman söz işarədir, ya da ki, məntiqi təyinat vasitəsi olur, bu zaman söz-elmi termindir (151,s.12-13).

Göründüyü kimi nəzəri ədəbiyyatlarda terminin əsas-nominativ və definitiv funksiyası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Terminin nominativ funksiyası elm və texnika ilə əlaqədar real varlıqları-əşyaları, hadisə və prosesləri adlandırmasıdır. Doğrudur, ümumişlək sözlərdə də nominativ funksiya əsasdır. Deməli, terminlərin təyini üçün nominativ funksiyaya əsaslanmaq kifayət deyildir. Belə ki, nominativ məna və funksiya ictimai-tarixi və əşyavi-məntiqi cəhətdən şərtlənir. Terminoloji vahidin ümumişlək sözdən başlıca fərqi onun definitiv funksiyaya malik olmasıdır. Termini başqa sözlərdən fərqləndirən definitiv funksiya. Definitivlik terminoloji sistemin də üzvü tərkib hissəsi, yəni bir funksional əlaməti kimi qeyd olunur. Definitiv funksiya dedikdə, adi sözlərdən fərqlənən terminlər üçün xarakterik sayılan funksiya nəzərdə tutulur. Lakin terminin definitiv funksiyası linqvistik izahı dilçilikdə həllini gözləyən aktual problemlərdəndir. Çünki definitivlik termin üçün əsas olan, onu təyin edən, müəyyənləşdirən əlamətdir, bir növ terminin fərqləndirici işarəsidir. Definitivlik isə anlayışın məntiqi təyini, definisiyası ilə bağlıdır.

Definisiya isə bir anlayışı digər anlayışlardan fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərə görə verilir. Məsələn, riyaziyyatda natural ədədlər üzərində “çıxma”, “vurma”, “bölmə” anlayışlarının hər birinin tərifı var: Belə ki, cəm və toplananlardan biri məlum olduqda o biri toplananın tapılması əməlinə çıxma əməli; eyni toplananların cəminin tapılması əməli vurma; hasil və vuruqlardan biri məlum olduqda o biri vuruğun tapılması əməli bölmə adlanır. Ancaq «toplama» əməli ədədlər üzərində ilk əməl olduğu üçün ona tərif verilmir. Ümumi şəkildə $a+b=c$ olduqda a və b ədədləri top-

lananlar, c isə cəm adlanır-definisiası onu məntiqi cəhətdən təyin edir.

Göründüyü kimi definisiya – izah, şərh xarakteri daşıyır. Tərif isə konkret verilir. Bəzi anlayışlara tərif vermək mümkün olmadıqda, o zaman onun definisiyası ön sıraya çəkilir. Ancaq izah, şərh belə terminləri təyin edir. Bu zaman izahedici, şərhedici kontekst definitiv kontekst sayılır. Terminin müəyyən olunmasında həmin kontekst də məqbul sayılır. Definisiyanın izah tipində anlayış funksional cəhətdən xarakterizə olunur. Bu zaman terminin tam şəkildə dərk edilməsi üçün anlayışın semantikasının müəyyənləşdirilməsi, məntiqi mənanın əsaslandırılması vacibdir. Məsələn, “elektrik şəbəkəsi” elektrik stansiyalarını işlədicilərlə birləşdirən elektrik xətlərindən, yardımçı stansiyalardan, paylayıcı və çevirici məntəqələrdən ibarət kompleks mənasında işlənir. Yaxud “vektor” (riy) həm qiyməti, həm də istiqaməti olan kəmiyyətə deyilir. Onu da qeyd edək ki, definisiya və tərif terminləri eynimənalı deyildir. Definisiya tərifdən fərqli olaraq izah səciyyəsi daşıyır. Belə ki, çox hallarda terminə konkret tərif vermək mümkün olmur. Bu zaman onun əsas əlamətləri nəzərə alınaraq, izahı-definisiası verilir. Deməli, definisiyada da anlayışın məntiqi təyini, yəni onun əsas əlamətləri nəzərə alınaraq müəyyənləşdirilir, izahedici kontekst isə definitiv kontekst adlanır. Anlayışın adlandırılmasının izahında, terminin müəyyənləşdirilməsinin definisiya kriteriyasında definitiv kontekstdən istifadə olunur.

Göründüyü kimi, konkret və mücərrəd varlıqların anlayış aidliyi tərəfdəki əlamətlər əsasında müəyyən olunur. Yəni təyin edilən məfhumun mahiyyəti açılır və təyin edənlə təyin olunan arasındakı münasibətlərin müəyyənləşdirilməsində məfhumun spesifik cəhətləri, əlamətləri əsas götürülməlidir. Buna görə də terminlərin definitiv xüsusiyyətlərinin

müəyyənləşdirilməsi funksional əlamətlərə uyğun təriflərin verilməsində işarə ilə məfhumun münasibətinin özü minimal semantik əlamətlərin köməyi ilə məzmun planında reallaşır və işarənin məzmununun anlaşılmasına şərait yaradır. Bu zaman definitiv funksiyada məfhum və anlayışın ən mühüm əlamətləri əks olunur. İ.Məmmədov yazır: “Doğrudan da, məfhum ayrı-ayrı varlıqların müəyyən xassələrinin (həm ümumi, əsas, mühüm, həm də konkret) təfəkkürdə inikasıdır və bu inikas səs cildinə girmədən yaddaşa möhkəmlənə bilmədiyi kimi, bunsuz biliklərimiz də saf-çürük edilə bilməz. Deməli, müəyyən gerçəklik faktı kimi məfhum formasında təfəkkürdə sabitləşəndə subyektə, dil toplumuna məlum olan bütün xassələrlə birlikdə mövcud olur” (83,s.34-35).

Demək, məzmun terminoloji vahidin mahiyyəti ilə əlaqədar olub müəyyən cəhətdən dərk və təsvir edilir və terminin məzmununu onun formasını təyin edir. Məsələn, atomun məzmununu təkcə onun təşkil olunduğu elementar hissəciklərin məcmusu olmayıb, həm də bu hissəciklərin ən müvafiq fiziki sahələr vasitəsilə reallaşan qarşılıqlı təsirləridir. Atomun forması isə onun ehtiva etdiyi elementar hissəciklərin və sahələrin qarşılıqlı təsiri prosesində yaranan əlaqə və münasibətlərdir. Yaxud “genetik enerji” anlayışında cismə təsir edən qüvvələrin əvəzləyicisinin gördüyü iş ilə cismin son və başlanğıc sürətləri arasındakı əlaqə müəyyənləşdirilir və belə nəticəyə gəlinir ki «öz hərəkəti nəticəsində cismin ya zərəcəyi malik olduğu genetik enerjidir». Burada anlayışın zəruri və məfhum əlamətləri nəzərə alınaraq terminə tərif verilmişdir və terminləşmə prosesində məfhum termin funksiyası qazanmışdır. Həmin ad onun linqvistik mahiyyəti barədə düzgün təsəvvür yaradır. Bu mənada anlayışın əlamətləri terminin strukturunda əks olunmalıdır (“məzmun” və “forma”). Bu problemin həlli “definitivlik” elmi anlayışını

formalaşdırır və ifadə edir. Deməli, termin semantik və semiotik əlamətinə görə kifayət qədər zəruri anlayışları özündə ehtiva edir, definitivlik xüsusiyyətləri qazanır və nəticədə onun yığcam tərfi meydana gəlir. Beləliklə, terminlər elmi anlayışları formalaşdırır və ifadə edir. Ona görə də terminləri elmi anlayışların semantikasını (işarəsi) hesab etmək olar və onlar elmin müxtəlif sahələrinə dair məfhumları adlandırır. Belə terminlər əhatə etdiyi sahələrdə məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edərək dilin leksik-grammatik tələblərinə uyğun gəlməlidir.

Anlayış bildirən söz, yaxud söz birləşməsi elmi sahələrdə predmetin, hadisənin realiyasının elmi təfəkkürdən keçərək xüsusiləşməsi yolu ilə terminləşir. O, ənənəvi terminoloji anlayış sistemində denotativ intellektual elmi qavraması yolu ilə definitiv tərifini tapır. Məsələn, trapesiya - yalnız iki tərəfi paralel olan dördbucaqlıya deyilir; bütün tərəfləri bərabər olan düzbucaqlıya kvadrat deyilir; qarşı tərəfləri cüt-cüt paralel olan dördbucaqlıya paraleloqram deyilir. Göründüyü kimi hər bir fiqurun əsas əlamətləri, xassələri nəzərə alınaraq onlara tərif verilmiş və riyazi termin xüsusiləşmişdir. Bu yolla ayrı-ayrı fizika, kimya, iqtisadiyyat, tibb və s. sahələrdə xüsusi sözlər dəqiqləşir və termin kimi işlənir. Burada xüsusi söz təkcə elm və texnikanın deyil, sosial-ictimai fəaliyyətin başqa sahələrinin leksik vahidlərinin terminoloji sistemlərini əhatə edir. Bütün sahələrdə terminoloji anlayışlar denotativ elmi qavranışı və izahı onu adlandıran sözün elmi refleksiya yolu ilə qəbul olunur. Bu zaman cisim və hadisələri adlandırmaq üçün onların fərdi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onlara xas olan ümumi və fərdi cəhətləri də nəzərə almaq lazımdır.

Məhz anlayış hadisə, proses və cisimlərin ümumi və mühüm əlamətlərini əks etdirməlidir. Məsələn, iki üz bəra-

bər və uyğun tərəfləri paralel çoxbucaqlı olub, qalan üzləri isə paraleloqram olan çoxüzlüyə prizma deyilir. Burada “prizma”nı başqa riyazi obyektlərdən (trapesiya, piramida) fərqləndirən bütün əlamətlər- iki üzün bərabər olması, uyğun tərəflərin paralel çoxbucaqlı olması, qalan üzlərin paralel olan çoxüzlü olması əsas götürülmüşdür. Bu terminlərdə anlayışın ən mühüm əlamətləri əks olunaraq, onun qısa məntiqi təyini kimi çıxış edir və hər bir elm sahəsinə məxsus anlayışları adlandıran zaman bu prinsiplər əsas götürülməlidir. Xüsusən, fizika, kimya, riyaziyyat və texnikanın bir çox sahələrində təsnifat şərtlənməklə məfhum ekvivalent olan dil vahidi daxilində onların əsas əlamətlərinin qovuşması, əks olunması terminin definitiv funksiyasını reallaşdırır. Ümumi terminoloji makrosistemdə terminlər elmi anlayışlar sistemi ilə bilavasitə uzlaşaraq definitiv tərif qazanmaq üçün real təcrübə zəminində elmi anlayışlar məzmununu əhatə edir. Buna görə də definitivlik funksiyası dedikdə, bu və ya digər elmlərə məxsus sırf elmi məfhumlar nəzərdə tutulur. Məsələn, iqtisadiyyatda: *dəyər, sərmayə, səhmdar, audit*; riyaziyyatda: *konus, çevrə, trapesiya, radius*; fizikada: *cərəyan, təzyiq* kimi tip terminoloji vahidlər elmi anlayışlar sistemi ilə birbaşa bağlı olduğuna görə real təcrübə zəminində yaranan məfhumun semantik sahəsində müəyyən bir mənənin xüsusiləşməsi, dəqiqləşməsi definitiv terminin yaranmasını şərtləndirir. Bununla da hər hansı sözün mənaca xüsusiləşməsi, müəyyən sahəyə xüsusi təyinat alması, anlayışın zəruri və kafi əlamətlərini özündə əks etdirən tərifin yaranması terminin definitiv funksiyasını reallaşdırır. Definitiv funksiyada anlayışı müəyyənləşdirən “əlamət” anlayışı təyin etməkdə əsas yerlərdən birini tutur. “Əlamət”- müəyyən predmet, hadisə və ya anlayışın digər predmet, hadisə və anlayışla olan yaxınlığı, yaxud onlardan seçilən, fərqlənən xüsusiyyətidir. Qalkina-

Fedoruk yazır: “Tədqiqatçılar termin deyərkən sözdən fərqli müxtəlif elm sahələrində tam şəkildə müəyyənləşdirilmiş, dəqiqləşdirilmiş hər hansı bir anlayışın müvafiqliyini nəzərdə tuturlar” (162,s.117).

Anlayış terminoloji sistemdə çıxış nöqtəsi sayılır. Terminoloji leksikanın formalaşmasında və dəqiq təyin olunmasında anlayışın təyin olunma xüsusiyyəti əsas meyar götürülməlidir.

Terminologiyada yalnız anlayış obyektiv gerçəkliyin predmet və hadisələrinin ümumi və əhəmiyyətli əlamətlərini deyil daha geniş mənada işlənir. Belə ki, terminologiyada anlayışlar sistemi elm və texnikanın müəyyən sahəsinə mənsub olan bir-biri ilə əlaqədar anlayışların məcmusu; anlayışların məzmunu-anlayışların əsas əlamətlərinin məcmusu, anlayışların təsnifi-anlayışlar arasındakı cins-söz əlaqələrinin açılması – problemlərinin həlli definitiv funksiyanın mahiyyətini müəyyənləşdirir. Çünki terminlə anlayış arasındakı məntiqi əlaqə sistemətlilik təşkil edir. Bütün bunları nəzərə alaraq terminin definitivlik funksiyasının müəyyənləşməsində müəyyən kateqoriyalar əsas götürülməlidir. Xüsusilə də, elmi dilin spesifik cəhətlərinin araşdırılması prosesində hər bir sahəyə aid mətnlərdə terminlərin müəyyən sözlərlə yanaşı işlənməsində qanunauyğunluqlar nəzərə alınır və terminin hansı məfhumu adlandırması həmin məfhumun xarakterik əlamətləri əsasında təyin edilir. Bununla yanaşı terminlə anlayış, hadisə və ad arasında əlaqə münasibəti müəyyənləşdirilir. Bütün əlamətlər dəqiqləşdikdən sonra terminə tərif verilir. Tərifdə aşağıdakı əlamətlər nəzərə alınmalıdır: 1. anlayışın əsas əlamətləri, spesifik xüsusiyyətləri tərifdə öz əksini tapmalıdır. 2. tərifdə təkrarlara yol verilməməlidir. 3. tərif qısa konkret olmalıdır. 4. tərifdə anlaşılmayan qeyri-standart terminlər işlədilməməlidir. 5. tərif dilin normalarına

cavab verməlidir. 6. tərif definisiyadan fərqlənməlidir. 7. tərif anlayışın məzmununu dəqiq, yığcam ifadə etməlidir. Məsələn, kimyada – “müxtəlif növ atomlardan əmələ gəlmiş maddələrə mürəkkəb, eyni növ atomlardan əmələ gəlmiş maddələrə bəsit maddələr deyilir”. Göründüyü kimi tərifdə konkret olaraq bütün tələblər nəzərə alınmışdır. Tərif terminin başlıca əlamətlərini, daxili məzmununu, funksional xarakterini tam şəkildə əhatə etməlidir. Yəni adi sözün və birləşmənin eyni mənada işlənmə tezliyinin çoxalması onun semantik sahəsində müəyyən bir mənanın xüsusiləşməsinə, dəqiqləşməsinə və definitiv tərifin yaranmasını şərtləndirir. D.S.Lotte yazır: “Adi söz və söz birləşməsindən fərqli olaraq, termin məhdud və təsbit edilmiş məzmunla malik olmalıdır. Bu məzmun kontekstdən asılı olmayaraq, terminə məxsus olmalıdır, halbuki adi sözün mənası yalnız müəyyən kontekstdə, başqa sözlərlə birləşmədə müəyyənləşir” (219,s.13).

Bu əlamətlər içərisindən zəruri və kafi əlamətlər seçilir və onlar terminin qabığına, strukturunda öz ifadəsini tapa bilər. Deməli, terminlərin yaranma prosesi müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında anlayışın dəqiq statusunu tapa bilməsi ilə xarakterizə olunur. Terminin də funksiyası nominativ və definitiv funksiyalardır. Belə ki, terminlər əşyaları, prosesləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onların haqqındakı anlayışları adlandırdıqda nominativ funksiyaları yerinə yetirir. Lakin adlandırmada terminin əsası təyin oluna bilmir, bu definitiv funksiyada öz əksini tapır. Definitivlik anlayışın məzmununu, mahiyyətini təyin edir və onun elm və texnikanın müxtəlif sahələrində yaranan anlayışları adlandıraraq nominativ funksiyaları, eyni zamanda anlayışı məntiqi cəhətdən təyin edərək definitiv funksiyaları yerinə yetirir .

Ümumiyyətlə, terminin təyin olunma kriteriyası göstərir ki, termin tək-cə anlayışı adlandırmır, həmçinin anla-

yışın təyin olunması əsasında formalaşır, yəni elmi termin məntiqi təyinat vasitəsidir. Nominasiyanı tapmış obyektin əhəmiyyətli və ən zəruri xüsusiyyətlərinin məcmusu definitiv təbəqədə öz inikasını tapır.

Y.D.Deşeriyev yazmışdır: “Terminologiyanın unifikasiyası, universallaşdırması və internasionallaşdırılması probleminin başlıca çətinliyi çox sayda dilin fəaliyyət göstərdiyi ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, etnolinqvistik və mədəni-tarixi şəraitlə bağlıdır. Bu problem dil vasitələrindən və linqvistik texnikadan asılı deyildir” (190,s.31). Göründüyü kimi müəllif müxtəlif dillərdə olan terminlərin vahid formaya gətirilməsini nəzərdə tutur. Ona görə də tədqiqatçı terminlərin *universallaşdırılması* və *internasionallaşdırılması* anlayışlarından da istifadə edir.

Unifikasiya ilə bağlı başqa təriflər və izahlar da vardır. Belə izahlardan bir çoxunda unifikasiya və nizamasalma oxşar və yaxın formalarda izah edilir. Bəzi hallarda isə unifikasiya və nizamasalma bir-birindən görüləcək işlərin dairəsi ilə fərqləndirilir. Üçüncü qisim münasibət isə vahid formanın yaradılması, terminlərin regional səviyyədə və beynəlxalq səviyyədə eyni formaya və şəkllə salınması kimi qeyd olunur. Unifikasiya beynəlmilləşdirmə və ya termini regionallaşdırma, qohum dillər üçün ortaq formaya gətirmə ilə tam eyniyyət təşkil etmir. Hər bir terminin özünün struktur forması, səs cildi vardır. Müxtəlif dillərdə istifadə olunan terminlərin böyük bir hissəsi dilin öz imkanları hesabına yaranmışdır. Terminlərin dilin öz sözləri ilə ifadə olunması müxtəlif elm sahələrinin ən əsas anlayışlarının adlandırılmasında özünü daha aşkar göstərir. Məsələn, səs, hərf, kök, şəkilçi, (dilçilik), xətt, bucaq, çoxbucaq, düz bucaq (həndəsə), vurma, çıxma, bölmə, toplama (cəbr), güc, sürət, qüvvə, təcil (fizika) və s. Bu terminlərin rus, ingilis, alman, türk və başqa

dillərdə qarşılıqlarını axtarsaq, onların hər biri dilin öz sözləri, daha doğrusu dilin ümumişlək leksik qatının sözləri əsasında formalaşdığı aydın olur. Lakin elm inkişaf etdikcə onun bir çox anlayışlarının, əsasən mürəkkəb anlayışlarının adlarını ifadə edən terminlərin alınma olmasını görürük. Məsələn, vall, funksiya, integral, vatt, differensial və s.

Aydındır ki, terminlərin nizama salınması onların toplanması, siyahıya alınması və nəhayət, lüğətin tərtibi ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, dilin leksik tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən terminologiyanın sürətli inkişafı, dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi formalaşması və onunla bağlı problemlərin ekstralinqvistik xarakter daşması, məntiqlə, fəlsəfə ilə, eləcə də digər elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi problemə kompleks şəkildə yanaşmağı tələb edir. Dilçilikdə terminlərə leksik-semantik və qrammatik baxımdan verilən tələblər, onların geneoloji tərkibi, struktur-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, geniş təhlil olunması da, terminologiyanın nizama salınması işini asanlaşdırır. Beləliklə, terminologiyanın standartlaşdırılması prosesi üç mərhələdən ibarət olması nəticəsinə gəlinir. Həmin mərhələlər aşağıdakılardır:

1. Terminologiyanın inventarlaşdırılması
2. Terminologiyanın nizama salınması
3. Terminologiyanın unifikasiyası

Qeyd edək ki, terminologiyanın unifikasiyası ilə terminologiyanın nizama salınması məsələləri bəzi nöqtələrdə kəsişirlər. Kəsişmə hər iki mərhələdə oxşar və ya eyni işlərin görülməsinin mümkünlüyünü göstərir.

Demək, terminologiyanın standartlaşdırılması üçün nizamasalma, unifikasiya başa çatdıqdan sonra müvafiq terminologiyanın standartlaşdırılması həyata keçirilir. Terminologiyanın standartlaşdırılması üzrə işin son nəticəsi dövlət standartının təsdiqidir. Bu və ya digər sahəyə aid olan dövlət

standartı hüquqi olmasa da, məcburi səciyyə daşıyır. Standartlaşdırma terminoloji sistem üzrə son təsdiqləyici iş kimi fərqli cəhətlərə malikdir. Adətən sahə, sahələrarası və s. terminologiyaların tam unifikasiya olunmuş sistemləri standartlaşdırılır. Terminologiyanın tam unifikasiyası prosesi isə terminlər qrupu və tək terminlərə də aid olur. Bir və ya bir neçə terminin unifikasiyası onların müəyyən tip və modelə uyğunlaşdırılması məqsədilə aparılır.

3.4. TERMINOLOGİYANIN İNVENTARLAŞDIRILMASI

Elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq müxtəlif sahə terminologiyaları yaranır. Hər bir sahənin təşəkkülü və formalaşması onun terminologiyasının yaranmasını zərurətə çevirir. Təşəkkül və formalaşma uzun bir tarixi dövrü əhatə edir. Hər hansı elm meydana gəlmiş dövrədən çox-çox əvvəl bu elmə aid müəyyən anlayışlar yaranır. Ona görə də termin yaradıcılığı cəmiyyətin məişəti, ictimai həyatı ilə, onun elmi, iqtisadi və mədəni inkişafı ilə sıx bağlıdır. Musiqi, hərbi və təsərrüfat ilə bağlı sözlər az qala insanın özü qədər qədimdir. “Buna görə də dildəki terminoloji sistemə daxil olan leksik vahidlərin bütövlükdə üzə çıxarılıb tədqiq olunması, onların yaranma tarixinin müəyyənləşdirilməsi, etimoloji izahının verilməsi maraqlı və əhəmiyyətli dilçilik problemi olduğu qədər çətinidir” (104,s.4).

İnsan məişəti, həyatı, insanın yaşayış tərzini, onun ətraf mühitlə təması, baş verən hadisələrə münasibəti, müxtəlif əşyaları, hadisələri adlandırması dilin leksik sistemini daim zənginləşdirmişdir. Nəticədə dilin leksik sistemində elə sözlər yaranmışdır ki, çox-çox sonralar həmin sözlər elm sahələrində işlənərək terminoloji səciyyə qazanmışdır. Dilin ümum-

işlək leksik qatı ilk terminlərin və ya ilkin terminlərin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. İnsanın istifadə etdiyi silahların adları hərbi terminologiyaya, bitkilərə, heyvanlara verdiyi adlar müvafiq sahə terminologiyalarına daxil olmuşdur. Musiqi, herb, iqtisadiyyat, tibb sənət və peşə üzrə terminologiya daha qədim dövrlərdə təşəkkül taparaq formalaşmışdır.

Sonralar elm sahələrinin yaranması və formalaşması prosesində yeni-yeni anlayışlar meydana çıxmış və təbii ki, bu anlayışlar terminlərlə adlandırılmışdır. Texniki tərəqqi ilə bağlı elm müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Məsələn, fizikanın, riyaziyyatın, musiqinin, fəlsəfənin, dilçiliyin əsası ən qədim dövrlərdə qoyulmuşdur. Bu sahələr ilə fundamental elmi əsərlər, traktatlar yazmış görkəmli alimlər fikirlərini dövrün dili ilə ifadə etmişlər. Göründüyü kimi, sahə anlayışları və onların adları olan terminlərin işlədilməsində hər dövrün öz təsiri vardır. Ona görə də sahə terminləri sahənin yaradıcılarının əsərlərində səpələnmiş vəziyyətdə olur. Sahəyə dair ümumiləşdirici fundamental əsərlərin yazılması bu sahə terminlərinin qismən bir yerə toplanmasına zəmin yaradır. Lakin belə kitablar da sahəyə aid bütün terminləri və termin variantlarını əhatə etmir. Fundamental eləcə də monoqrafik tədqiqatların müəllifləri bu və ya digər anlayışa başqalarının verdiyi adı, termini qəbul etməyə bilərlər. Sahə terminləri müxtəlif şəxslər tərəfindən müxtəlif tədqiqatlarda yaradılır.

Beləliklə, hər hansı sahə terminologiyası ilə bağlı ilk iş bu sahənin terminlərinin toplanmasıdır. İnterləşdirmə sahə terminologiyasının toplanıb müəyyən bir siyahı halına salınması prosesidir. Sahə terminləri sahəyə aid yazılmış əsərlərdən toplanır. Keçmişə getdikcə bu məsələnin nə qədər çətin olması aşkar hiss edilir. Sahə terminologiyasını inven-

tarlaşdıran şəxs bu sahə üzrə ədəbiyyatları bir-bir sərf-nəzər etməlidir. Hazırda hər bir elmi sahənin əsasları bəllidir. Sahə müəyyən meyarlar üzrə təsnif edilir, onun bölmələri, yarım-bölmələri müəyyənləşir, sahə ilə bağlılığı olan digər sahələr təyin edilir. Məsələn, dilçiliyə XX əsrin birinci yarısı prizmasından yanaşsaq onun bölmələrini fonetika, leksika və qrammatika ilə məhdudlaşdırıb bilirik. Təbii ki, leksika daxilində frazeologizmləri ayırmaq, qrammatikanı morfologiya və sintaksis yarım-bölmələrinə ayırmaq da bu dövr üçün səciyyəvidir. Lakin məsələyə müasir dilçilik səviyyəsində yanaşsaq, fonologiya, morfonologiya, fonosemantika, nitq aktları nəzəriyyəsi, kommunikasiya nəzəriyyəsi, terminologiya, mətn dilçiliyi, diskurs təhlili, tətbiqi dilçilik, kompüter dilçiliyi, koqnutiv dilçilik, paralingvistik, psixolingvistik, pragmatik dilçilik, mühəndis dilçiliyi və s. kimi yeni elmi istiqamətlərin yarandığını görürük. Hər bir istiqamət ümumi lingvistik anlayışlar sırasına öz anlayışlarını verərək sistemi formalaşdırır. Nəticədə dilçilik terminologiyasının bu şəkildə toplanıb qruplaşdırılmasının nə dərəcədə mürəkkəb və çətin iş olduğunu aşkar hiss etmək mümkündür. Ona görə də sahələr üzrə terminlərinin inventarlaşdırılması müasir dövr üçün də o qədər də asan iş deyil. Halbuki, hazırda dilçiliyə dair xeyli lüğətlər, ensiklopediyalar nəşr olunmuşdur. Lakin nəşr olunan ensiklopediyalar və izahlı lüğətlər heç də bütün terminoloji korpusu əhatə etmir. Eləcə də müxtəlif elm sahələri ilə bağlı terminoloji korpus tam şəkildə əhatə edilmir. Çünki, qeyd olunduğu kimi inventarlaşdırma sahənin təsnifi ilə başlayır. Hər bir sahə daxilində müxtəlif elmi istiqamətlər vardır. Fonetika, fonologiya, morfonologiya, fonosemantika bir-birinə yaxın istiqamətlərdir. Bununla belə bu sahələrin hər birinin özünəməxsus terminləri vardır. Müasir Azər-

baycan dilçiliyində belə istiqamətlərdən bəzilərinə aid terminlər hələlik tətbiqini tapmamışdır.

Məsələn, lüğətlər əsasında aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasında yüzlərlə termin qeydə alınmamışdır. Müasir dövrdə inventarlaşdırma işi sahə mütəxəssisləri qrupu tərəfindən yerinə yetirilir. Bunun üçün ilk növbədə elmin bütün bölmələri, yarusları, elmi istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda hər sahə üzrə əsas elmi ədəbiyyatlar toplanır. Hazırda bütün elm sahələri ilə bağlı terminlərinin inventarlaşdırılması işi həyata keçirilməlidir. Terminlərin inventarlaşdırma prosesinin elmi mətnlər üzrə aparılması zamanı mətnin tərkibində termin və ya terminoloji səciyyə daşıyan kontekstlər araşdırılır. Bu kontekstlərdən terminlərin hamısı, yəni onların variantları, dubletləri də daxil olmaqla sözlər seçilib siyahıya əlavə olunur. Şübhəsiz ki, bu prosesdə termin olmayan sözlər, başqa sahə terminləri də siyahıya daxil olur. Deməli, standartlaşdırmanın həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə bu hazırlıq işləri görülməlidir. Əgər müəyyən bir sahənin terminologiyası standartlaşdırılırsa, onda bu sahənin bütün terminləri və hər bir terminin variantları toplanmalı və onlar siyahı şəklində salınmalıdır. Termin olmayan sözlər və başqa sahə terminləri ümumi inventarlaşdırma siyahısının tərtibi prosesində bir daha nəzərdən keçirilir və onların müəyyən qismi siyahıdan çıxarılır. Bu zaman anlayış mənası olmayan vahidlər, psevdoterminlər, terminlər siyahısından çıxarılmalıdır. Toplanmış terminlər anlayış mənasına görə yoxlanılır. Inventarlaşdırma zamanı sahəyə aid bütün terminlərin toplanması və təsviri işləri yerinə yetirilir. Inventarlaşdırmanın birinci mərhələsi toplanma, ikinci isə təsvirdir. Terminlərin təsviri onların leksikoqrafik işlənməsini nəzərdə tutur. Inventarlaşdırma birinci mərhələdə terminoloji siyahının tərtibi ilə

məhdudlaşırsa, ikinci mərhələdə, yəni leksikoqrafik prosesdə siyahı lüğətə gətirilib çıxarılır. İnteraktivləşdirmə terminologiyasının nizama salınmasının birinci mərhələsi, terminoloji işin əsas istiqamətidir.

Belə siyahı funksiyasını terminoloji lüğətlər də yerinə yetirir. Terminologiyanın standartlaşdırılması dil vasitələrinin düzgün seçilmə qaydasına və istifadəsinə əsaslanır. Bu iki istiqamətdə aparılır: terminlərin yaradılması və işlədilməsi.

Terminologiyada sahə terminlərinin öyrənilməsi prosesində onların yaradılmasının üsul və yolları, terminlərin dilin leksik sistemində uyğunluğu, terminlərin omonimliyi, çoxmənalılıq, dubletliliyi və variantlılığı ilə bağlı araşdırmalar aparılır. Tədqiqat prosesində terminlərin toplanması gerçəkləşir. Bu da xüsusi terminoloji lüğətlərin hazırlanması üçün kifayət qədər material verir. Terminoloji lüğətlərin müxtəlif növləri vardır. Lüğətlərin o cümlədən də terminoloji lüğətlərin müxtəlif növləri vardır: ikidilli lüğət, çoxdilli lüğət, izahlı lüğət, etimoloji lüğət, tarixi lüğət və s. Terminologiyanın standartlaşdırılması üçün bu lüğətlərin ayrı-ayrı növlərinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Ona görə də terminlərin standartlaşdırılması üçün terminoloji lüğətlər və onların standartlaşdırılma prosesində anlayışın istifadəsi haqqında tələb olunan elmi biliklər təyin edilməlidir.

Müasir dövrdə terminologiya sahəsində mühüm elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti olan məsələlərdən biri terminoloji lüğətlərin işlənilməsi və hazırlanması və nəşr etdirilməsidir. Şübhəsiz ki, müasir terminologiyada gedən proseslər terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına da yeni istiqamətdə yanaşma tələbini ortaya atır. İndi hər cür lüğətin, eləcə də terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının hazırlanması və onların internetdə yerləşdirilməsi olduqca aktual və zəruridir.

3.5. TERMİNOLOGİYANIN NİZAMA SALINMASI

Terminologiyanın nizama salınması elmin, texnikanın müxtəlif sahə anlayışlarının müəyyənləşdirilib müəyyən sistemə gətirilməsini əhatə edir. Anlayışların sistemə salınmasında terminlərin müəyyənləşdirilməsi prosesi həyata keçirilir. Bu zaman terminoloji qatda anlayışları sahə mütəxəssisləri məntiqi baxımdan adlandırır və bu sözlər də termin kimi dilin terminoloji leksik qatına daxil olur. Terminin dil qanunlarına uyğun şəkildə yaranmasına nəzarət, nəzəri qaydaların hazırlanması zərurəti yaranır. Yəni, dildə yeni yaranan anlayış və məfhumların terminlərlə adlandırılması xüsusi məntiqi və linqvistik fəaliyyət sahəsidir. Buna görə də hər hansı anlayış və məfhumlara onların mahiyyətinə uyğun terminlərin seçilməsi mürəkkəb bir prosesdir. Bu prosesdə terminlərlə adlandırılan, işarələnən anlayış və məfhumların özlərinin sistemləşdirilməsi və qaydaya salınması zəruridir. Çünki ayrı-ayrı elmi-texniki sahələrlə bağlı anlayış və məfhumları sistemləşdirmədən onların dil işarələrinin müəyyənləşdirilməsi, uyğun terminlərlə adlandırılması mümkün deyil. Buna görə də müxtəlif sahələrin terminoloji vahidlərinin yaradılması üçün ilk növbədə elmi-texniki anlayışların mahiyyəti aydınlaşdırılmalı, onların vahid anlayışlar sistemində yeri, anlayışlara məxsus xüsusiyyətlər və onlara müvafiq anlayışı dəqiq ifadə edən terminoloji vahidlər müəyyənləşdirilməlidir.

Dilə daxil olan terminlərin dilin daxili qanunlarına uyğunlaşdırılması və tabe edilməsi dilçiliyin qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, terminlər keçdiyi dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, bəzən də olduğu kimi saxlanılır. Bu proses daha çox alınmanın

xarakterindən asılıdır. Terminlərin dildə mənimsənilməsi prosesi, unifikasiya və standartlaşdırılması sahə terminologiyalarının zənginləşməsində real tətbiqini tapır. Ümumiyyətlə, terminologiyada ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının sistemləşdirilməsi və nizama salınması daha optimal hesab edilir, çünki bir sahənin nizama salınması digər sahələrin də eyni qaydada nizamlanması üçün zəmin yaradır. Çünki terminlərin nizama salınmasının ümumi prinsipləri vardır. M.Qasimov yazır: “Nizama salınmış terminologiya deyildikdə xüsusi metodika ilə müəyyənləşdirilmiş anlayışlar sistemi ilə işarələr sisteminin vəhdəti nəzərdə tutulur” (68,s.110).

Deməli, hər hansı sahə terminologiyasının nizama salınması həmin sahələrdə anlayışla onu işarə edənin məntiqi cəhətdən düzgün müəyyənləşdirilməsinə əsaslanan prinsiplərə uyğun terminlər sistemini yaratmaqdır. Terminologiyanın nizama salınması müəyyən ardıcılıq əsasında aparılır ki, həmin prosesdən sonra mövcud nöqsanlar aradan qaldırılır. Sahə terminologiyalarının nizama salınması üçün aşağıdakı ardıcılıq təklif olunur:

- 1) sahəni əhatə edən elmi ədəbiyyatların öyrənilməsi;
- 2) anlayışların seçilməsi;
- 3) anlayışların toplanması və qruplaşdırılması;
- 4) anlayışların təriflərinin təyini;
- 6) terminlərin sistemləşdirilməsi

Terminlərin nizama salınmasından sonrakı mərhələ onların unifikasiyasıdır. Dilçilik ədəbiyyatında unifikasiyanın nizama salınmadan əvvəl, yoxsa sonra olduğu mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Xüsusən, bir sıra müəlliflər unifikasiyanı nizama salmadan əvvəl yerinə yetirdiyini qeyd edirlər (202).

Terminologiyada, bir qayda olaraq “unifikasiya” termini terminlərin, onların semantikasının vahid bir müstə-

vidə qəbul edilməsi kimi başa düşülür. Unifikasiya – mövcud element və vahidlərin birmənalılığa gətirilməsi, artıqlıq və çoxvariantlılığın aradan qaldırılmasına xidmət edən metoddur. Unifikasiya sistemləşdirmənin bir növüdür və onun əsas məqsədi istifadəsi asan ola biləcək dəqiq sistem formalaşdıraraq bu sistemə daxil olan elementlərin müəyyən ardıcılıqda yerini və mövqeyini müəyyən edir. Əslində dilin terminologiyası öz-özlüyündə terminlərin unifikasiyasına əsaslanır. Vahid terminoloji sistemin yaradılması və standartlaşdırması elmi dilin inkişafını şərtləndirən ən mühüm amillərdəndir. Elmi-texniki terminologiya ilə bağlı hər cür qüsurların- dubletliyin, omonimliyin, çoxmənalılığın və s. aşkar edilməsi, onların aradan qaldırılması, həmçinin terminologiyanın sistemə salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması müasir dövrdə elmi dilin inkişafında də son dərəcə aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir .

Ayrı-ayrı sahə terminologiyasının unifikasiyası məntiqli olaraq ümumi terminologiyanın nizamlanmasına və unifikasiyasına gətirib çıxarır və nəticədə ümumi terminologiyanın vahid prinsiplər əsasında qurulması üçün zəmin formalaşır. Dilçilikdə unifikasiya və nizamasalma məsələləri qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir.

Verilənlərdən də görüldüyü kimi, nizamasalma və unifikasiya prosesləri bir-biri ilə sıx əlaqədə olan proseslərdir. Terminlərin nizama salınmasında baxılan məsələlər, yəni terminlərdə dubletlilik, çoxmənalılıq, terminyaratma məsələləri unifikasiyada da nəzərdən keçirilir. Bu prosesin həyata keçirilməsi, dilin terminologiyasında unifikasiyanın aparılması üçün terminologiyaya aid əsas nəzəri tədqiqatların yerinə yetirilməsi, terminlərin spesifikasiyasının müəyyənləşdirilməsi tələb olunur, yəni terminologiyanın müəyyən səviyyədə öyrənilməsi, bir çox problemlər həll edilmədən (məsələn,

terminlərin sinonimliyi, termin yaradıcılığı, alınma terminlər, termin-elementlər və s.) unifikasiya aparmaq qeyri-mümkündür.

“Terminologiyanın nizama salınması müvafiq sahə anlayışlarının müəyyənləşdirilməsi və müəyyən sistemə gətirilməsini əhatə edir” (107,s.348).

Definitiv terminlərin də nizama salınması sahə terminologiyasında özünü göstərən bir sıra nöqsanların aradan qaldırılması üçün əhəmiyyətlidir. Nizama salınma müəyyən bir sistem və ardıcılıqla həyata keçirilir. Bu ardıcılıq içərisində anlayışların seçilməsi, qruplaşdırılması, bölgüsü, təriflərin təyin edilməsi də əsas yerlərdən birini tutur. Məsələn, “lüğət” termini ərəb dilindən alınmadır, üç mənəsi vardır:” 1) dil; 2) bir dildə olan sözlərin hər biri, kəlmə, söz; 3) bir dilə aid sözlərin toplayıb məna verən kitab.” (ƏFSL) Bu üç mənədən Azərbaycan dilinə “lüğət” sözü üçüncü mənədə dilin sözlərini toplayıb müəyyən sistemə salmaq mənasında daxil olmuşdur. Bu termin dilçilik sahəsinə birbaşa daxildir. Bəzən anlayışlar sahənin özünə, yaxud yaxın sahələrə aid ola bilər. T.L.Kandelaki anlayışlar sistemini müxtəlif kateqoriyalara bölür və bu barədə yazır: “Definisiyada adlandırılan obyektin əhəmiyyətli əlamətləri göstərilir. Bu əlamətlər arasında terminin səs cildində əksini tapmalı olan, zəruri və kafi əlamət adlandırılanlar seçilir” (202,s.12).

Müəyyən kateqoriyalarla əlaqədar anlayışların təyin edilməsi terminin kafi və zəruri əlamətlərinin bəzilərinin oxşarlığına əsaslanır.

Standartlaşdırmanın təşkilinin özü terminlərin unifikasiyasını tələb edir. Unifikasiyanın məntiqi nəticəsi isə termin-anlayış uyğunluğunu həll etməyi, anlayışların dəqiq və birmənalı təyini, anlayışın müəyyən terminoloji sistemin elementi olmasını və s. əhatə edir. Bu prosesin əsas hissəsi

terminologiyanın nizama salınması prosesində həll olunur.

Unifikasiyanın nəticəsi olaraq terminoloji vahidlərin formalaşması vahid sistemə salınır, terminlərin düzgün və dəqiq definisiyaları təyin edilir. Bizcə, digər tip terminlər kimi definitiv terminlərin nizamlanması prosesində mövcud ənənənin nöqşanları aradan qaldırılmalıdır.

Anlayışa tərif verilməsi məsələləri həm nizamasalma, həm də unifikasiya prosesində diqqət mərkəzində dursa da, bu məsələ təkrar tədqiqat obyektidir. Terminologiyanın standartlaşdırılmasının həlledici mərhələlərindən biri standart terminin ifadə etdiyi anlayışa tərifin verilməsidir. Tərif aşağıdakı tələbləri ödəməlidir: 1) anlayışı digər anlayışlardan fərqləndirən ən əhəmiyyətli əlamətləri özündə birləşdirməlidir; 2) anlayışla eyni ölçüyə malik olmalıdır; 3) sistemlilik xüsusiyyətinə malik olmalıdır, yəni anlayışın sahə anlayışları sistemində yerini müəyyənləşdirməyə imkan verməlidir; 4) tərifdə təkrara yol verilməməlidir; 5) tərifdə təyin edilməmiş anlayışlar və qeyri-standart terminlər işlədilməməlidir; 6) dilin normalarına cavab verməlidir; 7) tərif təsviri izahla əvəz edilməməlidir. Tərifin anlayışla eyni ölçüyə malik olması şərti onun anlayışı birqıymətli təyin etməsinə imkan verir. Bu zaman tərifdə əsas əlamətlər nəzərə alınmalıdır. Məsələn, qarşı tərəfləri paralel və bərabər olan dördbucaqlıya düzbucaqlı deyilir. Tərifdə düzbucaqlıya xas olan iki əlamət əksini tapmışdır: a) qarşı tərəflər paraleldir; b) qarşı tərəflər bərabərdir. Buna baxmayaraq, tərif anlayışla eyni ölçüyə malik deyildir, yəni verilmiş tərif əsasında həm düzbucaqlı, həm paraleloqram, həm romb, həm də kvadrat qurmaq mümkündür. Anlayışla tərifin eyni ölçüdə olması üçün düzbucaqlıya belə tərif verilməlidir: bu-caqları düz bucaq olan paraleloqrama düzbucaqlı deyilir. Bu halda tərif əsasında yenə iki həndəsi fiqur-düzbucaqlı və kvadrat

qurmaq mümkündür. Lakin kvadrat anlayışı düzbucaqlıdan sonra təyin olunduğuna və onun düzbucaqlının bir növü olduğuna görə (bütün tərəfləri bərabər olan düzbucaqlıya kvadrat deyilir) tərifı doğrudur.

Anlayışların ümumiliyi, onlar arasında əlaqə və münasibətlər həmin anlayışların sistemə salınması prosesində müəyyən olunur. Odur ki, təriflərin verilməsi zamanı terminoloji standartın yaradılmasının həmin pilləsində qazanılmış nəticələrdən istifadə edilməsi qanunauyğun sayılmalıdır. Burada terminin definitivləşməsi əsas götürülür.

Dildə mövcud olan terminlər əşyaların, proseslərin, obyektiv gerçəkliyin, hadisələrin və bunlar haqqındakı anlayışların adlarıdır. Terminin əsas mahiyyətini də bu təşkil edir. Yəni, termin xüsusi (elmi, texniki, ictimai-siyasi və s.) dilin elmi anlayışla bilavasitə uzlaşan və onun dəqiq ifadəsinə xidmət edən söz və ya söz birləşməsidir.

Deməli, terminin dil işarəsi elm və texnikanın anlayışlar sistemində müəyyən anlayışla uzlaşan (onunla bağlı olan) söz və ya söz birləşməsidir. Lakin terminlərin funksional cəhətdən müəyyənləşdirilməsində mübahisəli məsələlər ortaya çıxır. Belə ki, termin dil vahidi kimi anlayışın zəruri və kafi əlamətlərini əhatə edir. Anlayışın əlamətlərinin terminin quruluşunda öz əksini tapması alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Bu problemin müsbət həlli «məna» və «məzmunun» bir tam formalaşmış dil vahidində birləşməsinə imkan yarada bilər. Bunun üçün tədqiqatçılar bu və ya digər elm sahəsində anlayışları ifadə etmək üçün dil kodları yaratmağa çalışmışlar. Bu alimlərin səyi nəticəsində bəşəriyyət linqvistik deyil, məntiqi cəhətdən səhsiz həll edilmiş çoxlu xüsusi məsələlərin həllini əldə etmişdir. Məsələn, kimya, riyaziyyat terminologiyası nümunəsində sübut etmişlər ki, təsnifat şərtləşməklə sözə ekvivalent olan dil vahidi daxil-

də anlayışın əlamətlərinin qovuşması mümkündür. Bu isə terminlərin xüsusi növünün - definitiv terminlərin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir.

Definitiv termini latın dilindəki definitiv sözündən götürülmüşdür. Mənası hər hansı bir anlayışın ən mühüm əlamətlərini özündə saxlayan qısa məntiqi təyiniyədir. Məna və məzmun quruluşlu obyektin, hər hansı bir anlayışın (ən mühüm) zəruri və kafi əlamətlərini özündə saxlayan, qısa məntiqi təyiniyə olan terminlərə definitiv terminlər deyilir.

Strukturlaşdırılmış anlayışın əlamətlərinin formalaşdırılması üçün lingvistik və semantik üsullar axtarılmasına səbəb odur ki, termin anlayışın təyiniyə (məntiqi) kimi qəbul edilə bilər. Belə bir fikir hələ antik dövrdən söylənilmişdir. Bu fikri inkişaf etdirərək akad. V.V.Vinoqradov terminin xüsusi definitiv funksiyası haqqında yazırdı: «Söz nominativ və definitiv funksiya daşıyır, yəni o, dəqiq işarə etmə vəsiyəsidir; bu zaman o, sadə işarədir və ya söz məntiqi təyiniyə etmə vəsiyəsidir, onda o, elmi termdir (157, s.12-13).

Məsələn, riyaziyyatda “z-lər oxu” birləşməsində riyaziyyata aid bir anlayış məntiqi cəhətdən müəyyənləşdirilmişdir. Yəni bu termin bütövlükdə bir anlayış ifadə etmişdir. Definisya terminə nişanə, işarə kimi yazılır, zəruri və kafi əlamətlər anlayışın təyiniyə quruluşunu müəyyənləşdirir.

K.A.Levkovskaya terminin definitiv funksiyasını belə müəyyənləşdirir: “Terminlər dilin başqa sözləri tərəfindən də yerinə yetirilən nominativ funksiya ilə yanaşı (bu və ya digər təsəvvürü ifadə etmək funksiyası), həm də özlərinin definitiv funksiyası ilə (müvafiq anlayışı təyiniyə etmək funksiyası) fərqləndiyi üçün məna və işlənmə cəhətindən dilin sözləri içərisində xüsusi yer tutur Definitiv funksiya məhz adi sözlərdən fərqlənən termin (elmi) üçün xarakterikdir” (222, s.197).

Anlayışın zəruri və kafi əlamətlərini əks etdirən, özündə saxlayan struktura malik terminlər qurmağın mümkün-lüyünü etiraf edən tədqiqatçılar bu üsulun məhdud imkanlara malik olmasını da deyirlər.

Skoroxodko yazırdı ki, prinsipcə dəqiqliyə tam cavab verən, dayanıqlı (sabit) terminoloji birləşmələri həmişə qurmaq olar (qısalığa görə fərqlənməsə də). Belə birləşmənin məna quruluşu dəqiq və aydın şəkildə terminləşdirilən predmetin zəruri və kafi şərtlərini özündə əks etdirir.

Definitiv tipli termin sistemi qurmaq cəhdlərinə Lottenin üç elementli elmi-texniki terminlər haqqında işini, həmçinin sintetik materiallar üçün dövlət terminlər standartlarını misal göstərmək olar .

Belə tədqiqatların praktik əhəmiyyəti ondadır ki, beynəlxalq əhəmiyyətli elmi və texniki terminlərin standartlaşmasının geniş yayılmasına kömək edir. Ancaq terminləşdirici anlayışlar matrisi kimi sözlün semantik inkişafının təhlilinə aid tədqiqat işlərinin olmaması bəzi sahələrdə, məsələn, kimya, biologiya və s. tərkibində 15 formatdan (morfem) çox olan terminlər yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu, adi sözlərdə olduğundan xeyli çoxdur.

Təsadüfi deyildir ki, definitiv tipli terminoloji sistemlərin etalonu sayılan riyaziyyat, fizika, kimya terminləri, əsasən, yazıya aiddir. Bu cəhət ayrı-ayrı ixtisas sahələrinin intensiv inkişafına səbəb olmuşdur. Maraqlıdır ki, aspektləşdirmə ideyası, yəni semantik aspektləşdirmə Ranqanata məxsus olan definitiv təhlil ideyasını tərifləyən bibliografiya informatikada inkişaf edib, ancaq Ranqanatin öz işlərində tətbiq edilməyib. Onun terminologiya qaydaları və həmçinin həmkarları fasetləşdirmənin təmiz lingvistik cəhətində strukturlaşdırılan anlayışın təbii dil vasitələri ilə aspektlərinin (fasetlərin) formalaşdırılmasından yan keçiblər.

Elm və texnikanın inkişafı nəticəsində əmələ gələn məfhumlar bu və ya digər anlayışı ifadə edir. Anlayışı bildirən nominativ söz, yaxud söz birləşməsi elmi sahələrdə və ya predmetin, hadisənin, realıyanın elmi təfəkkürdən keçərək xüsusişməsi yolu ilə terminləşir. Yəni termin yalnız elmi leksik vahid deyil, həm də cəmiyyətin sosial-ictimai fəaliyyətinin bütün başqa sahələrinin dilinin leksik vahididir: O, ənənəvi terminoloji anlayış sistemində denotativ intellektual elmi qavranışı yolu ilə öz definitiv tərifini tapır. Məsələn, elektrik yükləri - onların hərəkəti və qarşılıqlı təsiri ilə əlaqədar olan müxtəlif hadisələr toplusu; qüvvə - maddi aləmin hissəciyə göstərdiyi təsiri ifadə edən kəmiyyət; termometr - maddələrin fiziki xassələrinin dəyişməsinə əsasən temperaturu ölçmək üçün cihaz, təcil - maddi nöqtənin sürətinin qiymət və istiqamətinin zamana görə dəyişməsinə xarakterizə edən vektor kəmiyyət; qrafik - funksional asılılığın xətlər vasitəsilə müstəvi üzərində həndəsi təsviri terminin məhz belə dərk edilməsi rus dilçiliyində birinci dəfə P.V.Veselov tərəfindən təklif edilmişdir .

Bu ideya ayrı-ayrı sahələrin xüsusi sözlərinin də termin kimi dəqiqləşməsinə təmin edir. Burada xüsusi söz geniş mənada işlədilir. Belə ki, təkcə elm və texnikanın deyil, sosial-ictimai fəaliyyətin başqa sahələrinin leksik vahidlərinin terminoloji sistemlərini də əhatə edir. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, sosial-ictimai fəaliyyətin başqa sahələri (dini, idman, mədəniyyət terminologiyaları) spesifik xüsusiyyətlərinə görə elmi terminologiyadan seçilir. Bütün sahələrdə terminoloji anlayışlar denotativ elmi qavranışı və izahı, onu adlandıran sözün elmi refleksiya yolu ilə qəbul olunur. Yəni cisim və hadisələri adlandırmaq üçün onların fərdi xüsusiyyətləri ilə yanaşı olaraq, onlara xas olan ümumi və mühüm cəhətləri də nəzərə almaq lazımdır. Cisimlərin bir-birin-

dən fərqli və oxşar olan cəhətləri onların əlamətləri adlanır. Anlayış cisimlərin ümumi və mühüm əlamətlərini əks etdirməlidir. Məsələn, “kvadrat” anlayışının mühüm cəhəti onun tərəflərinin bərabərliyi və düzbucaqlı olmasıdır. Kvadratın bütün nöqtələri onun mərkəzindən eyni uzaqlıqda deyildir. Təpə nöqtələri ən uzaq, tərəflərinin orta nöqtələri isə mərkəzə ən yaxın nöqtələrdir. Yaxud da çevrə dedikdə, təsəvvürümüzdə ilk dəfə onun qapalı bir xətdən ibarət olduğu canlanır. Lakin hər bir qapalı xəttin çevrə olmadığı fikri dərhəl meydana çıxmamışdır. Bu fikir çevrəni qapalı xətlərlə, o cümlədən düzbucaqlı, üçbucaq və başqa fiqurlarla müqayisə etdikdən və çevrənin mühüm əlamətlərini dərk etdikdən sonra təşəkkül etmişdir. Çevrənin qapalı xətti olması onun mühüm əlaməti və çevrəni başqa riyazi obyektlərdən (düzbucaqlıdan, üçbucaqdan, trapesdən) ayıra biləcək səciyyəvi əlamət deyildir. Lakin çevrənin tərfi olaraq onun müstəvi üzərində bir nöqtədən eyni uzaqlıqda duran nöqtələrdən ibarət olması xassəsini götürsək, onda çevrə düzbucaqlıdan, üçbucaqdan və başqa qapalı xətlərdən ibarət olan fiqurlardan tamamilə fərqlənəcəkdir.

Məhz buna görə də bu prosesi öyrənmək işində hər elmin özünəməxsus anlayışları vardır. Riyaziyyat elminin əsas məsələsi real aləmdəki fəza formalarını və kəmiyyət nisbətlerini öyrənməkdən ibarətdir. Bu məsələnin həlli yollarında riyaziyyatda külli miqdarda anlayışlar yaranır və sistemə düşür; bu və ya digər cisim haqqında fikir yürüdülmür və kəşflər edilir. Hasil edilən hər riyazi fikir bir-biri ilə sıx surətdə bağlanan sözlər vasitəsi ilə ifadə olunur .

Akad. A.Mirzəcanzadənin qeyd etdiyi kimi, eyni bir obyektiv proses və ya hadisənin müxtəlif üsullarla təhlili bir-birindən kəskin fərqlənən baxışların real sistemlər və onlara

müvafiq real şərait anlayışlarının yaradılmasına gətirib çıxara bilər .

Deməli, definitiv terminlərdən danışarkən elmi terminologiyanın ümumi terminoloji makrosisteminə birinciliyi qəbul edilməlidir, çünki elmi termin elmi anlayışla birbaşa əlaqədardır. Hər bir termin özünün mənsub olduğu elmi sistemdə təkmənalılığı və dəqiqliyi ilə seçilir.

Ümumi terminoloji makrosistemin qalan hissəsinin definitivliyinin səciyyəsinə gəlincə isə, burada terminlər elmi anlayışlar sistemi ilə birbaşa deyil, bilavasitə uzlaşır, real təcrübə zəminində yaranan termin definitiv tərif qazanmaq üçün elmi anlayışlar məzmununun interpretasiyasını verir, onun hüdudlarını təsbit edir. Məsələn, qarşı tərəfləri paralel olan, yəni paralel düz xətlər üzərində yerləşən düzbucaqlıya paraleloqram deyilir; bütün bucaqları düz bucaq olan paraleloqrama düzbucaqlı deyilir; bütün tərəfləri bərabər olan düzbucaqlıya kvadrat deyilir; bütün tərəfləri bərabər olan paraleloqrama romb deyilir.

Verilmiş təriflərdə əvvəlcə paraleloqramın hansı qismə aidliyi, sonra ondan fərqli əlaməti qeyd olunur. Eyni zamanda paraleloqramın tərifində bucaqlara aid heç bir informasiya yoxdur. Bütün bucaqları düz bucaq olması əlaməti paraleloqramdan düzbucaqlını ayırmaq funksiyası daşıyır.

D.S.Lotte yazır: “Adi söz və söz birləşməsindən fərqli olaraq, termin məhdud və təsbit edilmiş məzmunla malik olmalıdır. Bu məzmun, kontekstdən asılı olmayaraq, terminə mənsub olmalıdır, halbuki adi sözün mənası yalnız müəyyən kontekstdə başqa sözlərlə birləşmədə dəqiqləşir” (220, s.13).

Mətnədən asılılıq ancaq termin definisiyaya malik olduqdan, yəni söz və söz birləşməsi xüsusi təyinat aldıqdan, terminləşdikdən sonra aradan götürülür. Formalaşma və definisiya qazanma prosesində isə termin hələ kontekstdən asılı

olur. Yəni adi sözün və birləşmənin mətndə eyni mənada işlənmə tezliyinin çoxalması onun semantik sahəsində müəyyən bir mənənin xüsusiləşməsinə, dəqiqləşməsinə və onun ətrafında definitiv tərifin yaranmasına kömək edir. Deməli, adi sözün, söz birləşməsinin mənasının xüsusiləşməsi hər hansı bir sahəyə xüsusi təyinat almasında, yəni termin kimi formalaşmasında kontekst əvvəlcə böyük rol oynayır. Sonra termin mətn daxilindəki asılılıqdan azad olur və sistem müstəqilliyi, müstəqil xüsusi terminoloji mənə fenomeni qazanır. Terminin söz kimi xüsusi anlayışı adlandırması, sözü məntiqi cəhətdən düzgün ifadə etməsi, definitiv terminin standartlaşması üçün aşağıdakı hallar nəzərə alınmalıdır:

1) Dil mənası anlayışın mənası ilə üst-üstə düşür. Bu o deməkdir ki, qeyri-dil obyektinin zəruri və kafi əlamətləri terminin semantik quruluşunda bilavasitə əks edilir. Məsələn, definitiv tipli terminlər: atom, neytron, funksiya, analiz, proton, rezonans, molekul;

Standartlaşdırma terminoloji sistemin optimallaşması formasını alır, yəni anlayışın kafi və zəruri əlamətlərinin, terminin semantik quruluşunda formalaşdırılmasını təmin edir. Bu halda terminə tərif vermək tələb edilmir.

2) Dil mənası yoxdur. Anlayışın tərifdə ifadə olunan zəruri və kafi əlamətləri var. Məsələn kimi hərfi mənası olmayan termin simvol rolu oynayır, ancaq anlayış ifadə edər.

Məsələn, riyaziyyatda: $(a+v) \cdot s = a \cdot s + v \cdot s$.

$$\cos(a+b) = \cos a \cos b - \sin a \sin b$$

$$\sin(a+b) = \sin a \cos b + \cos a \sin b$$

Və yaxud da fizikada $C = e \cdot n \cdot s \cdot v$

Burada C cərəyan şiddəti, naqildən keçən cərəyan şiddəti naqilin 1 sm³də olan yükdaşıyıcıların (sərbəst elektronların və onların) sayı n , naqilin en kəsiyi sahəsi S və his-

səciklərin istiqamətlənmiş hərəkət sürəti v ilə işarə olunmuşdur; $E_0 = \frac{E}{M}$, burada E əlaqə enerjisi, E_0 xüsusi əlaqə enerjisi, M kütlə ədədi olub, nüvədəki (hissəciklərin, yəni neytron və protonların ümumi sayını göstərir (Məktəblinin fizika lüğəti, B., 1975).

Belə simvollar elmi mətndə nədən söhbət getdiyini təyin etməyə imkan yaradır, bəzən bu və ya digər dili bilməyən kimyaçı, riyaziyyatçı, fizik işarə və simvolların köməyi ilə mətnin məzmununu dərk edir.

3) Anlayış mənası yoxdur. Məsələn: XX əsr fizikası nöqtəyi-nəzərindən «floqiston» termini; Alimlərin səyi belə işarələrin yox edilməsinə yönəlib.

4) Anlayış mənası dil mənası ilə üst-üstə düşür. Bu onunla izah edilir ki, dil mənası adətən obyektin fərdi əlamətlərini, anlayış isə ümumi əlamətləri əhatə edir. Dil mənası həcmi anlayışın həcmindən dar və tərsinə ola bilər, dil və anlayış mənası arasında bilavasitə əlaqə ola bilər. Bir anlayış mənasına iki və ya daha çox dil vahidi (paralel terminlər) və tərsinə (terminlər omonimiyası) mənası uyğun ola bilər. Elmi-texniki terminlərin standartlaşması ya unifikasiya, ya da optimizasiya xarakteri daşıyır.

Göründüyü kimi, burada söz semantikasından fərqli olaraq, termin semantikasına baxılır. Termin semantikasında iki cəhətə xüsusi fikir vermək lazımdır. Yəni termin semantikasını ikilidir (binomdur) anlayış və dil mənalarının sintezidir.

Terminin anlayış mənası qeyri-dil obyektinin zəruri və kafi (fərqli) əlamətlərini özündə saxlayır. Bu əlamətlər klassifikasiyalaşdırılarkən ayrı-ayrı hədlərə ayrılır, yəni çoxluq bəzi əsaslara görə alt çoxluqlara bölünür .

Ancaq söz, dilin leksik sisteminin elementi kimi mənə daşıyır, buna dil mənası deyilir. Belə mənə (leksiki və ya

kompleks leksiki mənalar) sözə ekvivalent olan dil vahidi çərçivəsində zəruri və kafi əlamətlərin verilməsi üsulu rolunu oynayır. Reformatski haqlı olaraq yazırdı ki, termin “iki sahibkarın qulluqçusu” kimi çıxış edir. “Loqos” konkret elmin məntiqi və “leksis” gündəlik işlədilən kommunikasiya dili (247, s.76).

Yuxarıda göstərilən hallarda isə bu iki mənənin bütün münasibətləri əsasdır.

Terminin (terminoloji birləşmənin) definitivliyi onunla aydınlaşır ki, terminoloji anlayış yalnız bir nominativ vahidlə adlansın. Bu münasibət terminin semantik sistemi ilə nominativ sistem arasında 1:1 nisbətini təmin edir. Terminologiyada sonsuz miqdarda terminoloji birləşmə vardır. Bu o demək deyil ki, bunları definitiv terminlər sırasına daxil etmək olmaz. Burada dilin daxili imkanları əsasdır. Məsələn, riyazi terminologiyada işlənən “kəsilməz funksiya” birləşməsini heç vaxt bir terminlə əvəz etmək olmaz. Çünki “kəsilməz” termini funksiyanın növünü aydınlaşdırır. Yəni “xətti funksiya”, “tərs funksiya”, “çoxqıymətli funksiya” və s. terminoloji birləşmədə birinci tərəf ikinci tərəfi izah edir. Buna görə də terminologiyada definitiv terminlər dedikdə, bir terminoloji anlayışın yalnız bir nominativ vahidlə adlanması məsələsinə o qədər də hökm etmək olmaz. Düzdür, terminlərdə qısalıq, yığcamlıq əsasdır. Bununla bərabər, hansı termin anlayışı məna və forma cəhətdən daha dəqiq ifadə edərsə, onu əsas götürmək lazımdır. Lakin bəzən bir anlayış bir neçə dublet terminlə adlandırılır. Məsələn, riyaziyyatda eyni bir anlayış iki terminlə paylama-bölüşdürmə; bərabərlik- eynilik; neper-loqarifmi -natural loqarifm termini ilə adlanmışdır. Bu ümumiyyətlə, terminologiyada ağırlıq yaradır. Buna görə də hansı termin anlayışı daha dəqiq ifadə

edirsə, onu götürmək lazımdır. Yəni 1:2 nisbətini deyil, 1:1 nisbəti definitiv terminlərdə əsasdır.

Terminologiyanın sistemliliyi dedikdə, ikiqat sistemlilik nəzərdə tutulur - anlayış və işarə sistemliyi. Bu iki sistemin bir-birinə müvafiqliyi terminologiyada polisemiya, omonimiya, hətta qismən dubletliyi aradan qaldırır. Bütün bunlar həm ümumiyyətlə, terminologiyanın, həm də definitiv terminlərin tələbini ödəyir.

Terminin əsas əlamətlərindən biri odur ki, o anlayışı ifadə edir, onu representasiya edir və terminin mənası onun tərifində öz əksini tapır. Lakin terminlərin bir qisminə terminin tərfi əvəzinə, təsviri - definitiv izahatı da ola bilər. Ancaq “elmi abstraksiyadan” keçərək tərif əldə edə bilən terminlər definisiya qazanan terminlərdir.

Elmi-texniki terminlərdən fərqli olaraq ictimai-siyasi terminlərdə anlayışın dəqiq tərfi əvəzinə, təsviri izahı verilir. Bu ideoloji məzmun ictimai-siyasi mətnin təsiri ilə formalaşır. Ona görə də definitiv terminlər elmi-texniki terminologiyada çoxluq təşkil edir.

Definitiv terminlərin yaranmasının əsasında dilin öz sözlərinin semantik terminləşməsi, terminalma, başqa dillərdən kalkaetmə, qrammatik üsullarla terminyaratma əsasdır.

S.Xəlilova yazır: Terminalma və internasionallaşma amillərindən ən optimal vəziyyət o zaman yaranır ki, terminin həm xarici qışası, həm daxili mənası və definitiv təsviri məzmunu ən müxtəlif dillərdə bir-birinə maksimum dərəcədə yaxın tərtib olunur (57, s.28).

Belə optimal vəziyyətdə yaranan terminlər beynəlmiləl fond əmələ gətirir. Beynəlmiləl terminlərin əksəriyyəti definitiv terminlərin tələblərinə cavab verir. Çünki sistemlilik belə qatın timsalında özünün nümunəvi formasını tapmışdır.

Definitiv terminlər yaranmasına görə kommemorativ terminlərdən fərqlənir. Belə ki, kommemorativ terminlərin meydana gəlməsi müəyyən bir tarixi hadisə ilə bağlıdır. Məsələn, “boykot” termininin əsasında kapitan Ç.K.Boykotun ailəsi durur. Bu irlandiyalı kapitan İrlandiyadakı malikanənin sahibi idi və icarədarlarla qəddar rəftar edirdi. 1880-ci ildə irlandiyalı icarədarların torpaq liqası onu təkləmək üçün xüsusi qərar qəbul etmiş və qərara Ç.K.Boykotun adını vermişdir. Bundan sonra onun ailəsi ümumiləşməyə başlamış və “boykot” termini yaranmışdır.

Belə kommemorativ terminlər riyaziyyat və fizika-terminologiyasında daha çox işlənir. Məsələn, Şarl qanunu ideal qaz qanunlarından biri - fransız fiziki C.Şarlin şərəfinə belə adlandırılmışdır; yaxud da Debay qanunu mütləq sıfır yaxınlığında bərk cismin istilik tutumunun temperaturdan asılılığını təyin edən qanun - 1912-ci ildə D.Debay tərəfindən müəyyən edilmişdir; Evklid həndəsəsi mütləq həndəsə aksiomları və Evklidin paralellik aksiomu əsasında qurulan həndəsə; sistematik şərhi Evklid e.ə. 3-cü əsrdə vermişdir; Eyler bucaqları yalnız bir tərpənməz nöqtəsi olan cismin hərəkətin müəyyən edən ümumiləşmiş koordinatlar. Elmə 1748-ci ildə L.Eyler daxil etmişdir.

Belə terminlərdə anlayışla məfhum arasında mənə uçu- rumu yaranır. Yəni məfhumda semantika, mənə əsas götürülmür. Ancaq definitiv terminlərdə anlayışın ən zəruri əla- mətləri əsas götürülür. Beləliklə, kommemorativ termin- lərdə yenilik sözün maddi formasında, definitiv terminlərdə sözün məntiqi mənasında reallaşır.

Definitiv terminlərə təkcə sadə bir termindən ibarət ter- minlər deyil, birləşmə şəklində terminlər də aiddir. Düzdür, çoxkomponentli (yəni dörd, beş, ...p sayılı komponentli) şəkl- ində terminlərin artması terminologiyanın optimal işlənmə

tezliyini aşağı salır. Terminin komponentlərinin sayının artması anlayışın əsas əlamətlərinin reprezentasiyasına nə qədər kömək etsə də, onun səs forması dili bir o qədər ağırlaşdırır. Burada dilemma vəziyyəti yaranır. Belə ki, komponentlərin artımı termini semantik cəhətdən düzgün təyin edir, mənasını tam dəqiqləşdirir. Lakin belə terminlər verilən tələblərə cavab vermir. Definitiv terminlər üçün birinci əlamətlə yanaşı, ikinci əlamət də əsasdır. Çünki semantik dəqiqlik terminin tərifində öz əksini tapmalıdır. Bu terminlərdə nominasiya yüksək səviyyədə gerçəkləşməli, dilin leksik-fonetik meyarlarına münasib gəlməlidir. Buna görə də, definitiv terminlərin tərifində çoxkomponentli terminlərin islah edilməsi məsələsi də qoyulur.

Lakin indiyədək bir sıra sahə terminologiyası nizama salınmamış, standartlaşdırılmamışdır.

Definitiv terminlər yaratmaq məqsədilə terminologiyada purizm də yol vermək olmaz.

Terminologiyanın tam və ya qismən unifikasiyası terminlərin leksik-semantik məzmununun daha yaxşı anlaşılmasına kömək edir. Lakin müxtəlif sistemli dillərin obyektiv strukturu, daxili inkişaf qanunauyğunluqları və dillərin intralingvistik xüsusiyyətləri arasındakı fərqlər bu prosesin həm təbii, həm də süni yolla həyata keçirilməsinə mane olur. Bir də terminologiyanın unifikasiyası problemlərinin həllindəki çətinliklər onunla dərinləşir ki, struktur-tipoloji xüsusiyyətləri, mənşəyi və sosial funksiyalarının tutumu ilə bir-birindən fərqlənən dillərdən terminlər alınır və işlənir. Bu səbəbdən də dünya dillərində terminlərin xarici qişasının unifikasiyası ideyası ortaya çıxır. Bununla belə, dilimizdə tam məzmun uyğunluğu və forma cəhətdən unifikasiyaya uyğun çoxlu miqdarda definitiv terminlər var.

“Terminologiyanın unifikasiyası məsələlərini yalnız dilin bütün terminoloji sistemini internasionallaşdırdıqdan sonra həyata keçirmək olar, bu işə real surətdə mümkün olan iş deyildir” (68, s.57).

Terminologiyanın bütün başlıca xüsusiyyətləri ideal terminə verilən tələblər, terminoloji sistemin və ya terminoloji sahənin unifikasiyası, tənzimlənməsi problemləri və digər bu kimi məsələlər əslində elmi-texniki terminologiyanın materialları əsasında meydana çıxmış və nəzəri cəhətdən həll olunmuşdur.

Müvafiq elm sahələrinin yüksəlişi və inkişafı ilə ortaya çıxan ən yeni problemlərin yenidənqurma baxımından qavranılması ilə bağlı leksik-terminoloji materialların çoxalması, adətən, ənənəvi üsullarla reallaşır. Burada yeni söz və terminlərin başqa dillərdən alınması və ya bəzi hallarda dildəki söz və terminlərin yeni məna kəsb etməsi mühüm yer tutur ki, bu da dilin zənginləşməsinin birinci və əsas xəttini təşkil edir.

Bəzən terminin səhv tərtibatı və ya dilin tərtibatı və ya dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmamasına baxmayaraq, orijinal və ya vasitəçi dildəki formada hazır şəkildə işlədilməsi sabitləşir. Belə yad termini geniş xalq kütlələri işlətməkdən imtina etsə də, dar ixtisas sahələrinin mütəxəssisləri onu qəbul edir və bu cür vahidin yenidən tərtibatına qarşı mühafizəkar mövqe tuturlar. Əlbəttə, elmi terminologiyada bu, bir o qədər də etiraz doğurmur, çünki həmin terminoloji sistemdə terminlərin dilin adi sözlərindən tam fərqlənməsinə yol verilir, dilçilik ədəbiyyatında da bu məsələyə liberal münasibət bəslənilir. Lakin ictimai-siyasi terminologiyada məsələ başqa cürdür. Bu sahəyə aid terminlər ümumxalq nitqinə yol tapmalıdır və deməli, burada terminin dilin adi sözlərindən köklü fərqlənməsinə yol verilə bilməz, əks təqdirdə termin işləklik qazanmır. Buna görə də

düzgün tərtib edilməmiş terminin təsbit edilməsinə yol vermək olmaz. D.S.Lotte bu barədə yazmışdır: “Bəzi dilçilər arasında yayılmış nöqteyi-nəzəri biz yanlış hesab edirik: əgər səhv termin dildə işlədilsə, ona toxunmaq olmaz, analoji quruluşlu yeni termin təklif etmək olmaz. Terminoloji işlərdə bu nöqteyi-nəzəri yeritmək çətin ki, məqsədamüvafiq olsun” (219,s.15).

Terminin düzgün tərtibinə dildə qabaqcadan aşkar terminoloji cərgələrin olması kömək edir. Başqa dildən alınmış termini, onun xarici qişasını dilin terminoloji sistemində çoxdan mövcud olan, oxşar terminlərlə müqayisə edərək tərtib etmək lazımdır.

Terminin səhv işlədilməsi probleminə gəlicə isə bu, müəllifin fərdi massivinə yazılmalıdır. Düzgün tərtib olunmuş terminin təhrif olunaraq işlədilməsi həmin terminin dəqiq təsbiti ilə heç cür əlaqədar deyildir. Terminin səhv işlədilməsi (paranomik səhv kimi) fərdi məsələdir.

Hər şeydən əvvəl, terminin düzgün tərtibi terminoloji sistemdə başqa dilə məxsus terminoloji vahidin mənbə dil-dəki formasına maksimum dərəcədə yaxın, lakin mütləq reseptor dilin daxili tələblərinə cavab verən şəklinin təsbit olunması deməkdir. Terminin təhrifi isə həmin vahidin səhv işlədilməsi deməkdir.

Elmi terminlər sabit bir sistem olması ilə, qapalı həddlər daxilində mövcudluğu ilə fərqlənir. Lakin bu müddəanı ictimai-siyasi leksika deyilən terminoloji qrupa qeyd-şərtsiz şamil etmək mümkün deyildir. Ölkənin ictimai və siyasi həyatında geniş xalq kütlələrinin iştirak etməsi ilə əlaqədar həmin terminlərin bir qismi anlaşıqlı olur. Hərçənd mənası yalnız müəyyən qrup adamlara aydın olan səciyyəvi terminlər də özünü göstərir. Lakin, ictimai-siyasi terminlərin mühüm hissəsi terminoloji mənə kəsb etmiş ümumişlək sözlərdən ibarətdir .

Tarix üzrə terminologiyanın xüsusiyyəti belədir ki, onların tədqiqində adətən, termin ilə qeyri-termin arasında hədd qoymaq mümkün olmur: əksinə, tədqiqatçılar keçid səciyyəli bütöv bir leksik layın olduğunu qeyd edirlər.

Məfhum anlayışın ən ümumi zəruri və kafi əlamətlərini əks etdirir. Termin, anlayışın mənası da məfhumla daha çox yaxındır.

Definitiv terminlərdə terminin mənası ilə məfhumun əlaqəsində aşağıdakılar əsas götürülməlidir:

1. Məfhum mənadan genişdir, yəni terminin mənası məfhumun yalnız bəzi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məfhum yalnız bütövlükdə ixtisas sahiblərinə məlum ola bilər. Məsələn, kosmos, atom, atmosfer, elektrik və s.

2. Məfhum termin və ya terminoloji birləşmənin mənası keyfiyyətinə malik olur. Yəni anlayışın zəruri və kafi əlamətlərini özündə cəmləşdirir. Lakin elmi terminlərdən fərqli olaraq söz məfhumdan əlavə müəyyən təsəvvürlərlə də bağlıdır. Başqa cür desək, söz hissləri də, arzu və istəkləri də, varlığa münasibəti də əks etdirir. Elmi terminlərdə isə terminin mənası termin ilə əşyanın əksi arasındakı əlaqədir, bağlılıqdır. Terminin mənası məfhumun yaranması üçün bir əsas, baza rolu oynayır, məfhumu formalaşdıran və onu inkişaf etdirən bir vasitə olur. Bildiyimiz kimi, məfhumların meydana gəlməsi təfəkkürlə bağlıdır. Lakin məfhumlar təfəkkürün yalnız bir cəhəti ilə əqli, məntiqi cəhəti ilə bağlıdır. Təfəkkürdə isə məntiqi cəhətdən əlavə varlığın əks olunmasının emosional iradi, estetik cəhətləri də mövcuddur. Odur ki, sözün mənası məfhumla bağlı olmaqla bərabər, emosional, iradi və s. cəhətləri də özündə cəmləşdirir. Termin və terminoloji birləşmədə isə ancaq məfhum məntiqi cəhətdən təyin edilir. Yəni onun əsas keyfiyyətləri, insan təfəkkürü ilə birbaşa bağlı olan əlamətləri nəzərə alınır. Məsələn,

riyaziyyatda işlənən “dörd qızılgül” terminoloji birləşməsi dedikdə, ilk növbədə qızılgülün sayı dörd olması kimi başa düşülür, ancaq bu birləşmə tamamilə başqa anlayış ifadə edir. Yəni burada dörd qızılgül – “r”a sin 20 funksiya qrafiki” mənasında işlənir. Deməli, burada sözün maddi səs cildi məfhumu əks etdirir, əslində söz məfhumun işarəsi hesab olunmalıdır. Əşya şüura təsir etdikdə şüurda əşyanın əksi, onun haqqında təsəvvür yaranmalıdır. Lakin definitiv terminlərdə məntiqi cəhət üstünlük təşkil etdiyinə görə terminin səs cildinin şüurdakı əşya ilə əksi, yəni anlama əlaqəsi (siq-nifikativ mənə) zəifdir.

Məlumdur ki, şüurda xarici aləmin əşya və hadisələrinin əksi həm də qavrayış, təsəvvür, məfhum adlanır. Bəs terminin (siq-nifikativ) mənası ilə bu hadisələrin əlaqəsi varmı?

Duyğu, təsəvvür, qavrayış və məfhumlar xarici aləmin şüurda əks edilməsinin müxtəlif formalarıdır. Definitiv terminlərin mənasında da şüur formaları əsasdır.

Definitiv terminlərdə məntiqi kateqoriya əsas olduğundan bütün dillər üçün eynidir və terminin məfhumla əlaqədar cəhətlərini tərcümə etmək çətinlik törətmir, onun əşyavi-məntiqi mənasının qarşılıqlığını tapmaq asan olur. Məsələn, “spektral funksiya” definitiv termininin qarşılığı rusca “spektralnaya funkçiyai” şəklindədir və bu, bütün dillərdə də eyni mənəni ifadə edir.

3. Eyni bir məfhum ayrıca terminlə ifadə olunduğu kimi birləşmə ilə də ifadə oluna bilər. Yəni məfhum ifadə olunan terminin mənasından geniş olur, buna görə də bir terminə tam öz ifadəsini tapa bilmir. Məsələn, “dinamik proqramlaşdırma”, “elektromexaniki model”; “şərti riyazi gözləmə”; “tamam diferensial tənlik”, “natural loqarifmlərin modulu” və s. İkinci qrup birləşmə anlayışı daha geniş mənə ifadə edir. Lakin yığıcılıq, qısalıq cəhətlərindən birinci bir-

ləşmə əsasdır, həm də ixtisasçılar üçün daha əlverişlidir. Burada məfhum dedikdə, bu və ya digər elm sahəsinə məxsus olan sırf elmi məfhumlar nəzərdə tutulur.

Terminologiyada məfhum dedikdə, bu və ya digər elmlərə məxsus sırf elmi məfhumlardan söhbət gedir. Məsələn, riyaziyyat: ədəd, funksiya, inteqral, tənlik, qrafik, kvadrat, kök, teorem, paraleloqram, romb, konus, inteqral; fizika: atom, neytron, ion, şüa, radiasiya, dalğa, rezonans, elektrik, qüvvə, atmosfer, sürət; iqtisadiyyatda; dəyər, büdcə, əmsal, izafi dəyər.

Eyni zamanda məfhum xarici aləmə məxsus eynicinsli hadisələrin insan beynində ümumiləşmiş şəkildə inikasıdır. Müəyyən əşya, hadisə haqqında yaranmış məfhum həmin kateqoriyaya məxsus bütün mühüm əlamətləri əks etdirir. Yəni əşyada olan mühüm əlaməti ikinci dərəcəli əlamətlərdən ayırır. İxtisasçı məhz məfhumlar vasitəsi ilə düşünür, məfhum isə terminlərdə, terminoloji birləşmələrdə təzahür edir.

Akad. A.Mirzəcanzadənin yazdığı kimi, fizika nəzəriyyəsinin istinad etdiyi məfhumların müəyyənləşdirilməsi məsələnin mahiyyətini təşkil edir .

Əslində məfhum məntiqə, söz dilçiliyə məxsus kateqoriyadır. Lakin definitiv terminlərin tədqiqindən aydınlaşır ki, məfhum məntiqə yanaşı, dilçiliyin də əsas kateqoriyasıdır. Belə ki, məfhum insan şüurunda əşyanın ümumiləşmiş əksidirsə, sözün səs tərkibi bu əşyanı əks etdirir. Termin əşya ilə yalnız məna vasitəsilə əlaqədar olur. Ona görə də terminin səs tərkibi süni və ya şərti işarə hesab edilməməlidir. Çünki hər hansı terminin səs tərkibi dilin tarixi inkişafı prosesində, ictimai təcrübə əsasında məna ilə əlaqələndirilir. Buna görə də definitiv terminlərdə məna əsas götürülür. Yəni terminin səs cildi məna əsasında qurulur. Belə ki, müəyyən əşyanın, anlayışın özü haqqında əvvəlcə şüurumuzda onun obrazı yaranır. Məsələn, “çoxbucaqlı piramida”, “düzbucaqlı

üçbucaq” terminoloji birləşməsində əşya görmə orqanlarına təsir etdiyi üçün şüurumuzda onun obrazı yaranır. Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, termin elm və texnikanın müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edir.

T.L.Kandelaki proses kateqoriyasına aid anlayışları bildirən terminlərin özündə birləşdirdiyi terminoloji semləri araşdıraraq onların iki əsas növünün mövcudluğunu qeyd edir: 1) adlandırılan anlayışın meydana çıxmasına qədər mövcud olan fərqləndirici əlamət; 2) adlandırma prosesində meydana çıxan fərqləndirici əlamətlər. Məsələn, dilçilikdə isim əşyanın adını bildirirsə, feil əşyanın hərəkətini bildirir (202, s.28). Bu əlamətlər bu terminləri bir-birindən fərqləndirir.

Definitiv təhlil metodundan istifadə zamanı terminoloji sistemin hər bir vahidi məzmun planı nöqtəyi-nəzərindən təhlil edilir. Anlayışı ifadə edən termin anlayışın definisiyası əsasında yoxlanılır. Aydın ki, unifikasiya prosesi terminoloji sistemin bütün vahidlərini əhatə etməlidir. Yəni qeydə alınmış bütün terminlər unifikasiya əməliyyatından keçirilir. Buna görə də unifikasiya zamanı aşağıdakı hallar əsas götürülməlidir:

1) anlayışı ifadə edən termin birdir, yəni omonim, dublet və s. yoxdur;

2) eyni anlayışı ifadə edən bir neçə termin mövcuddur;

3) anlayışı ifadə edən termin yoxdur;

Bundan sonra hər bir semin definisiyada terminoloji mənalarla uyğunluğu yoxlanılır. Burada həm komponentlərə görə təhlil aparmaq mümkündür, həm də motivləşmənin formal parametrlərinə görə nəticə çıxarmaq olar. Son zamanlar motivləşmənin formal parametrləri ilə sözün semantik və struktur xarakteristikaları arasındakı asılılıq əsasında terminoloji mənənin uyğunluğunu yoxlamaq metodikası geniş tətbiq olunur. S.A.Şelov yazır ki, X termininin U termininin

terminoloji təşkilədici olması üçün 1) X müstəqil mənaya malik olmalı, müstəqil və avtonom işlənməlidir; 2) X-in U-in tərkibindəki mənası onun müstəqil işlənmə mənası ilə üst-üstə düşməlidir; 3) X-in leksik-sintaktik quruluşu U-in leksik-sintaktik quruluşunun bir hissəsi olmalıdır. Bu şərtlərə əsaslanaraq hər hansı terminin X və U terminoloji təşkilədiciyinə bölünməsi asanlıqla yoxlanıla bilər. Əgər belə ayırma mümkün olarsa, onda Z termininin semantikasısı onun X və U təşkilədiciyinənin semantikasından alınmalıdır. Məsələyə bu şəkildə yanaşma semantik vuruqlar ilə üst-üstə düşür. Terminin mənası elementar semantik vuruqlara ayrılır. Elementar semlər terminin diferensial semantik əlamətlərini ifadə etmiş olur.

Definitiv terminologiyadakı nöqsanlar iqtisadi sahələrdə əngəllərə, uçot və hesabat işlərində ciddi səhvlərə gətirib çıxarır. İndi geniş istehsal edilən məhsulların adlandırılması, yaradılmış adların aid olduğu məhsulları düzgün ifadə etməsi, onların standartlaşdırılması qarşıda duran ən mühüm problemlərdən biridir. İstehal sahələrinin-müəssisələrinin bir neçə milyon adda reallaşdırdığı məhsulları qruplara, yarımqruplara, növlərə, yarımnövlərə bölmək işi böyük zehni zəhmət tələb edir. Həmin yaradıcılıq işi birbaşa definitiv terminlərlə bağlıdır.

Dil öz obyektiv şəkildə seçmə və əvəzetmə əməliyyatını yerinə yetirir. Düzgün variantlar yaşama əsası qazanaraq dildə qalır, digər variantlar terminologiyadan çıxarılmış olur. Məqbul terminləri tək-tək fərdlər işlətməyə cəhd göstərsələr də, yavaş-yavaş işləklidən çıxır. Terminoloji sistemin dövlət tərəfindən standartlaşdırılması isə milli ədəbi dilin ehtiyatlarından bu şəkildə istifadəsinə qarşı mübarizə aparmaq üçün hüquqi əsas verir. Bu və ya digər əsərlərdə definitiv terminlərin nizama salınması məsələsinin birbaşa

termini şərtləndirən semantik meyarlarla əlaqəsi barədə informasiyalar mövcuddur.

Standart definitiv terminlər tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, lingvistik tələblərə cavab verməklə bərabər, məntiqi ölçülərə də cavab verə bilməlidir. Qeyd edilən tələblər definitiv terminin də terminyaratma prosesindəki fəallığını, dil normalarına müvafiqliyini, terminin hansı mənbədən gəldiyini, təkmənalılığını, dəqiqliyini və alınma cəhətlərini və s. meydana çıxara bilər.

Terminoloji sistemdə müxtəlif tərifləri verilmiş definitiv terminlərin standartlaşdırılması və bu terminin qeydə alınması prosesində də müəyyən mürəkkəblik üzə çıxır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində definitiv terminlərə verilən kafi və zəruri əlamətlər bir-birindən fərqlənməyə başlayır. Belə faktorları aradan qaldırmaq üçün terminoloji vahidləri standartlaşdıranda, izahlı lüğətlərdə və ya terminoloji lüğətlərdə, elmi-tədrisdə ən çox istifadə olunan tərif üstünlük verilməlidir. Anlayışı ifadə edən terminoloji vahidin dəyişməsi ən dəqiq və optimal variantın yaranması prosesində də bu dəyişkənlik özünü göstərə bilər.

Unifikasiya zamanı terminin dildə mənimsənilmə dərəcəsi nəzərə alınmalıdır. Alınma termin dil üçün «yad» sayıla bilər, lakin işləklilik dərəcəsinə görə dilin terminoloji fondunun dayanıqlı elementinə çevrilmiş olur. Az işlək olan alınma terminlər də xüsusi qrupda birləşdirilməlidir. Bu zaman həmin terminlərin dildə dubletlərinə xüsusi diqqət verilməlidir. Əgər dublet vardırsa və çox işlənirsə, onda dubletin dominant mövqeyinə çıxarılması və unifikasiyası daha effektiv nəticə verir.

Sahə terminologiyasının nizama salınmasında əsas diqqət terminlərin müəyyən sistem və prinsiplərə görə qeydə alınmasına yönəldilir. Bu isə işin sadələşdirilməsi məqsədilə

gah linqvistik, gah da məntiqi təhlilə üstünlük verilməsinə səbəb olur. Unifikasiya zamanı tədqiqat çoxcəhətli xarakter daşıyır və əsas diqqət qeydə alınanın dəqiqliyinə, qoyulan tələbləri ödəməsinə istiqamətləndirilir. Tədqiqat prosesində xüsusi terminoloji metodlardan aşağıdakılar diqqəti cəlb edir: 1) definitiv təhlil metodu; 2) eyniləşdirmə metodu; 3) tezaruslar metodu; 4) semantik şəbəkələr metodu; 5) yuva təhlili metodu.

Tezaurusun tərtib qaydalarından bəziləri yuva üsulu ilə hazırlanan lüğətlə müəyyən dərəcədə eyniyyət təşkil edir. Terminlərə qoyulan normativ tələblər terminologiyanın nizama salınması və unifikasiyası üçün ilkin dayaq nöqtələridir.

Terminlərin toplanması və seçilməsi məsələləri dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif formalarda şərh olunur. Bir qism dilçinin fikrincə, bu proseslər eynidir və onların ayrılmasına ehtiyac yoxdur. Onu da qeyd edək ki, proseslər bir-birindən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənilir. Belə ki, sahələrlə bağlı terminlər müxtəlif mənbələrdən yığılır və bu terminlər toplandıqdan sonra onların seçilməsi prosesi baş verir. İlkin yığılmış materiallar içərisində müxtəlif sahə terminologiyası ilə bağlı dubletlər, terminlərin müxtəlif variantları ola bilər. Terminlərin seçilməsi prosesi özündə toplanmış terminlərin sistemləşdirilməsini, variantlar içərisindən daha düzgün və doğru olanının seçilib tapılması, seçilən terminin terminə qoyulan tələblərə cavab verdiyini sübut etmək və termini qeydə almaq mərhələlərini ehtiva edir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi terminin semantikasını ikili xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, termin həm anlayış, həm dil mənaları daşıya bilər. Anlayış mənasını AM, dil mənasını DM ilə işarə etsək və bu iki mənənin termində cəmlənməsinə görə müxtəlif variantları nəzərdən keçirsək aşağıdakı mənzərə ilə üzləşərik. 1) AM=DM; 2) DM yoxdur; 3) AM yoxdur; 4) AM və DM bir-birinə uyğun gəlmir .

Qeydə alınmış terminlər dəqiq olmalı və onların mənası sahə terminologiyasına daxil edilərkən dəqiqləşdirilməlidir. Eyni zamanda hər bir terminin dəqiq olması terminə qoyulan əsas şərtədir. Yəni termin işarə etdiyi anlayışı dəqiq ifadə etməlidir. Məsələn, üçbucaq terminində anlayış aydın ifadə olunur və bu həndəsi fiqurun üç ayrı-ayrı bucaqdan ibarət olduğu nəzərə çarpdırılır. Bu xüsusiyyət isə terminə qoyulan əsas şərtlərdən biridir. Belə ki, terminlər ifadə etdiyi anlayışın əsas əlamətlərini birbaşa və ya dolayısı ilə olsa da dəqiq ifadə etməlidir. Dilçilik ədəbiyyatında da bununla bağlı fikirlər vardır. Terminləri dəqiqlik dərəcəsinə görə iki yerə ayırmaq olar: terminoloji mənanın açılmasını düzgün istiqamətləndirən terminlər; terminoloji mənanın açılmasını düzgün istiqamətləndirməyən terminlər.

Nizamasalma terminologiyasının unifikasiyası istiqamətində əsas praktik fəaliyyəti əhatə edir. Terminologiyanın unifikasiyası terminlərin vahid formaya və sistemə gətirilməsi olduğundan tədqiqatçılar nizamasalma prosesində anlayışlar sistemi yaradırlar. Unifikasiya anlayışlar sistemi ilə terminoloji sistem arasında birqiymətli uyğunluq yaratmağa xidmət edir. Unifikasiya zamanı terminlərin linqvistik təhlili aparılır, dilin ümumi norma və qanunauyğunluqları ilə yanaşı, terminologiyanın qiymətləndirilməsinin normativ kriteriyaları üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər nəzərə alınır.

3.6. TERMİNOLOGİYANIN UNİFİKASIYASI

Sahə terminologiyasının inventarlaşdırılması zamanı terminlərin müxtəlif formalarının aşkara çıxarılmasına imkan yaranır. Eyni zamanda termin yaradıcılığında müxtəliflik ön plana keçir. Termin yaradıcılığında xüsusi üsul-

ların və modellərin olması ilə yanaşı, qeyri-standart, qruplaşdırma və ümumiləşdirməyə gəlməyən növlərin (məsələn, farad<daraf) mövcudluğu aydınlaşır. Terminoloji leksikanın belə müxtəlifliyi və rəngarəngliyinin nəticəsində variant və dubletlərin çoxluğu, yanlış quruluşa malik terminlərin meydana çıxması hadisəsi baş verir. Sahə terminologiyasının linqvistik unifikasiyası dedikdə, müxtəlifliyi aradan qaldırmağı, xüsusi anlayışın birmənalı ifadəsini tapmağı, termin yaradıcılığı üsullarını və modellərini müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulur. Aydındır ki, bu tələb termin-anlayış uyğunluğunun birqiymətliliyindən, terminlərin təcrübədə rast gəlinən və özünü doğrultmayan çoxformallığı və çoxnövlüyündən irəli gəlir. Bu cəhət unifikasiyanın iki istiqamət üzrə aparılmasının vacibliyini sübut edir. Belə istiqamətlərdən birincisi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi terminlərin müxtəlif səviyələrdə (fonetik, leksik və s.) unifikasiyasını nəzərdə tutur. Bu istiqamətdə unifikasiya terminologiyanın normalaşdırılmasını, terminlərin dilin normalarına cavab verməsini və eyni zamanda, anlayışı ifadə edən vahidlərin terminə qoyulan tələblərə cavab verməsini özündə birləşdirir. Terminə qoyulan tələblərin (qısalıq, sistematiklik, dəqiqlik, monosemantiklik və s.) bütün dillər üçün eyniliyi ümumi səciyyə daşıyır. Unifikasiya prosesində terminin spesifikasiyası nəzərə alınmalıdır. Dilçilikdə termin və terminologiya problemi uzun müddət tədqiqat obyektinə olsa da, tədqiqatlarda əksər hallarda terminlərin müəyyənləşdirilməsində onun spesifik əlamətləri, ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər nəzərə alınmır. Məlumdur ki, terminologiya terminlərin məcmusu kimi dilin leksikasının bir hissəsini təşkil edir. Ona görə də leksikanın formalaşma və inkişaf xüsusiyyətləri terminlər üçün də xarakterikdir. Terminologiya müəyyən dil yarım sisteminin bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərir və dil yarım sisteminə xas olan

ayrı-ayrı xüsusiyyətləri təhlil etmədən müəyyən fikir söyləmək xeyli çətindir. Çünki terminologiya dilin xüsusi leksikasının bir hissəsi olmaqla bu leksik qata xas olan əsas və səciyyəvi əlamətləri özündə əks etdirir. Lakin hər sözü termin, hər bir xüsusi sözlər sistemini terminologiya adlandırmaq olmaz. Bu baxımdan terminoloji qat və dilin ümumişlək leksikası qarşılıqlı əlaqəli şəkildə tədqiq edilib öyrənilməlidir. Bu isə o deməkdir ki, dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə iyerarxik ardıcılıqla düzölmüş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Yəni, bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini təmməmləyir.

Ayrı-ayrı terminoloji vahidlər elmi biliklər sistemində daxil olan anlayış və məfhumların dil elementləri ilə işarəsi olduğundan nə terminologiyayı elmdən, nə də elmi biliklər sahəsini terminologiyadan ayrı təsəvvür etmək olmaz. Çünki terminologiya bütün elmi biliklərin həyati reallıqların dərk olunması nəticəsində yaranır. Elmin, texnikanın və başqa biliklər sisteminin inkişafı prosesində təbiətdə və insan təfəkküründə olmayan və onların adlandırılması üçün dil vahidlərinin də mövcud olmadığı məfhumlar haqqında təsəvvürlər formalaşır. Biliklər sistemi inkişaf etdikcə, zənginləşdikcə dildə də onlarla bağlı yeni-yeni anlayış və onları ifadə edən terminlər yaranır. Fasiləsiz inkişaf, elmi-texniki tərəqqi nəticəsində yeni yaranan, kəşf olunan anlayışlar sistemi terminologiyayı formalaşdırır. Hər bir elm sahəsi isə üç əsas anlayışlar sistemindən təşkil olunur: onun məzmununu təşkil edən, özündə əks etdirən bir çox faktların toplusundan, onun nəticəsində meydana çıxan təsəvvürlərdən və bu təsəvvürlərin ifadə olunduğu terminlərdən. Hər bir elmi biliklər sa-

həsini bu üç atribut olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu baxımdan elmi biliklərin, ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafında dil təsadüfi funksiya daşımır, dil hər bir elmin struktur elementlərindən biri kimi meydana çıxır. Deməli, elmi dil vahidləri məhz terminologiya vasitəsilə elmə daxil olur. Terminologiyanın bu xüsusiyyəti onun qədim dövrlərdən bu günümüzə qədər elmi fikrin tarixini özündə əks etdirməsinə imkan verir. Bu baxımdan dilin digər elementləri və digər leksik sistemləri terminologiya ilə müqayisə oluna bilməz. Terminləri digər söz qruplarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də elm ilə bağlı olmasıdır. Deməli, terminologiya onun köməyi ilə yaranan elmi nəzəriyyə, qanun, vəziyyət və s. prinsipləri adlandırmaqla ayrı-ayrı elm və texnikanın vacib bir elementi kimi çıxış edir. Riyazi məntiq dilin istənilən elmi anlayışların ifadəsində xüsusi rol oynadığını birmənalı şəkildə təsdiq edir. Terminoloji sahə isə sosial həyatın, formalaşmış mövcudluğun, ayrı-ayrı həyati sahələrin (elm, texnika, incəsənət, siyasət, hüquq və s.) məqsədyönlü şəkildə əks və ifadə olunmasına istiqamətlənmişdir. Başqa sözlə desək, terminologiya elm və texnikanın sosial həyatın formalaşmış mövcudluğunun qapalı leksik kontekstidir.

Terminləri digər söz qruplarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onların elmi konsepsiya ilə bağlı olmasıdır. Bu, daha çox müxtəlif ekstralinqvistik amillərlə bağlı olur. Həmin ekstralinqvistik faktorların əsas və aparıcı xüsusiyyətləri terminin dildəki statusuna da təsir göstərir. Belə ki, terminlərdə tədqiqatçıların müşahidə etdikləri əsas cəhət elmi-texniki faktların nəzəri dərki öz əksini tapmasıdır. Bunun nəticəsində terminoloji adlandırma ilə bu və ya digər biliklər sahəsinin terminləşən anlayışları arasında sıx əlaqənin yaranması meydana çıxır. Bununla yanaşı, həm də ter-

min öz zahiri cəhəti (fonetik qabığı) baxımından yarandığı və ya digər dildən alınmasından asılı olmayaraq, işləndiyi dilin qanunauyğunluqlarına tabe olan söz kimi meydana çıxır. Terminlər və onların mahiyyəti, eyni zamanda bütövlükdə terminologiya onun köməyi ilə yaranan elmi nəzəriyyə, qanun, vəziyyət və digər prinsipləri adlandırmaqla ayrı-ayrı elm və texnikanın vacib bir elementi kimi özünü göstərir. Tədqiqatçılar elmi müxtəlif xarakterli araşdırma nəticəsində yaranan təfəkkür forması kimi müəyyənləşdirirlər. Bu araşdırmaların isə irəliyə doğru atılmış hər bir addımı düşünməyə qadir olan insanların təfəkkür fəaliyyətinin məhsulu kimi terminlərlə adlandırılır. Ona görə də bu və ya digər sahənin hansı yöndən, hansı istiqamətdən tədqiq olunmasının müəyyənləşdirilməsi çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bütün hallarda isə araşdırılan elmi sahələrdə dildə terminyaratma prosesi fasiləsiz olaraq fəaliyyət göstərir.

Göründüyü kimi, terminin bu izahı zamanı ona məxsus olan müxtəlif əlamətlərdən çıxış edərək onun dil sistemində yeri və mahiyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaradılır, bu və ya digər əlaməti önə çəkilir. Bütün hallarda isə termin dildə xüsusi söz qrupu kimi fərqləndirilir. Bu zaman əksər tədqiqat əsərlərində terminlərlə ümumişlək sözlər qarşılaşdırılır, onları fərqləndirən xüsusiyyətlər qeyd edilir. Bu qarşılaşdırma zamanı terminlərə məxsus olan spesifik xüsusiyyətlər daha aydın şəkildə üzə çıxır, onları digər söz qruplarından fərqləndirən səciyyəvi əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi daha asan olur. Ümumişlək sözlərlə terminlərin müqayisəsi zamanı aydın olur ki. “adi söz və ya söz birləşməsindən fərqli olaraq, termin məhdud və təsbit edilmiş məzmunu malik olmalıdır. Bu məzmun, kontekstdən asılı olmayaraq, terminə mənsub olmalıdır, halbuki adi sözün mənası kontekstdə dəqiqləşir”(1,s.18).

Lakin terminin mahiyyəti haqqında mövcud olan digər fikirlər bir daha onu sübut edir ki, termin və onun əsas, spesifik əlamətləri hələ də dilçilikdə müxtəlif şəkildə izah olunmaqdadır. Belə ki, dilin lüğət tərkibində terminin mövqeyi, termini digər leksik vahidlərdən fərqləndirən əsas fərqlər, ona məxsus olan əlamətlər müəyyən mübahisələr doğurduğu kimi, hansı sözlərin terminoloji qata daxil edilməsi, terminin ümumişlək sözlərdən fərqləndirilməsi meyarları da dilçilikdə fikir ayrılığının yaranmasına səbəb olan məsələlərdəndir. Bu bir də ondan irəli gəlir ki, hər bir dilin terminoloji sistemində daimi yeniləşmə, dəyişiklik daha çox müşahidə olunduğu kimi, ümumişlək sözlərin terminləşməsi və ya terminin ümumişlək leksikaya keçməsi prosesi də fasiləsiz dilçilik hadisəsi olduğundan terminlərin sərhəddinin, onun digər sözlər qrupundan fərqlərinin müəyyənləşdirilməsi çox zaman mümkün olmur. Məsələn çətinləşdirən və mübahisə doğuran səbəblərdən biri də odur ki, terminlərə münasibətdə məntiqşünaslar, filosoflar, sosioloqlar, ayrı-ayrı sənət-peşə sahibləri və dilçilərin mövqeləri, obyektə yanaşma üsulları bir-birindən fərqlənir, onların hər biri termini öz baxış bucaqlarından izah edib fərqləndirməyə çalışırlar. Məhz ona görə də dilçilik ədəbiyyatında bəzən terminlərin nomenklatur sözlərlə, peşə-sənət leksikası ilə, bəzən ümumişlək sözlərlə qarışıq salındığını müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, məntiqdə definisivaya malik olaraq istənilən sözə uyğun gələn anlayışlara termin kimi baxırlar (Definitivliyi bəzən “təyinetmə” ilə də əvəz etmək olur. Yəni, termin bu və ya digər anlayışı onun mahiyyətini, əsas məzmununu təyin etmək yolu ilə adlandırır).

Fəlsəfi baxımdan isə bəzən terminlər definitivliyin qısaldılmış ixtisar edilmiş forması kimi izah edilir və definitivliklə termin arasında bərabərlik işarəsi qoyulur. Lakin terminin digər fəlsəfi izahına da rast gəlmək olur. Belə ki,

ensiklopedik fəlsəfə lüğətində “Bu və ya digər xüsusi (elmi) funksiyalı adın mənasının müəyyən nəzəriyyə və bilik sahəsində kontekst daxilində dəqiqləşdirilməsi” termin hesab edilir.

Sosioloqların terminə münasibəti və onun izahı nisbətən fərqli keyfiyyəti ilə seçilir. Belə ki, sosioloqlar terminə onların yaranma prosesindəki qanunauyğunluqlara və orada definitivliyin möhkəm şəkildə öz əksini tapmasından asılı olmayaraq elm və ya istehsalatın ayrı-ayrı sahələrində işlədilən xüsusi sözlər kimi baxırlar.

Müxtəlif peşə, sənət sahələri ilə məşğul olanlar isə bu və ya digər peşə, sənət sahəsində işlədilən sözlərə, onların sistem xarakteri daşmasından və müəyyən anlayışları adlandırmasında asılı olmayaraq termin kimi baxırlar.

Termin dilin xüsusi vahidi olması ilə əlaqədar olaraq dilçilikdə o daha əhatəli və hərtərəfli izah edilir. Bu baxımdan dilçilikdə terminə münasibət, onun müxtəlif cəhətdən aydınlaşdırılması və izahı özünəməxsus xüsusiyyəti ilə seçilir. Bu dil vahidinə fərqli baxış bucağından yanaşılma isə həmin istiqamətdə araşdırmaları bu gün daha da aktuallaşdırır. T.L.Kandelaki yazır: “Termin adı altında elə sözlər və söz birləşmələri başa düşülür ki, onlar öz definitiv mənasına uyğun anlayışlar sistemini tapmış olsun.” (202,s.7).

E.M.Qalkina-Federok yazır: ”Biz o sözü termin adlandırırıq ki, ona elm, texnika və incəsənət sahəsində tam şəkildə müəyyən edilmiş hər hansı bir anlayış müvafiq gəlir” (168,s.117). Bu fikirlərdən aydın olur ki, ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq termin hər hansı bir sahədə müəyyən bir anlayışı ifadə edərək xüsusi funksiya daşıyır. Göründüyü kimi, termin yalnız elmi anlayışları deyil, ictimai-siyasi hadisələrin anlayışlarını da ifadə edən leksik vahidlərdir. Demək, termin yalnız konkret bir elm, texnika, mədəniyyət, iq-

tisadiyyat və s. sahələrlə bağlı anlayışları deyil, sistem təşkil edən, digər fəaliyyət sahələri ilə bağlı anlayışları ifadə, işarə edən, xüsusi məqsədlərlə işlədilən və adlandırdığı anlayışları həm də təyin edən xüsusi funksiya daşıyan dil vahidləridir. Bu dil vahidləri ümumişlək leksikadan öz funksiyasına və işlənmə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Məsələn, “xəta” sözü xalq içərisində səhv, yanlışlıq etmək mənasında, riyaziyyatda “xəta”- baxılan hədlərə yaxın olan hədlərin alınması dərəcəsini ifadə edən hədd mənasında; sürət-ümumişlək söz kimi zahiri görünüş, riyaziyyatda- kəsrde bölünən ədəd, kəsrin sürəti; ədəbiyyatda-yazıçının yaratdığı obraz, xarakter mənasında işlənir. Göründüyü kimi terminlər bir çox situasiyalarda dilin ümumişlək leksikasından öz funksiyalarına, işlənmə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənilir. Ona görə də terminologiyada işlənən terminlərin mənası hamıya deyil, yalnız müəyyən sahə ilə bağlı ixtisasçılara aydın olur. Bu tipli leksik vahidlər müəyyən sahələrdə kommunikativ vasitə olmaqla ümumi ünsiyyətə xidmət etmir, ancaq müəyyən sahədə funksiyasını yerinə yetirərək dilaltı qata daxil olur. Lakin buraya insanın peşə fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün leksik sözlərin daxil edilməsi doğru deyil. Çünki, ayrı-ayrı coğrafi ərazilər üçün xarakterik olan, müəyyən ərazilərdə işlədilən, məhdud işlənmə dairəsinə malik olan dialektizmləri terminologiyaya aid etmək olmaz. Bu tipli sözlər aid olduğu coğrafi arealda ümumişlək səciyyə daşıyır və bir sistemə-dialektizmlərə daxil olur.

Terminologiyaya daxil olan terminlərin bir qismi müəyyən mühitdə ümumişlək səciyyə daşısa da, bu mühitdən kənarda xüsusi funksiya daşıyır və terminləşir. Məsələn, müxtəlif canlıların adları (zoonimlər), bitki adları (fitonimlər), məişətlə bağlı olan bir çox anlayışlar (qohumluq sözləri, yemək adları) da ümumişlək mühitdən kənardə- müəyyən sahə

ilə bağlı mütəxəssislərin dilində xüsusi funksiya daşıyaraq terminoloji vahidə çevrilir. Məsələn, dil, boğaz, böyrək, aş, qovurma və s. tipli sözlər ümumişlək söz kimi xalq içərisində anlaşıqlı dil vahidi kimi işlənirsə, tibdə, kulinariyada onlar xüsusi funksiya daşıyır və terminləşir. Deməli, müəyyən sahələrdə (biologiya, botanika, fiziologiya, tibb, kulinariya və s.) işlənilib. terminologiyaya daxil olan vahidlər həm ümumişlək söz, həm də termin kimi işlənə bilər. Müxtəlif dillərin terminoloji sisteminin təhlili göstərir ki, bütün terminoloji sahələrdə ümumişlək sözlərin terminləşməsi ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda terminoloji vahidlər mövcuddur. Bu proses dilin ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının zənginləşmə mənbələrindən biri kimi özünü göstərən dil hadisəsidir. Bu proses dilçilikdə reterminləşmə və determinləşmə adlanır. Terminoloji sistemə daxil olan terminlərdə anlayış- mahiyyət və ya anlayış əşya əlaqəsi inkişaf istiqaməti əsasdır. Bu baxımdan bir çox hallarda terminlər adlandırdıqları, təhkim olunduqları anlayışların beynəlmiləl xarakterinə uyğun olaraq beynəlmiləl səciyyəsi ilə ümumişlək sözlərdən fərqlənir. Ona görə də bütövlükdə götürdükdə müəyyən sahə anlayışlarını ifadə edən terminologiyanın özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqları yaranır. Bu xarakterik hallar isə dilin müxtəlif - fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik səviyyələrində özünü göstərir, bu zaman ədəbi dil normalarından kənara çıxma halları da müşahidə olunur.

Milli dillərin lüğət tərkibini nəzərdən keçirsək, aydın olur ki, ümumişlək sözlər lüğət tərkibinin əsas nüvəsini təşkil edirsə, terminoloji leksika bu nüvənin ayrı-ayrı hissələridir, bu hissələrin hər biri-kimya, riyaziyyat, fizika, tibb və s. spesifik cəhətlər əsasında inkişaf edir. Təbii ki, bu zaman dilin daxili qanunauyğunluqları və normaları qorunur. Mənanın məntiqi təyini terminləşmənin zəruri əlamətidir.

Söz terminə çevrildikdə, yaxud semantik konversiya prosesində (terminologiyada) termin-anlayış münasibəti təyin edilir. Termin mütləq müəyyən sahə terminologiyasına daxil olmalı və onun definisiya əsasında təyin edilən mənası olmalıdır. Terminlə ümumişlək sözlər arasında fərqlər bir neçə istiqamətdə özünü göstərir: funksiyasına, işlənmə dairəsinə, yayılma dərəcəsinə, yazılma mənbələrinə və üsullarına görə.

Terminin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün birinci növbədə ümumi anlayış olan sözə müraciət etmək lazımdır. Çünki termin də sözdür. Söz isə dilin əsas vahididir. Söz leksik kateqoriyadır. Termin də leksik kateqoriyadır. Termin söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və müəyyən məfhumları ifadə edir. Termin də söz kimi tarixi kateqoriyadır. O, dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, formalaşır, müəyyən məna kəsb edir. Lakin terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir. Terminlər dilin başqa sözləri tərəfindən yerinə yetirilən nominativ funksiya ilə yanaşı, həm də özlərinin definitiv funksiyası ilə fərqləndiyi üçün məna və işlənmə cəhətindən dilin sözləri içərisində xüsusi yer tutur (223, s. 197).

Bunlar göstərir ki, dilin bu iki vahidi arasında bəzi ümumi cəhətlərlə yanaşı, çox ciddi fərqlər də vardır. Başlıcası isə, termin elm, texnika, incəsənət və s. sahələrdə tam şəkildə müəyyənlənmiş hər hansı bir anlayışı ifadə edir. «Terminlə anlayışın münasibəti məsələsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu, birinci növbədə obyektiv gerçəkliyin təzahür formaları ilə məntiqi mənada onların adları arasındakı münasibətidir (23, s.11).

Terminlə anlayış eyni vaxtda, bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqə şəraitində meydana gəlir. Terminlə anlayış arasında hadisə və mahiyyət, forma və məzmun əlaqəsi mövcuddur. Termin anlayışı adi söz kimi adlandırmır, anlayış terminlə

təyin olunur. Yəni terminin mənası onun təyinatıdır. Əgər təyinat məlum deyilsə, termin də məlum deyildir, yəni termin anlayışı adi söz kimi adlandırmır, anlayış ona təhkim olunur. Ona görə də ümumi qayda üzrə terminin leksik mənasından deyil, funksiyasından, məzmunundan bəhs edilir. Terminin məzmunu isə onun təyinatıdır. Bununla belə terminoloji sistemlərin qurulması üzrə işin təcrübəsi göstərir ki, terminoloji sahə müəyyən məhdudiyətlərlə bağlıdır.

Birinci məhdudiyət odur ki, elm və texnikanın terminologiyasına daxil olan terminlər müəyyən anlayışların adlarıdır, buna görə də isim formasında ifadə olunur.

İkinci məhdudiyət: Xüsusi adlar ayrılıqda termin deyildir.

Üçüncü məhdudiyət: Nomenklatur adlar terminologiyanın obyektinə daxil deyildir. Lakin ayrı-ayrı sahələrin terminologiyasının nizama salınması nomenklaturaların nizama salınması əsasında həyata keçirilməlidir. Məsələn, kimya, fizika, riyaziyyat terminologiyasında işlənən nomenklaturalar terminologiyanın arsenalına daxildir. Termin də sözdür, özü də müstəqil mənə daşıyan sözlər sırasına daxildir. Lakin terminləri ümumişlək sözlərdən fərqləndirərkən terminlərin öz spesifikasiyası dəqiqləşdirilməlidir. Çox vaxt terminin yox, onlarla ifadə edilən obyektlərin spesifikasiyası nəzərə alınır.

V.Adilov yazır: “Terminlərlə ümumişlək sözlər arasında fərqlər bir neçə istiqamətdə araşdırıla bilər: işlənmə dairəsinə görə, semantik cəhətə görə, funksional cəhətə görə, yayılma dərəcəsinə görə və s.”(7,s.10).

Terminləri ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər aşağıdakılardır:

Terminlərin spesifik xüsusiyyətləri ümumişlək sözlərlə müqayisədə aydın görünür: Dildə daha çox işlədilən, mənası

hamı tərəfindən başa düşülən və dilin əsasını təşkil edən leksik vahidlərə ümumişlək sözlər deyilir. Termin isə elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları əhatə edir. Terminlər elmi-texniki anlayışları ifadə etdiyinə görə ədəbi dilin funksional üslubları içərisində elmi üslubda daha çox işlənir.

Terminlər vaistəsi ilə elmi məlumat dəqiq və yığcam şəkildə oxucuya çatdırılır. Ümumişlək sözlər isə ədəbi dilin bütün funksional üslublarında işlədilir.

Terminlər elm və texnikanın müxtəlif sahələrində işlənən məhfuqları, anlayışları ifadə etdiyinə görə həmin anlayışların mənalı ixtisasçılar tərəfindən başa düşülür. Ümumişlək sözlər isə əksəriyyət üçün aydın olan leksik vahidlərdir.

Terminlər birmənalılığa(monosemiyaya)daha çox meyil edir. Belə ki, hər hansı bir elm sahəsində işlənən terminlərin əsasən, möhkəm müəyyən edilmiş bir mənası olur. Məsələn, üçbucaq, funksiya, atom, ədəd, cərəyan şiddəti, bucaq, sürət, romb, kvadrat, düstur, teorem, maqnit, maye, qaz kimi terminləri tələffüz etdiyimiz zaman bunlardan hər biri hətta kontekstdən asılı olmayaraq bir məna daşıyır.

Lakin ümumişlək sözlərin mənasını daha çox aydınlaşdıran kontekstdir (söz mühitidir).

R.A.Budaqov yazır: “Kontekst sözün mənasını nəinki bir cümlə daxilində təyin edir bu, yalnız ən sadə təsadüfdür, həm də bəzən bir söz birləşməsinin konteksti o biri söz birləşməsinin və ya hətta başqa söz birləşmələrinin, cümlələrin, mürəkkəb cümlələrin və hətta bütöv fəsilələrin mənasına təsir edərək, onların ümumi və xüsusi mənalərini müəyyənləşdirir və ya dəqiqləşdirir” (16, s.13).

Terminologiyada isə kontekst vacib deyildir. Hər hansı bir termin daxil olduğu sahədə hansı mənada işlənirsə, kontekstdən kənar da həmin mənada işlənir. Məsələn, “vak-

kum-havası çıxarılmış fəzadır” mənasında işlənir. Bu termin istər kontekst daxilində, istərsə də kontekstdən kənarında ancaq bir məna bildirir. Eləcə də linza dedikdə, “şəffaf, iki tərəfdən sferik və ya başqa səthlərlə hüdudlanmış cismlər”; molekul dedikdə, “məhdud sayda müxtəlif kimyəvi elementlərin atomlarının kombinasiyalarla qruplaşaraq əmələ gətirdiyi hissəciyi”; kvadrat dedikdə, “qarşı tərəfləri bir-birinə bərabər olan düzbucaqlı həndəsi cism”; rezonans dedikdə, “məcbureddici qüvvənin dəyişmə tezliyi cismin məxsusi rəqs tezliyinə bərabər olduqda, cismin məcburi rəqslərinin ən böyük amplituda malik olması hadisəsini” nəzərdə tuturuq.

Göründüyü kimi, təkmənalılıq dil işarəsinin müəyyən anlayışlar sistemində bir anlayışın tam ifadə edilməsidir.

Lakin bəzən bir termin elm və texnikanın bir neçə sahəsində işlənə bilər. Məsələn, “semantik metod” həm riyaziyyatda, həm dilçilikdə; “maddələr mübadiləsi” həm riyaziyyatda, həm də biologiyada; “qarşılıqlı təsir” həm riyaziyyatda, həm fizikada işlənir. Bunlar ilk baxışda çoxmənalılıq kimi görünür, lakin daxil olduğu sahədə bir mənada işlənir. Belə ki, hər bir terminin mənası bütövlükdə anlayışlar sistemi ilə müəyyən bir elm sahəsinin terminologiyası ilə təyin edilir. Məsələn, “diferensiasiya” termini riyaziyyatda tamın müxtəlif hissə, forma, təbəqə və dərəcələrə ayrılması; biologiyada təkamül prosesində vahid orqanizm qrupunun həmin orqanizmlərin təkamülü üçün xarakterik istiqamətlərdən birinə uyğun olan iki və ya bir neçə istiqamətdə parçalanması; iqtisadiyyatda sosial bütövün, yaxud onun hissəsinin qarşılıqlı əlaqədə olan ünsürlərinə ayrılması; dilçilikdə qohum dillərin inkişafını səciyyələndirən əsas proseslərdən biri; kimyada maqmadan müxtəlif kimyəvi tərkibli süxurları və ya müxtəlif miqdar nisbətində olan eyni minerallardan ibarət süxurları yaradan fiziki-kimyəvi proseslərin məcmusu

/ASE, III c, 1979, səh. 481/ mənasında işlənir. Bu mənalar-dakı ortaq cəhətlərin neytrallaşa biləcəyi kontekst təsəvvür etmək çətinidir. Ona görə də birmənəlilik terminologiyada kontekstə deyil, aid olduğu sahə ilə bağlıdır. Ümumişlək sözlərdə isə çoxmənalılıq adı haldır, burada müxtəlif mənalar bir-birinə mane olmur, yəni ünsiyyət prosesində heç bir çətinlik, anlaşılmazlıq yaratmır. Çünki ümumi mətn, şərait hər dəfə sözün hansı mənada işləndiyini aydınlaşdırmaqda mühüm rol oynayır.

Bütün bunları elmi terminlər haqqında söyləmək mümkün deyildir. Lakin istisnalar nəzərə alınmalıdır.

Bunlara baxmayaraq, terminlərdəki təkmənalılıq xüsusiyyətini birtərəfli başa düşmək olmaz. Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, bəzən termin də müxtəlif mənalarda işlənir. Bunu inkar etmək olmaz. Q.O.Vinokurun dediyi kimi, “xüsusi elmi-texniki terminlər də bəzən çoxmənalılıqdan xilas ola bilmir” (158, s.4).

Nəticə etibarlı ilə qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin mütləq ödəməli olduğu tələb onların elm və texnikanın müəyyən sahəsində, yaxud qohum sahələrində birmənəli olmasıdır. Lakin burada mütləq təkmənalılıqdan deyil, təkmənalılıq meylindən danışmaq daha düzgündür.

Terminlər üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də onların dəqiqliyidir. Terminlər elm və texnikanın anlayışlar sisteminin nominantlarıdır. Ona görə də bu terminlərdə anlayışın əsas əlamətləri əks olunmalıdır.

Elm və texnika sahəsində özünün dil işarələri sistemində malik xüsusi sahələr çox olduğundan, bu və ya digər obyektə başqa obyektlərdən fərqləndirən əlamətlərin düzgün seçilməsi zəruriyyəti qarşıya çıxır. Bu və ya digər anlayışın tam dəqiqliklə ifadə edilməsi, adlandırılması terminologiyada həmin anlayışı bütün başqa anlayışlardan ayırmağa imkan verir.

M.Ş.Qasimov terminlərin dəqiqləşdirmə, ayırma xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının vacibliyini qeyd edərək yazır: “Təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dəqiq öyrənilməsi onların adlarını da dəqiq müəyyənləşdirməyi tələb edir. Odur ki, termin bu və ya digər məfhumu sadəcə qeydə almayıb, həm də dəqiqləşdirir və əlaqədar yaxın məfhumlardan ayırır (68, s. 24)”.

Terminologiyada bəzən bir məfhum müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Məsələn, fizikada - dielektrikin polyarlaşma qabiliyyətini xarakterizə edən makroskopik parametr həm “dielektrik sabiti”, həm də “dielektrik nüfuzluğu” (ASE, III c, 1979, 324), həyəcanlanmanın yayılma prosesi, həm “dalğa”, həm “dalğa səthi”, həm də “dalğa cəbhəsi” (ASE, III c, 1979, s.319) terminləri ilə; riyaziyyatda – “bir neçə ədədin cəminin hər hansı bir ədədlə hasilə hər bir toplananın bu ədədə vurulmasından alınan hasilənin cəminə bərabərdir” qanunu həm “distributivlik”, həm də “paylanma qanunu” termini (282, 34) ilə ; bir neçə eyni vuruğun hasilə: (a.n) həm “qüvvətə yüksəltmə”, həm də “qüvvət” termini (ASE, III c, 1979, səh.292) ilə ifadə edilir.

Terminologiya sahəsində müşahidə olunan bu proses (paralellik) terminologiya üçün zərərliyə. D.S.Lotte terminlərdə sinonimliyi xüsusi qeyd edərək göstərir ki, bu tələbin həyata keçirilməsi daimi neologizasiya şəraitində terminosistemlərin formalaşmasının təbii prosesinə heç bir maneçilik göstərmir (219, 23). Əlbəttə, bu fikirlə o halda razılaşmaq mümkündür ki, bu və ya digər terminin köhnəlməsi, onun yenisi ilə əvəz olunması prosesi müəyyən terminoloji lüğətlərdə öz əksini tez tapsın. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, terminoloji leksika ədəbi dilin leksikasına nisbətən sabitdir.

Təcrübə göstərir ki, terminologiyada eyni yeni anlayış müxtəlif alimlər tərəfindən bir nominatla ifadə edilmir. Burada yeni anlayışa münasibət, onun şərhı, ayrı-ayrı adamlar tərəfindən qiymətləndirmə özünü göstərir. Eyni zamanda yeni elmi anlayışa verilən bir neçə adın hər birinin nə dərəcədə düzgünlüyünü qiymətləndirmək kriteriyasının özü qeyri-müəyyəndir. Bununla yanaşı eyni anlayışı ifadə edən terminlərdən daha dəqiqinin seçilməsi prosesi uzunmüddətlidir və bu vaxt ərzində həmin anlayışın yeni termin variantı da yaradıla bilər. Deməli, terminoloji sistemdə terminlərin anlayışı daha dəqiq ifadə etməməsinin səbəbi, dəqiqliyin pozulması bəzən müəllifin bu və ya digər termindən xəbəri olmadan yenisini işlətməsindən, bəzən də ana dilinin imkanlarını nəzərə almaqdan irəli gəlir. Məsələn, klassik elektrodinamikada təcillə hərəkət edən yüklü zərrəciklərin /və ya dəyişən cərəyanın/ elektromaqnit dalğalar yaratması şüalanma adlanır. /ASE, VIII c, səh.57/. Lakin bununla yanaşı fiziki terminologiyada «radiasiya» termini də işlənir. Birinci termin anlayışı daha dəqiq ifadə edir. Bəzən dilimizin daxili imkanları əsasında yaranan termin, termin-söz birləşmələrində də paralellik müşahidə olunur. Məsələn, dalğa cəbhəsi, dalğa uzunluğu, dalğa səthi; riyazi gözləmə, orta qiymət; reaktiv qüvvə, reaktiv dartı; başlanğıc meridian, sıfır meridianı; atmosfer təzyiqi, hava təzyiqi. Ədəbi dildə müəyyən bir fikrin yerinə görə müxtəlif sözlərlə verilməsi mümkündür. Terminologiyada isə hər bir anlayış yalnız bir terminlə ifadə olunmalıdır. Eyni zamanda hər bir termin aid olduğu elm, texnika sahəsində yalnız bir anlayışın ifadəsinə xidmət etməlidir. Belə olmazsa, ayrı-ayrı bilik sahələrinin öyrənilməsi, elm və texnikanın nailiyyətlərinin kütlələrə çatdırılması prosesində anlaşılmazlıq yarana bilər. Elmi-texniki termin dəqiq olmaqla bərabər, həm də müstəqil şəkildə tətbiq edilmək, yəni düzəlt-

mə və mürəkkəb terminlərdə tərkib hissəsi kimi işlənmək üçün əlverişli olmalıdır. Hər bir terminin ayrı-ayrı hissələrinin mənası bütövlükdə terminin mənası ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir.

Ayrı-ayrı terminlərin mənasının bütövlükdə onların məzmununa uyğun gəlməməsi bu və ya digər obyektə başqalarından fərqləndirən əlamətlərə, cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilməməsindən irəli gəlir.

Terminlər üslubi cəhətdən neytraldır. Yəni terminlər elm sahələrində hansı mənada işlənirsə, işlənsin, bədii əsərlərdə də elə həmin mənada işlənir. Məsələn, “maqnit sahəsi” termin birləşməsi istər bədii əsərdə, istərsə də elmi əsərdə bir mənada “müəyyən qaydada istiqamətlənmiş elektrik cərəyanına təsir edən mexaniki qüvvə ilə xarakterizə olunan sahə” mənasında işlənir. Eləcə də funksiya, kvadrat, üçbucaq, maye, ion, neytron və s. terminlər hansı sahədə olursa olsun, bir mənada - anlayışın adı mənasında işlənir.

Terminoloji leksika öz-özlüyündə qurudur. Buna görə də terminlər işləndiyi mətndən, əhatə edildiyi sözlərdən və sairədən asılı olmayaraq hər yerdə eyni mənada işlənir.

Lakin bəzi tədqiqatçılar R.Q.Piatrovskinin ardınca gələrək terminlərdə üslubi cəhətlər axtarmışlar. R.Q.Piatrovski yazırdı ki, həm elmi, həm də professional terminin tam üslubi neytrallığından danışmaq olmaz. Termin özünəməxsus təbii ifadəliliyi itirərək yeni keyfiyyət “texniki halə”, “adət etdiyi” xüsusi kontekstə məxsus mənə çalarlığı kəsb edir. Piatrovskinin bu fikri heç də düzgün deyildir. Əgər söhbət, həqiqətən müəyyən terminoloji sistemdən gedirsə, o, üslubi cəhətdən neytraldır. (Məsələn, atom hər yerdə özündə kimyəvi elementin bütün kimyəvi və əksər fiziki xassələrini saxlayan ən kiçik maddə hissəsi; atmosfer - Yer kürəsini əhatə edən hava qatı mənasını saxlayır). Odur ki, unifikasiya

zamanı termini bir termin kimi başa düşmək üçün onun neytral olduğu terminoloji sahə ilə neytrallığını itirdiyi qeyri-terminoloji sahəni dəqiq surətdə fərqləndirmək lazımdır.

Termin müəyyən bir sahə ilə bağlı olan anlayışı ifadə etməklə bərabər, təkcə bir mənə daşıyır; başqa mənada işləndikdə isə müəyyən sahənin termini olmaq hüququnu itirir. Belə vəziyyətdə həmin termin söz və ya başqa sahənin termini olur, ya da adi ümumişlək sözə çevrilə bilər. Burada isə terminin haradan alınması, hansı kökdən olması məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbi dildəki ümumi sözlər emosionallıq, ekspresivlik, modallıq və s. xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, terminlər ayrı-ayrı məfhumları ifadə edirsə, adi söz birləşmələri məfhumları ifadə etməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda onlara olan münasibəti də bildirir. Məsələn, “Sizin gəlincik bütün işləri bir-birinə qarışdırıb” cümləsində danışan şəxsin mənfi münasibəti aydın şəkildə ifadə edilir. Lakin “iki dəfə ionlaşmış, yəni elektronlarını itirmiş helium atomu nüvələri alfa hissəciklər” adlanır cümləsində əzizləmə, kiçiltmə mənasını bildirən -cıq şəkilçisinin olmasına baxmayaraq, burada heç bir münasibət, emosionallıq ifadə edilmir. Deməli, adi söz birləşmələrində obrazlılıq əsas yer tutur.

Adi söz birləşmələrinin mənası danışmaq prosesində formalaşır və dəyişir. Bu prosesdə sözün daxil olduğu müxtəlif kontekstlər həlledici rol oynayır. Kontekstlər sözlərin mənasını yaxınlaşdırır və uzaqlaşdırır. Terminlərdə isə vəziyyət belə deyildir. Terminlərin daxili məzmunu yalnız bu və ya digər elm sahəsində anlayışların yenidən qruplaşdırılması ilə, elmin özünün inkişafı ilə əlaqədar dəyişir.

Terminlərə məxsus spesifik cəhət isə, hər şeydən əvvəl, onların elmi dilin vahidləri olması ilə əlaqədardır. Elmi məfhumların dəqiq ifadəçiləri olan terminlər elmi üslubda iş-

lənməklə onu tipikləşdirir. Elmi üslubda sözlərin həqiqi mənadada işlədilməsi bir zəruriyyət təşkil edir. Bu isə elmi üslubun vəzifəsi ilə bağlıdır. Elmi üslub təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında dürüst və dəqiq məlumat verərək, onların mahiyyətini izah etmək, qanunauyğunluqlarını sübuta yetirmək üçün istifadə olunan üslubdur. Bu üslubda isə emosional çalarlıq deyil, sözün məzmun çalarlığı əsas yer tutur. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, elmi izahın məqsədi oxucunun əqlinə, zəkasına təsir göstərməkdir. Elmi üslub emosional hissi qavrama üçün deyil, məntiqi qavrama üçün nəzərdə tutulur. Deməli, elmi dildə terminlər məcazi mənada deyil, həqiqi mənada işlənməsi tələb olunur. Çünki elmi üslubdan təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında dürüst və dəqiq məlumat vermək, onların mahiyyətini izah etmək, qanunauyğunluqlarını sübuta yetirmək üçün istifadə olunur. Ona görə də elmi üslubda terminlər tək və dəqiq mənada işlədilməlidir.

Bununla belə emosionallıq və ekspressivlikdə də terminologiyada müstəsna hallar ola bilər. Bəzən bir-birinə zidd siyasi xətt arasında mübarizə gedən zaman iki antoqonist istiqamətin nümayəndələrinin polemikasında obrazlı, emosional ifadələr işlənir. Məsələn, “Deyirlər ki, üçbucaq ən mükəmməl, ən möhkəm fiqurdur. Yəqin ki, siyasət də üç dayağa söykənəndə möhkəm olur və bu baxımdan siyasətin «möhkəmlik əmsalı» haqqında qənaət əldə etmək üçün onun üç dayağını üç təpə nöqtəsini nəzərdən keçirmək gərəkdir. Bu dayaq-lardan biri iqtidardırsa, o biri ikisi müxalifət və ictimaiyyətdir” (“Azərbaycan” qəzeti, 22 yanvar 1995).

Polemika zamanı eyni bir termin müxtəlif əqidəli, müxtəlif ideoloji cəbhələri təmsil edən adamlar tərəfindən emosional cəhətdən xüsusi şəkllə salınaraq işlədilir. Belə müstəsnaqlıq terminoloji sistemlərin tərkibinin müxtəlifliyin-

dən irəli gəlir. Dəqiq elmlər terminologiyasında emosional-
lıq və ekspressivlik halları, ictimai-siyasi elmlərin terminolo-
giyasından azdır. Lakin əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, burada
da emosionallıq terminlərin daimi xassəsi ola bilməz. Çünki
elmdə terminlərin məzmun çalarlığı əsas götürülür. Terminin
spesifik cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir: Beləliklə, terminlərin
aşağıdakı spesifik xüsusiyyətləri var:

“1) terminlər elmi-texniki anlayışları ifadə edir, müəyyən
sahəyə aid olur; 2) terminlər elmi dilin vahidi kimi elmi
anlayışın işarəsidir; 3) termin nominativ və definitiv funksiya
daşıyır; 4) terminin işləndiyi sahədə konkret definisiyası olur
və bu definisiya anlayışın ifadə etdiyi məna əsasında yaranır; 5)
terminin mənası kontekstdən asılı deyildir; 6) terminlər dəqiq-
dir: emosionallığa və ekspresivliyə malik deyildir; 7) terminlər
təkmənəlliyə daha çox meyil edir; 8) terminlər üslubi cəhətdən
neytraldır; 9) terminlər elmi üslubun vahidləridir” (107,38).

Unifikasiya prosesində məzmun səviyyəsinin nəzərə
alınması terminoloji mənanın termində ifadə olunmasına da
diqqət verilir. Yəni unifikasiya məzmun, məntiqi və linq-
vistik səviyyələrdə aparılır. Məzmun səviyyəsi termin – an-
layış uyğunluğunu təmin etmək məqsədi daşıyır. Termin an-
layışın mahiyyətini ifadə etməlidir. Əlbəttə, termin anlayışı
adlandıran söz və ya söz birləşməsidir. Bu cəhət onun məz-
mun planından uyğunluğunu əsasən təmin edir. Termin üçün
motivləşmə zəruri deyildir. Motivləşmə dolayı səciyyə da-
şıya da bilər. Məsələn, Rentgen, Vatt, Amper, Coul və s.
terminlərin hər biri şəxs adıdır. Qeyd edilən fizika terminləri
mütəxəssis olmayan üçün onomastik vahid, antroponim, sa-
dəcə şəxs adıdır. Bununla yanaşı bu adlardan onomasion ter-
minlər yaranmışdır. Məsələn:

Rentgen (*R*) – sistemdən kənar udulma dozasının va-
hidi. Bu vahid rentgen və γ -şüaların ionlaşdırıcı qabiliyyətini

xarakterizə edir. 0°C temperaturda və 760 mm c.s. təzyiqində götürülmüş 1 sm^3 quru havada müsbət və mənfi $3 \cdot 10^{-10}$ Kl yük yarada bilən şüalanmanın dozası $I R$ -ə bərabərdir.

Amper (A) – cərəyan şiddəti vahidi. BS-də əsas vahiddir və cərəyanlı naqillərin maqnit qarşılıqlı təsirinə görə təyin edilir. Aralarındakı məsafə 1 m olan iki paralel, sonsuz uzun naqildən eyni şiddətdə cərəyan keçərkən onların 1 m uzunluq hissəsinə vakuumba $2 \cdot 10^{-7} N$ qüvvə ilə təsir edən cərəyan şiddətinə 1 amper deyilir.

Vatt (Wt) – BS-də güc vahididir. 1 saniyədə $I C$ iş görülməsini ifadə edir.

Coul (C) – BS-də iş, enerji, istilik miqdarı vahidi olaraq $I N$ qüvvəsinin yerdəyişmə istiqamətində $I m$ yolda gördüyü işə deyilir.

Şəxs adları əsasında formalaşmış bu terminlərdə motivləşmə dolayısı ilə özünü göstərir. Anlayışın adı onu kəşf etmiş, təyin etmiş, elmə gətirmiş şəxsin şərəfinə verilmişdir. Unifikasiya prosesində belə istisnalar nəzərə alınmalıdır.

Terminologiyanın standartlaşdırılmasının mərhələlərindən biri olan unifikasiya prosesində terminin tərfi nəzərə alınır. Eyni hadisə terminologiyanın nizama salınmasında da diqqət mərkəzinə çəkilir.

Unifikasiyanın məntiqi səviyyəsi termin-anlayış uyğunluğunu həll etməyi, anlayışın dəqiq və birmənalı təyininini, anlayışın müəyyən sistemin elementi olmasını və s. nəzərdə tutur. Bu məsələlərin əsas qismi terminologiyanın nizama salınması prosesində təkrar nəzərdən keçirilir.

Unifikasiya və nizamasalma məsələlərinin qarşılıqlı əlaqədə olması, onların ardıcıl bir-birini əvəz etməsinə imkan yaradır. Həm unifikasiyanın, həm də nizama salmanın linqvistik məsələləri bir sıra cəhətlərə görə bir-biri ilə üst-üstə düşür.

Məlumdur ki, terminlər üçün zəruri hesab edilən tələblərdən biri təkmənalılıqla yanaşı, onun vahidliyidir. Terminə vahidlik onun anlayış cəhətdən mənimsənilməsinin əsasını təşkil edən xüsusi bir normadır. Terminoloji vahidliyin pozulması isə normadan kənar hal kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki hər hansı bir anlayış üçün iki və daha artıq termin işlədikdə terminoloji vahidlik pozulur və anlayışın mənimsənilməsində ciddi bir maneə yaranır. Terminoloji sistemdə ən sabit terminlər variant və ya dubleti olmayan vahidlərdir. Məsələn, bu günkü Azərbaycan dili terminologiyasında qrammatika, fonetika, leksika, sintaksis, riyaziyyat, ədəbiyyat, astronomiya, kosmos və s. kimi çoxlu terminlər vahid şəkildə işlənir. Ona görə də onların anlayış cəhətdən mənimsənilməsində ciddi bir maneə yoxdur. Lakin terminoloji sistemi heç vaxt dubletsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Terminoloji sistemdə normadan kənara çıxma hesab edilən belə halların özünəməxsus səbəbləri vardır.

Terminlərin işlədilməsində vahidlik prinsipi elmi yaradıcılıq metodologiyasında aparıcı yerlərdən birini təşkil edir. Hər hansı elm sahəsində vahid terminologiyadan istifadə həm o sahənin özünəməxsus qəliblərinin, standartlarının yaranmasına, həm də mətni informasiyanın intensiv çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Lakin bəzi hallarda müəyyən elm sahələrində, o cümlədən dilçiliyin özünün bu və ya digər sahələrində elmi terminologiyadan istifadə edilməsində vahid prinsiplərə riayət olunmur. Xüsusən, terminlərin, eyni dildə bir neçə variantının mövcudluğu elmi dilə ağırlıq gətirir. Məsələn, lüğətşünaslıq-leksikoqrafiya- lüğətçilik, linqvistika – dilçilik, amorf dillər- kök dillər, konstruksiya –tərkib, semasiologiya - semiotika, sindezis-polisindeton və s. Terminoloji sistemdə terminlərə verilən vahidlik prinsipinə görə bu şəkildəki çoxvariantlılıq yolverilməzdir. Çoxvariantlılıq, qo-

hum olan və ya olmayan dillərin daxili quruluşuna aid yazılmış əsərlərin mənaca daha aydın anlaşılmasına da əks təsir göstərir. Ona görə də məsələn, dilçilikdə, ümumi kateqoriyaların mövcudluğunu nəzərə alaraq, birvariantlı terminlərin işlədilməsinə daha çox üstünlük verilməsi xüsusi ilə əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, Azərbaycan dilində yeni izahlı dilçilik terminləri lüğətinin hazırlanması çoxdan vaxtı çatmış məsələlərdən biri kimi nəzərə alınmalıdır.

A.A.Reformatski unifikasiyadan bəhs edərkən terminlərin yaradılması məsələsini ön plana çəkmiş və unifikasiyanın iki formasını - xarici dillər hesabına və dilin öz imkanları hesabına olan formalarını qeyd etmişdir. O qeyd edir ki, terminlərin xarici unifikasiyası onların normalarına uyğun, daha uğurlu paralel istifadə olunanların içindən anlayışın məzmununa cavab verən terminlər seçilir (248,67). Əslində bu, terminlərin alınması və dilin daxili imkanları hesabına yaradılması məsələlərini əhatə edir. Unifikasiya prosesində terminin bütün variantları nəzərdən keçirilir. Şübhəsiz ki, bütün terminoloji sahələrdə bir çox terminlərin həm alınma, həm də dilin öz imkanları hesabına yaranmış formaları olur. Alınmaların unifikasiya və nizama salınma prosesində bu variantlılığın tam və ya qismən aradın qaldırılması həll olunur. Bu halda terminin iki variantının saxlanması bəzən mümkündür.

Məsələn, Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasında abreviatura - ixtisar; abreviasiya - ixtisaretmə; absorpsiya - saitın düşməsi; adaptasiya – uyğunlaşma, aditiv – yönlük hal, akkuzativ – təsirlik hal; hərf – qrafem; arxaizm – köhnəlmiş söz və s. dublet terminlər vardır. Dubletlik bu halda terminin alınma və dilin öz sözləri əsasında yaranması ilə bağlıdır. Doğrudur, bu cür terminlər arasında dilin öz sözü kimi çıxış edən variantın alınma söz olması da özünü

göstərir. Lakin bu alınma dilin ümumişlək leksik qatına aid alınma olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli dilə məxsus termin yaradıcılığı meyli əsasında yaradılan müəyyən qrup vahidlər əvəzolunan sözə anlayış cəhətdən tam uyğun olduqda, habelə, struktura görə ümumdil normalarından kənara çıxmadıqda tezliklə mənimsənilir. Lakin semantik və struktur normalar pozulduğu halda əvəzolunma məqsədi ilə yaradılan terminlər mənimsənilmir, varianta, paralelə və ya dubletə çevrilir. Məsələn, Azərbaycan dilində “mürəbbe” terminini əvəz edən “dördlük”, “müxəmməs” terminini əvəz edən “beşlik”, “müsəddəs” terminini əvəz edən “altılıq” və s. kimi terminlər struktur və semantik normalara uyğun gəldiyinə görə mənimsənilmişdir. Ona görə də artıq əvvəlki əvəz olunan terminlər yeniləri ilə əvəzlənmişdir. Əvəz etmə ilə yaradılan müəyyən terminlər struktur və semantik cəhətdən əvəzolunan sözü tam əhatə etmir. Ona görə də bunların terminoloji norma qazana bilməsi prosesi bir qədər ləngiyir və dildə mənimsənilməsi çətinləşir. Məsələn, toplu (almanax), dərgi (jurnal), ilnamə (səlnamə) və s. kimi vahidlər bu qəbildəndir. Bəzi əvəzətmələrdə isə informasiya yükü əvəzolunan sözlərə nisbətən az olduğuna görə onlar dildə tamamilə mənimsənilə bilmir. Ədəbi dildə əvəzətmələr vahid şəkildə işlədilsə də ümumi danışiq dilində onların əvəzolunan qarşılıqlarına təsadüf edilir. Belə ki, informasiya yükünə görə ədəbi dil və danışiq dili arasındakı tarazlığın pozulması nəticəsində variantlıq əmələ gəlir. Hərçənd ədəbi dil norması kimi əvəzətmələrə üstünlük verilir, lakin əvəzolunmalar da öz növbəsində, danışiq dili normasına çevrilir. Bu xüsusiyyəti sürücü (şofer), əyləc (tormoz), soyuducu (xolodilnik), dondurma (marojnoe), çimərlik (plyaj), nəfəslük (fortoçka) və s. kimi nümunələrdə görmək mümkündür. Dildə para-

lellik və dubletlilik, xüsusən ərəb-fars mənşəli sözlərdə, eləcə də rus-Avropa dillərindən daxil olan terminlərin informasiya mübarizəsi nəticəsində yaranır.

Məlumdur ki, 1930-1940-cı illərdə ədəbi dildə ərəb və fars mənşəli sözlərin süni şəkildə sıxışdırılması meyli baş vermişdir. Bu cür sıxışdırılma meyli heç bir normaya sığmadığı üçün sonralar onun effektiv nəticəsi də olmamışdır. Belə ki, süni şəkildə əvəz edilən sözlərin yerinə yenidən ümumxalq dilində mənimsənilmiş vahidlər işlənməyə başlamışdır. Həmin dövrdə dilə süni şəkildə daxil edilən terminlərdən kandidat (namizəd), territoriya (ərazi), deleqat (nümayəndə), present (faiz), dokument (sənəd), teoriya (nəzəriyyə), kultura (mədəniyyət) və s. göstərmək olar.

Müasir dövrdə, xüsusən, mətbuat dilində ərəb-fars mənşəli terminlərlə yanaşı onların rus-Avropa dillərinə məxsus paralellərinə də təsadüf edilir. Məsələn: ünvan (adres), islahat (reforma), təcrübə (praktika), mücərrəd (abstrakt), təhlil (analiz) və s. kimi vahidlər bu qəbildəndir. Şübhəsiz burada informasiya üstünlüyü paralelliyə son qoyulması kimi ən başlıca norma hesab edilməsidir. Məhz həmin normaya görə dilimizdəki “apteka” termini əczaxana, “ideologiya” termini məfkurə, “amnistiya” termini əfv, “respublika” termini “cümhuriyyət” kimi paralellərlə işlənmişdir. İnformasiya üstünlüyü terminoloji sistemdə vahidlik yaradılması üçün müasir dilimizin ən mühüm norma amillərindən biri kimi səciyyəvidir.

Terminlərin unifikasiyası mühüm əhəmiyyət daşıyır. Avropa ölkələri ilə əlaqələr, türk xalqları ilə yaxınlaşma eyni anlayışı ifadə edən sözlərin bir neçə dildən alınaraq termin kimi işlənməsi Azərbaycan dili materiallarında müşahidə olunan hadisələrdən biridir.

Bəzi tədqiqatçılar unifikasiya üçün yalnız lüğət materialına istinad edilməsini düzgün sayırlar. Onların fikrinə görə unifikasiya zamanı elmi mətnlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dilə daxil olan terminlərin dilin daxili qanunlarına uyğunlaşdırılması və tabe edilməsi dilçiliyin qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, terminlər keçdiyi dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, bəzən də olduğu kimi saxlanılır. Bu proses daha çox alınmanın xarakterindən asılıdır. Terminlərin dildə mənimsənilməsi prosesi, unifikasiya və standartlaşdırması sahə terminologiyalarının zənginləşməsində real tətbiqini tapır. Nizamasalmada aşağıdakı işlərin görülməsi zəruridir:

- 1) sahəni əhatə edən elmi ədəbiyyatların öyrənilməsi;
- 2) anlayışların seçilməsi;
- 3) anlayışların toplanması və qruplaşdırılması;
- 4) anlayışların təriflərinin təyini;
- 6) terminlərin sistemləşdirilməsi;

Terminlərin nizama salınmasından sonrakı mərhələ onların unifikasiyasıdır. Dilçilik ədəbiyyatında unifikasiyanın nizama salınmadan əvvəl, yoxsa sonra olduğu mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Xüsusən, bir sıra müəlliflər unifikasiyanı nizamasalmadan əvvəl yerinə yetirildiyini qeyd edirlər .

Unifikasiyada anlayışı ifadə edən termin dubletliliyi, yəni bir anlayışın bir neçə terminlə ifadə olunması müəyyənəndir. Terminlərin, xüsusən, eyni dildə bir neçə variantının mövcudluğu elmi dilə ağırlıq gətirir. Məsələn, lüğətşünaslıq-leksikoqrafiya- lüğətçilik, linqvistika – dilçilik, amorf dillər- kök dillər, konstruksiya –tərkib, semasiologiya -semiotika, sindezis-polisindeton və s. Terminoloji sistemdə terminlərə verilən vahidlik prinsipinə görə bu şəkildəki çoxvariantlılıq yolverilməzdir. Çoxvariantlılıq, qohum olan və

ya olmayan dillərin daxili quruluşuna aid yazılmış əsərlərin mənaca daha aydın anlaşılmasına da əks təsir göstərir. Ona görə də dilçilikdə, ümumi kateqoriyaların mövcudluğunu nəzərə alaraq, birvariantlı terminlərin işlədilməsinə daha çox üstünlük verilməsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, Azərbaycan dilində yeni izahlı terminoloji lüğətlərin hazırlanması çoxdan vaxtı çatmış məsələlərdən biri kimi nəzərə alınır. Bu zaman anlayışı ifadə edən termin anlayışın definisiyası əsasında yoxlanılır. Anlayışı ifadə edən termin bəzəndə, dəqiqdirsə termin kimi sistemə daxil edilir. Onu da qeyd etmək ki, anlayışı ifadə edən termin olmadıqda unifikasiya aparmaq qeyri-mümkündür. Çünki unifikasiya prosesi terminin mövcudluğunu tələb edir.

Avropa ölkələri ilə əlaqələr, türk xalqları ilə yaxınlaşma eyni anlayışı ifadə edən sözlərin bir neçə dildən alınaraq termin kimi işlənməsi Azərbaycan dili materiallarında müşahidə olunan hadisələrdən biridir.

Hazırda Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirak etməsi, müstəqil siyasətin aparılması, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı terminlərin, eləcə də elmi və rəsmi üslublarda terminlərdən istifadə məsələləri, qeyd edilmiş sahələrə aid terminlərin inventarlaşdırılması, unifikasiyası, nizama salınması və standartlaşdırılması məsələlərinin həllini aktuallaşdırmışdır.

Terminlərin unifikasiyası və nizama salınması prosesində belə paralellik aradan qaldırılmaz. Terminlərin standartlaşdırılması zamanı isə standart kimi bir termin qəbul edilir. Həmin terminin paralel variantı isə qeyri-standart termin kimi qeydə alınır. Normativ sənədlərdə terminin standart variantının istifadə edilməsi zəruri tələbdir. Qeyri-standart termin isə məqalə və monoqrafiyalarda, dissertasiyalarda istifadə oluna bilər. Paralel terminlərin və ya termin dub-

letlərin işlənməsi səbəbləri üslubla bağlıdır. Bir sıra hallarda müəllif tavnologiyayı aradan qaldırmaq üçün terminin variantlarından, onun substitutlarından istifadə edir. Müxtəlif terminlərin eyni mənada işlədilməsi də üslubi səciyyə daşıyır. Məsələn, diskussiya, mübahisə, disput, debat, müzakirə; rayon, bölgə, ərazi; arqument, dəlil, sübut, fakt; inkişaf, tərəqqi, proqress və s.

Əvvəlcə hansı unifikasiya növünün aparılması müəyyənənləşdirilir. Əgər dillərəarası unifikasiya nəzərdə tutulursa, onda hansı dillərin əhatə olunması məsələsi həll edilir. Təyin edilmiş dillərin hər birinin müvafiq sahəyə aid terminləri seçilir. Belə bir ardıcılıq vahid terminoloji fondun yaradılmasını tələb edir. Adətən, vahid terminoloji fondun yaradılması üçün müvafiq lüğətlərdən istifadə olunur. Bəzi tədqiqatçılar unifikasiya üçün yalnız lüğət materialına istinad edilməsini düzgün saymırlar. Onların fikrinə görə unifikasiya zamanı elmi mətnlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda dilimizdə ingilis dili və onun vasitəsilə keçən terminlər üstünlük təşkil edir. Məsələn, ingiliscə dublikate sözü rus dilinə dublikat şəklində keçmişdir. Dublikat termini ilə yanaşı, ikinci nüsxə termini də paralellik təşkil edir. Bu terminlərdən milli dilə məxsus “ikinci nüsxə” termini daha işləkdir. Konsensus termini ingilis dilindən alınaraq (ingiliscə consensus) yekdillik sözü ilə paralel işlənir. Hüquq termini olan embarqo sözü qadağa termini ilə yanaşı işlənir. Bu paralellər elmi dili ağırlaşdırır. Terminlər yalnız ehtiyacla əlaqədar, yəni Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında nəzərdə tutulan anlayışları dəqiq ifadə edən, yaddaqalan konkret terminlər yaratma mümkün olmadıqda alınmalıdır.

Məlum anlayışları ifadə edən və beynəlxalq miqyasda işlədilən terminlər Azərbaycan dilində də bir qayda olaraq olduğu kimi işlədilməlidir.

Rus dilindən terminlər götürülərkən onların derivatları – törəmələri də nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, terminlərdən hər birinin müxtəlif derivatları vardır. Ona görə də ya əsas terminlə birlikdə derivatlar götürülməli, ya da həmin əsas termin üçün Azərbaycan dilində müvafiq qarşılıq müəyyənləşdirilməlidir. Rus dilindən elə terminləri almaq lazımdır ki, Azərbaycan dilində onların derivatlarını düzəltmək mümkün olsun. Məsələn, Azərbaycan dilində əmtəə, əmtəşünas, əmtəəlik, əmtəşünaslıq; dialekt sözündən dialektoloq, dealektoloji; kimi derivatlar düzələ bildiyi halda, industriya, puls, klimat terminlərindən derivat yaratmaq mümkün deyildir.

Terminlər dilə ya derivatları ilə birlikdə dilimizin lüğət fonduna daxil olur, ya da derivatlar sonradan yaradılır: Məsələn, terror sözünün derivatları – terrorizm, terrorist, terrorçu, terrorçuluq, antiterror dilimizdə işlənməkdədir.

Qeyd edilməlidir ki, rus dili üçün verilən bu prinsiplər ümumiyyətlə digər Avropa dillərindən alınma terminlərin unifikasiyası üçün də əsas ola bilər. Nəzərə alsaq ki, müstəqillik illərində alınma terminlər rus dili və rus dili vasitəsilə deyil birbaşa mənbə dildən alınır, amma unifikasiya prinsipləri demək olar ki dəyişmir və istənilən halda alınma termin dilimizin fonetik qaydalarına tabe edilməli və unifikasiyadan sonra lüğətlərdə öz əksini tapmalıdır. Müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni, 1920-1990-ci illərdə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırıdusa, müstəqillik illərində ictimai-siyasi əlaqələrin təsiri ilə artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilin-

dən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin alınmasında daha çox müxtəlif əlaqələrin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir.

Tədqiqatlarda unifikasiyanın iki istiqamətdə aparıldığı qeyd edilir. Birinci istiqamətdə terminlər müxtəlif istiqamətlərdə unifikasiya olunur, yəni dilin fonetik, leksik və s. normalarına uyğunlaşdırılır. Bu zaman terminlər dilin normalarına cavab verir və bu unifikasiya şərti olaraq xüsusi unifikasiya adlandırılır, dildaxili unifikasiya ilə üst-üstə düşür və çox vaxt dildaxili unifikasiya adlanır.

Unifikasiyanın digər istiqaməti isə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, dil əlaqələri özündə ictimai-siyasi, elmi, mədəni və digər əlaqələri ehtiva edir. Elmi informasiyanın yayılmasında isə çox vaxt hər hansı bir dil dominantlıq edə bilər. Məsələn, müasir elmin dili ingilis dili sayılır və terminlər də daha çox bu dilin imkanları hesabına digər dünya dillərinə keçir, yaxud da keçmiş SSRİ-də elmin dili rus dili idi və elmi informasiya bu dildə yayılırdı. Bu səbəbdən də rus dili termin yaradıcılığı üçün əsas dil sayılır və rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə alınan terminlər dilimizdə çoxluq təşkil edirdi. Lakin istənilən halda unifikasiyada dil normalarına əməl olunma əsas şərt olaraq qalır. Belə regional unifikasiyadan fərqli olaraq, yaxın və qohum dillərin terminlərinin unifikasiyası daha asan olur. M.İsmayılova bu prosesin türk dillərinin terminyaradmasında mühüm əhəmiyyət daşıdığını qeyd edərək yazır: “Bu proses terminologiyanın inkişaf xüsusiyyətlərini açmaqla yanaşı, dilin daxili imkanlarını dərinlən öyrənməyə imkan yaradır. Bir qohum dildəki terminologiyada özünü göstərməyən sözdüzəltmə üsulu, başqa qohum dildə aktiv səciyyə daşıyır. Milli mənşəli terminlərin aşkara çıxarılmasında da qohum dillərin materialları əsasında unifikasiyanın aparılması mühüm əhəmiyyət

kəsb edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, türkdilli dövlətlərin müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığının sürətlə artması bu dillərdəki terminoloji materialların vahid prinsiplər əsasında unifikasiyasının vacibliyini şərtləndirir” (61,s.185).

Dilçilik ədəbiyyatında unifikasiyanın müxtəlif növləri müəyyənləşdirilir: -sahə terminologiyasının unifikasiyası; -sahədaxili unifikasiya; -sahələrarası unifikasiya.

Ümumiyyətlə, müasir dilçilikdə unifikasiya haqqında yekdil fikir yoxdur. Belə ki, bir sıra mənbələrdə, elmi ədəbiyyatlarda normalaşdırma, sistemləşdirmə, unifikasiya və s. bu qəbildən olan terminlərin anlamları bəzən qarışdırılır, bəzən isə eyniləşdirilir. Məsələn, terminologiyanın normalaşdırılması sistemləşdirilmə ilə eyni anlamda qəbul edilir. Bəzi mənbələrdə isə qeyd edilir ki, terminlərin unifikasiyası onların sistemləşdirilməsinə qədər artıq təmin edilmiş olmalıdır. Nizamasalma terminlərin unifikasiyası prosesində əsas əməliyyatlardan, həyata keçirilən tədbirlərdən ən əsasıdır. Nizamasalma özündə anlayışlar sisteminin formalaşmasını ehtiva edir. Unifikasiyanın əsas qayəsi isə anlayışlar sistemi ilə terminosistem arasında vahid uyğunluğu təmin etməkdir. Unifikasiya ilə bağlı əməliyyatlar bir neçə səviyyədə - məzmun baxımından, məntiqi baxımdan və dilçilik baxımından həyata keçirilir. Bu zaman terminlərin linqvistik təhlili ilə yanaşı dilin ümumi norma və qanunauyğunluqları eyni zamanda terminologiyanın dəyərləndirilməsində normativ kriteriyalar üçün xarakterik olan spesifik momentlər də nəzərə alınır.

Ayrı-ayrı sahələrin terminoloji leksikasının unifikasiyası məntiqi olaraq ümumi terminoloji leksikanın unifikasiyası ilə nəticələnir. Nəticədə terminlərin müəyyən edilməsini şərtləndirən vahid prinsiplər formalaşır. Terminlərin digər dil vahidlərindən kəskin şəkildə fərqləndirilməsi xüsusi

qapalı sistemin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, nəticədə isə terminologiya və terminosistem adlandırılan iki fərqli anlayışın ortaya çıxması müşahidə edilir. Terminologiya dedikdə, daha çox «xüsusi sahələrdə ünsiyyətə xidmət edən elmi və texniki anlayışlar ifadə edən söz və ifadələrin özünəməxsusluğu» nəzərdə tutulursa, terminosistemə “bir-biri ilə sıx əlaqədə olan terminlərin nizamasalınması” aid edilir. Yəni terminosistemə unifikasiyalaşmış və kodlaşdırılmış terminlər daxildir. Unifikasiyanın ən son mərhələsi terminosistemin kodlaşdırılması, yəni onun normativ lüğətinin tərtibidir. Bu baxımdan terminosistemin istifadəsi ilə bağlı iki vacib səviyyə qeyd edilir. Kifayət qədər sərtləşmiş normalar bədii təfəkkürün inkişafına (əsasən elm sahəsində) maneə yaratdıqda, kodifikasiya məsləhət forması (rekommendasiya) ilə əvəzlənərək, terminşünaslıq nöqtəyi nəzərindən daha doğru hesab edilə biləcək terminlərdən istifadəni təqdim edir və bunun nəticəsi olaraq məqsədəuyğun hesab edilən terminlər lüğəti hazırlanır. Bu adətən istehsalat proseslərində təsadüf edilir. İkinci səviyyədə kodifikasiya standartlaşdırılma formasını alır ki, bunun nəticəsi kimi dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş termin və anlayışların istifadəsi labüd hesab edilir.

Bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlinir ki, unifikasiya zamanı aşağıdakı məqamlar mütləq nəzərə alınmalıdır:

1. Termin anlayışı dəqiqləşdirərək onu həmhüdüd sahələrdən təcrid edir

2. Terminin çoxmənalılığı onun qüsurlu olmasından xəbər verir.

3. Termin yalnız leksik sistemdə deyil, bu və ya digər elm sahəsinin sistemində mövcud olmalıdır, yəni termin konkret bir elmi sahənin hüduqlarında xüsusiləşir. Beləliklə, terminlər Azərbaycan dilində funksiya etibarını ilə müəyyən

bir semantik qrupa daxil olur, elmi üslubda geniş işlənir, orfoepik, orfoqrafik və semantik cəhətdən mənimsənilər. Onu da qeyd edək ki, alınmalar həmişə elmi dilin xüsusi leksikasının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış və hazırkı dövrdə onların rolu artmaqdadır. Ona görə də unifikasiya həmişə davam edən prosesdir.

3.7.ALINMA TERMİNLƏRİN UNİFİKASIYASI VƏ MƏNİMSƏNİLMƏSİ

Dünyanın əksər dillərində lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların xüsusi rolu vardır. Sözlərin alınması dillər və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrlə şərtlənir. Çünki, cəmiyyət inkişaf etdikcə əldə edilən elmi-texniki nailiyyətlər, gündən-günə artan güclü informasiya axını, xalqlar və millətlərarası genişlənən beynəlxalq əlaqələr dil əlaqələrinin də qarşılıqlı inkişafını zəruriləşdirir. Bu əlaqələr, yaxınlıq birinci növbədə dilin lüğət tərkibində özünü göstərir. Hələ Roma imperiyasında, latın dili imperiyaya daxil olan xalqların dillərinin leksikasını yeniləşdirir, orada özünə geniş yer tutmağa başlayırdı. İslam dininin meydana gəlməsi və müsəlmanlığın yayılması ərəb dilinin təsirini genişləndirdi. Beləliklə, dinin və sakral ədəbiyyatın yayılması hərəkəti Qərbdə latın, Şərqdə ərəb dilinin hegemonluğunu təmin etdi. Ədəbi-mədəni dil kimi bu dillər yüzillər boyu milli dillərə təsir edir, onların lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bu proses türk dillərində də müşahidə olunmaqdadır. Çoxəsrlik tarixi dövr ərzində türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili də başqa xalqların dillərinə təsir etdiyi kimi, özgə dillərin təsirinə də məruz qalmışdır ki, bu da özünü dilin leksik sistemində əks etdirir.

Dil əlaqələri cəmiyyətin təkamül tarixinin, xalqların etnoqrafik inkişaf və etnogenezinin ayrı-ayrı məqamlarını, o cümlədən, həyat tərzini və mədəniyyətini özündə yaşadır. Ona görə də, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi- bir dilin başqa dildən söz alması, əksər hallarda dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri və alınmaların ictimai həyatda mühüm rol oynaması qanunauyğun bir haldır. V.N.Yartseva doğru olaraq yazır ki, çox nadir, müstəsna hallar nəzərə alınmazsa, heç bir dil başqa dillərlə əlaqədən kənar qala bilməz. Deməli, xalqların qarşılıqlı münasibəti genişləndikcə dillər arasında əlaqələr də genişlənir, bir dildən digərinə yeni sözlər keçərək onun lüğət tərkibini zənginləşdirir. Bu proses xalqların iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrinin qanunauyğun inkişafı ilə bağlıdır. Belə ki, inkişaf əlaqədar olaraq xalqların bir-birilə elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi cəhətdən yaxınlaşması sözlərin üçün zəmin yaradır. Çünki, geniş elmi mübadilələr, texniki nailiyyətlərin bəşəriyyətin ümumi inkişafına təsir etməsi, xalqların mədəni əlaqələri səviyyəsində kontaktlar dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində öz əksini tapır. Belə qarşılıqlı təsirlər dillərin qlobal inkişafına imkan yaradır, cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində beynəlxalq əlaqələrin formalaşmasını və inkişafını şərtləndirir. Ən qədim zamanlardan–insanlar, xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaranacağı dövrlərdən özünü göstərən bu proses hazırkı qloballaşma əsrində daha da sürətlənmişdir. Yəni, yeni yaranan məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün dilin özünün müvafiq vahidləri olmadıqda başqa dilə müraciət olunur, digər dilin leksik sistemindən söz və anlayışlar alınması ehtiyacdən irəli gəlir.

Tədqiqatlar göstərir ki, dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsiri daha güclü elmi-texniki nailiyyətlərə malik olan, cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrində hegemon olan, yenilikləri ilə seçilən xalqların dillərinin başqa dillərə təsiri nəticəsində dillərin leksik tərkibində alınmaların yaranmasına

səbəb olur. Bu proses-dillərin qarşılıqlı təsiri, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə fərqli xarakter daşımış, bir dilin digər dilə təsiri zaman keçdikcə müəyyən tarixi dövrlərdə dəyişə bilmişdir. Əgər Avropada əvvəllər bu təsir rolunu latın və yunan, sonralar fransız və alman, hazırda isə ingilis dili oynayırsa, Şərqdə isə əvvəllər ərəb və fars, bir müddət rus, indi isə ingilis dili əsas təsiredici dillərdəndir.

Dil, xüsusən onun leksik sistemi xalqın tarixinin, mədəniyyətinin daşıyıcısı hesab olunur. Xalqın tarixi, mədəniyyəti çoxsaylı təsirlərdən uzaq ola bilmədiyi kimi, onun dili də bu təsirlərdən kənarda qala bilməz. F.R.Zeynalov yazır ki, dünyada leksik tərkibi ancaq özünəməxsus sözlərdən ibarət olan saf bir dil yoxdur. Belə ki, dildə yaranan yeni əşya və məfhumları ifadə etmək üçün milli baza ilə yanaşı, digər dillərə də müraciət olunması zərurəti yaranır. Bu zərurəti ödəmək üçün alınma dil vahidlərinə müraciət edilir. Deməli, dilin ümumi leksik tərkibinin zənginləşməsində dilin daxili imkanları ilə yanaşı, başqa dillərdən sözalma da mühüm rol oynayır. Sözalma zamanı dilə qəbul edilən sözlər-alınmalar içərisində isə əsas yeri terminlər tutur. Çünki, elm və onun ayrı-ayrı sahələri təkcə bir ölkədə formalaşmış həmin ölkə üçün xüsusi inkişaf yolu keçmir; bu proses qlobal xarakter daşıyır. Danilenko bu barədə yazır: “Ümumişlək leksika ilə müqayisədə terminologiyada alınmalar daha böyük faiz təşkil edir. Alınma sözlər (adlandırınlar) elmi dildə alınma predmeti və anlayışların (adlandırınlar) adı kimi daxil olur” (182, s.118).

Elmi axtarışlar dünyanın hər bir nöqtəsində aparılır və bu inkişaf yeni anlayışları, məfhumları, eləcə də, onları dildə əks etdirən terminoloji vahidləri yaradır, yeni yaranan elmi dil vahidləri informasiya mübadiləsi prosesində digər dillərin lüğət tərkibinə keçir. Deməli, elmi mübadilələr, axtarışlar terminoloji vahidlərin alınması üçün ilkin şərait yaradır. Bu zaman söz və

ya terminlər bir dildən başqa dilə keçərək anlayışın dildə ifadəsini təmin etməklə yanaşı, həm də bir dilin lüğət tərkibini digər dilin sözləri-terminləri hesabına zənginləşdirmiş olur. Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri milli çərçivədən çıxarır, cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində beynəlxalq əlaqələrin formalaşmasını və inkişafını sürətləndirir. N.Məmmədli yazır: “Terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə onun dil kontaktları hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dili leksikasında terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür” (86, s. 9).

Milli dillərin terminologiyasında terminin başqa dillərdən alınması fasiləsiz bir prosesdir. Bu onunla bağlıdır ki, elm, texnika bir ölkədə, bir milli dilin hakim olduğu regionda yaranıb inkişaf etmir. Dünyanın hər yerində elm inkişaf edib elmi axtarışlar davam etdikcə, kəşflər həyata keçirildikcə yeni anlayışlar və onları ifadə edən terminlər yaranır. İnformasiya mübadiləsi prosesində həmin terminlər milli çərçivədən çıxır və terminlərin alınması üçün ilkin əsas yaranır. H.Həsənov müxtəlif dillərdə alınma sözlərin işlədilməsini üç amillə şərtləndirir: “1. Alınma sözü alan dildə adı olan və ya adı olmayan əşya və ya hadisəni ifadə etməsi ilə; 2. Həmin dilin, qrammatik, fonetik və orfoqrafik normalarına nə dərəcədə uyğun gəlməsi ilə; 3. Həmin sözün dilin leksikasının hansı layına aid olması ilə.”[46,s.118] Mahiyyətinə görə, dildə terminalma prosesi ilə sözalma bir-birindən fərqlənmir. Hər iki halda dil başqa bir dildən sözü alır. Ancaq sözalma təkcə əşya, predmet, hadisə və s. bildirən sözün alınıb işlədilməsini əhatə edirsə, terminalmada qəbul edilən müəyyən məfhum, anlayışın adı və ya alınma ter-

min müəyyən sahəyə aidliyi, elmin sahə anlayışını ifadə etməsi ilə seçilir və ancaq mütəxəssislər tərəfindən başa düşülür.

Alınmaların müəyyənləşdirilməsi meyarları haqqında D.S. Lotte yazır: “Hər hansı sözü “özününkü” (mənimsənilmiş) və yad kateqoriyalara aid etmək üçün əsas meyarlar, bizim fikrimizcə, aşağıdakılardır: 1. Həmin sözdəki səs birləşmələrinin dildə qəbul olunmuş səs birləşmələrinə hansı dərəcədə uyğun gəlməsi; 2. Sözü morfoloji quruluşu və digər formal mənsubiyyət elementlərinin dildə qəbul olunmuş quruluşa uyğun gəlməsi və onunla harmoniya yaratması; 3. Həmin sözdən əmələ gələn düzəltmə sözlərin mövcudluğu, yaxud sözü dildəki söz yaradıcılığı prosesində iştirak etməsi” (219,10). Müəllif fonetik, qrafik, morfoloji, sözdüzəltmə, sintaktik, semantik vasitə və üsullara əsasən terminin mənsubluğunu təyin etməyin mümkünlüyünü göstərir.

S.V.Qrincev D.Lottenin verdiyi üç amilin qarşılıqlı əlaqəsini əsas götürərək alınmaların müəyyənləşdirilməsi üçün təklif olunan altı əlaməti qeyd edir: fonetik, qrafik, morfoloji, sözdüzəltmə, sintaktik, semantik.

Y.Krısın sözü alınma kimi qəbul edilməsi üçün dörd meyar irəli sürür: “1. alan dilin başqa dilin sözü qrafik-fonetik ifadə imkanı; 2. alınan sözü dilin müəyyən qrammatik kateqoriyasına şamil edilməsi; 3. alınan sözü semantik müstəqilliyi; 4. ən azı iki funksional üslubda işlənmə və müəyyən terminoloji sistemdə termin kimi istifadə olunması” (209,35).

M.Braqına dilə daxil olan alınma sözləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir: 1) yeni əşya və anlayışı bildirmək üçün doğma dildə ekvivalent sözü olmaması; 2) mənanın dəqiqləşdirilməsinə və konkretləşdirilməsinə zərurətin mövcud olması; 3) ekspressivliyə meyl və ya üslubi sinonimlərə ehtiyac; 4) çoxmənalılığın aradan qaldırılması və s. (144,s.28).

Bu fikirlər qismən terminlərə aid edilə bilər. Ekspresivliyə meyl və ya üslubi sinonimlərə ehtiyac çoxmənalılıq məsələləri terminoloji sistemə xas xüsusiyyət deyildir. Terminoloji sistemdə bəzən çoxvariantlığın, yəni eyni anlayışı bildirən müxtəlif termin variantlarının aradan qaldırılması məqsədi ilə unifikasiya aparılır. Bu zaman mövcud olan alınma variantlarından biri seçilib əsas termin kimi qəbul olunur.

Termin alınması o zaman zəruri olur ki, milli lüğətin tərkibində müvafiq məfhumu, anlayışı, ifadə edən söz olmasın. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında, bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin alınıb işlədilir (111, s.7).

Ekstralingvistik amillər də sözləmə prosesinə güclü təsir edir. Dillərin qarşılıqlı əlaqələri həm dili zənginləşdirən yollardan biri kimi maraq kəsb edir, həm də, ümumiyyətlə, xalqların əlaqə və təsir dairəsini göstərir. Alınma sözlər bir xalqın başqa xalqdan nəyi öyrəndiyini bildirir (56,224).

B.Abbasova yazır: “Məlum olur ki, dil heç vaxt sözləmə nəticəsində nə öz milli vahidlərini, nə də uğurlu alınmalar fondunu itirmir, bu hadisənin dilə ancaq mənfəəti olur. Əlbəttə, söhbət yenə də ehtiyac nəticəsində və zənginləşmə naminə sözləmədən gedir. Başqa hallarda sözləməni dil özü rədd edir” (1, s.34). Doğrudan da, əgər sözləmə ehtiyac nəticəsində alınmırsa, dilin qrammatik quruluşuna uyğun gəlmir, assimilyasiyaya uğramır, işləklidən qalır və dildən çıxır. Məlumdur ki, termin hansı dilə keçirsə, həmin dilin fonetik, qrammatik, orfoepik normalarına uyğunlaşdırılaraq, assimilyasiyaya məruz qalaraq işlədilir. Çox vaxt isə alınma termin onun fonetik tərkibindən asılı olaraq assimilyasiya edilmədən dil tərəfindən ümumilikdə mənimsənilir. Məsələn, *blok, alqoritm, avtokod, elektrofaks, domen, kompleks, preprint* və s.

Alınma terminlərdə daha çox fonetik assimilyasiya diqqəti cəlb edir. Məsələn, ərəb tələffüzünün azərbaycanlılar üçün yad olması dilimizə vaxtilə ərəb dilindən keçmiş alınmaların fonetik cəhətdən köklü dəyişikliyinə səbəb olmuşdur. Eləcə də ingilis dilindən rus dilinə daxil olunmuş *action*, *declamation*, *assimilation*, *transformation*, *fraction* kimi alınma terminlərdəki **-tion** şəkilçisi, fonetik assimilyasiya edilərək (*aksiya*, *assimilyasiya*, *deklarasiya*, *transformasiya*, *fraksiya* formasında), Azərbaycan dilində *aksiya*, *deklarasiya*, *assimilyasiya*, *transformasiya*, *fraksiya* şəklində işlənərək fonetik assimilyasiyaya uğramışdır. Bəzən alınma terminlərin tərkibində səsin əvəzlənməsi ilə eyni sözün orfoqrafik variantları yarana bilər. Bu zaman terminin birbaşa və ya reseptor dil vasitəsilə alınması nəzərə alınmalıdır. Məsələn, rus dili vasitəsilə «ö» ilə işlənən sözlərdə *büro*, *broşürə* kimi terminlərdə «ü» ilə əvəzləndiyi halda, yenə həmin dilin vasitəçiliyi ilə alınmış və sonu «ö» ilə bitən sözlərdə bu səsin «ü» və «yu» ilə əvəzlənməsi nəticəsində ikili yazı forması (*intervqö-intervü / intervyyu*, *menö-menü / menyü*, *kompqöter-kompüter / kompyuter*) yaranır. Belə orfoqrafik alınmalar dili ağırlaşdırır. Bunların yazılış prinsiplərində vahidlik gözlənilməlidir. Belə ki, əgər birbaşa alınmadırsa, o dildə- alınan dildəki formanın yazılışı saxlanılmalıdır. Alınmaların bir dildən digərinə bu şəkildə keçməsi və onun mənbə dildəki səs və məna tərkibinə uyğun şəkildə işlədilməsi bir tərəfdən mənbə və reseptor dillərin qarşılıqlı əlaqəsindən, yəni areal yaxınlığı ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən terminoloji alınmaların təbiətindən irəli gəlir. Çünki beynəlxalq terminlərin ifadə etdiyi anlayış və məfhum bütün dillərdə bir-birinə uyğunluğu və yaxınmənalılığı ilə seçilir. Bu terminlərin mənbə və reseptor dillərdəki səs uyğunluğuna təsir edən əsas amil isə alınmanın xarakteri və dillərin fonetik xüsusiyyətləridir.

Əgər termin birbaşa alınarsa, onun səs tərkibində ciddi dəyişiklik baş vermir. Çünki, bu zaman termin reseptor dilə birbaşa daxil olduğu üçün onun səs tərkibi, yalnız reseptor dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşır, kənar təsirlərə məruz qalmır. Lakin vasitəli alınmada təsir ikiqat, həm əsas dil, həm də aralıq dil vasitəsilə olduğu üçün onun fonetik tərkibi də ciddi dəyişikliyə uğrayır. Bununla da, alınma terminlərin fonetik assimilyasiyası bir neçə formada reallaşır:

- a) Hər bir dilin daxili quruluşu;
- b) Vurğunun yerinin dəyişdirilməsi;
- c) Alınan termində uyğun gəlməyən səslər oxşar ekvivalentlə əvəzlənməsi;

d) Termində işlənən müəyyən səs və hecaları ixtisara salmaqla onların tələffüzünün asanlaşdırılması. Bu prinsip həmişə gözlənilməlidir. Məsələn, hələ 20-30-cu illərdə dilimizdə yenidən işlənən *tonna*, *proqramma*, *qipoteza*, *konfransiya* qəbildən olan sözlərdə heç bir əhəmiyyəti olmayan son hecaların ixtisara salınması (ton, proqram, hipotez, konfrans) yolu ilə dilimizə məxsus vurğu məsələsi həll edilmişdi. Bu prinsip alınma terminləri alan dilin daxilində nizamlanmasında, dilə gətirilmiş yad strukturlu sözlərin heca assimilyasiyasında mühüm rol oynayır. N.A. Baskakov yazırdı: “Hecanın strukturu və fonetik qanuna uyğunluqların dəyişməsi alınma sözlərdə ekspirator vurğunun yerinin dəyişməsinə təsir göstərir” [127, s.35-36]

Alınma terminlərin milli terminlərdən fərqli bir sıra xüsusiyyətləri vardır: fonemlərin düzülüşü; ahəng qanununa tabe olmaması; ön şəkilçilərlə işlənməsi, aksentoloji modellər və s. Ona görə də, alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesi dilin müxtəlif səviyyələrində araşdırılmalıdır. Çünki, müxtəlif dillərdən daxil olan alınmaların Azərbaycan dilində mənimsənilmə dərəcəsi eyni deyildir. Onların tətbiq olunma,

işlənmə dərəcəsi də müxtəlifdir. Buna görə də, müntəzəm olaraq özgə dillərdən alınmış leksik vahidlərdə seçmə-tən-zimləmə prosesi baş verir. Bir tərəfdən dilin lügət tərkibi ehtiyacdən işlənən vacib alınmaları mənimsəyir, işləklik qazanır, digər tərəfdən ictimai həyatın tələbatından asılı olaraq, əhəmiyyətini itirmiş alınmalar sıxışdırılır, arxa plana keçir. Məsələn, müstəqillik əldə etdikdən sonra ictimai tələbata uyğun gəlməyən bir sıra ictimai-siyasi terminlər- *komsomol*, *kollektivləşmə*, *pioner*, *manqa* və s. dildə işləkliyi itirdi.

Mənimsənilmə dərəcəsinə görə də, ərəb və fars alınmaları rus və Avropa alınmaları ilə eyni səviyyədə deyil. Belə ki, ərəb və fars dilindən alınan söz və terminlər işlənmə imkanlarına və funksiyasına görə milli sözlərimizlə demək olar ki, eyni səviyyədədir. Onlar uzun zaman müddətində fonetik dəyişikliyə uğramış, ahəng qanununun tələbləri əsasında dəyişərək tələffüz tərzinə görə milli dilin tələblərinə uyğunlaşmış, hətta, bəzən təkcə fonetik deyil, leksik-semantik dəyişikliyə də məruz qalaraq, əvvəlki mənalarından da uzaqlaşmışdır. Məsələn, ərəb mənşəli «fəza» astronomiya terminidir. Hal-hazırda isə bu söz dilimizdə həm də mücərrədlik qazanaraq məcazi mənada - «yüksəklik», «əngillik» mənasında da işlənir. Bu kimi çoxsaylı ərəb və fars sözləri Azərbaycan dilinin daxili qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılsa da, apostrof olan terminlər, hələ də əcnəbi sözlər kimi diqqəti cəlb edirdi. Spesifik ərəb səslərinin yazıdakı işarəsi olan apostrof həmin sözlərin başqa dildə assimilyasiyasının qarşısını alır, onların öz dil xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin edir. N.Məmmədli yazır: “Apostrof bir sıra alınma ərəb və fars mənşəli sözlərin morfonoloji tərkibini qoruyub saxlamaqda, indi də Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydalarına dolaşılıq gətirməkdədir.” [86.s.24] Doğrudan da, türk xalqlarının əlifbasına diqqət etdikdə aydın olur ki, türkmənlər,

tatarlar, başqırdlar, qazaxlar, yakutlar, özbəklər apastrofu öz əlifbalarından çoxdan çıxardıblar. A.Axundov yazır: “O ki, qaldı latın əlifbasına keçməklə bizim dünyada daha geniş oxunmağımıza onda apostrofun bizə xeyri yox, zərəri ola bilər. Çünki dünyada heç bir latın qrafikalı əlifbada belə bir qrafik işarə olmadığından bizi oxuyanları biz öz apostrofumuzla yalnız təəccübləndirə bilərik.” [10,s.158]. Bununla da, apostrofun dilimizdən çıxarılması həmin sözlərin dildə fonetik cəhətdən mənimsənilməsini şərtləndirdi. Alınma terminlər dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində fonetik, qrafik, orfoqrafik, qrammatik, semantik cəhətdən dilimizin normalarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Dilçilikdə alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesi müxtəlif şəkildə izah olunmuşdur. Belə ki, bəzi dilçilər bu prosesi alınmaların Azərbaycan dil sistemində dəyişikliyə uğraması, bəziləri isə onların dilimizin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşması ilə əlaqələndirirlər. N.Məmmədli yazır ki, alınma terminlərin mənimsənilmə dərəcəsi onların milli sözlərlə fonetik, qrafik, morfoloji, semantik və s. cəhətdən tutuşdurulması yolu ilə müəyənləşdirilir. Burada milli sözlər alınma terminlərin mənimsənilməsi meyarı üçün bir növ etalon rolu oynayır [86, s.231]. Göründüyü kimi təkcə alınmaların mənimsənilmə prosesi deyil, həmçinin dil sisteminə təsir dərəcəsi də nəzərə alınmışdır. Çünki bir dildən başqa bir dilə təkcə terminlər deyil, şəkilçilər də keçir. Onlar reseptor dildə bir şərtlə möhkəmlənir ki, dilin terminoloji sistemində işləklilik qazansın. Xüsusilə, alınma terminlərdə başqa dil sisteminin elementləri (“mono”, “poli”, “hiper”, “anti”, “makro”, “meta”, “bio”, “meqa”, “kilo” və s.) və onların terminologiyanın inkişaf tendensiyasındakı rolu nəzərə alınmalıdır.

Y.Krısın də mənimsənilmənin aşağıdakı şərtlərini qeyd edir: 1. əcnəbi sözün fonetik mənimsənilməsi; 2. əcnəbi sö-

zün qrammatik mənimsənilməsi; 3. əcnəbi sözün semantik mənimsənilməsi; 4. alınma sözü alan dilin fonetik və qrammatik üsulları ilə verilməsi; 5. sözləri alan dilin qrammatik sinif və kateqoriyaları ilə əlaqələndirilməsi; 6. sözün sözdüzəldicilik aktivliyi; 7. nitqdə müntəzəm işlənməsi (Ədəbi dilin müxtəlif funksional üslublarında, yaxud sahə terminologiyasında); (209,36).

Müəllifin fikrincə, alınma sözün mənimsənilməsində onun dildə işləkliyinə də rolu əsasdır. Bunu nəzərə alaraq iki şərt irəli sürür:

1) Sözün alınan dildə dubletinin olmaması ilə semantik müstəqilliyi;

2) Ədəbi dil sözünün ən azı iki nitq janrında və terminin müvafiq terminoloji sistemində mütəmadi işlədilməsi.

Belə ki, müşahidələr göstərir ki, dildə eyni mənalı milli söz alınma sözü müəyyən zamandan sonra sıradan çıxarılır, lakin bu prosesdə iki alınma terminin də rəqabəti ola bilər. Zaman keçdikcə bəzən dilin arxaik qatındakı ifadələr aktivləşir və alınma terminləri milli dil vahidləri əvəz edir. Dilçilikdə bu hadisə utilitarizm adlandırılır və dilin bütün semantik sahələrini, o cümlədən terminoloji sahəni əhatə edir. Bu zaman daha çox işlənən termin işləklilik qazanır (terminoloji sistemdə).

Beləliklə, aydın olur ki, dilin lüğət tərkibində sabitləşən və müasir dövrdə də işlədilən alınma terminlər ya reseptor dilin daxili qanunlarına uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalaraq müəyyən fonetik-qrammatik dəyişiklik edilərək mənimsənilmiş, ya da mənbə dildə olduğu kimi dəyişdirilmədən alınıb işlədilmişdir. Onu da qeyd etmək ki, başqa dillərdən keçən terminlər daha çox keçdiyi dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilir və bunun nəticəsində də çox zaman həmin sözlərin alınma olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Azərbaycan dilinin lüğət

tərkibindəki alınmalarda müşahidə olunan bu proses bütün dünyada dillərində müşahidə oluna bilən dilçilik hadisəsidir. Çünki hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu vardır. Ona görə də bir dil başqa dildən söz və terminlər alarkən onları özünün fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe edir. Əlbəttə, bu qarşılıqlı münasibətdə olan dillərdən hansının alınma prosesi zamanı dominant olmasından - daha mühafizəkar qrammatik quruluşa sahib olmasından asılıdır. Bu prizmadan yanaşdıqda dilimizə daxil olan terminlərin də əksər hallarda dilin daxili qanunlarına və tələffüz sisteminə uyğunlaşdırılaraq mənimsənilməsinin üstünlük təşkil etdiyini, ancaq bəzən mövcud prosesin izlənilməsində, daha doğrusu, prosesin terminoloji ifadəsində müxtəlifliyin də olduğunu qeyd etməliyik.

Ümumiyyətlə, “alınma” anlayışı fonoloji, morfoloji, sintaktik, leksik və semantik elementlərin başqa bir dildən alınmasıdır. İstər bu əlamətlərə, istərsə də Y.Krısının təklif etdiyi meyarlara əsaslanmaq alınmanın təyində əsas götürülərək alınma terminin başqa dildən götürülmüş termin definisiyasını qəbul etmək lazım gəlir. Bu zaman söz dildə əvvəlcə alınma söz kimi mənimsənilir, sonradan isə onun terminə çevrilməsi prosesi baş verir. Buna görə də terminologiyada iki cür alınma – bir alınma sözdən düzəlmiş terminlər, bir də elə hər hansı bir sahəyə məxsus termin şəklində alınmış terminlər diqqəti cəlb edir. Bunları nəzərə alaraq alınma terminləri iki qrupa ayırmaq olar:

1) *Alınma sözlərdən yaranan terminlər.* Alınma sözlərin terminləşməsi daha çox ictimai-siyasi, iqtisadi, tibbi və anatomiya, botanika, zoologiya, ədəbiyyat sahələrinin terminologiyasında qeydə alınır;

2) *Hazır termin kimi alınanlar.* Bu terminlərin dilə keçməsi yeni anlayışların və həmin anlayışları ifadə edən terminin yaranması ehtiyacından irəli gəlir. Məsələn, atom, proton, diffuziya, qrammatika, elektron, neytron. Belə terminlər fizika, riyaa-

ziyyat, kimya, musiqi və b. sahələrdə hazır şəkildə alınıb işlədilir. Alınma termin həm termin kimi başqa dildən alınır, həm də başqa dildən vaxtilə alınmış alınma söz, dildə terminoloji mənə qazanıb terminoloji sistemə daxil ola bilir.

Bütün bunlar göstərir ki, dillərin qarşılıqlı münasibətlərinin genişləndiyi, ictimai-siyasi hadisələrin dəyişdiyi indiki dövrdə alınmaların dildə mənimsənilməsi prosesi unifikasiya edilməlidir.

3.8. TERMINOLOGİYANIN STANDARTLAŞDIRILMASI

Standartlaşdırma standartların hazırlanmasını, təyin edilməsini və təsdiqini nəzərdə tutan prosesdir. Bu prosesi həyata keçirmək məqsədilə standart üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək, standartlaşdırılan obyekt və elementlərin nümunələrini, etalonlarını hazırlamaq lazım gəlir. Terminologiyanın standartlaşdırılması prosesinin nəticəsi sahə terminologiyası sistemi üçün dövlət standartlarının təsdiqini əhatə edir. Bir qayda olaraq, sahə, sahələrarası və buna oxşar tam və unifikasiya olunmuş terminlər standartlaşdırılır.

Standartlaşdırma zamanı hər bir terminin əsas əlamətlərini nəzərə almaqla müəyyən definisiya əsasında təyininin zəruriliyi, terminin anlayışı digər anlayışlardan fərqləndirən meyarlar əsasında adlandırılması, definisiyanın sahə anlayışlarının ierarxik yerləşmə xüsusiyyətini pozmadan verilməsi vacibdir. Terminin istər başqa dildən alınması, istərsə dilin öz imkanları hesabına yaradılması zamanı onun anlayışı dəqiq ifadə etmə imkanları nəzərə alınmalıdır. Belə bir xüsusiyyət terminin elm və texnikanın müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə etməsi tələbinin yerinə yetirilməsini gerçəkləşdirir. Ter-

minoloji sistemin tam nizama salınması üçün onun son mərhələdə standartlaşdırılması zəruridir. Terminlərin standartlaşdırılması onların hər birinin bir formasının normativ səviyyədə qəbul edilməsini əhatə edir. Standartlaşdırma mahiyyət etibarlı ilə terminoloji sistemə aid əvvəllər görülmüş işlərin son pilləsi, tədqiqatçıların göstərdiyi kimi “qanunverici” aktdır. Əsas prinsiplial fərq də özünü burada göstərir.

Unifikasiya prosesində terminlərin əmələ gəlməsi prinsiplərinin vahid sistemə salınması, terminlərin dəqiq definişiyalarının təyini, onların (terminlərin) müxtəlif variantlarının işlənmə xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulursa, standartlaşdırma terminoloji vahidin bir anlayışa uyğunluğunu və həmin variantın rəsmi sənədlərdə istifadə olunması məcburiyyətini şərtləndirir. Termini normativ səviyyədə qəbul etmək terminlərin standartını yaradıb təsdiq etməkdir. Standartlaşdırma təkcə normativ terminlərə şamil edilmir, həm də definitiv tipli terminləri də əhatə edir. Şərhi, tərifli kafi və zəruri olan terminlər də vahid formaya, nizama salınmalı, yəni standartlaşdırılmalıdır.

Standartlaşdırılma müəyyən normalar üzrə aparılır. Ümumiyyətlə, hər bir dövlətdə standartların hazırlanması üçün müəyyən qanunlar qəbul olunur. Standartın forması və quruluşu standartlar haqqında qanunda müəyyənləşdirilir. Terminlərin standartlaşdırılması bu qanun əsasında aparılır.

Terminə qoyulan tələblər olduğu kimi, standart termin də müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Bu tələblər terminə qoyulan tələblərin hamısını özündə birləşdirir və standartlaşdırılması zamanı terminin linqvistik düzgünlüyü tələbində tam ifadəsini tapır. Bununla yanaşı standart terminə texniki dəqiqlik, diferensiallıq, təyinata görə ayrılma və xüsusişmə, sistemlilik, sahə daxilində işlənmə formasının qəbul olunma dərəcəsinin yüksəkliyi kimi tələblərə tam cavab ver-

məlidir. Bu tələblərin bir hissəsi sırf sahədaxili səciyyə daşıyır, bəziləri isə həm də linqvistik xüsusiyyətlərlə bağlıdır.

Terminin linqvistik düzgünlüyü üçün aşağıdakı kriteriyaları təklif olunur: 1) anlaşılıqlıq; 2) xüsusişmə; 3) dəqiqlik; 4) birmənalılıq; 5) vahidlik; 6) sistem daxili rabitəlilik; 7) yuva təşkilətmə xüsusiyyəti; 8) lakoniklik;

Terminin anlaşılıqlıq xüsusiyyəti onun ifadə etdiyi terminoloji mənanı hansı dərəcədə bildirməsindən asılıdır. Çoxmənalı sözlər və ümumişlək leksikadan alınmış terminlər, başqa dillərdən alınmalar anlaşılıqlıq baxımından çox zaman qüsurlu olur. Məsələn, daraq, çətir, kök üsküyü, iynə, əyilmə, donma, sıxılma, sürüşmə, sürtünmə, sürtünmə əmsalı, morfologiya və s.

Prinsip etibarını ilə terminə qoyulan dəqiqlik və birmənalılıq eyni tələblərdir. Əgər termin dəqiqdirsə, onda bu termin həm də birmənalıdır.

Xüsusişmə terminin sahəyə aidliyi və məna-növ münasibətlərini bildirməsinə görə təyin edilməlidir. Məsələn, funksiya, tənlik, kvadrat, coxhədli, inteqral, differensial, törəmə, radikal, rasionel ədəd, xəyali ədəd, kompleks ədəd, differensial tənlik və s. riyaziyyat terminləridir. Bunlarda xüsusişmə sahəyə aidlikdə özünü göstərir. Başqa sahə terminlərində də xüsusişmə eyni qaydada təyin olunur. Məsələn, sait, samit, hərf, fonetika, leksika, kök, cingilti, şəkilçi və s. dilçilik terminləridir. Bu terminlər sahə üzrə xüsusişmiş sözlərdir. Onların tərifləri də sahəyə görə verilir.

Standart terminin texniki dəqiqliyi onun predmet kateqoriyasına aidliyi və texnologiyə prosesini düzgün ifadə etməsi ilə əlaqələndirilməlidir. Məsələn, “körpü tərəzisi” termini anlayışı dəqiq ifadə etmir və texniki dəqiqlik şərtini pozur. Ad tərəzinin formasına, onun qolları arasındakı rabitəyə əsasən verilmişdir. Azərbaycan dilindəki variantda isə bu cəhət

açılmır. Terminin təyinatı görə ayrılması və xüsusiləşməsi münasibətlərinin standartlaşması səviyyəsində dəqiq həllinin zəruriliyindən irəli gəlir. Sahələrə ayırmanın dəqiq əlamətlərinin ümumi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək zəruridir. Lakin bəzən yaxın sahələrdə terminləri dəqiqləşdirmək çətinlik yaradır.

Terminə sistemlilik xasdır. Termin anlayışın başqa anlayışlarla əlaqəsini ifadə etməlidir. Məsələn, nominal kəmiyyət, nominal güc, nominal tezlik termin-söz birləşmələrinin birinci tərəfinə görə sistem təşkil edir. Alçaq tezlik, yüksək tezlik, aralıq tezlik, nominal tezlik kimi termin-söz birləşmələrində sistemlilik ikinci komponentə görədir. Sistemlilik terminin başqa komponentləri əsasında da özünü göstərə bilər. Məsələn, gastrit, doudentit, apendisit, bronxit və s. Bu terminlərdə «-it» şəkiçisi sistem səciyyəsi daşıyır.

Terminlərdə sistemliliklə, onların terminoloji yuva təşkil etmək cəhətləri arasında müəyyən oxşarlıq vardır. Standartlaşdırılan termin ifadə etdiyi anlayışa yaxın anlayışların adları ilə bir cərgəyə daxil olması müsbət xüsusiyyət sayılır. Məsələn, dondurulma, dondurulmuş hesab, əmtəə, əmtəə birjası, əmtəə çeki, əmtəə çeşidi, əmtəə dövriyyəsi, əmtəə krediti, əmtəə məhsulu, əmtəə nişanı və s.

Sahə terminologiyasının standartlaşdırılması zamanı bəzən bir sıra başqa əlamətlər də istifadə olunur. Ölçü, kəmiyyət, xassə əlamətlərinin əsas götürülməsi ilə adlandırılan terminlər də müəyyən çoxluğu yaradır. Məsələn, kiçikölçülü şaqul, dessimetrlik dalğa, ultraqısa dalğa, yüksək tezlik, alçaq tezlik, ikiqat inteqral, bkvadrat tənlik, ikiqütblü, çoxqütblü, nisbi xəta, mütləq xəta, mütləq qiymət, həqiqi ədəd, üfuiq antenna, verici antenna, baş azimut, aktiv budaq, doymuş məhlul, dövr, period, nisbi doyma, mütləq doyma və s.

Anlayışlar seçilmiş kateqoriyalar və onların yarımqrupları arasında təyin olunur. Standartlaşdırılma prosesində termin-anlayışlar bu kateqoriyalara əsaslanaraq seçilir, fərqləndirilir. Kateqoriyalar arasında fərqlər müəyyənəşdirilir.

Terminlərin standartlaşdırılması prosesində elmi prinsiplər hazırlanmalıdır. Standartlaşdırmanın əsasında vahid təsnifat prinsipinin durması üçün birinci növbədə terminologiyanın, terminlərin müəyyən əlamətlərə görə təsnifatı məsələləri dəqiqləşdirilməli, müvafiq kateqoriyaya daxil olan vahidləri təyin etmək məqsədilə əsas əlamətlər seçilməlidir. Anlayışları fərqləndirən əlamətlər isə elə seçilməlidir ki, standart təsdiq edildikdən sonra yaranan terminlər də həmin əlamətlərə görə sistemə daxil ola bilsin. Standart termin linqvistik tələblərə cavab verməklə yanaşı, məntiqi məsələlərin həlli üçün də yararlı olmalıdır. Əgər linqvistik tələblər standart terminin terminyaratma prosesində iştirakını, qısalığını, dilin normalarını pozmasını, dilin öz sözlərinə aidliyini və bir sıra başqa məsələləri əhatə edərsə, digər tələblər termin-anlayış uyğunluğunu, birmənəlikliyi, dəqiqliyi, vahidliyi və s. özündə birləşdirir.

Standartların hazırlanması normativ sənədlərin tərtibi və təsdiqi mərhələlərini əhatə edir. Standartlaşdırma təkə terminin düzgün variantının seçilməsi ilə məhdudlaşmır. Terminin qeyri-standart variantlarının qeydə alınması, onun əsas dillərə tərcümələrinin tapılması, simvolik işarəsi, hərfi işarəsi də normativ sənəddə əksini tapmalıdır. Bütün bunlar isə, terminologiyanın nizama salınması və unifikasiyası prosesində əldə olunmuş materialların standartlaşdırma zamanı geniş şəkildə istifadə edilməsini göstərir.

Tərif terminoloji anlayışa verilməlidir. Bu, məntiqi bir prosesdir. Tərif termin-anlayışın məzmununu təyin edir. Anlayışın xüsusiyyətləri çoxdur. Anlayış müxtəlif əlamətlər

əsasında təyin edilir. Buna görə də terminoloji praktikada bir-birindən fərqli görünən tərif növlərindən istifadə olunur: klassik tərif; tam tərif; qeyri-aşkar tərif; genetik tərif; analitik tərif; sintaktik tərif; semantik tərif; natamam tərif.

Tərif növlərinin belə çoxluğu onların hər biri vasitəsilə anlayışın təyin edilməsinin mümkünlüyünə zəmanət vermir. Buna görə də bu məsələdən bəhs edənlər şərti olaraq defnisiya və tərif anlayışlarını bir-birindən ayırmağı, fərqləndirməyi məqsəduyğun sayırlar. Məsələn, Diffuziya – (lat. Diffusio – yayılma, axma) – bir-birinə toxunan maddələrin atom və ya molekullarının istilik hərəkəti nəticəsində qarşılıqlı nüfuz etməsi hadisəsi. Maddənin sistemdə qeyri-müntəzəm paylanması diffuziya üçün əlverişli şəraitdir (Sadıqova S. Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti. B., Elm, 1998, 116 s. s.42). Burada terminin tərfi deyil izahı verilmişdir.

Adi terminlərin nizama salınması və standartlaşdırılması prosesində anlayışı bildirən müxtəlif səs qabığına malik olan əsas termin qəbul edilir, digər variant və dubletlər standartdan kənara çıxarılır.

Definitiv terminlərin standartlaşdırılması verilən interpretasiyaların dil qanunauyğunluğuna əsaslanır. Standartlaşdırma prosesində tərfi müəyyənləşdirilmiş, dəqiqləşdirilmiş terminlər tapılır və işlədilir. Vahid normaya salma iki pillədə həyata keçirilir: 1) bütün definitiv terminlər tam şəkildə sistemləşdirilir; 2) definitiv terminoloji vahid sistemin dəqiq məntiqi –əşyavi modeli üzrə hazırlanır. Nizamasalınma zamanı definitiv terminin kafi və zəruri əlamətinin mənimsənilmə, yadda saxlama dərəcəsinə diqqət yetirmək lazımdır. İşlənmə dərəcəsi yüksək olan definitiv terminlər və onların tərfi standartlara uyğun gəlir. Bu zaman həmin termin qəbul edilərək mənimsənilir.

Anlayışlara verilən təriflər predmet və proses kateqoriyasına aid ola bilər. Yəni terminlər predmet və proses kateqoriyalarına aid olan anlayışları ifadə edir. Bu anlayışların diferensial əlamətləri adlandırılan anlayışın meydana çıxmasına qədər və adlandırma prosesində mövcud olan fərqləndirici əlamətlərdir. Məsələn, “Anafora” termininin differensiasiyası, daha doğrusu, təyini - tərfi aşağıdakı kimidir: Anafora -üslub fiqurlarından biri: şeirdə misraların, nəsrde isə cümlələrin başında eyni söz və ifadələrin, yaxud eyni sintaktik quruluşun təkrarı yolu ilə yaranan bədii ifadə tərzii. Əsas hissələrinin materiallarına görə differensiasiya olunan anaforanın növlərini ifadə edən terminoloji vahidlərin semantikasını açılır və növü ayıran əlamət konkret olaraq göstərilir. Məsələn, fonetik anafora-bir-biri ilə həmahəng olan səslərin yaratdığı anafora. Leksik anafora-sözlərin yaratdığı anafora. Sintaktik anafora-cümlələrin və mətnin yaratdığı anafora (Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edən: Ə.Mirəhmədov, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1978, s.10,11).

Standartlaşdırılma prosesində terminin definisiyasının dəqiqliyi və tamlığı dəqiqləşdirilməlidir. Terminoloji lüğətlərdə standartlaşma məqsədi ilə lüğət məqalələrində definisiyanın dəqiqliyi və tamlığı xüsusi önəm daşıyır. Yuxarıda deyildiyi kimi anlayışların təyin edilməsi definisiyaya qoyulan tələblərlə birbaşa əlaqədardır. Sahə terminologiyasının standartlaşmasının birinci pilləsində təyin edilən definisiyalar uyğun terminoloji vahidə aid olan lüğət məqaləsində yerləşdirilir. Bu zaman lüğətin hazırlanması prosesində sözlüylə daxil olan, amma anlayışlar siyahısında özünə yer etməyən terminoloji vahidlərin definisiyasını müəyyən etmək məsələsi qarşıya çıxır və bu problem anlayışın təyini ilə eyni ölçüdə həllini tapa bilər. Göründüyü kimi, burada definisiya-

terminin və anlayışın deyinisiyası meydana çıxır və bunlar üçün analogi hal onların üst-üstə düşməsidir.

Definitiv terminlərdə definisiya və tərif, əlbəttə, müxtəlif anlayışlar kimi çıxış edir. Tərif definisiyanın bir növü kimi özünü göstərir. Tərif mahiyyət etibarilə anlayışı daha dəqiq və daha lakonik şəkildə izah və şərh edir. Ona görə də müvafiq terminoloji lüğətlərdə terminin tərifindən istifadə olunmalıdır.

Standartlaşdırılma prosesində lüğətin təyinatı elə olmalıdır ki, definisiyadan sonra əlavə şərh, izah verilsin. Həmin izah və şərhlər terminoloji vahidin düzgün dərk edilməsi istiqamətində aparılmalıdır.

Bu prosesdə aydın olur ki, terminologiyada tam şəkildə təyin olunmamış və birmənalı definisiyası olmayan anlayışlar da mövcuddur. Bu anlayışlar əlavə izahlarla müəyyənləşir. Termin haqqında definisiya müəyyənləşdirən tədqiqatçıların da burada obyektiv və subyektiv fikirləri ortaya çıxır. Məsələn, “söz” definitiv termini barədə aşağıdakı definisiyalar bir-birindən bəzi cəhətlərinə görə fərqlənir: 1) cümlənin minimal təşkeidici vahidi (Şerba, Blumfild); 2) minimal sintaktik vahid (Boduen de Kurtene, Meye, Sepir); 3)mənalı minimal nitq vahidi (Reformatski, Yelmslev); 4) fonetik, qrammatik və semantik əlamətləri özündə birləşdirən dil vahidi (Ovsyanikov-Kulikovskiy, Meye, Büler, Vinqradov); 5) gerçəklik elementi ifadə edən vahid (Vinqradov, Doroshevski, Qalkina-Fedoruk); 6) nitqin müstəqil və tam elementi. Tədqiqatçıların hər biri «söz»ün definisiyasına müxtəlif istiqamətdə yanaşmışlar. Daha doğrusu, “söz”ün definitiv termini müxtəlif anlayışları doğurmuş, təriflər bir-birindən bir çox hallarda formal cəhətdən fərqlənmişdir. Lüğət məqaləsində bu tipli əlavə şərhlər verilsə də, əsas definisiya daha ətraflı arealda qəbul edilmiş tərifdə öz əksini tap-

malıdır. Əks təqdirdə, tərtib olunmuş lüğətdə definisiyanın dəqiqliyi və tamlığı qoyulan şərtləri ödəyə bilmir. Buna görə də terminlərdə aşağıdakı cəhətlər nəzərə alınmalıdır: Dil mənası anlayışın mənası ilə üst-üstə düşür. Bu, o deməkdir ki, qeyri-dil obyektinin zəruri və kafi əlamətləri terminin semantik quruluşunda bilavasitə əks edilir. Standartlaşdırma terminoloji sistemin optimallaşması formasını alır, yəni anlayışın kafi və zəruri əlamətlərinin terminin semantik quruluşunda formalaşdırılmasını təmin edir. Bu halda terminə tərif vermək tələb edilmir. 2. Dil mənası yoxdur. Anlayışın tərifdə ifadə olunan zəruri və kafi əlamətləri var. Belələrinə simvol rolunu oynayan alınma terminlər daxildir. 3. Anlayış mənası yoxdur. 4. Anlayış mənası dil mənası ilə üst-üstə düşür (107, s.16). Anlayışın dəqiq definisiyası lüğət maddəsinə daxil ediləcək məlumatlardan biri kimi mühüm və zəruridir. Bu sahə terminologiyasının nizama salınması üçün olduqca vacibdir.

Standart terminlərdə müəyyən əlamətlərin leksik-qrammatik göstəricilərinin forma oxşarlığı əhəmiyyətlidir. Əlamətin növündən asılı olaraq bu göstəricilər dəyişə bilər. Burada anlayışın hansı kateqoriyaya aidliyi də müəyyən rol oynayır. Məsələn, əşya kateqoriyasına aid anlayışlar, bir qayda olaraq, isimlərlə adlandırılır. İlkin, yaxud baza anlayışlarının adları əsasən sadə isimlərlə bildirilir: açar, kvadrat, tənlik, beton, xətt, nöqtə, kök, mufta, mala, mərmər, yük və s. nümunə kimi verilmiş terminlər ya real gerçəklikdə mövcud olub müəyyən sahədə işlədilən predmetləri, ya da sahə daxilində qəbul edilmiş anlayışları (səs, hərf, şəkilçi (dilçi), xətt, kök, (riyaz), yük (fizika) və s. bildirir. Hər bir termin özündə müəyyən terminoloji mənanı daşıyır. İlkin, yaxud baza anlayışları əsasında və ya onların iştirakı ilə formalaşan yeni terminlərin də öz mənalı olub olmur. Hər bir ele-

mentar mənə müəyyən əlaməti ifadə edir. Anlayışın adlandırılması zamanı əlamətlər və ona uyğun mənalar nəzərə alınır. Tərkibindəki elementar terminoloji mənaları birdən yəni artıq məlum olan terminləri adlandırma həmin mənaları yaradan əlamətlərin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir və bu cəhət standartlaşdırma prosesində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu xüsusiyyətlər tezaurusun hazırlanması prosesindən əvvəl müvafiq sahə terminologiyasının nizama salınması işinin yerinə yetirilməsini tələb edir. Ona görə də tezaurusun qurulması müəyyən mənada unifikasiyanın aparılması ilə üst-üstə düşür. Tezaurusun tərtibində iki cəhət özünü göstərir:

1) tezaurus təsviri lüğət funksiyasını yerinə yetirir və hər hansı terminin iştirak etdiyi söz-forma və söz birləşmələrinin hamısının qeydə alınmasını, dubletlərin verilməsini təmin edir; 2) tezaurusda terminlərin təklif olunan əsas variantları arasında sərt ierarxik münasibətlər yaradılır. Tezaurusun ikinci xüsusiyyəti, yəni təklif edilən termini və onun başqa terminlərlə ierarxik münasibətlərinin qeyd edilməsi unifikasiya nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir. Birinci cəhət isə terminologiyanın nizama salınması üçün fundamental baza rolunu oynayacaq materialın toplanmasına şərait yaradır. Bu prosesdə anlayışı diferensiallaşdıran kafi və zəruri əlamətlər elə üzə çıxarılmalıdır ki, standart modellər təsdiq edildikdən sonra əmələ gələn terminoloji vahidlər də həmin əlamətlərə əsasən sistemi əhatə edə bilsin.

Nəhayət, belə bir təkliflə çıxış etmək yerinə düşər ki, hər bir elm sahəsinə aid standartlaşdırılmış definitiv terminlərin siyahısını, kafi və zəruri əlamətlərini təyin edən nizaməsalınma sənədlərinin yaradılmasına ehtiyac var. Bu həmin elmi sahənin daha dərinədən tədqiqinə imkan yaradır.

Dublet olan terminlərin standartlaşdırılması zamanı hansı terminin standart kimi seçildiyi əsaslandırılır. Standart terminlə yanaşı, onun qeyri-standart variantları qeyd olunur:

- 1) termin və onun sıra nömrəsi;
- 2) terminin hərfi və simvolik işarəsi;
- 3) terminin tərif;
- 4) terminin qeyri-standart variantları;
- 5) izahedici sxem, qrafik, formül;
- 6) beynəlxalq dillərdə qarşılığı;

Terminin sıra nömrəsi standart nömrəsidir. Hər bir terminin öz nömrəsi olmalıdır. Standartlaşdırma zamanı anlayışların ierarxik sistemi əsas götürülür. Əlifba sırası ilə düzülüşdə bu ierarxiya pozulur. Başqa sözlə desək, məsələn, dilçilik terminlərinin standartlaşdırılmasına *hərf*, yaxud *səs*, yaxud *dil* terminlərindən biri ilə başlamaq mümkündür. Yuxarıda hərf termini ilə başlanmış standart siyahısı verilmişdir. Belə olduqda hərf termininin standart nömrəsi bir olacaqdır. Dilçilik terminlərinin əlifba siyahısı isə, abreviatur termini ilə başlanır. Deməli, standart sənədində terminlərin əlifba siyahısındakı nömrələrin ardıcıl düzülüşü alınmır. Terminlərin başqa dil üzrə əlifba siyahısında da oxşar bu əlamətlər nəzərə alınır. Məsələn, hərf termini ingilis dilində (letter) l; rus dilində b (bukva) ilə başlanır. Aydındır ki, rus və ingilis dilindəki əlifba siyahılarında bu terminin yeri müxtəlif olacaqdır. Buna baxmayaraq, həmin siyahıların hər birində terminin qarşısındakı standart nömrəsi eynidir.

Hərfi və simvolik işarələr bütün sahələrdə qəbul olunmur. Buna görə də, bir sıra sahə terminologiyalarının standartlaşdırılması zamanı tərtib edilən standart sənədində bu məlumatlara yer ayırmaq tələb olunmur. Eyni sözləri izahedici sxem, qrafik və formül haqqında da söyləmək mümkündür.

Terminin tərifinin standart sənədində verilməsi məcburidir. Terminin əsas xarici dillərdəki qarşılığının verilməsi məcburi sayılmasa da, əhəmiyyətinə görə seçilən məlumatlardan biridir. Əsas xarici dillərin dairəsi standartlaşdırma komissiyasının, yaxud sahə üzrə ekspert qrupunun təklifləri əsasında müəyyənləşdirilməlidir.

Standartların qeyd olunmasının ən sadə forması tərkibində terminin standart nömrəsi, termin, terminin tərfi və terminin qeyri-standart variantları haqqında məlumatlar verilən siyahıdır.

Əgər standart cədvəlində qeyd sütunu olarsa, göstərilən məlumat tərif qrafasında deyil, qeyd sütununda yazılmalıdır.

Terminlərin standartlaşdırılması nəticəsində xüsusi sənəd hazırlanır. Bu sənəd titul vərəqi ilə başlanır. Titul vərəqində standartın adı göstərilir. Bundan sonra standartın tipi qeyd olunur. Məsələn, Dövlət standartı, Respublika standartı, Beynəlxalq standart.

Dublet terminlər bir-birindən nöqtə vergüllə ayrılır. Axırıncı termindən sonra iki nöqtə qoyulur və bundan sonra anlayışın tərfi verilir. Standart sənədində terminin qəbul edilmiş beynəlxalq standartı, beynəlxalq dillərdəki adı verilir.

Son mərhələdə terminoloji sistemin kodifikasiyası, başqa sözlə desək vahid normativ lüğət kimi formalaşdırılması həyata keçirilir. Bu zaman terminlərin işlədilməsi ilə bağlı iki məcburilik dərəcəsi gerçəkləşdirilir. Həddən artıq sərt normalar termin yaradıcılığında məhdudiyətlər yaratdıqda, kodifikasiya terminologiya nöqtəyi-nəzərindən düzgün sayılan terminlər tövsiyə olunan siyahısı şəklində reallaşdırılır. Əgər dəqiq birmənalı terminin qəbul edilməsi zəruri olarsa, kodifikasiya standartlaşdırma forması alır və son nəticədə dövlət (və ya sahə) standartı təsdiq olunur.

Elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılmasının qaydaları və görüləcək işlərin ardıcılığı xüsusi təlimatla müəyyənləşir. Təlimat dövlət standartlaşdırma sisteminin nəzərdə tutduğu tələbləri standartlaşdırma obyektinin spesifikasiyasını nəzərə almaqla tamamlayır. Təlimat standartlaşdırma üzrə təşkilatlar, texniki komitələr üçün nəzərdə tutulur. Bu qurumlar termin və tərif standartlarının işlənilib hazırlanmasında, eləcə də standart layihələrinin ekspertizasında iştirak edirlər. Standartlaşdırılmanın prinsip və metodları beynəlxalq standartın tələblərinə uyğunlaşdırılır. Elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılmasının prinsip və metodları ISO-704-87 beynəlxalq standartı ilə uyğunlaşdırılır.

Standartın birinci layihəsinin hazırlanması zamanı standartlaşdırılan terminologiyanın nizama salınması üzrə əsas işlər görülür. Nizamasalma işləri aşağıdakıları əhatə edir:

1. Terminologiyanın nizama salınacağı sahənin predmet dəqiqləşdirilir.

2. Anlayışlar müəyyənləşdirilir

3. Termin və təriflər toplanılır

4. Anlayışlar sistemləşdirilir

5. Anlayışlar təsnif edilir

6. Standartın bölmələrinin quruluşu təyin olunur.

7. Terminlərin bölmələrdə yerləşdirilməsi müəyyənləşdirilir.

8. Termin və təriflərin təhlili aparılır

9. Termin və təriflər qiymətləndirilir

10. Termin və təriflər seçilir.

Anlayışların müəyyənləşdirilməsi və seçilməsi müvafiq bilik sahəsinin sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi, həmçinin bu sahə üçün spesifik xüsusiyyət daşıyan anlayışların ayrılması ilə paralel həyata keçirilir. Terminlərin seçilməsi zamanı müxtəlif nöqteyi-nəzərlə bağlı bütün terminlər qeydə alınır. Terminlərin seçilməsi ilə eyni zamanda anlayışların

tərifləri müəyyənləşdirilir. Bu zaman terminlərin təsviri, xarakteristikası, təsnifi, illüstrasiyası ilə bağlı materiallar da toplanıb qeydə alınır və işlənir. Mövzunun adı qeyd olunmaqla terminlərin kartotekası hazırlanır. Hər bir termin mənbələrin nömrələri, səhifəsi və abzası qeyd olunur. Termin sinonimlər ayrıca qeydə alınır. Çoxmənalı terminlər onların mənalının sayı qədər qeydə alınır. Termin kartotekalara qruplaşdırılır. Dublet terminlərin qeydiyyatı zamanı daha çox işləklik qazanan terminə istinad olunur. Terminin çoxmənalılığı və ayrı-ayrı mənalının qeydiyyatına istinad edilir. Terminlərin tərkib elementlərinə görə qruplaşdırılması zamanı dayaq sözdən istifadə olunur. Termin söz birləşmələrində dayaq söz əsas götürülür. Bu sözün bir qayda olaraq, isim olması nəzərə alınır. Bütün toplanmış terminlər əlifba siyahısı üzrə düzülür. Toplanmış terminlər iki qrupa ayrılırlar. Birinci qrupa hazırlanacaq standartın terminlər sistemini təşkil edən, standartlaşdırılan terminologiya üçün spesifikliyə malik olan terminlər daxil edilir. İkinci qrupu başqa terminoloji sistemə daxil olan lakin standartlaşdırma prosesində, təhlil və qiymətləndirmədə istifadə edilən, standart siyahısına daxil edilməyən terminlər təşkil edir.

Terminologiyanın standartlaşdırılması prosesində anlayışların sistemləşdirilməsi xüsusi yer tutur. Anlayışların sistemləşdirməsində aşağıdakı şərtlər müəyyənləşdirilir:

-tədqiqatın predmetini ziddiyyətsiz və tam təsvir edən anlayışların toplusunu;

-bu anlayışlar sisteminin başqa anlayışlar sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsini;

-tərifin elmi əsaslandırılmış şəkildə qurulması, standartlaşdırılan terminin qiymətləndirilməsi;

-hər bir anlayışın sistemdəki yerini və onun başqa anlayışlarla qarşılıqlı əlaqəsini;

-standartlaşdırılan terminologiyanın çatışmazlığını (sinonimlik, polisemiya, ümumi qəbul edilmiş anlayışın yoxluğu, eyni terminin müxtəlif şəkildə izahı və s.)

Anlayışların sistemləşdirilməsi zamanı anlayışın əsas aşağıdakı ümumi kateqoriyaları fərqləndirilir: 1) predmetlər kateqoriyası; bura maşınlar, qurğular, materiallar, kimyəvi birləşmələr, alətlər və s. daxil olur. Məsələn, vintlər, diodlar, ötürücülər, filtrlər və s.; 2) proseslər kateqoriyası; bu kateqoriyaya daxil olan anlayışlar təbii proseslərlə, fəaliyyətlə, hərəkətlə, yerdəyişmə və s. ilə bağlı anlayışlar daxil olur. Məsələn, rəqs, yanma, aşınma, qazma; 3) xassə kateqoriyası; Predmetlərin xassələrini ifadə edən anlayışları əhatə edir. Məsələn, bərklik. Elastiklik, plastiklik, suyadavamlılıq və s.; 4) kəmiyyət kateqoriyası: məsələn, güc, sürət, müqavimət, tutum və s. Anlayışın kateqoriyasını müəyyənləşdirərkən onun müxtəlif kateqoriyalara aid edilə biləcəyi nəzərə alınır. Məsələn, keçiricilik həm xassə, həm də kəmiyyət kateqoriyasında yer ala bilər.

Anlayışların sistemləşdirilməsində əsas yeri tutan təsnifatın aparılması zamanı bütün mümkün meyarlar təyin olunur. Belə meyarlar üzrə verilmiş sahə çərçivəsində anlayışlar qruplarını və ayrı-ayrı anlayışları təyin etmək olur. Təsnifatın qurulmasında məlumat materialı kimi mövcud təsniflərdən istifadə edilir. Məsələn, texniki-iqtisadi informasiya klassifikatoru (UDK).

Toplanmış terminlər onların ifadə etdikləri anlayışlar arasında aşkara çıxarılmış əlaqələrə uyğun şəkildə sözlükdə yerləşdirilir. Bu zaman standartın bölməsi nəzərə alınır. Bölmə daxilində terminlər anlayışlar sistemini əks etdirən prinsiplər üzrə yerləşir. Düzülmüş «ümumidən-xüsusiyyə», «təyin edəndən-təyin edilənə» sırası ilə gedir. Dublet terminlər eyni nömrə ilə qeyd olunurlar. Çoxmənalı terminlər onun ifadə

etdiyi anlayışların sayı qədər sözlüyə daxil edilir. Bu zaman terminin yeri onun ifadə etdiyi anlayışla başqa anlayışlar arasındakı əlaqə əsasında müəyyənləşir.

Standartın son layihəsinə bir anlayışa verilən iki tərifin, eləcə də bir anlayışı ifadə edən iki standart terminin daxil edilməsi yolverilməzdir. Standart layihəsində dublet terminlərin istifadə edilməsinə yol verilir.

Tərif anlayışı fərqləndirməyə, axtarmağa və qurmağa imkan verən məntiqi üsuldur. Bu zaman tərifin formalaşdığı müəyyən sahə həmişə nəzərə alınır. Tərif həm də məntiqi prosesin nəticəsi olub, standartda qeyd alınır. Bu zaman definisiya terminindən istifadə olunur. Definisiyada təyin olunan defineendum (Dfd), təyin etmə vasitəsi definiens (Dfn) adlanır.

Anlayışın tərifini qurmaq üçün həmin anlayışın sistemə daxil olan anlayışlarla münasibətini təyin etmək lazımdır. Tərif müvafiq terminin standartlaşdırılan termin kimi seçilməsi və təhlili üçün ilkin əsasdır. Terminoloji standartlarda istifadə olunan əsas tərif növü aşkar tərifdir.

Terminologiyanın standartlaşdırılmasının metodoloji əsası nizamasalmanın sistem prinsipidir. Bu prinsip terminoloji sistemin hər bir elementinin – termininin, eləcə də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan terminoloji sistemlərin hər birinin təhlil və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Terminologiyanın nizama salınması bu sistemə dair bütün biliklərin və fərqli baxışların maksimal səviyyədə nəzərə alınmasını tələb edir. Anlayışın fərqli təyini hallarında onun tərifinin və onu ifadə edən terminin standartlaşdırılması xüsusi diqqət tələb edir. Mübahisəli anlayışların standartlarının müəyyənləşdirilməsi sahə mütəxəssislərinin müzakirəsi prosesində həyata keçirilməlidir.

Elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılması digər əlamətlərlə yanaşı terminlərin definisiyasını da özündə

birləşdirir. Bu təkmilləşdirmənin sonuncu pilləsidir. Nizama salınma prosesində definitiv terminin standart variantı təsdiqlənir və bunlar standart sənədinə düşür, onun haqqında müxtəlif səciyyəli informasiyalar verilir.

Məlumdur ki, termin yaradıcılığı elmin inkişafından asılıdır. Hər hansı sahəyə aid yeni termin ilk dəfə həmin sahəyə məxsus elmi tədqiqat işlərində istifadə olunur. Termin yaratma zərurəti yeni anlayışın formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Bundan sonra terminin qəbul olunması prosesi gedir. Terminin qəbul olunması iki məsələyə aydınlıq gətirir. Birincisi, termin kontekstdən asılı olmasa da, ilk dəfə kontekst daxilində yaranır. İkincisi, terminin müvafiq elmi sahədə qəbul olunması onun müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən işlədilməsi ilə səciyyələnir. Terminin işlənmə dairəsi genişləndikcə o, sahə terminologiyasında möhkəmlənir və terminoloji lüğətlərə düşür. Deməli, termin üçün iki işlənmə sahəsini fərqləndirmək mümkündür. “Terminologiya iki sahədə (elmi dil çərçivəsində, konkret janr formalarını reallaşdırılan mətnlərdə) müşahidə olunur: qeydə alınma sahəsi (leksikoqrafik janrlar: xüsusi lüğətlər, təklif olunan terminlər toplusu, terminoloji standartlar) və istifadə sahəsi (xüsusi ədəbiyyat: məqalələr, monoqrafiyalar, bə’zi hallarda elmi-kütləvi ədəbiyyat (176, s.15)”.

Terminlərin standartlaşdırılması zamanı terminlərin qeydə alınma sahəsi ilə işlənmə sahələri bir-birindən fərqləndirilir. Lüğətlərdə terminlərə qoyulan tələblərə ciddi fikir verilməlidir. Əslində, izahlı lüğətlərə terminlərə qoyulan tələblərə cavab verməyən terminlər daxil edilmir. Adi ikidilli terminoloji lüğətlərdə, terminoloji siyahılarda isə qəbul olunmayan, terminə qoyulan tələblərə cavab verməyən terminlər, termin variantları da qeyd oluna bilər. Çünki belə lüğətlər terminlərin işlənmə sferalarında rast gəlinən bütün terminləri əhatə edə bilər. Terminin müvafiq sahə terminologiyasında

yer tutmasının əsas şərtini onun qeyd olunma sferasına daxil edilməsi sayılır. Termindən ilk dəfə mətn daxilində, yaxud işlənmə sahəsində istifadə olunur. Sahə terminologiyasının qeydə alınması zamanı terminoloji səciyyə daşıyan sözlərin seçilməsi tələb olunur. Bu məqsədlə məndən götürülmüş sözün termin olub-olmadığını təyin etmək lazım gəlir. Terminologiyada bu məqsədlə müəyyən kriteriyalardan istifadə olunur. Əgər söz bu kriteriyalara cavab verirsə, o, termin kimi qeydə alınır. Kriteriyalar terminin zəruri əlamətlərinə və onun qarşısına qoyulan tələblərə görə müəyyənləşdirilir.

Standartda terminin müəyyənləşdirilməsi üçün aşağıdakı kriteriyalardan istifadə olunur: 1) definisiya kriteriyası; 2) konseptual tamlıq kriteriyası; 3) məlumat kriteriyası; 4) statistik kriteriya; 5) məntiqi teoremlər kriteriyası; 6) distributivlik kriteriyası. Elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılmasının əsas məqsədi bütün sənəd növlərində ədəbiyyatda birmənalı və birqiymətli başa düşülən terminologiyanın yaradılması Azərbaycan dilində beynəlxalq standartların identik yerli standartlarının yaradılmasına imkan verir, elmi-texniki informasiyanın mübadiləsində qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir. Standartların hazırlanmasında mübahisəyə səbəb olan məsələlərdən biri də terminlərin bəzən definitiv tərifinin olmamasıdır. Belə ki, termin anlayışın adını bildirir. Hər bir anlayış isə müəyyən definisiyaya və ya tərifə malik olmalıdır. Tərif definisiyadan daha dəqiqdir. Tərif termini birmənalı təyin edir. Lakin bütün terminləri tərif əsasında yaratmaq olmur. Buradan belə nəticə hasil olur ki, termin üçün definisiyanın varlığı zəruridir. “Mütəxəssisin sərəncamında terminləşdirilən anlayışın yazılı və ya şifahi şəkildə şərh edilən məzmunu olur. Definisiyada adlandırılan obyektin əhəmiyyətli əlamətlərinin toplusu əksini tapır. Bu əlamətlər içərisindən zəruri və kafi əlamətlər seçilir. Onlar yaxşı (ideal)

halda terminin səs cildində də ifadəsini tapır” (196, 8-9). “Definisiya anlayışın məntiqi tərif, onun məzmununun və fərqləndirici əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir» (166,175, 62). Lakin bütün elm sahələrində elə terminlər var ki, onların ancaq izahı var. Məsələn, dilçilikdə təsvir üsulu kimi ən geniş tətbiq olunan riyazi anlayışlardan biri çoxluqlar anlayışıdır. «Riyazi dilçilik» kitabında yazıldığı kimi “çoxluqlar anlayışı müasir riyaziyyatın əsas anlayışlarından biridir. O ilkin anlayışdır, yəni başqa, daha sadə anlayışlarla müəyyənləşməyə gəlmir» (12, 6). Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, ilkin baza anlayışları tərifə malik olmur. Çünki onlar başqa anlayışlar əsasında təyin oluna bilmir. Belə anlayışları bildirən terminlər izahlı şəkildə təyin edilir. Bu zaman izah definisiya rolunu oynayır. İzahedici kontekst definitiv kontekst adlanır. Terminin müəyyənləşdirilməsinin definisiya kriteriyasında definitiv kontekstdən istifadə olunur.

Məsələn daha da aydın təsəvvür etmək üçün bəzi elm sahələrinə aid tərif və definisiyaları nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Məsələn, sait (səs) – Tələffüzü zamanı boğaz və ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlmədən tələffüz olunan, musiqili tona malik danışiq səsidir.

Sait (səs) – Tələffüzü zamanı boğaz və ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlmədən tələffüz olunan, musiqili tona malik danışiq səsidir.

Bu definisiyada istifadə olunmuş sözlərdən “tələffüz”, “boğaz”, “ağız boşluğu”, “maneə”, “ton” “musiqili ton”, “danışiq səsi” terminlərdir. “Sait” terminin mənasının başa düşülməsi üçün qeyd edilən terminlərin hansı anlayışı ifadə etməsi məlum olmalıdır. Həmin terminlərdən “boğaz” və “ağız boşluğu” terminləri anatomiyaya aiddir. Ona görə də onların izahının dilçilik terminləri lüğətinə daxil edilməsi düzgün deyildir. Termin kimi ayırdığımız “maneə” sözünü

terminlərin sırasından çıxara bilərik. Çünki bu sözün mənası aydındır və maneənin dəqiq təyini izah edilən terminlərin hər hansı birinin aydınlaşdırılması üçün vacib deyildir. Belə olan halda, “tələffüz”, “ton” “musiqili ton”, “danışıq səsi” terminlərinin dəqiqləşdirilməsi lazım gəlir. Dilçilik terminlərinin izahlı lüğətində *ton* iki fərqli termin kimi verilir.

Ton 1. – 1. Gərginləşmiş səs tellərinin ritmik (ahəngdar) şəkildə rəqətmə tezliyi ilə müəyyənləşən səsin fiziki keyfiyyəti. Əsas ton (sadə ton) – Samitlərin akustik əsasını təşkil edən və onların yaxşı eşidilməsinə imkan verən səs tonu. Əlavə ton – Bax: Oberton. Səs tonu – Hava təzyiqi nəticəsində bir-birinə yaxınlaşmış gərgin səs tellərinin titrəyişi (vibrasiya) ilə əmələ gələn səs. 2. Bax: Musiqili vurğu. 3. Nitqin ahəngdarlığını (melodika) təmin etmək üçün səsin qalxması və enməsi. Yüksələn ton. Enən ton.

Ton II – Bax: Tembr II.

Bu izahlar da saitin təyin olunması üçün istifadə edilən “musiqili ton” terminini tam açə bilmir. Lakin “ton” fizikaya aid termin kimi qəbul edildikdə və standartlaşdırma üçün “musiqili ton” və “ton” terminlərini eyniləşdirməyi mümkün saysaq, onda “tələffüz” və “danışıq səsi” terminlərini dəqiqləşdirmək lazım gəlir. Lüğətdə “danışıq səsi” termin kimi izahını tapmır. Bunun əvəzində “nitq səsi” termininin izahı verilir. Nitq səsi – Nitq orqanları vasitəsilə tələffüz edilən səs; üzvlənmiş insan səsi. Belə tərif qəbul etməkdə məqsəd terminin standartlaşdırma prosesində meydana çıxan zəruri məsələni həll etməkdir. Yəni termini standartlaşdırmaq üçün ilk növbədə onun heç bir mübahisə doğurmayan və sahədə tam qəbul edilən definisiyası verilməlidir.

Terminin standartlaşdırılması prosesində yalnız definisiya kriteriyası deyil, digər kriteriyalar da yoxlanılır. Xüsusən, konseptual tamlıq kriteriyası spesifik xüsusiyyətlər diq-

qəti cılb edir. Terminin bu kriteriya üzrə müəyyənləşdirilməsi üçün hadisə, anlayış və ad arasındakı asılılıq münasibətini əsas götürənlər Rixard Oqdenin təklif etdiyi semantik üçbucaqdan istifadə etməyi düzgün sayırlar. Oqden üçbucağında anlayışla ad, anlayışla hadisə arasında birbaşa əlaqənin mövcudluğu iddia olunur. Adla hadisə arasındakı əlaqə həmişə birbaşa əlaqə olmur. Daha doğrusu, anlayış-ad, anlayış-hadisə əlaqələrinin birbaşa əlaqədə olması həmişə təcrübədə özünü doğrultmur. Məsələn, cəbr (alqebra) termini alimin adından (Əl-Xorəzmi) götürülmüşdür. Göründüyü kimi, sözün semantik yükü ilə anlayış arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Eyni zamanda, burada anlayış-hadisə əlaqəsini də tapmaq olmur. Deməli, konseptual tamlıq kriteriyasında Oqdenin semantik üçbucağına istinad etmək yanlış nəticəyə gətirib çıxarır: Bu özünü onomasion terminlərdə doğrultmur.

Konseptual tamlığı Ferqenin semantik üçbucağına əsasən təyin edirlər. İşarənin öz konseptinə və denotatına münasibətini səciyyələndirən Ferqə üçbucağı, adətən ayrı-ayrı leksik vahidlərin, xüsusi halda terminlərin onomosioloji təsviri üçün istifadə olunur. Terminləri terminoloji sistemin elementi deyil, vahidi hesab etməklə semiotik üçbucaqdan həmin sistemin təsviri zamanı tətbiq etmək olar. Bu fikrə əsasən qurulmuş Ferqə üçbucağında konseptlə denotat arasında əlaqə mübahisəli qalır.

Konseptual tamlığı işarə-anlayış münasibətinin öyrənilməsi kimi də qəbul edilir. Burada işarəyə qarşı qoyulan anlayışı təyin etmək əsas götürülür. Bu halda anlayışları ifadə etmək məqsədilə işarələrin dildə mövcud olan qaydalar əsasında sərbəst (analitik) birləşmələrini deyil, yalnız ayrıca dil işarələrini, başqa sözlə desək, xüsusi anlayışı bildirən semantik tam (sintetik) birləşmələrini termin adlandırmaq

məqsədəuyğun sayılır. Fikrimizcə, təklif edilən bu üsul daha əlverişlidir. Məsələn,

Debitor. İngilis dilindəki debit – borc sözündəndir. *Debitor* – iqtisadi münasibətlər zamanı hüquqi və fiziki şəxslər, eləcə də digər iqtisadi subyektlər qarşısında maliyyə öhdəliyi daşıyan şəxs. İqtisadi subyekt debitor kreditorun əks qütündə dayanan subyektin, yəni borc alan, yaxud borclu tərəfdir.

Holdinq. – Nəzarət səhm paketinə sahib olmaqla bir neçə şirkəti bilavasitə idarə edən iri şirkət, korporasiya. Adətən holdinq əhatəsində olan müəssisələrin vahid istiqamətdə iqtisadi siyasi formasını təmin edir və bura daxil olan hər bir səhmdar cəmiyyət ümumilikdə holdinqin maraqlarına xidmət edir.

Holdinq iqtisadiyyat terminologiyasında termin-söz birləşməsinin komponenti kimi də çıxış edir. Məsələn, *holdinq kompaniya* – Hüquqi cəhətdən müstəqil bankların və banklara daxil olmayan firmaların üzərində hakim mövqe tutmaq və onların əməliyyatlarına nəzarəti həyata keçirmək üçün həmin bank və firmaların səhmləri olan kontrol paketlərinə yiyələnmiş səhmdar şirkəti.

İqtisad terminlərinə dair verilən nümunələr alınmaları əhatə edir. Təbii ki, standartlaşdırma zamanı alınmalar da bütün kriteriyalar üzrə yoxlanılır. Lakin beynəlmiləl terminlərin artıq müəyyən səviyyədə standartlaşdırılması nəzərə alınsa dildə digər yollarla əmələ gəlmiş terminlər nəzərdən keçirilməlidir.

Tərif anlayışın yalnız əhəmiyyətli əlamətləri əsasında qurulmalıdır. Bu əlamətlər anlayışı ona yaxın olan anlayışlardan tam ayırmağa kömək etməklə yanaşı, onun sistemin başqa anlayışları ilə ümumiliyini də təsdiq edir.

Tərif linqvistik cəhətdən düzgün olmalı, Azərbaycan dilinin norma və qaydalarına cavab verməlidir. Düzgün tərif

anlayışı birmənalı tam səciyyələndiməlidir. Tərif heç bir əlavə sualın, izahın meydana çıxmasına zəmin yaratmamalıdır.

Tədqiqat və təhlil göstərir ki, bir çox sahələrdə istifadə olunan təriflərdə çatışmazlıqlar vardır.

Standartlaşdırılan terminə qoyulan tələblər. Hər bir dilin lüğət tərkibində milli dilə məxsus kifayət qədər leksik vahidlər vardır. Bu leksik vahidlər milli dildə onun normalarına uyğun şəkildə işlənir. Dillərarası əlaqələr dilin başqa dildən sözlər almasına zəmin yaradır. Bütün dillərdə sözləmə prosesi gedir. Bu cəhətlər dilin terminoloji sistemində də baş verir. Lakin terminologiyada terminalma hadisəsi, dildə isə sözləmə hadisəsi baş verir. Terminologiyada alınma termdir, termin-elementdir, dildə isə alınma sözdür, qrammatik şəkilçidir və s. Deməli, terminologiyada və dildə alınma məsələsinin əsasında duran fərqləndirici əlamətlər terminlə ümumişlək söz arasındakı fərqlər əsasında təzahür edir. Termin və ümumişlək söz bir-birindən fərqlənir. Termin sahəyə, elmə aid vahidlərdir.

Hər bir elm sahəsi isə üç əsas anlayışlar sistemindən təşkil olunur: onun məzmununu təşkil edən, özündə əks etdirən bir çox faktların toplusundan, onun nəticəsindən meydana çıxan təsəvvürlərdən və bu təsəvvürlərin ifadə olunduğu terminlərdən. Hər bir elmi biliklər sahəsini bu üç atribut olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu baxımdan elmi biliklərin, ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafında dil təsadüfi funksiya daşımır, dil hər bir elmin struktur elementlərindən biri kimi meydana çıxır. Deməli, elmi dil vahidləri məhz terminologiya vasitəsilə elmə daxil olur.

Hər bir termin tərif və ya definisiya vasitəsilə anlayışın təyini və aydınlaşdırılmasının nəticəsidir. Terminlər sahəyə aid anlayışları bildirir. Terminlər xüsusi dilin mənə nüvəsini təşkil edir və əsas məzmunlu informasiyanın ötürülməsi üçün

istifadə olunur. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi nəticəsində yaranan yeni sözlərin 90%-dən çoxunu xüsusi sözlər – terminlər təşkil edir. İndi terminlərə olan tələbat ümumişlək sözlərə olan tələbatı qat-qat üstələyir. Yeni sahələrin sürətli inkişafı nəticəsində yeni sahə terminologiyalarının yaranmasına səbəb olur. Hesablamalara görə hər 25 ildə yeni sahələrin sayı iki dəfə artır. Terminoloji axın dilçilər, xüsusən də terminoloqlar qarşısında bütün terminoloji toplunu nizama salmaq kimi ciddi vəzifə qoyur. Bu zaman normativlik kimi mühüm bir cəhət ön plana keçir. Sahəyə məxsus xüsusi dildə terminologiya mərkəzi yer tutur və müstəqil formalaşma və inkişafa malik olur. Bu isə terminin qiymətləndirilməsinin linqvistik kriteriyalarını, terminin normativliyini təyin etmək tələbini ortaya atır. Norma dilin daxili strukturunun zəruri və vacib elementdir. Buna görə də norma dildə bütün mövcud kateqoriyaların hamısından daha çoxaspektli bir sistemdir. Bu sistemdə həm tarixilik, həm müasirlik var. Norma, sabit qaydalara malik olan milli dilin ayrı-ayrı nitq areallarında mövcuddur. Norma həm ümumi səciyyəyə malikdir, həm də sosial xarakterlidir, xüsusi dil kollektivlərinə xidmət edir.

Terminologiya sahəyə aidliyi ilə seçilir. Hər bir sahənin öz terminologiyası vardır. Sahə isə ümumi, beynəlxalq səciyyəyə daşıyır. Bu daha çox elm sahələri ilə bağlı hadisədir. Hansı dildə yazılmasından asılı olmayaraq, riyaziyyat, kimya və ya fizika anlayışları eyni mənada işlənir. Məsələn, inteqral anlayışı, inteqralın tərifini hər yerdə eynidir. İnteqral anlayışının hansı dildə olmasından asılı deyildir. Tərifin hansı dildə verilməsində fərq vardır. Yəni tərif Azərbaycan, ingilis, rus və s. dillərdə verilə bilər. Bu təriflər inteqralın mahiyyətini dəyişməz. Tərif üçün istifadə olunan dil metadil funksiyasını yerinə yetirir. Tərifin Azərbaycan dilində olması anlayışın Azərbaycan dilinin daşıyıcısının başa düşməsi üçün nəzərdə

tutulur. Digər tərəfdən elmi anlayışın Azərbaycan dilindəki tərfi Azərbaycan dilinin normaları əsasında verilir. Yəni dilin metadil funksiyası da həmin dilin normalarına tabe olur.

Norma elə bir kateqoriyadır ki, burada dilin milliliyi, özünəməxsusluğu təcəssüm olunur. Hər hansı dil ailəsi bir-birinə tarixi-genetik və tipoloji cəhətdən nə qədər yaxın olur olsun, norma onları xüsusiləşdirir və hər birinin informasiya funksiyasında fərdi xüsusiyyətləri ortaya çıxarır. Lakin elmi dildə istifadə olunan terminlər ikili səciyyə daşıyır. Onlar termin üçün ümumi olan normativliyə də tabe olmalıdır. Çünki dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə ierarxik ardıcılıqla düzölmüş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Yəni bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır.

Elmlərin həm differensasiyası, həm də inteqrasiyası prosesləri bir-biri ilə qırılmaz əlaqədədir. Tədqiqatçıların bu proseslərə verdikləri qiymətə görə, elmlərin differensasiyası inteqrasiyası üçün zəmin hazırlayır. Çünki hər hansı yeni elmin, yaxud elmi tədqiqatdakı yeni istiqamətlərin meydana çıxması ayrı-ayrı elmlər arasındakı əlaqəni artırır, bu sahənin öyrənilməsini asanlaşdırır. Elmlərin inteqrasiyası isə istər-istəməz differensasiyaya aparıb çıxarır. Belə ki, elmləri birləşdirən hər hansı məhsuldar ideya, eyni zamanda, yeni müştərək problemlərin və elm sahələrinin meydana çıxmasına imkan yaradır.

Linqvistik normativlik ümumi şəkildə terminin düzgün yaradılması və istifadə olunmasıdır. Terminyaratma prosesi kortəbii proses deyil, nəzarət altında gedən bir prosesdir. Terminologiyada norma ümumədəbi dil normaları ilə ziddiyyət təşkil etməməli, ədəbi dil normalarına uyğun gəlmə-

lidir. Bununla yanaşı, terminə qoyulan xüsusi tələblər vardır ki, bu tələblər qəbul edilmişdir.

Terminə qoyulan tələblər sırasında terminologiyanın sistemliyi, terminin kontekstdən asılı olmaması, terminin qısalığı, terminin mütləq və ya nisbi birmənəliyi, terminin sadəliyi və anlaşılıqlığı, terminin tətbiqolma dərəcəsi xüsusi yer tutur.

Qeyd olunan tələblər terminologiyada normativlik məsələlərini əhatə edir. Həmin tələbləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

1. Terminin qeyd olunmuş bir mənası olmalıdır. Bir işarəyə bir anlayış uyğun gəlməlidir. Bir terminoloji sistem daxilində termin məhdud və dəqiq mənaya malik olmalıdır. Doğrudur, bu cəhət sahənin konkret inkişaf dövrü üçün də nəzərdə tutula bilər. Çünki bəzi sahələrdə sahə inkişaf etdikcə onun terminoloji sistemində də müəyyən dəyişmələrin baş verməsi mümkündür. Yəni sahə inkişaf etdikcə anlayışın məzmununda da dəyişmə və inkişaf gedə bilər. Zaman keçdikcə eyni bir termin başqa mənə ala bilər, onun mənasında dəqiqləşmə gedə bilər.

Adi sözün mənası kontekstdə dəqiqləşir, adi söz kontekstdə yeni mənə alır. Kontekst asılılığı terminə xas deyildir. Bu tələb terminə qoyulan məntiqi tələbdir və terminin normativliyi ilə bağlıdır. Müəyyən terminosistem daxilində terminin mənası sabitdir.

Terminologiyaya daxil olan terminlərin bir qismi müəyyən mühitdə ümumişlək səjiyyə daşısa da, bu mühitdən kənardə xüsusi funksiya daşıyır və terminləşir. Məsələn, müxtəlif canlıların adları (zoonimlər), bitki adları (fitonimlər), məişətlə bağlı olan bir çox anlayışlar (qohumluq sözləri, yemək adları) da ümumişlək mühitdən kənardə-müəyyən sahə ilə bağlı mütəxəssislərin dilində xüsusi funksiya daşıyaraq terminoloji vahidə çevrilir.

Hər hansı kontekst orada işlənən hansı sözlərin termin olması barədə informasiya vermir. Kontekstin hansı sahəyə aid ədəbiyyatdan seçilməsi də terminin həmin sahəyə məxsusluğunu sübuta yetirmir. Terminin təyini, hər şeydən əvvəl, sahə anlayışı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, bu məsələ terminin normativlik dairəsini təyin etməyə kömək göstərən bəzi hökmləri ayırmağa imkan verir. Demək, 1) sahədən kənarında həmin sahəyə aid termin yarana bilməz; 2) sahə terminləri onun baza anlayışlarının təyini prosesində yaranmağa başlayır və sahənin sonrakı inkişafı ilə artır; 3) sahənin bir anlayışı digərlərinə əsasən təyin edildiyinə görə sahəyə aid terminin müəyyənləşdirdiyi kontekstdə həmin terminoloji sahənin başqa vahidləri iştirak edir; 4) sahəyə aid anlayışların dəqiqləşdirilməsi prosesində terminin dəyişməsi və terminin yeni variantlarının yaranması hadisəsi baş verə bilər.

2. Terminin dəqiqliyi. Bu tələb mənənin dəqiqliyi, çoxmənalılığın məhdudlaşdırılmasıdır. Dəqiqlik xüsusi anlayışların, bir qayda olaraq, dəqiq sərhədlərə malik olması, bu sərhədlərin termin definisiyası vasitəsi ilə qoyulması ilə əlaqədardır. Terminin ifadə etdiyi mahiyyətin inikası baxımından terminin dəqiqliyi onun definisiyasında adlandırılan terminin zəruri və kafi əlamətlərinin mövcudluğudur. Termin birbaşa və ya dolayısı yolla bir anlayışın başqa anlayışdan fərqlənməsinin əlamətlərini ifadə etməlidir. Anlayışın nominasiyasında motivləşmədən istifadə edilməsi terminin dəqiqliyini artırır.

3. Terminin təkmənalılığı. Termin çoxmənalı olmalıdır. Bu halda kateqorial çoxmənalılığın həlli daha böyük çətinlik törədir. Bir terminosistem daxilində eyni formadan müxtəlif kateqoriyaya aid anlayışın ifadə olunması lazım gəlir. Ayrı-ayrı terminosistemlərdə bu tipli hallar üzə çıxır. Bəzən əməliyyat və onun nəticəsinin, iş və həmin işdə isti-

fadə olunan konstruksiyanın, sahə vahidləri və bu vahidlərin tədqiqi ilə məşğul olan sahənin adı (məs., terminologiya sahə terminlərinin toplusu, terminlər toplusu, terminologiya terminləri öyrənən elmi istiqamət), obyekt və onun təsviri ilə bağlı eyni termindən istifadə olunması müşahidə edilir.

4. Terminin dubleti olmamalıdır. Terminologiyada dubletlər ədəbi dildən fərqli funksiyaları yerinə yetirir. Terminologiyada terminlərin dubletliliyi, bir qayda olaraq, paralellərdən istifadə olunmasında özünü göstərir. Məsələn, oftomoloq, okulist, göz həkimi; genetik, yiyəlik hal və s. Terminoloji dubletlərdə sahələrdə dublet cərgənin aradan qaldırılması həll edilməlidir. Məsələn, fonemika-fonologiya, fonemik-fonematik, fopmat-affiks, fleksiya-sonluq, şəkli yazı-piktoqrafik yazı və s. Ədəbi dildə sinonimlər yeni mənaların daxil edilməsi, emosional-ekspressiv vəziyyətin ifadə olunması kimi funksiyaları yerinə yetirir. Terminologiyada dubletlilik terminin formalaşmasının ilkin dövrünə xas vəziyyətdir. Dildə eyni yeni anlayışın ifadəsi məqsədilə bir neçə variantdan istifadə olunur. Zaman keçdikcə bu variantlıq aradan götürülür. Bu vəziyyətin aradan qaldırılmasında dilin terminoloji sisteminin formalaşmasına, nizama salınmasına və standartlaşdırılmasına nəzarət edən Terminologiya Komissiyalarının xüsusi rolu vardır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası bu istiqamətdə ardıcıl işlər görür. Komissiyada verilən təkliflər əsasında terminlərin variantlılığı, dubletliliyi aradan qaldırılır və terminin bir variantı qəbul edilir. Məsələn, Komissiyada “informasiya bazası”, “informasiya əsası” terminlərinin ingilis dilindəki *infobase* termininin ifadə etdiyi anlayışa uyğun Azərbaycan dilindəki variantların olması ilə bağlı meydana çıxan dubletlik aradan qaldırılmış, vahid variant kimi *informasiya bazası* termini qəbul edilmişdir. Belə missalların

sayını kifayət qədər artırmaq olar: *informasiya meydanı – informasiya mühiti; informasiya xətti, informasiya yolu, informasiya magistralı - informasiya yolu; informasiya marketi, informasiya bazarı, infomarket – informasiya bazarı, yerli disk, məhəlli disk, lokal disk – lokal disk; informasiya yardımı, informasiya köməyi, informasiya dəstəyi – informasiya dəstəyi; baş xətt, – ana xətt, əsas xətt – əsas xətt* və s.

5. Terminlərin sistemliliyi. Terminlərin sistemliliyi anlayışların təsnifinə əsaslanır. Bu məqsədlə terminə daxil ediləcək zəruri və kafi əlamətlər müəyyənləşdirilir və bundan sonra termini ifadə edən söz seçilir. Sistemlilik termin elementlərin eynitipliyini nəzərdə tutur. Məsələn, calsium, silisium metan, etan, propan, diod, triod, tetrod, və s.

6. Terminin qısalığı. Termin kifayət qədər qısa olmalıdır. Lakin bu şərt terminin dəqiqliyi ilə ziddiyyət təşkil edir. Termini qısaltdıqca onun dəqiqliyi azalır. Bu cəhətin aradan qaldırılmasında ixtisarlardan istifadə olunması özünü doğruldur. Lakin bu zaman terminlərin ixtisar formalarının yazılı və şifahi dildə işlənməsi normativliyə xələl gətirir. Ümumiyyətlə elmi mətndə ixtisarlara sayının çoxluğu mətnin başa düşülməsində çətinlik yaradır. Belə hallarda ixtisarlara siyahısına tez-tez müraciət etmək lazım gəlir.

Qeyd olunan tələblər terminlərin yaradılması və terminlərin sözlə ifadə cildində əksini tapır. Bütün bu tələblər istər-istəməz normativliyə də təsirini göstərir.

Bir vaxtlar ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi daha çox nəzərə çarpmışdır. Dildə yeni terminlərin yaradılmasında buna üstünlük verilmişdir. Müxtəlif dillərin o cümlədən Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin təhlili göstərir ki, bütün terminoloji sahələrdə ümumişlək sözlərin terminləşməsi ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda terminoloji vahidlər mövcuddur. Bu proses dilin ayrı-ayrı sahə terminolo-

giyalarının zənginləşmə mənbələrindən biri kimi özünü göstərən terminləşmə hadisəsidir.

Elmi tədqiqatların beynəlmilləşməsinə indi meyil artmışdır. Bu mütəxəssislərin bir-biri ilə elmi ünsiyyətinə də yardım göstərir. Elmi-texniki informasiya mübadiləsinin artması beynəlmilləl terminlərin artımında da izini buraxır. Bir neçə dildə eyni formada işlənən terminlər çoxdur. Terminologiyada bunlar beynəlmilləl və ya internasional terminlər adlandırılır. Şübhəsiz ki, internasional terminlərin artması terminlərin dəqiqliyi, qısalığı, anlaşılıqlığı amilləri ilə qarşılıqlı təsirdədir. Terminlərin beynəlxalq səviyyədə ixtisar variantlarının yaranması və həmin variantların şifahi və yazılı nitqdə istifadəsi zamanı dilin leksik normaları ilə müəyyən ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur.

Normativlik və norma dil sistemində xüsusi yer tutur. Yazılı və şifahi dilin öz normaları vardır. Normativlik ümumədəbi dil səviyyəsində tənzimlənir. Müasir dövrdə şifahi və yazılı nitqdə istifadə olunan terminlərin çoxluğu, ümumiyyətlə terminlərin sayının artmasını sürətləndirmişdir. Nitqdə terminlərdən istifadə olunması terminologiyada normativlik məsələsinin qoyulmasını şərtləndirmişdir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, terminologiyada və ədəbi dildə norma məsələsində fərqləndirici cəhətlər vardır. Terminologiyada normativlik terminləri ümumişlək sözlərdən fərqləndirən amillərdən asılıdır.

Terminlərin praktikada istifadəsində sabitlik və düzgünlüyə yalnız terminoloji lüğət və standartlardan istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Bu lüğət və standartlar anlayış və terminlərin birmənalı olmasını və terminologiyanın qaydaya salınmasını təmin edir. Terminlərin standartlaşdırılması zamanı aşağıdakı cəhətlərə diqqət edilməlidir:

- terminin dəqiq mənasını verməli;
- terminin mənasını izah etməli;
- anlayışı dəqiq ifadə edən terminin müəyyənləşdirilməsi .

Terminlərin istifadəsində yaranan çətinliklər həm də terminlər sisteminin dəyişkən olması, mövcud olan anlayışların məzmununun dəyişməsi, yeni anlayışların yaranması, bəzilərinin köhnəlməsi, onları ifadə edən terminlərin sıradan çıxması ilə bağlıdır. Çoxmənalı terminlərin (termin-dubletlər) istifadəsi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, bir sənəddə termin yalnız bir mənada istifadə oluna bilər. Məsələn, “müqavilə”, “razılıq” terminləri dubletlər olsalar da, istifadə praktikasına görə fərqlənirlər.

Yaxud da kredit [^{kredit}] - 1.inam, etibar; 2. yaxşı imic, yaxşı ad, nüfuz; 3. şan, şöhrət, şərəf; 4.hörmət; 5. ali məktəbdə zaçot balı; 6. Zaçot; 7. kredit, borc; 8.gəlirə yazılmış məbləğ; 9. bankda hesab; 10. mühasibat kitabının sağ tərəfi; 11. inanmaq, etibar etmək; 12. nüfuzu qaldırmaq; 13. kreditləşdirmək, kredit vermək, pul buraxmaq, borc vermək; 14. mənfət bölməsinə yazmaq; 15. zaçot qəbul etmək, kurs keçmək haqqında vəsiqə vermək.¹

Birja - Eyni növ əmtəələrin topdansatış ticarəti ilə bağlı həyata keçirilən iqtisadi münasibətlərin məcmusudur.

“Birja”nın qeyd edilən tərifində «əmtəə», «topdansatış», «topdansatış ticarəti», «iqtisadi münasibət» terminləri vardır ki, bu terminlər birjaya tərif verilməzdən əvvəl təyin olunmalıdır. Deməli, birja terminini standartlaşdırana qədər “əmtəə”, “topdansatış”, “topdansatış ticarəti”, “iqtisadi mü-

¹ Инэилисжя-азярбайжанжа лцьят. Бакы: Гисмят, 2003. -1696 с. с.360; Жредит// http://www.abbyyon_line.ru/translate.aspx?LingvoAction=translate&Ln=1&words=debt.

nasibət” terminləri standartlaşdırılmalıdır.

Fond birjası - qiymətli kağızlar üzrə ticarət bazarı; əmtəə birjası -material qiymətlər üzrə ticarət bazarı; valyuta birjası -valyutalar üzrə ticarət bazarı; əmək birjası - iş qüvvəsi üzrə ticarət bazarı.

Bu təriflərin standart tələblərinə uyğun gəlməsi üçün ticarət, ticarət bazarı, qiymətli kağız, material qiymətlər, valyuta, iş qüvvəsi terminlərinin təyin edilib standartlaşdırılması zəruridir.

Qeyd edilənlər göstərir ki, terminologiyanın standartlaşdırılması sahələr üzrə aparılır. Sahə terminlərinin standartlaşdırılması anlayışların təyin olunma ardıcılığı ilə tərtib olunur. İstifadə sadəliyi üçün terminlərin standart siyahılarının əlifba ardıcılığı ilə düzülüşünü də tərtib etmək mümkündür. Beləliklə, anlayışların sahədəki ardıcılığı əsasında düzəldilmiş standart siyahı təsdiq olunur.

3.9.TERMINOLOGİYANIN STANDARTLAŞDIRILMA FORMALARI

Terminologiyanın əsas nəzəri və praktik problemlərinin kompleks şəkildə tədqiqi prosesində bir çox problemlərə münasibətdə vahid elmi fikrin tam formalaşmasına görə,tədqiqatçılar arasında fikir ayrılıqlarının mövcud olması faktı aşkara çıxır. Belə problemlərdən biri də sahə terminlərinin unifikasiyası və standartlaşması məsələləridir. Sahə terminologiyasının unifikasiyası prosesində terminlərin eyni sistem və prinsiplər əsasında yaradılması , terminoloji sistemdə qəbul olunmuş normalara əməl olunması, etimoloji və linqvistik araşdırmaların aparılması, alınmaların qarşılıqlarının təyini, dubletlərin aradan qaldırılması və s. prob-

lemlər öz həllini tapır. Terminologiyanın standartlaşdırılması təkmilləşdirmənin sonuncu mərhələsini təşkil edir. Elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılmasının əsas məqsədi bütün ədəbiyyatlarda və hüquqi sənədlərdə terminlərin birmənalı başa düşülməsi və qeyd olunması, terminlər arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasıdır. Elə teminlər var ki, müəyyən sahəyə aid olmaqla yanaşı, onlar başqa sahələrdə də istifadə olunur. Müasir dövrdə ayrı-ayrı elmlərin inteqrasiyası, eləcə də differensasiyası bir sahəyə aid terminin yaxın və fərqli sahələrdə işlədilməsinə imkan yaradır. Bu cəhət sahə terminologiyalarında terminlərin mənalının düzgün təyin edilməsini, onların yazılış və tətbiqində vahid normaların gözlənilməsinə tələb edir. Eyni zamanda, terminlər standartlaşdırma üzrə işlərdə və ya bu sahə işlərinin nəticələrində də istifadə olunur. Belə terminlər standartların yaradılmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki standartlara aid sənədlərdə ifadəsini tapmış termin standartda qoyulan tələblərə cavab verməlidir.

Beynəlxalq səviyyədə elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılmasının əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aid edilir: 1) termin və onun tərifinin standartında müasir elmi bilik və texniki inkişaf səviyyəsinin qeydə alınması; 2) milli dilin və beynəlxalq elmi-texniki terminologiyanın uyğunlaşdırılması, onların uyğunluğunun və müvafiqliyinin təmin olunması; 3) informasiya sistemlərində leksik vasitələrin əlaqələndirilmiş və razılaşdırılmış inkişafının təmin olunması; 4) sahə terminologiyalarına aid ədəbiyyatlarda istifadə edilən terminlərdəki qüsurlu cəhətlərin, çatışmazlıqların aşkara çıxarılması və aradan qaldırılması.

Elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılması beynəlxalq, regional, respublika və sahə səviyyələrində aparılır. Terminologiyanın standartlaşdırılması zamanı beynəlxalq təş-

kilatların terminoloji standartlarından və lüğətlərindən istifadə olunur.

Standartlaşdırma üzrə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyət göstərir və bu təşkilatlar sahə terminologiyalarının standartlarını yaradır, standartlaşdırma üzrə ümumi təkliflər hazırlayır. Standartlaşdırma hər bir dövlətdə müəyyən qurum və ya təşkilat, komitə və ya nazirlik tərəfindən həyata keçirilir. Standartlar sahə mütəxəssisləri tərəfindən yaradıla bilər. Bu zaman həmin standartlar müvafiq qurum tərəfindən təsdiq olunur.

Terminoloji sistemin müəyyən sahəsinin standartlaşdırılmasının terminoloji təminatının optimal şəraitini yaratmaq üçün terminologiyanın standartlaşdırılmasının aşağıdakı növləri tətbiq olunur: 1) terminologiyanın uzunmüddətli standartlaşdırılması; 2) terminologiyanın operativ standartlaşdırılması; 3) leksikoqrafik metodla standartlaşdırma.

Terminologiyanın uzunmüddətli standartlaşdırılması beynəlxalq və milli (dövlət, respublika, sahə) standartlaşdırma obyektinin müasir elmi-texniki səviyyəsini nəzərə almaqla daha geniş sahələrə aid standartların hazırlanmasını əhatə edir. Uzunmüddətli standartlaşdırma zamanı həm beynəlxalq, həm də milli standartın hazırlanması işi aparılır.

Operativ standartlaşdırma müstəqil terminoloji bölmələr üzrə standartların hazırlanmasını nəzərdə tutur. Belə standartlar mövcud normativ sənədlərlə ziddiyyətləri, həmçinin standartlarla bağlı çatışmazlıqları aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır.

Terminologiyanın müxtəlif sahələrində (və ya onun hansısa bölmələrində) anlayışlar sistemində termin və təriflərin dövlət standartlarının işlənib hazırlanması bir və ya bir neçə sahənin normativ sənədlərində istifadə olunan terminlər, eləcə də təriflərlə bağlı aparılır. Standartların işlənib

hazırlanması, təsdiqi bu sahələrin normativ sənədlərində istifadə edilən terminlərin dubletliliyi - ikili şərhini aradan qaldırır, mübahisəli məsələlər həllini tapır. Bu zaman leksikoqrafik metodla standartlaşdırma qismən standartlaşdırmanı əhatə edir. Bu standartlaşdırma ilə bağlı aparılan işin müəyyən mərhələ və hissələrini nəzərdə tutur. Leksikoqrafik metodla standartlaşdırma zamanı lüğətdə standart və qeyri-standard terminlər qeyd edilir. Belə ki, termin və təriflərin standartlaşdırılması zamanı müvafiq sahə üzrə terminoloji lüğətlərdən, terminlərin izahlı lüğətlərindən, beynəlxalq, dövlət, respublika və sahə standartlarından, elmi-normativ terminologiya üzrə sənədlərdən, Terminologiya Komitəsinin təlimatlarından, sənəd və nəşrlərindən, beynəlxalq terminoloji lüğətlərdən istifadə olunur.

Terminologiyanın əsas vəzifələrindən biri xüsusi elmi terminləri müasir dövrün tələblərinə uyğun qaydaya və vahid formaya salmaq, sistemləşdirməkdir. Terminlərin standartlaşdırılması işi də bilavasitə terminologiya sahəsinə dair biliklərə əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, terminologiyanın standartlaşdırılması məsələsi yeni deyildir. Yəni sovet dövründə terminlərin standartlaşdırılması ittifaq səviyyəsində həyata keçirilirdi. Bu dövrdə terminlərin respublika standartlarının yaradılması məsələsi vahid mərkəzdən idarə edilirdi.

Hazırda da terminologiyaya aid tədqiqatlarda nizamsalma, uniifikasiya və standartlaşdırma qarşılıqlı əlaqədə həll olunan məsələlər kimi qeyd edilir. Bu da təbiidir. Terminlərin standartlaşdırılmasına qədər onların toplanması, dilin normalarına uyğunlaşdırılması, təriflərinin dəqiqləşdirilməsi və s. işlər həllini tapmalıdır. Tədqiqatçıların, demək olar ki, əksəriyyəti standartlaşdırmanı son mərhələ kimi ayırırlar.

Terminologiyanın standartlaşdırılması üçün sahə terminlərinin formalaşması, təbii ki, vacibdir. Lakin sahə ter-

minlərinin formalaşması, anlayışlar və bu anlayışları ifadə edən terminlərin müəyyənlişməsi onların dərhal nizama salınmasını deyil, inventarlaşdırılmasını tələb edir. Bu zaman terminologiyanın nizama salınması üçün bazis rolunu dildə işlənən terminlər təşkil edir. Xüsusilə, sahə terminləri ilkin məqamda səpələnmiş olurlar. Buna görə də eyni mətn-də eyni anlayışları bildirən müxtəlif terminlərə rast gəlinədiyi kimi, bir terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsi halları da qeydə alınır. Doğrudan da, sahə terminləri sahə mütəxəssislərinin tədqiqat işlərində müəyyənlişdirilir. Bütün bu yazılar isə müxtəlif müəlliflər tərəfindən qələmə alındığından onların işlətdikləri terminlərin də bir-birindən fərqlənməsinə imkan yaradır. Bəzən bir müəllif, başqa bir müəllifin işlətdiyi terminlə razılaşmır, anlayışı başqa cür adlandırır. Bir müəllif alınma terminə üstünlük verir, başqa biri isə yeni termin düzəldir. Bütün bu terminlər isə səpələnmiş şəkildə olur və onların toplanıb inventarlaşdırılması zəruri bir prosesə çevrilir. Deməli, terminologiyanın standartlaşdırılmasının ilkin mərhələsi terminlərin inventarlaşdırılmasından başlanır. Bu prosesdə sahəyə aid bütün terminlər toplanır və təsvir edilir. Terminlərin seçilməsi, leksikoqrafik emalı, qədə alınması son nəticədə terminoloji lüğətlərin hazırlanması ilə nəticələnir.

Müasir dövrdə terminologiya sahəsində mühüm elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti olan məsələlərdən biri terminoloji lüğətlərin işlənilib hazırlanması və nəşr etdirilməsidir.

Unifikasiya və nizamasalma məsələlərinin qarşılıqlı əlaqədə olması, onların ardıcıl bir-birini əvəz etməsinə imkan yaradır. Həm unifikasiyanın, həm də nizamasalmanın linqvistik məsələləri bir sıra cəhətlərə görə bir-biri ilə üst-üstə düşür.

A.A.Reformatski unifikasiyadan bəhs edərkən terminlərin yaradılması məsələsini ön plana çəkmiş və unifikasiyanın iki formasını -xarici dillər hesabına və dilin öz imkanları hesabına olan formalarını qeyd etmişdir. O qeyd edir ki, terminlərin xarici unifikasiyası onların normalarına uyğun, daha uğurlu paralel istifadə olunanların içindən anlayışın məzmununa cavab verən terminlər seçilir.(247, 67) Unifikasiya prosesində terminin bütün variantları nəzərdən keçirilir. Şübhəsiz ki, bütün terminoloji sahələrdə bir çox terminlərin həm alınma, həm də dilin öz imkanları hesabına yaranmış formaları olur. Unifikasiya və nizamasalınma prosesində bu variantlılığın tam və ya qismən aradın qaldırılması həll olunur. Belə ki, terminologiyanın standartlaşdırılmasının metodoloji əsası nizamasalmanın sistem prinsipidir. Bu prinsip terminoloji sistemin hər bir elementinin – terminin, eləcə də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan terminoloji sistemlərin təhlil və qiymətləndirilməsini tələb edir. Terminologiyanın nizama salınması bu sistemə dair bütün biliklərin və fərqli baxışların maksimal səviyyədə nəzərə alınmasını tələb edir. Anlayışın fərqli təyini hallarında onun tərifinin və onu ifadə edən terminin standartlaşdırılması xüsusi diqqət tələb edir. Bu halda terminin iki variantının saxlanılması mümkündür.

Məsələn, Azərbaycan dilində aktiv – distal bilinqvisitik ortam təşkil etdiyi ikidillik şəraitinin “iştirakçısı” olan ikinci dillər tam fərqli tipoloji quruluşa malik olduğu üçün dilimizin qrammatik sisteminin dərin qatlarına nüfuz edə bilməmişdir. Bundan fərqli olaraq, dilimizin leksik sistemi ərəb, fars və rus dilindən alınmalarla və eləcə də həmin dillərin tranzitliyi vasitəsilə digər dillərdən alınan alınmalarla zənginləşməşidir. Lakin belə alınmaların çoxu milli dildəki sözlərlə paralel işlənir. Məsələn, *assosiativlik – birləşdirmə*,

kommunikativlik – yerdəyişmə, distributivlik – paylama , dəftərxana – kanselyariya; generativ – törədici, deskriptiv – təsviri, balans – etidal, xəbər – predikat, mübtəda – subyekt və s. Bu sadalanan terminoloji paralellilik faktlarından bir çoxu ingilis dili ilə leksk paralellik situasiyasına yol açır.

Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasında linqvistika – dilçilik, dildaxili – intralinqvistika , abbreviatura - ixtisar; abbreviasiya - ixtisaretmə; absorbsiya - saitin düşməsi; adaptasiya – uyğunlaşma, akkuzativ – təsirlik hal; arxaizm – köhnəlmiş söz və s. dublet terminlər vardır. Dubletlilik bu halda terminin alınma və dilin öz sözləri əsasında yaranması ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli dilə məxsus termin yaradıcılığı meyli əsasında yaradılan müəyyən qrup vahidlər əvəzolunan sözə anlayış cəhətdən tam uyğun olduqda, habelə, struktura görə ümumdil normalarından kənara çıxmadaqda tezliklə mənimsənilir. Lakin semantik və struktur normalar pozulduğu halda əvəzolunma məqsədi ilə yaradılan terminlər mənimsənilmir, varianta, sinonimə, paralelə və ya dubletə çevrilir. Məsələn, Azərbaycan dilində investisiya – sərmayə, investor – sərmayədar eləcə də müxəmməs terminini əvəz edən beşlik və s. kimi terminlər struktur və semantik normalara uyğun gəldiyinə görə mənimsənilmişdir.

Termin yaradıcılığında xüsusi üsulların və modellərin olması ilə yanaşı, qeyri-standart, qruplaşdırma və ümumiləşdirməyə gəlməyən növlərin (məsələn, farad<daraf) mövcudluğu aydınlaşır. Terminoloji leksikanın belə müxtəlifliyi və rəngarəngliyinin nəticəsində variant və sinonimlərin çoxluğu, yanlış quruluşa malik terminlərin meydana çıxması hadisəsi baş verir. Sahə terminologiyasının linqvistik unifikasiyası məhz bu müxtəlifliyi aradan qaldırmağa, xüsusi anlayışın birmənalı ifadəsini tapmağı, termin yaradıcılığı üsul-

larının və modellərinin «rasional minimumunu» müəyyən-ləşdirməyi nəzərdə tutur.

Sahə terminologiyasının unifikasiyası prosesində aşağıdakı məsələlərə toxunulur: 1) anlayış və anlayışlar sistemi; 2) anlayışların təsviri və definisiyası; 3) terminlərin zahiri forması, yaxud yazılış prinsipləri; 4) terminlərin daxili forması, yaxud mənası; 5) terminlərin yazılış sistemi.

Terminlərin standartlaşdırılması əsasən, iki mərhələdə həyata keçirilir: 1. Bütün adlar tam sistemləşdirilir. 2. Termin sistemin dəqiq məntiqi-əşyavi modeli hazırlanır. Bu mərhələlər qiymətləndirmə və vahid formaya salınma ölçüsünə əsaslanır.

Standartlaşdırma standartların hazırlanmasını, təyin edilməsini və təsdiqini nəzərdə tutan prosesdir. Bu prosesi həyata keçirmək məqsədilə standart üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək, standartlaşdırılan obyekt və elementlərin nümunələrini, etalonlarını hazırlamaq lazım gəlir. Terminologiyanın standartlaşdırılması prosesinin nəticəsi sahə terminologiyası sistemi üçün dövlət standartlarının təsdiqini əhatə edir. Bir qayda olaraq, sahə, sahələrarası və buna oxşar tam və unifikasiya olunmuş terminologiyalar standartlaşdırılır.

Terminin linqvistik düzgünlüyü üçün aşağıdakı kriteriyalar təklif olunur: 1) internasionallıq; 2) anlaşılıqlıq; 3) xüsusişmə; 4) dəqiqlik; 5) birmənalılıq; 6) vahidlik; 7) sistem daxili rabitəlilik; 8) yuva təşkilətmə xüsusiyyəti; 9) lakoniklik; 10) progressivlik; 11) substantivlik (240,68) .

Standart termin uzunluq baxımından da optimallaşdırılır. Standart terminin çox uzun olması qüsurlu cəhətdir. Lakin bir çox sahələrdə söz sayı çox olan termin – söz birləşmələri də vardır. Belə terminlərin standartlaşdırılması

zamanı onların daha qısa variantlı terminlə əvəz edilməsinə üstünlük verilir.

Terminlərin standartlaşdırılması zamanı mənanın düzgün ifadə edilməsi kriteriyasına diqqət yetirilməlidir. Eyni terminin müxtəlif variantlarından terminoloji mənanı daha aydın ifadə edən söz standart kimi qəbul edilməlidir.

Standart terminlərin siyahısının tərtibi zamanı anlayışların iyerarxik düzülüşü nəzərə alınmalıdır. İerarxik düzülüş təyin olunmamış anlayışların tərifə daxil edilməsinin qarşısını alır. Çünki bu halda anlayışlar ardıcıl olaraq təyin edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, standartlaşdırma hissə-hissə aparıldığına görə və elm sahəsi inkişaf etdikcə yeni yaranmış anlayışları ifadə edən terminlərin standartlaşdırılma zərurətinin meydana çıxması nəticəsində təzə siyahılar tərtib olunur. Bu hər dəfə ilkin anlayışları yenidən nəzərdən keçirməyi tələb etmir. Belə hallarda əvvəllər qəbul olunmuş standart terminlərdən istifadəyə məhdudiyət qoyulmur.

Standartlaşmanı əks etdirən sənəddə terminin definisiyası, tərfi də öz əksini tapmalıdır. Bu izah, şərh mütləq lazımdır. Definitiv terminlərin standartlaşması üçün bir sıra halların nəzərə alınması vacibdir: 1) dil mənası anlayışın mənası ilə üst-üstə düşür. Bu o deməkdir ki, qeyri-dil obyektinin zəruri və kafi əlamətləri terminin semantik quruluşunda bilavasitə əks edilir. Standartlaşdırma terminoloji sistemin optimallaşması formasını alır, yəni anlayışın kafi və zəruri əlamətlərinin terminin semantik quruluşunda formalaşdırılmasını təmin edir. Bu halda terminə tərif vermək tələb edilmir; 2) dil mənası yoxdur. Anlayışın tərifdə ifadə olunan zəruri və kafi əlamətləri var. Belələrinə simvol rolunu oynayan alınma terminlər daxildir; 3) anlayış mənası yoxdur; 4) anlayış mənası dil mənası ilə üst-üstə düşür (1, 16).

Standartlaşdırmanın normativ - texniki sənədi iki kateqoriyaya bölünür: a) dövlət standartı - DST; b) sahə standartı - SST. Hər bir standart sənədinin xüsusi nömrəsi olmalıdır. Məsələn, DST 2134-95, SST 1412-94 və s. Bu nömrələrdə istifadə olunan rəqəmlərin birinci hissəsi standartın aid olduğu sahəni və onun tematikasını təyin edir. İkinci hissədə verilən rəqəmlər standartın hazırlandığı ilin sonuncu iki rəqəmini göstərir. Bununla yanaşı, standart sənədində onun qəbul olunduğu il və qüvvədə qalacağı müddət qeyd edilməlidir. Terminlərin standartlaşdırılması zamanı yeni hazırlanan standart sənədinə standart kimi təsdiq edilmiş termin daxil edildikdə, cədvəlin tərif sütununda əvvəlki standart sənədinin nömrəsi yazılmalıdır.

Əgər standart cədvəlində qeyd sütunu olarsa, göstərilən məlumat tərif qrafasında deyil, qeyd sütununda yazılmalıdır.

Terminin əvvəl qəbul edilmiş standartında dəyişiklik olunarsa, tərif yaxud qeyd qrafasında onlar əksini tapmalıdır. Qəbul edilmiş standart terminlər həmin terminlərin sinonim variantlarının istifadəsini qadağan etmiş olur

Standart sənədinin texniki şərtlərində istifadə edilən ixtisarlər əvvəlcədən izah olunmalıdır. Məsələn, terminin ingilis və rus dillərindəki qarşılıqları göstərilirsə və İ (ingilis), R (rus) ixtisarləri qəbul olunursa, bu barədə qeyd verilməlidir.

Terminlərin standartlaşdırılması nəticəsində xüsusi sənəd hazırlanır. Bu sənəd titul vərəqi ilə başlanır. Titul vərəqində standartın adı göstərilir. Bundan sonra standartın tipi qeyd olunur. Məsələn, Dövlət standartı, Respublika standartı, Beynəlxalq standart.

Standart sənədində standartlaşdırılan termin sətirin əvvəlində yazılır. Bundan əvvəl isə standartın nömrəsi qeyd olunur. Standartlaşdırılan termin kursivlə verilir. Kursiv kimi

sənəddə standartın adının baş hərflərlə qara şriftlə verilməsi qəbul edilmişdir. Qeyri-standart terminlər standart termindən sonra verilir. Onların qeyri-standart olması qeyd edilir. İstifadə olunması qadağan edilən terminlər də qeyri-standart terminlərdən sonra verilir və onların işlədilməsinin düzgün olmaması qeyd edilir. Belə qeydlər üçün xüsusi işarələmələr qəbul olunur. Məsələn, QST – qeyri-standart termin; QT – Qadağan olunmuş termin və s.

Dublet terminlər bir-birindən nöqtə vergüllə ayrılır. Axırınıcı termindən sonra iki nöqtə qoyulur və bundan sonra anlayışın tərifı verilir. Standart sənədində terminin qəbul edilmiş beynəlxalq standartı, beynəlxalq dillərdəki adı verilir.

Termin standart sənədinin əlavələri ola bilər. Əlavədə standartlaşdırılmış terminlərin əlifba siyahısı yazılır. Əgər standart sənədində müəyyən işarələmələr qəbul olunmuşdursa, bu işarələmələrin izahı verilir. Bu cəhət ixtisarlara da aiddir.

Terminlərin standartlaşdırma sənədinin əlavəsində aşağıdakılar verilir: 1) standartda qəbul edilmiş təsnifat sxemi; 2) standartın mətnini başa düşmək üçün ümumtexniki anlayışların termin və tərifləri; 3) terminlərin əcnəbi ekvivalentlərinin seçilməsi, istifadə edilmiş mənbələr; 4) illüstrativ material; 5) verilmiş standartla təyin olunan terminlərin izahı və onların işlədilməsinə dair nümunələr; 6) istifadə edilmiş fiziki vahidlər; 7) terminlərin əmələ gəlmə qaydaları və modelləri. Beləliklə, standartlaşdırma prosesində omonimlik, sinonimlik tam aradan qaldırılmalı, terminə qoyulan tələblər yerinə yetirilməlidir). Bununla belə, onu da diqqətdən kənara qoymaq olmaz ki, Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminə, xüsusilə də terminoloji inventarında paralelizm faktlarının meydana çıxmasında beynəlxalq terminoloji standartlaşma təşəbbüsləri heç də sonuncu rol oynamamışdır. Belə

ki, L.K.Qraudina və Y.N.Şiryayevin qeyd etdiyi kimi, təkcə XX əsrin 80-ci illərində dünya üzrə 15 mindən artıq milli terminoloji standartlaşma komissiyaları mövcud idi ki, onlardan da 200-ü Beynəlxalq Standartlaşma Təşkilatında¹ qeydiyyatdan keçmişlər və bir o qədəri də SEV (“Qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq təşkilatı”)² tərəfindən tanınmışdır (168). Başqa sözlə desək, ötən əsrin sonlarına yaxın təxminən 400 təşkilat milli terminoloji sistemlər arasındakı əməkdaşlığa əsaslanaraq, ortaq standartlaşma modellərinin axtarışı və tətbiqi ilə məşğul olurdu. O.N.Budilyova da mərkəzi Vyanada yerləşən Terminologiya üzrə beynəlxalq informasiya mərkəzinin (İnfoterm), habelə Terminoloji neologizmlərin unifikasiyası üzrə Beynəlxalq Təşkilat³, eləcə də Beynəlxalq Elektrotexniki komissiya⁴ və s. bu kimi təşkilatların terminoloji standartlaşma işində müstəsna rol oynadığını qeyd etmişdir (160).

¹ International Organization for Standardization, ISO [314] .

² Varşava sazişi ölkələri arasındakı qarşılıqlı yardım təşkilatı (Совёт экономическо́й взаимопомощи (СЭВ, ingilis dilindəki abbreviaturu: *Comecon*) [266] .

³ Varşavada yerləşən bu təşkilat “Neoterm” adlı jurnal da nəşr etdirir. [99] XX əsrin 70-ci illərində görkəmli polyak alimi, “Beynəlxalq elmi terminologiya. Problemlər, postulatlar, gözləntilər” adlı məşhur tədqiqatın müəllifi olan Zıqmunt Stoberski tərəfindən yaradılmışdır. 2002-ci ildə təşkilatın bazasında Beynəlxalq Xüsusi Terminologiya Təşkilatı yaradılmışdır.İstər bu təşkilat, istərsə də, onun sələfi əsas diqqəti beynəlmiləl terminlərin standartlaşmasına yönəlmişdir. [152]

⁴ *International Electrotechnical Commission, IEC.*

IV FƏSİL

TERMINOLOGİYANIN UNİFİKASIYASININ TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRDƏ ƏKSİ

4.1.UNİFİKASIYA PROSESİNDƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR.

Nizama salınma prosesinin son nəticəsi sahələrin termin sistemini tam əhatə edən, sahədəki mövcud vəziyyəti bütünlüklə özündə əks etdirən terminoloji lüğətlərin hazırlanmasıdır. Terminlər nizama salınarkən onlar dəqiqlik dərəcəsinə görə yoxlanılır. Terminoloji məna haqqında yanlış təsəvvür yaradan terminlər dəqiqləşdirilməli, dəqiqlik dərəcəsi daha yüksək olan terminlərin qeydə alınmasına üstünlük verilməlidir. Diqqət etmək lazımdır ki, terminlər yığcam olsun, çünki terminlərin dəqiqliyi artdıqca onların komponentlərinin artması ehtimalı çoxalır. Yəni mənanın daha dəqiq və aydın verilməli olduğu hallarda terminlər daha uzun və çətin tələffüzlü olur. Terminin uzunluğu anlayışı ifadə edən terminə daxil olan komponentlərin daha çox olması ilə şərtlənir. Yəni anlayışı ifadə edən terminlərə verilən tələblərdən biri konkretlik prinsipinin gözlənilməməsidir. Xüsusən, Azərbaycan dilinin sözyaratma imkanlarını nəzərə alsaq görərik ki, dilimizdə mürəkkəb sözlər əsasən iki komponentli olur və üç və daha çox sözdən ibarət mürəkkəb sözlər çoxluq təşkil edir. Terminlər seçilərkən bu cəhət nəzərə alınmalı və əgər yuxarı dəqiqlik dərəcəsində olan termin yoxdursa, onda aşağı dəqiqlik dərəcəsinə malik olan terminlərdən istifadə etmək olar.

Terminologiyada çoxmənalılıq teminlər üçün qoyulan prinsiplərin gözlənilməməsini bildirən cəhətlərdən biridir.

Bu səbəbdən də terminlərin nizama salınmasında çoxmənalılığın aradan qaldırılması mühüm mərhələlərdən biri sayılır. Bu əməliyyatda əsas məqsəd terminin mümkün mənalılarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Əldə olan mövcud terminoloji lüğətlər terminlərin yoxlanılması üçün əsas və ilkin mənbədir. Əgər sahə terminologiyası ilə bağlı izahlı lüğət varsa həmin lüğətdən bütün çoxmənalı sözlər seçilib çıxarılır. Prosesin sonrakı mərhələlərində isə çoxmənalı terminlərin əsas terminoloji mənası təyin edilir. Digər mənalının ortaya çıxması səbəblərinin meydana çıxarılması prosesində aşkarlanan çatışmazlıqların bir hissəsini bu mərhələdə aradan qaldırmaq olur. Bu mərhələdə terminlərə verilən tərif , müxtəlif izahlar dəqiqləşdirilir. Termin üçün bir ümumi tərif müəyyənləşdirmək mümkün olmadıqda mövcud təriflərin tam fərqli olanları saxlanılır. Bu isə onu göstərir ki, terminlərin nizama salınması prosesində çoxmənalılığı aradan qaldırmaq mümkün deyil və bu proses sonrakı mərhələyə saxlanılır. Terminlərin nizama salınması prosesində sahə terminologiyasının əsas hissəsi müəyyənləşir.

Terminlərin çoxmənalılığı eyni zamanda termineləməntlərə də aid olmalıdır. “Termineləmənt dedikdə , mürəkəb terminə daxil olan müstəqil mənalı söz və ya termin nəzərdə tutulur” (213,s.8). Terminlərin nizama salınması prosesində növbəti mərhələ onların dubletliyə görə yoxlanılması mərhələsidir. Bu mərhələdə hər bir termin dubletliyə görə yoxlanılır. Bunun üçün terminoloji lüğətlərdəki eyni anlayışı bildirən terminlər seçilir və nizamasalma üçün dublet cərgələr qurulur. Bu zaman paralelliyn aradan qaldırmasına cəhd edilir. Nizamasalma zamanı dublet cərgədən digər variantlar atılır və əsas variant saxlanılır. Elm sahələrinin çoxunda isə əsasən beynəlxalq terminlər qəbul edilir, amma eyni zamanda həmin terminin

milli variantı da işlədilir. Bəzən isə variantların hər ikisi alınma olur. Məsələn, istiarə və metafora terminlərinin hər ikisi alınma mənşəlidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu halda sinonimliklə deyil, dublet problemi ilə üzləşirik. Terminin unifikasiyası zamanı bu problem yəni variantlılıq problemi həll olunmalı və terminlərdən biri, yəni daha geniş əhatə dairəsinə malik və daha asan anlaşılın termin saxlanılmalıdır. Bəzən isə elə olur ki, elm sahəsinin spesifikasiyası nəzərə alınaraq daha çox beynəlmiləl terminlər qəbul edilir. Elə elm sahələri də var ki, onlarda milli mənşəli terminlər daha çox istifadə olunur. Məsələn, dilçiliklə bağlı kifayət qədər terminlərdə dubletlərə rast gəlinir: Sufiks – şəkilçi, arxaizm – köhnəlmiş söz, eliziya – səsdüşümü və s.

Dilçilikdə sinonimlər mütləq və nisbi olmaqla iki qrupa ayrılır. Mütləq sinonimlər tam eyni mənalı sözlər hesab edilir. Mütləq sinonimlərin dildə mövcudluğu həmin dilin zənginliyi kimi qiymətləndirilə bilməz. Belə ki, sinonimlər yalnız təkrardan qaçmaq məqsədi güdmür; təkrardan qaçmağın əslində başqa yolları vardır. Həqiqi sinonimlik eyni fakta, məfhuma müxtəlif aspektdən, yöndən baxmaq və bu cəhətdən haqqında bəhs edilən fakt və məfhumu mətnə maksimum uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Mütləq sinonimlər arasında heç bir semantik çalar fərqi olmadığından onların mətnə bir-birini əvəz etməyə də ehtiyac hiss edilmir. Lakin ədəbi dildə sinonimlər mühüm rol oynadığı halda terminologiyada sinonimlər deyil dubletlər işlənir. Çünki terminlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onlarda sinonimliyə yol verməməkdir. Terminlərin funksiyası hər hansı bir elmi məfhumun dəqiq adlandırılması olduğundan burada çalar fərqi ola bilməz, ona görə də sinonim terminlərdən danışmaq olmaz. Buna görə də eyni elmi məfhumu bir neçə terminlə ifadə etmək məna dolaşığı yaradır .

Lakin terminologiyada dublet əvəzinə sinonim termini daha çox işlənir. “Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində müxtəlif sahələrə aid terminlərin standartlaşdırılması məsələləri həll olunmamışdır. Buna görə də, sinonim cərgəyə daxil olan terminlərdən hansının standart kimi qəbul edilməsi məsələsi də hələlik açıq qalmaqdadır” (61,s.161).

Elmin, texnikanın bir sıra sahələrində anlayışlar bir neçə sözlə ifadə olunur və heç şübhəsiz bu sözlərdən yalnız birinin saxlanması məqsədəuyğundur.

“Dildə istifadə olunan terminlərin sayca çoxluğu, sahələrarası omonimliyin mümkünlüyü, elmlərin interqasiyası və diferensasiyası prosesində transterminləşmə üsulu ilə termin yaradıcılığı tədqiqatların ikinci istiqamət məcrasında qurulması tələbini ortaya atır. Başqa sözlə desək, dildəki terminlərin bütün toplusuna ümumi şəkildə yanaşmaq terminlərin çoxluğu və bütün vahidləri əhatə etmək baxımından özünü doğrultmur. Bu fakta əsaslanaraq terminologiyanın nizama salınması problemini ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının nizama salınması məsələlərinə bölünməsinin daha optimal yol olunması fikrini irəli sürmək mümkündür. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, nizama salınma probleminin bütün sahələr üçün ümumi prinsipləri vardır” (61,s.129).

Bu prinsiplər nəzərə alınaraq dilçilik ədəbiyyatında terminlərin nizama salınması prosesi ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının nizama salınması məsələsi kimi nəzərdə tutulur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, terminlərin nizama salınmasının ümumi prinsipləri vardır və nizama salınma prosesi bu prinsiplərlə aparılmalıdır. Şübhəsiz, hər hansı sahə terminologiyasının nizama salınması prosesində ümumi prinsipləri müəyyənləşdirmək olur. Bununla bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır (132, 135, 142). Xüsusən də, bu sahədə

D.S.Lottenin adını çəkmək lazımdır. Məhz onun tədqiqatlarında bu məsələlər ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Terminlər nizama salındıqdan sonra lüğətlər tərtib edilmişdir. Lüğətlərin hazırlanmasına qədərki işlərdən danışarkən H.Həsənov yazır: “Lüğətlərin tərtibinə qədər müəyyən hazırlıq işləri aparılır. Lüğətlərin tərtibinə başlamazdan əvvəl aşağıdakı cəhətlər nəzərə alınmalıdır: 1.) həcm; 2.) mənbə; 3.) linqvistik baxış: a) sözlərin orfoqrafik və orfoepik variantlarına münasibət; b) mənaya münasibət: sözün izahı, çoxmənalı sözlərin mənalarının izahı; v/ əsas vahidin leksikoqrafik təsviri, onun verilmə səciyyəsi və işlənməsinə münasibət (46,s.144). Terminoloji lüğətlər konkret sahə mütəxəssisinə ünvanlansa da, dəqiq və eyni zamanda aydın olmalıdır. Lüğətlərin tərtibində sözlüyün böyük əhəmiyyəti vardır. Konkret halda terminlərin nizama salınmasına xidmət edən terminoloji lüğətlər üçün sözlük hazırlanmalıdır. Terminlərin nizama salınması prosesində hazırlanan lüğətlər müəyyən sahə terminlərini özündə birləşdirməlidir. “Terminoloji lüğətçilik ədəbi dilin bazası əsasında yaransa da, özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri var. Dilin leksik sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi terminlər iki cəhətdən diqqəti cəlb edir. O, bir tərəfdən, leksikdir, çünki normativ funksiya yerinə yetirir, yəni əşyanı adlandırır, məfhumu ifadə edir, digər tərəfdən isə loqosdur, çünki söz terminlə məfhum arasındakı əlaqəni təmin edir” (46,s.279).

Terminoloji lüğətlər, əsasən, birdilli və çoxdilli olmaqla iki qrupa ayrılır. Birdilli terminoloji lüğətlər daha çox izah xarakterli lüğətlərdir ki, bu lüğətlərdə konkret sahə ilə bağlı terminlər və onların izahı verilir. Ümumiyyətlə isə, terminoloji lüğətlər müxtəlif prinsiplər əsasında hazırlanmış və hər bir tədqiqatçının bununla bağlı müxtəlif fikirləri olmuşdur. Ümumiyyətlə, nizama salınma prosesinin son

nəticəsi sahə terminologiyasını tam əhatə edən lüğətin hazırlanmasıdır və bu lüğət müvafiq sahədəki mövcud vəziyyəti bütünlüklə özündə əks etdirməlidir. Həmin lüğətə müxtəlif xarakterli məlumatlar daxil edilməlidir. İlk mərhələdə ikidilli lüğətin üstünlüklərindən istifadə etməklə yanaşı, lüğətdə əsas məlumatların, izah və şərhlərin verilməsi, digər səciyyəli informasiyanın nəzərə alınması nizamasalınmaya aid lüğətin maddəsinin xüsusi quruluşa malik olduğunu göstərir. Sahə terminologiyasının nizama salınmasından sonra vəziyyətlərdən biri məhz göstərilən quruluşu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Lüğət maddəsinə daxil ediləcək aşağıdakı məlumatların zəruriliyi aydınlaşdırılmalıdır:

- dominant termin;
- dublet;
- variant;
- anlayışın definisiyası.

Terminoloji lüğətlər hazırlanarkən, yuxarıda da deyildiyi kimi ilk olaraq dominant termin göstərilir. Dominant terminin seçilməsi çox vaxt lüğəti hazırlayan müəllifin subyektiv fikrinə əsaslanır. Dominant termin verildikdən sonra onun şərhı də verilməlidir. Çünki dominant (əsas) termin izah edildiyi təqdirdə onun alınma olduğu, yaxud milli mənşəli sözlərdən yarandığı aydın olur. Termin alınmadırsa onun dilə keçərkən hansı dəyişikliyə uğradığı, yəni uyğunlaşma prosesinin özü müəyyənləşir. Məsələn,

Audiovizual (*audio*...+ lat. *Vizual* – görürəm), səs və görüntü ilə verilən məlumat (kinofilm, videofilm, videoklip və s.). Səs və təsvirdən eyni zamanda istifadə edilməsi.

Auditoriya (lat. *auditorium* – dinləmə yeri). 1) ali məktəblərdə mühazirə və dərs otağı; 2) kommunikasiya xətləri, kütləvi informasiya vasitələri ilə verilən məlumatı oxuyan, eşidən ona baxan şəxslərin cəmi, media vasitəsilə ve-

rilən məlumatın, çıxışın, müraciətin, informasiyanın, reklam və s. ünvanlandığı istehlakçıların cəmi (Q.Məhərrəmli Mediada işlənən alınma sözlər, s. 31).

Balometr (yun. *bole-* sıçrama; *şüa+metr*) şüalanma enerjisini ölçən cihaz; işlənmə prinsipi cihazdakı termik həssas element qızdırıldıqda onun elektrik müqavimətinin dəyişdirilməsinə əsaslanır (S.Sadıqova Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti s.29).

Diametr (yun. *diametros* – eninə kəsən) – oblastın və ya cismin ən uzaq iki nöqtəsi arasındakı məsafə; çevrənin diametri onun mərkəzdən keçən vətərdir. İkimərtəbəli əyrinin diametri bir-birinə paralel vətərlərinin ortalarının həndəsi yeridir (S.Sadıqova Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri s.42).

Göründüyü kimi, verilən dominant terminin mənbə dildə işlənmə forması verilmişdir və bu tip lüğətlər qoyulan tələblərə cavab verir, çünki, terminin dominant mənası haqqında informasiya verilməsi bu tip lüğətlərə qoyulan əsas şərtlərdən biridir. Bu hal xüsusən də izahlı lüğətlərin hazırlanmasında daha çox effekt verir. Çünki belə lüğətlərdə terminin izahını daha geniş vermək mümkündür. Lüğətlər eyni zamanda bu terminoloji bazanın nizama salınması prosesinin əsasını qoyur. Terminlərin nizama salınması prosesində isə sahə terminlərinin hamısının qeydə alınması mühüm şərtlərdəndir. Terminlər nizama salındıqdan sonra isə artıq qeyd etdiyimiz kimi, unifikasiya prosesi baş verir. Son mərhələ kimi isə termin yaradıcılığında terminlərin standartlaşdırılması aparılır ki, bu da nizama salınmış və unifikasiya olunmuş terminlər əsasında aparılır. Bu üç prosesin birləşməsindən və məsələlərin həllindən sonra terminoloji lüğətlər tərtib edilir. Terminoloji lüğətlərin hazırlanmasının bu proseslərin nəticəsi olduğunu nəzərə alsaq bəzən bu proseslərin eyni

zamanda aparılması mümkündür. “Bu cəhət müəyyən mərhələdə nizamasalınma və unifikasiyanın, unifikasiya və standartlaşmanın, nəhayət hər üç prosesin eyni zamanda baş verməsinə imkan verir. Məsələn, başqa dildə mövcud olan sözlük əsasında ikidilli lüğətin tərtibindən sonra birdilli, daha doğrusu izahlı terminoloji lüğətin hazırlanması prosesində həm nizamasalma, həm də unifikasiya məsələlərini həll etmək mümkündür. Amma əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, unifikasiya prosesi uzun proses olduğundan bəzən lüğətlər çap edildikdən sonra da bu proses davam edir. Ümumilikdə isə sahə terminologiyasının nizama salınması məqsədi ilə tərtib edilən birdilli lüğətlərin tərtibi zamanı bir sıra məsələlər həll edilməlidir. İlk olaraq, heç şübhəsiz, lüğətə daxil olan söz – terminin seçilməsi mərhələsidir. Bu zaman ilkin terminoloji sözlük yaradılır. İkidilli (tərcümə) lüğətlərinin yaradılması da bu məqsədə xidmət edən proseslərdəndir. Sözlüyə daxil edilən sözlər bazası hazır olduqdan sonra, onların sayı müəyyənləşdirilir və bu mərhələdə terminlər, termin söz birləşmələri, abreviaturalar, simvollar və digər komponentlərin ümumi sayı müəyyənləşdirilir. Sözlük məsələsi lüğətlərin əsas məsələsi sayılır. “Lüğət üçün sözlük daha vacibdir. Lüğətin məzmunu sözlüklə bağlıdır, yəni lüğətlərin həcmi sözlük əsasında müəyyənləşir, ölçülür. Sözlüyün tərtibi və həcmi lüğətlərin məqsədinə və növünə görə müəyyən edilir. Sözlük termini dilçilikdə iki mənada işlədilir: 1. Lüğət istilahının sinonimi, sözlərin əlifba sırası ilə düzülərək izah edilməsi; 2. Lüğətə daxil edilən söz və ifadələrin siyahısı mənasında” (46,s.160).

Bu mərhələ lüğətin hazırlanmasının əsas mərhələsi olduğundan bu mərhələdə lüğəti hazırlamaq üçün verilən tələblərə riayət etməyi zəruridir. Bu mərhələdə terminlər dəqiqləşdirilməli, onların sinonimliyi, çoxkomponentliliyi, va-

riantlılığı yoxlanılmalı və yalnız bundan sonra lüğət sözlüyü üzərində iş tamamlanmalıdır. Bu proses təkcə terminoloji lüğətlərə deyil, ümumiyyətlə, bütün növ lüğətlərə aid edilir. H.Həsənov yazır: “Çap olunan lüğətlərin qüsurlu olmasının başlıca səbəbi onun sözlüyü ilə əlaqədardır. Doğrudur, lüğətçilik məsələlərini işıqlandıran əsər və məqalələrdə lüğət sözlüyünün necə müəyyənləşdirilməsi haqqında fikirlər söylənilir. Lakin o fikirlər kağız üzərində qalır, praktik şəkildə lüğətlərə tətbiq olunmur. Tərtibçilər lüğəti öz bildikləri, başa düşdükleri kimi subyektiv tərtib etmişlər. Lüğətin sözlüyü əvvəlcədən hazırlanmalı, müzakirə edilməlidir” (46,s.162).

Göründüyü kimi, lüğət sözlüyünün seçilməsində səhvlərə yol vermək olmaz, bu məqsədlə müəyyən mütəxəssis qrupunun lüğət sözlüyü ilə tanış olması məqsədəuyğundur. Eyni zamanda birdilli lüğətlər hazırlanarkən əvvəl nəşr olunan digər lüğətlərə bir daha nəzər salınmalı, yeni yaranmış terminlər, onların işləkliyi bir daha dəqiqləşdirilməlidir.

Terminoloji lüğətlərə qoyulan tələblərdən biri də konkret elm sahəsinə aid olan simvolların istifadəsidir. “İşarə və simvolların əlavədə verilib-verilməməsindən asılı olmayaraq, onlar müvafiq terminin lüğət maddəsində əksini tapmalıdır. Məsələn, fizika terminlərinin nizama salınması zamanı fiziki kəmiyyətlərin vahidlərini göstərən hərfi işarələri göstərmək tələb olunur. Deyək ki, *Ampere* termini sözlüyə daxildir və bu termin vokabulardır. Onda lüğət maddəsində təqribən belə bir qeyd getməlidir. Şerti işarəsi A, yaxud A ilə işarə olunur”.

Məsələn: **Kalori** (*lat.calor* - istilik) – istiliyin sistemdən-kənar vahidi; kal və ya col ilə işarə olunur (Sadıqova S. fiz. riy. terminləri lüğəti s.59);

Kilovat – güc vahidi; 1 san-də 1 kilocoul iş görəni mühərrikin gücüdür; kvt və ya kw ilə işarə olunur. 1 kvt = 1000 vt.

Kiloqrammetr – enerji və işin sistemdən kənar vahidi; 1 kq qüvvənin həmin qüvvə istiqamətində 1m məsafədə gördüyü iş bərabərdir, KQm ilə işarə olunur. $1 \text{ KQm} = 9,80665 \text{ c.}$ (S.Sadiqova, fiz-riy. terminləri lüğəti; s 61).

Birdilli lüğətlərin tipologiyası ümumi ilə xüsusunin tutuşdurulması – qarşılaşdırılması ilə əlaqədardır. Lüğətin həcmi sözlüyün ümumi elmi, elmin məhdud və ya geniş, bir və ya müxtəlif sahələrinə aid olmasından asılıdır. Bir lüğətin, xüsusən terminoloji lüğətin sözlüyü bir neçə orta sahnəni əhatə edə bilər. Belə lüğətlərin ən çox yayılmış tipi politexnik lüğətidir. Müxtəlif sahələrin terminologiyasını birləşdirən lüğətlər üçün birinci vacib cəhət onların həcmi müəyyənləşdirmək və mikrotermin sistemin qruplarının tərkibini nəzərə almaq, onlar arasında uyğunluğu gözləməkdir. İkinci əsas vəzifə terminoloji siyahının özək hissəsini təyin etməkdir. Adətən, birdilli lüğətlərin sözlüyündə ikisözlü terminlərə də yer verilir. Bu elə ikidilli və çoxdilli lüğətlərin sözlüyündə də öz əksini tapır.

Terminoloji lüğətlərin spesifikasiyası ondadır ki, onların hazırlanmasında dilçilərlə konkret sahə mütəxəssislərinin birgə işləməsi vacibdir və bu daha səmərəli nəticələr verir. Bu baxımdan müxtəlif tipli (ikidilli, çoxdilli, izahlı və s.) terminoloji lüğətlərin hazırlanmasının nəzəri, praktik və metodik məsələlərinin yeni tələblər prizmasından işlənməsinə kəskin ehtiyac duyulur.

4.2. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ

Elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid terminlərin sistemə salınmasında, onların dəqiqləşdirilməsində terminoloji lüğətlərin mühüm rolu vardır. Lüğətlərsiz Azərbaycan

dilində elmi-texniki, ictimai-siyasi terminləri sistemləşdirmək və təkmilləşdirmək qeyri-mümkündür. Terminologiyanın təkmilləşdirilməsi yollarından ən səmərəlisi müxtəlif sahələr üzrə ikidilli, çoxdilli və izahlı terminoloji lüğətlərin tərtib olunmasıdır.

“Terminoloji lüğətlərin əhəmiyyəti onların müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssislərin terminologiyaya aid olan ehtiyacları ödəməklə məhdudlaşmır. Eyni zamanda lüğətçiliyin tarixindən aydın olur ki, bu lüğətlər filoloji lüğətlərin, xüsusən də izahlı lüğətlərin terminoloji sözlüyünün yaradılması üçün əsas bazadır. Terminoloji lüğətlərin əsas vəzifəsi dilin xüsusi leksikasını təsvir etməkdir” [102,s.178].

Terminoloji lüğətlərin tərtibində terminlərin toplanması, verilməsi prinsipləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Terminlərin ifadə etdikləri anlayışlar sistemi üzrə yerləşdirildiyi siyahı terminoloji lüğətlərin sözlüyünü təşkil edir. Sözlüyə hər cür termin düşə bilməz. Sözlük terminoloji lüğətin tərtib olunan sahəsini düzgün, dəqiq və tam ifadə etməlidir.

“Sözlük” dedikdə, bu və ya digər lüğət növü üçün müəyyən edilmiş sözlərin əlifba siyahısı nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, lüğətlərdə hansı sözlərin verilməsi məsələsi həmişə mübahisələrə səbəb olmuşdur. Terminoloji lüğətlərin tərtibində isə sözlük məsələsi nisbətən asan həll edilir. Belə ki, sözlüyə hər cür termin düşə bilməz. Sözlük terminoloji lüğətin tərtib olunduğu sahəni düzgün və dəqiq ifadə etməlidir. Ümumiyyətlə, lüğətlərdə hansı sözlərin verilməsi məsələsi həmişə mübahisələrə səbəb olmuşdur. Terminoloji lüğətlərin tərtibində isə sözlük məsələsi nisbətən asan həll edilir. Çünki, hər sahənin terminlərinin ifadə etdikləri anlayışlar sistemi mövcuddur. Deməli, hər hansı bir elmin bu və ya digər sahəsinin terminoloji sistemi isə terminlərin sadəcə siyahısı olmayıb, müəyyən məfhumları əks etdirən anlayışlar sis-

teminin semisoloji ifadəsidir.

Terminoloji lüğətlərin sözlüyünün hazırlanmasında iki üsul əsasdır:

1) əvvəllər nəşr edilmiş müvafiq terminoloji lüğətlərin sözlüyünün yenidən tənqidi surətdə nəzərdən keçirilməsi və təkmilləşdirilməsi; 2) orijinal mətnlərin, dərsliklərin, elmin ayrı-ayrı sahələrinə dair yazılmış əsərlərdən lazımi terminlərin seçilib sistemə salınması; İkinci üsul əhəmiyyətli üsuldur. Çünki gündən-günə elmi kəşflərin sayı artır ki, bu da anlayışların ifadə forması olan terminlərdə öz əksini tapır. Bunların toplanıb sistemə salınması lüğətlərin də zənginləşməsinə səbəb olur.

Ayrı-ayrı mətnlərdən terminlərin seçilməsi prosesində hər bir terminə fərdi surətdə yanaşmaq, onun ümumiyyətlə, terminlər qarşısında qoyulan tələblərə cavab verib-vermədiyini dəqiqləşdirmək lazımdır. Bu prosesdə terminin anlayışı dəqiq ifadə etməsi, həmçinin onun dəqiqliyini pozan çoxmənalılıq, paralellik və s. cəhətlərin aşkara çıxarılması zəruridir.

Terminoloji lüğət tərtib edilərkən ilk növbədə həmin sahənin terminlər sistemini dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu lüğətlərdə bilavasitə nəzərdə tutulan sahənin terminləri daxil edilməlidir. Əsas sahə ilə əlaqədar olmayan, digər sahələrin terminoloji lüğətlərində verilmiş terminləri yenidən lüğətlərə daxil etməyə ehtiyac yoxdur. Bu vəziyyət texniki elmlərin lüğətlərini tərtib edərkən daha qabarıq nəzərə çarpır. Belə ki, fizika terminləri lüğətində riyaziyyat, nəzəri mexanika, astronomiya, kimya və s. sahələrə məxsus terminlər də verilir. Yaxud da riyaziyyat terminləri lüğətində fizika, kimya və s. sahələrə aid anlayışları ifadə edən terminlər də daxil edilir. Bunu iki istiqamətdə qiymətləndirmək olar. Birincisi, əgər yaxın sahələrin terminləri ortaq mövqedə işlənir, ikincisi, bir termin müxtəlif sahə terminologiyasında müx-

təlif mənanı bildirir. Məsələn, faiz, səs, üçbucaq, düstur, alqoritm, reaktiv, reaksiya və s. Lüğətlərin sözlüyü hazırlanarkən terminlərlə izahlı birləşmələri bir-birindən fərqləndirmək zəruridir. Bəzən “kvadrat və ya düzbucaqlı şəbəkə şəklində seçmə qurğu”, “ancaq sonlu sayda mümkün qiymətləri olan nəticə”, “az qala bərabər gümanlar”, “qırx səkkizə bölünür” kimi ifadələr də terminoloji lüğətlərə daxil edilir. Bizcə, bu tipli ifadələrin terminoloji lüğətdə verilməsinə ehtiyac yoxdur. Çünki bunlar termin yox, izahlı birləşmələr və ya cümlələrdir. Belə birləşmələrin və ya ifadələrin hər birinin tərkibini təşkil edən müstəqil terminlər lüğətlərdə özləri ayrıca işlənir. İndiyədək respublikamızda yüzlərlə lüğət nəşr edilmişdir. Lakin bu lüğətlər artmaqda olan tələbatı qismən ödəyir. Çünki elmin bir çox mühüm sahələrinə aid terminoloji lüğətlər üçün sözlüklər hələ toplanıb sistemə salınmamışdır. Buna görə də bu sahələrə aid lüğətlərin tərtibi işini gələcəkdə daha da təkmilləşdirmək məqsədi ilə sözlüklər hazırlamaq zəruridir. Elm həmişə sabit qalmır, inkişaf edir. Bəzən də eyni anlayışın ifadəsi üçün müxtəlif terminlər yaranır. Lüğətin sözlüyünü tərtib edən zaman bunlar nəzərə alınmalıdır:

1. Lüğətlərə daxil edilən terminlər təsadüfi xarakter daşmamalıdır.
2. Lüğətlərə daxil olan beynəlxalq terminlər, alınan sözlər lüğəti ensiklopediyalar üzrə yoxlanılmalıdır.
3. Terminoloji lüğətlərin sözlüyü yaradılarkən ayrı-ayrı terminlər mövcud ədəbiyyatlarda, dərsliklərdə, jurnallarda işlədilən terminlərlə tutuşdurulmalı, müqayisə edilməli, hansı anlayışı daha dəqiq ifadə edirsə, o da seçilməlidir.
4. Lüğətdə törəmə terminlərə nisbətən əsas terminlərə üstünlük verilməlidir.
5. Lüğətin adı ilə məzmunu arasında uyğunluq olmalıdır.

6. Yeni yaranan terminlər sistematik surətdə toplanmalı, təhlil edilməli və lüğət təkmilləşdirilərkən nəzərə alınmalıdır.

7. Terminoloji lüğətlərin sözlüyü hazırlanarkən mövcud lüğətçilik ənənələrindən istifadə edilməlidir. Sözlüyün toplanması terminoloji lüğətin xarakteri və qarşıya qoyulan məqsədlə bağlıdır. Bununla yanaşı lüğətlərin tərtibi üçün aşağıdakı şərtləri yerinə yetirmək lazımdır:

1. Sözlüyə daxil ediləcək anlayışların toplanması;
2. Toplanmış terminlərin sistemləşdirilməsi;
3. Sistemləşdirilmə zamanı terminlərdən anlayışları dəqiq ifadə edənlərin seçilməsi;
4. Lüğətdə terminin verilməsi (izahlı, ikidilli, çoxdilli) yollarının müəyyənləşdirilməsi;
5. Lüğətdə sözlüyün verilməsi prinsiplərinin hazırlanması;
6. Lüğətə aid statistik məlumatların verilməsi;
7. Lüğətdən istifadə qaydalarının hazırlanması.

Terminoloji lüğətlər üçün bir-birindən fərqlənən iki növ sözlüyün yaradılması məqsəduyğundur.

1. Ali və orta məktəblərin tədris proqramları həcmində terminoloji lüğətlər üçün sözlük.

2. Elmin ümumi sahələrinə aid terminoloji lüğətlər üçün sözlük.

Terminoloji lüğətlərin sözlüyü tam olmalıdır. Belə ki, əgər “qrafik” termini verilsə, ondan yaranan “qrafik metod”, “qrafik həll”, “qrafik miqyas”, “qrafik təhlil” kimi başqa törəmə terminlər verilməzsə, yəqin ki, belə bir lüğət zəngin lüğət sayıla bilməz. Bəzən terminoloji lüğət yaradılarkən müəyyən terminlərin izah olunması məsələsi də qarşıya çıxır. İzahlı sözlükləri o sahələr üzrə yaratmaq lazımdır ki, həmin sahələr xüsusi əhəmiyyət kəsb etsin və bu lüğətləri tərtib

edən zaman bu və ya başqa problemlə maraqlanan oxucuların istifadə edəcəyi nəzərə alınmalıdır.

Terminoloji lüğətləri tərtib edərkən aşağıdakı prinsiplərin gözlənilməsi zəruridir:

1. Lüğət tərtib edən zaman ilk növbədə elmin son nailiyyətlərini əks etdirən terminlər verilməlidir. Yeni sahələr üçün Azərbaycan dilində terminlər hələ dəqiq müəyyənləşməyibsə, tərtib edilən terminoloji lüğətdə mövcud terminlərdən ən müvafiq olanları seçilməlidir.

2. Əgər müəyyən bir anlayış dildə bir neçə terminlə ifadə olunursa, lüğətdə həmin terminlərdən biri – nəzərdə tutulan anlayışı daha dəqiq ifadə edəni və Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına daha müvafiq olanı verilməlidir. Dublet terminlərin lüğətdə verilməsi həmin sahədə hərc-mərclik yaradır.

3. Başqa dildən alınan termin üçün Azərbaycan dilində müvafiq ekvivalent termin-söz varsa, yəni dilin lüğət tərkibində alınma termin üçün qarşılıq tapmaq mümkündürsə, həmin sözdən istifadə etmək zəruridir.

4. Alınma terminin əgər Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdursa, lüğətdə olduğu kimi verilməlidir. Məsələn, potensial, ion, funksiya, operator, proqram, interval, inteqral, ton, molekul, atom, neytron, mikroskop, manometr, spektr, akustika, adsorbiya, adaptasiya və s.

5. Beynəlxalq terminlər olduğu kimi verilməlidir. Çünki bu terminlər dünyanın bir çox dillərində ümumi semantikaya malik, fonoloji cəhətdən nəzərə çarpacaq dərəcədə yaxın olan beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edir. Məsələn, Om-elektrik müqavimətini ölçmə vahidi /alman alimi Omun adı ilə/, vatt /yaxud uatt/elektrik güc vahidi /Şotlandiya texniki Uattın adı ilə/; amper elektrik gərginliyi gücünü ölçmə vahidi /fransız fiziki Amperin adı ilə/ kimi terminləri

dəyişmək qeyri-mümkündür.

6. Ayrı-ayrı terminlərdəki beynəlmiləl söz elementləri olduğu kimi də verilməlidir. Belə ki, aero, bio, tele, foto, mikro kimi elementlər terminlə birlikdə dilimizə daxil olur. Məsələn, fotoelement, aerostat, teleqram, teleskop, mikroskop və s. Bu tipli terminləri tərcümə etmək, ona ekvivalent müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

7. Beynəlmiləl terminoloji birləşmələri terminoloji lüğətlərdə verərkən onlar Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Şübhəsiz, bu qayda-qanunların terminoloji birləşmələrin mənasına təsir göstərüb-göstərmədiyini nəzərə alınmalıdır.

8. İzahlı terminoloji lüğətlər tərtib edilərkən onlara təsadüfi terminlər deyil, dildə artıq sabitləşmiş, dəqiqləşmiş terminlər daxil edilməlidir. Çünki terminlər dəqiq olmadıqda izahı da qeyri-dəqiq olur.

Terminoloji lüğətlərin tərtibi prosesində definitivləşmiş terminlərin seçilməsi məsələsi qarşıya çıxır. Sahə terminologiyasının nizama salınması məqsədilə tərtib edilən lüğətdə definisiyanın dəqiqliyinə xüsusi diqqət verilməlidir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, tərif definisiyanın bir növüdür, tərif öz mahiyyətinə görə anlayışı daha dəqiq və yığcam şəkildə təyin edir. Ona görə də izahlı lüğətdə imkan daxilində tərifdən çox istifadə olunması məqsədəuyğundur. Sahənin tam dəqiqləşmiş, birmənalı definisiyası olmayan anlayışlarını və onları ifadə edən terminlərin qısa, dəqiq izahı verilməlidir. İzah çox geniş olmamalı, fikir yığcam şəkildə öz şərhini tapmalıdır. Əlavə izahlı lüğət maddəsində verilmiş əsas definisiyanı inkar edən fikirlər verilməməli, həmin definisiyanın qeyri-dəqiqliyi haqqında müddəalar irəli sürülməməlidir.

İzahlı lüğətlərdə omonim terminlərin izahı da xüsusi

yanışma tələb edir. Bu zaman həmin terminin işləndiyi (mənalər) hər bir mənə ayrıca izah olunmalıdır. Mənalardan bir-birindən fərqlənməsi üçün ənənəvi üsuldən istifadə olunur və müxtəlif mənalara rəqəmlərlə ayrılır. Məsələn: reduksiya-1. fizikada-mürəkkəb bir prosesin sadə prosesə keçməsi və ya keçirilməsi; 2.biologiyada- bədən üzvünün öz funksiyasını itirməsi ilə əlaqədar olaraq kiçilməsi; 3. kimyada – bir maddədən oksigenin çıxarılması və səsin zəifləməsi; 5.texnikada – mühərriklər və başqa qurğu sistemlərdə mayelərin və ya qazların təzyiqinin xüsusi cihazlar vasitəsi ilə azaldılması; 6. tibdə – bədəndə kəsilib götürülmüş sümük hissəsinin əvəzinə başqa sümük parçası qoyulması. Bu dəqiq elm sahələrinə aid lüğətlərin tərtibində o qədər də çətinlik törətmir. Lakin elə sahələr var ki, bu və ya digər dövr üçün dəqiq olan termin müəyyən zamandan sonra nöqsanlı ola bilər. Ona görə də lüğəti tərtib edən zaman bu cəhət də nəzərə alınmalıdır.

Terminoloji lüğətlərdə terminlər adətən iki prinsip üzrə yerləşdirilir:

1. Əlifba prinsipi ilə
2. Əlifba-yuva prinsipi ilə.

Birinci halda terminlər əlifba sırası ilə verilir. Məsələn, tarazlıq- qüvvələrin təsiri altında cismin sükunət halında qalması hadisəsi; taxometr - maşın və mexanizmlərdə fırlanan hissələrin bucaq sürətini ölçmək üçün istifadə olunan cihaz; tezlik - bir saniyədəki rəqslərin sayı; teleskop - səma cisimlərini müşahidə etmək üçün işlədilən astronomik cihaz.

Lüğətdə birləşmə şəklində olan terminlərin birinci komponenti eyni olduqda, onlar ikinci sözün əlifbası nəzərə alınmaqla yerləşdirilir. Məsələn, arifmetik orta, arifmetik əməl, arifmetik silsilə, arifmetik tənəsüb; qabarıq cisim, qabarıq funksiya, qabarıq çoxluq; riyazi induksiya, riyazi dilçi-

lik, riyazi məntiq.

İndiyədək nəşr olunmuş rusca-azərbaycanca terminoloji lüğətlərin əksəriyyəti bu prinsip əsasında tərtib edilmişdir. Ümumiyyətlə, terminologiyada həm sadə, həm mürəkkəb terminlərin, abbreviaturaların əlifba sırası ilə düzülməsi əlverişli üsuldur. H.Həsənov yazır ki, həqiqətdə bu üsulla qohum sözlərin təbii semantik və sözyaratma əlavəsi hiss olunmur. Lakin sözün xüsusiyyətləri burada daha ətraflı izah edilir. Lüğətdən istifadə işini asanlaşdırır, dilin lüğət tərkibinin zənginliyini özündə əks etdirir [47, s.89].

Elmlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq mövcud terminlərin bəziləri dəyişən, inkişaf edən məfhumlara uyğun gəlmir. Belə halda ya dilin daxili qanunlarına müvafiq terminlər yaratmaq, ya da başqa dildən anlayışı ifadə edən termini alıb işlətmək lazım gəlir. Lakin yeni termin əvvəlki termini bəzən-bir sıradan çıxara bilmir. Bunlar paralel surətdə işlənir. Lüğət tərtib edən zaman əsas yerdə anlayışı dəqiq ifadə edən termin verilir, onun yanında mötərizə içərisində isə əvvəlki termin göstərilir.

Terminoloji lüğətlərdə bu və ya digər terminin mənşə etibarilə hansı dilə mənsub olduğunu, necə tələffüz edildiyini və s. göstərən qeydlər də vermək olar. Hətta zəruri hallarda terminlərin tam, yaxud qismən transkripsiyasını da vermək mümkündür. Bu prinsip həmçinin lüğətdən istifadə edənlərin işini asanlaşdırmaq məqsədini güdür.

İkinci prinsip lüğətlərin əlifba-yuva üsulu ilə tərtibidir. Sözlərin lüğətdə "yuva" üsulu ilə yerləşdirilməsinin ilk təşəbbüsüsü V.İ.Daldır. O, sözlərin "sözyaratma" üsulu ilə düzülüşünü rədd edir. Özü yeni prinsip hazırlayır. Bu prinsipi "yuva" adlandırır. V.İ.Dal bir kökdən əmələ gəlmiş eyni köklü müxtəlif mənalı sözlərin hamısını bir "yuvada", bir söz adı altında izah edir. O hesab edir ki, birmənalı izahlı lüğət, hər şeydən əv-

vəl, mənası aydın olmayan sözləri tapmaq üçün sadəcə məlumat vermir. Belə lüğət rus dilinin sözyaratma üsulunu, sözün mənası ilə forması arasında canlı əlaqəni açmağa xidmət etməlidir.

Lakin hazırda terminoloji lüğətlərin heç birində terminlər yuva üsulu ilə tərtib edilməmişdir. Lakin bu üsul əhəmiyyətlidir. Əhəmiyyətli olmasının səbəbləri isə aşağıdakılardır:

1) terminlərin yuva qruplarında yerləşdirilməsi bir növdən yaranmış terminləri birtərəfli, formal təyin olunmaqdan uzaqlaşdırır.

2) terminlərin qruplaşdırılması həmin qrup üçün ümumi mənanı və qrammatik əsası, eyni zamanda qarşılıqlı münasibəti və ayrıca yaranmış məna fərqi də göstərir.

3) bu üsulda birləşdirmə bir kökdən yaranmış müxtəlif mənalara əyani olaraq meydana çıxarır və onların əsas məna ilə sıx bağlı olduğunu əks etdirir.

H.Həsənov yazır: "Yuva üsulu ilə tərtib olunan lüğətlərdə eyni kökdən düzələn sözlər eyni növdən olan qohum sözlər bir lüğət məqaləsində ("yuvalarda") qruplaşdırılır. Bir kökə aid olan mürəkkəb sözlər də bir yerdə verilir [47, s.86] " .

Bu prinsiplə tərtib olunan terminoloji lüğətlərdə sözyaratma və əlifba sırası üsullarından da istifadə olunur. Əsas terminlər əlifba sırası ilə verilir.

Terminoloji lüğətləri yuva üsulu ilə tərtib etməyin üstün cəhətləri vardır: terminlərin etimoloji cəhətdən bir-biri ilə əlaqəsini və qohumluğunu tez nəzərə çarpdırır; kök sözün məhsuldarlıq dərəcəsini əyani olaraq misallarla aydınlaşdırır; bir kökdən olan sözlərin semantik inkişafını öyrənmək üçün material verir. Lakin lüğətin "yuva" üsulu ilə tərtibi tərtibçidən etimologiyanı yaxşı bilməyi tələb edir. Yuva üsulu ilə tərtib olunmuş lüğətlərdə terminlərin bir-biri ilə əlaqəsi və yaxınlığı daha çox hiss olunur. Lakin bu üsulla tərtib olun-

muş lüğətdən istifadə işi çətinləşir, eyni zamanda filoloji və ensiklopedik prinsiplərin qarşıdurmasına səbəb olur.

Hazırda tərtib olunmuş lüğətlərin əksəriyyətində terminlər əlifba sırası ilə yerləşdirilmişdir. Elmlərin inkişafı nəticəsində yeni-yeni məfhumlar meydana gəlir; yeni məfhumların ifadəsi üçün yaradılan terminlərin ardıcıl surətdə toplanılıb qaydaya salınması zəruridir. Terminlərin toplanması və qeydə alınması, sistemləşdirilməsi həmişə davam edən bir prosesdir. Çünki elm inkişaf etdikcə yeni-yeni terminlər yaranır. Dildə yeni yaranan terminlərin toplanması və qeydə alınmasında, dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsində, dərk edilməsi çətin olan terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsində lüğətlərin mühüm rolu var. Beləliklə, belə lüğətlər vasitəsilə ayrı-ayrı elm sahələrindəki terminlər sistemləşdirilir və dilin terminoloji leksikası sabitləşir.

4.3.AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOJİ LÜQƏTLƏRİN TƏRTİBİ

Azərbaycan dilində elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı ana dilində terminlərin yaradılmasında ,termin yaradıcılığı üçün elmi prinsiplərin işlənilməsində, müxtəlif sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibində, orta və ali məktəblərdə fənlərin yüksək səviyyədə tədrisinin təşkili üçün dərsliklərin nəşrində, həmçinin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixində mürəkkəb ictimai-siyasi və mədəni hadisələrlə zəngin olan bir dövrdür. Azərbaycanda ana dilində elmin inkişafı, elmi-kütləvi ədəbiyyatların, dərsliklərin çap edilib yayılması, xüsusilə elmi üslubun formalaşması bu dövrlə bağlıdır. Yeni

içtimai-siyasi görüşlər, elm və mədəniyyətin sürətli inkişafı, orta və ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili, mətbuatın sayının artması, dərsləklərin, elmi əsərlərin Azərbaycan dilində yazılması dilin içtimai funksiyasının genişlənməsinə təkan verirdi. Lakin, dövrün tələblərinə uyğun ötən əsrin 20-ci illərində qəti şəkildə Azərbaycan dilində müəyyənlanmış sistemli elmi dil yox idi. Buna görə də elmi əsərlərdə, dərsləklərdə və terminoloji lüğətlərdə terminləri ifadə etmək üçün ərəb və fars dillərinə məxsus o qədər söz və tərkiblər işlədilirdi ki, onları başa düşmək üçün xüsusi izahlar tələb olunurdu. Azərbaycanda elm və mədəniyyətin sürətli inkişafı, orta və ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili, mətbuatın sayının artması, dərsləklərin, elmi əsərlərin Azərbaycan dilində yazılması o dövrün tələblərinə uyğun terminologiyanın inkişafını zəruri edirdi. Lakin dövrün tələblərinə cavab verən müəyyənlanmış, sistemli elmi dilimiz yox idi. Buna görə də tədrisdə, terminoloji lüğətlərin tərtibində ciddi nöqsanlara yol verilirdi. Dərsləklərdə, elmi əsərlərdə terminləri ifadə etmək üçün ərəb və fars dillərinə məxsus o qədər söz və tərkiblər işlədilirdi ki, onları başa düşmək üçün xüsusi izah tələb olunurdu. Bu dövrdə nəşr olunan lüğətlər Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının inkişaf mənzərəsini aydın şəkildə göstərir. Belə ki, terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri dəqiqləşdirilmədiyindən beynəlxalq və alınma terminlərə süni qarşılıqlar müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, atmosfera-həvayi-nəsimi, meridian-hul dairəsi, konqres-əncümən, prezident-rəisi-cümhur, termometr-müzanühhərərət, aviasiya-havada uçmaq, kommunizm-ümumilik, atom-zərrə, departament-baş idarə və s.

Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişafı, ibtidai və orta tədris müəssisələrinin yaranması, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili elmi terminologiyanın sistemli şəkildə in-

kişafına təkan verdi. Zamanın tələbinə uyğun bütün elm sahələrinə aid terminlər yaradılmalı, sürətlə inkişaf edən elmin tələblərinə cavab verməli idi.

Azərbaycan dilində dövrün tələblərinə uyğun terminologiya inkişaf etməmişdi. Bu dövrdə nəşr olunan «Yeni yol» qəzeti bunu tənqid edir və yazırdı: «...dilmizdə elm və idarə istilahların yüzdə doxsan doqquzu ərəb, fars və başqa dillərin sözləridir». «Gələcək» jurnalı «Nə üçün coğrafiya və tarix adlarını türkləşdirməmişlər?» adlı məqalədə yazırdı: «...Coğrafiya və tarix kitablarımız ərəb tərkibləri ilə doludur. Dəniz tərkiblərinin başında bəhr, dağ tərkiblərinin başında cədəl və ada tərkiblərinin başında cəzirə kəlmələri dayanmışdır». Ziyalıların bir qismi ədəbi dilin lüğət tərkibi və terminologiyasında işlənən ərəb, fars sözlərinin terminlərinin çıxarılmasını tələb edir, bunların əvəzində qondarma terminlər yaradırdılar. Elmi dilin vahidləri olan terminologiyanın inkişafı zəruri idi. Məsələn, 1921-ci ildə Qafur Rəşad Mirzəzadə bir qrup müəllimlərlə birlikdə layihə şəklində coğrafiya terminlərinə aid lüğət hazırlamışdır. Tərtibçilər lüğət hazırlayarkən ana dilinin öz sözlərindən istifadə etmək prinsipini əsas götürərək, bütün alınma terminlərə qondarma qarşılıqlar düzəltmişlər: zəlzələ-titrətmə, sənaye-tərədiş, əhali-yaşaq, hidroqrafiya-subil.

Lüğətdə verilmiş sözlərin əsas sistemini elmi-texniki, ictimai-siyasi terminlər təşkil edir. Qafur Rəşad lüğətə daxil edilmiş sözlərin demək olar ki, hamısı üçün qarşılıq yaratmağa çalışmışdır. Hətta beynəlmiləl terminlərin də azərbaycanca tərcüməsini vermişdir. Məsələn, kommunizm-ümumiçilik, demokrat-xalq tərəfdarı, aviasiya-havada uçmaq, anarxiya-hökumətsizlik. Bəziləri ədəbi dilin lüğət tərkibi və terminologiyasında işlənən bütün ərəb, fars sözləri və terminlərinin çıxarılmasını tələb edirdilər və bunların əvəzində

qondarma terminlər yaradırdılar. Bu dövrdə terminologiya məsələsi ilə dövlət idarələri və elmi-tədqiqat müəssisələri məşğul olmağa başlamışdır. Buna görə Azərbaycan dilində terminologiyanın nizama salınması üçün 1922-ci ildə N.Nərimanovun və S.Ağamalıoğlunun təşəbbüsü ilə terminoloji işə rəhbərlik etmək və bu işi qaydaya salmaq üçün Azərbaycan Xalq Komissiyaları Şurası yanında xüsusi orqan – İstilah Komissiyası təşkil olundu. Komissiyanın sədri əvvəl S.M.Qənizadə, sonra isə Tağı Şahbazi təyin edilmişdir. Lakin Komissiyanın prinsipləri ilə Tağı Şahbazinin fikirləri uyğun gəlmədiyinə görə istefa vermiş, bir il sonra Terminologiya Komissiyası Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanına köçürülmüş və S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə fəaliyyətini davam etdirmişdir. İstilah Komissiyası həmin dövrdə məktəblərin ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə riyaziyyat, kimya, iqtisadiyyat, fizika, coğrafiyaya aid bir sıra terminoloji lüğətlər hazırlayıb nəşr etmişdi. İstilah Komissiyasının hazırladığı lüğətlərdə əvvəlcə rusca terminlər, sonra isə həmin terminlərin o dövrdə Azərbaycan dilində işlənən qarşılığı və müəllif tərəfindən təklif edilən yeni terminlər verilmişdir. Bu lüğətlər ilk terminoloji lüğət kimi əhəmiyyətə malik idi. Lakin Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafı nöqtəyi-nəzərindən məsələyə yanaşdıqda Komissiya yanlış mövqə tutmuşdu; belə ki, lüğətlər nəşr olunan zaman bir sıra dəqiqləşmiş terminlər dilimizdən çıxarılır, əvəzində guya «asan terminlər» yaradırdılar. Məsələn: maddə-nəsnək; mənfi-tərs, müsbət-ovand, məcmu-topal, həllçürüş, düstur-çəşni, rə-qəm-sayac, nöqtə-bənək, məsələ-sorğu, dairə-firdoqa, nisbət-tutuş, hədd-çit, xətti mail-yatıqça, kəmiyyət-buyur köçür, işarə-cızıq, əmsal-ədədiyyə, say – vuruq və s. Bu mütəxəssislər elmi terminologiyanı təkmilləşdirmək məsələsinə birtərəfli yanaşırdılar. Lüğətlərdə Azərbaycan

dilinin terminologiyasının yalnız bu dilin öz vasitələri əsasında inkişaf etdirmək, zənginləşdirmək kimi yanlış prinsipdən istifadə edilmişdir. Ona görə də qondarma terminlərlə elmi dili ağırlaşdırırdılar. Sami Kamalın riyaziyyata aid terminləri də nöqsansız deyildi. Müəllif tərəfindən təklif edilən terminlərin bir qismi ehtiyac olmadığı halda başqaları ilə əvəz edilmişdir.

Bu terminoloji lüğətlərdə bəzən eyni anlayışın, məfhumun ifadəsi üçün iki və daha artıq termin işlədilmiş, yaxud da əksinə, iki və daha artıq anlayış bir terminlə verilmişdir.

Azərbaycan dilində ictimai-siyasi, elmi-texniki və s. terminlər yaradılarkən purizmə yol verilmişdir. Puristlər ədəbi dilin lüğət tərkibinin və xüsusən də terminologiyanı ərəb-fars sözlərindən təmizləməyi, ədəbi dili xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmağı və onun əsasında inkişaf etdirməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Şübhəsiz, terminologiyanın ərəb və fars mənşəli sözlərdən təmizlənməsində puristlərin müəyyən rolu olmuşdur. Həmin dövrdə purizm yolu ilə bir sıra yeni terminlər yaradılmışdır ki, onlar indi də dilimizdə işlənilməkdədir; məsələn: bildiriş, giriş, uduş, baxış və s. Puristlər termin yaradıcılığı prosesində ayrı-ayrı məfhumları, anlayışları onların funksiyasını və vəzifəsini nəzərə alaraq adlandırmaq prinsipindən geniş istifadə edirdilər. Bununla belə, puristlər dilimizdə olan hər cür alınma terminlərə qarşı çıxır, ehtiyac duyulan terminlərin hamısını yalnız Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaratmağa çalışırdılar. Puristlər Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibindən təkcə mənası başa düşülməyən, çətin ərəb, fars terminlərini çıxartmaqla kifayətlənməyib, müəyyən tarixi şəraitlə əlaqədar dilimizə daxil olmuş, hamı tərəfindən anlaşılmayan terminlərin də dildən çıxarılmasını tələb edirdilər. Bu da

təbiidir çünki; dilimizin lüğət tərkibində dolaşılıq əmələ gətirirdi.

Puristlər dildə işləklilik qazanan ərəb və fars terminləri əvəzinə çox zaman Azərbaycan dilinin ruhuna uyğun olmayan qondarma terminlər düzəldirdilər. Onlar təkcə ərəb, fars dillərinin deyil, həmçinin rus-Avropa dilinin də müsbət təsirinə qarşı çıxır, başqa dillərdən heç bir termin qəbul etməmək tələbini irəli sürürdülər: «okean», «teleskop», «konus» kimi beynəlxalq hüquq qazanmış terminləri süni şəkildə tərcümə edirdilər. Belə bir prinsipin həyata keçirilməsi isə ədəbi dilimizin inkişafına, onun müasir elmi-texniki terminlərlə zənginləşməsinə maneçilik törədirdi. Məsələyə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq əslində düzgün deyildir. Çünki saf dil yoxdur və ola da bilməz. Hər bir dildə başqa dillərdən alınma söz və terminlər mövcuddur, bu da təbii prosesdir.

Həmin cərəyanın “sadə dil” tərəfdarlarından ibarət başqa bir budağı da vardı ki, onlar “dili sadələşdirmək”, bütün terminləri Azərbaycan dilindən düzəltmək, icad etmək şüarını irəli sürürdülər. Məsələn, aksioma - özübəlli, rəqəmsayac, pərgar-fırlaq, mənfı-tərs, plyus-topaq, düstur-çəşni, həndəsə – biçimbil, mütənasib-tutaş və s.

Bəzən eyni anlayışın ifadəsi üçün iki və daha artıq termin işlədilmiş, yaxud iki və daha artıq anlayış bir terminlə verilmişdir. Məsələn, «telo» termini bir lüğətdə Azərbaycan dilinə «əyin», başqa bir lüğətdə «gövdə» kimi tərcümə olunmuşdu. «Kəmiyyət» termini «buyur köçür», bəzən də «nançalıq» kəlməsi ilə verilmişdir. Eləcə də telo, туловище, стeбeль terminlərinin hər üçünə qarşılıq olaraq «gövdə» sözü işlədilmişdir. «Hesab terminləri lüğəti»ndə «kratkoe» termini, «Cəbr terminləri lüğəti»ndə isə «коэффициент» termini eyni sözlə «vuruq» termini kimi tərcümə edilmişdir.

Lüğətlərdə Azərbaycan sözləri adı ilə təqdim edilən

terminlər isə əslində Azərbaycan dilinə yabançı idi. Belə ki, Azərbaycan dilinin terminologiyasını yalnız bu dilin öz vəsi-tələri əsasında inkişaf etdirmək kimi prinsipdən istifadə edilir və internasional terminlər dilimizdən çıxarılır, əvəzinə guya asan terminlər yaradırdılar. Ümumiyyətlə, bu dövrdə elmi-texniki və s. terminlər yaradılarkən purizmə yol veril-mişdir. Xüsusən dəqiq elmlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq qarşıya çıxan ehtiyacı ödəmək üçün süni terminlər düzəldir-dilər. Azərbaycan dilində terminologiya birdən-birə yarana bilməzdi. Buna görə də dilin öz sözləri ilə yanaşı, alınma terminlərin işlənməsi də zəruri idi.

XX əsrin 20-ci illərində texniki elmlərin ayrı-ayrı sahə-ləri hələ kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Ona görə ayrı-ayrı elmlərə aid terminlərinin çoxu başqa sahələrə aid lüğətlərdə verilirdi.

Bu dövrdə terminlərin yaranmasında 2 cəhət diqqəti cəlb edir: 1/ bütün terminlərin xalq dilində axtarmaq, xalq dilində müvafiq terminlər olmadıqda isə onları dildə olan söz kökləri əsasında yaratmaq; 2/ terminologiyada alınma terminləri olduğu kimi işlətmək.

Terminoloji lüğətlərin müzakirəsi prosesində irəli sü-rülmüş ikinci təklif dilimizdən bütün ərəb, fars sözlərinin deyil, yalnız başa düşülməsi çətin olan ərəb və fars söz-lərinin çıxarılması irəli sürülürdü. İlk dəfə olaraq öz səhifə-lərində purizm əleyhinə çıxış etmiş «Maarif və mədəniyyət» jurnalı 1923-cü il 3-cü nömrəsində verdiyi «Fənni istilahlar» adlı məqalədə (məqalənin müəllifi Ə.Cövdət idi) yazırdı:»... Termin bir kərə termindir, yəni hər kəssə bilinməyən xüsusi bir kəlmədir, öyrənilən elmi bilmək üçün tanınması lazım gələn kəlmədir. Ona görə də burada ziyadəsilə tədbirli, mü-hakiməli və hünərli davranmalı, ancaq türkcə (azərbaycanca - S.S.) qarşılığı mövcud olan terminləri dəyişməli, qalan-

larının isə ya işlətdiyimiz kimi ərəbcəsi, ya da Avropada işlənən latıncası qəbul edilməlidir... İstilah məsələsində də dildə başqa kəlmələrdə olduğu kimi ancaq müqabili bulunan və hər kəssə tanınıb anlaşılanları dəyişilməlidir; ümumiyyət üzrə məlum olan ərəbcə istilahlər qalmalıdır. Türkcə götürəkən o da hər kəssə bilinən sözlər olmalı və əslə hansı bir dildən də olmuş olsa-türkcədir və onu dildən çıxarmaq- dili pozmaq deməkdir. (Maarif və mədəniyyət »1923№ 3, s.20)

Birinci dövrün əvvəllərində terminologiya məsələlərinin nizama salınmasında «isləh etmək», «düzəltmək» fikri üstünlük təşkil edirdi. Bu prinsipə əsasən terminologiyada aşağıdakı cəhətlər nəzərə alınmalı idi:

1.Mənası başa düşülməyən ərəb, fars terminlərinin ana dilinin özünəməxsus terminləri ilə əvəz olunması.

2.Azərbaycan dilində işləklilik qazanmış, dilin öz sözlərindən fərqlənməyən ərəb, fars terminlərinin saxlanılması.

3.Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı olmayan, həmçinin tərcümə edildikdə mənası itən əcnəbi terminlərin qəbul edilməsi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilini ərəb, fars terminlərindən təmizləmək, bu terminləri başqa terminlərlə əvəz etmək məsələsi irəli sürülərkən bəziləri osmanlı türkcəsinə əsaslanmağı təklif edirdilər.

XX əsrin ilk illərində ölkəmizdə baş verən böyük texniki tərəqqi ilə əlaqədar texniki terminologiyaya olan ehtiyac da qarşıya çıxmışdır. Lakin Azərbaycan dilində texniki terminologiya birdən-birə yarana bilməzdi. Çünki həmin dövrdə texnika elmlərinin ayrı-ayrı sahələrinə aid terminologiya kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Ona görə də texniki terminlər lüğətlərdə başqa sahələrə aid terminlərlə birlikdə verilirdi. Belə ki, Azərbaycan Xalq Komissarlığı yanındakı İstilah Komissiyası tərəfindən dəmiryol termino-

logiyasına aid «Dəmiryol işlətmə istilahları» (B.,1924) adlı lüğət nəşr olunmuşdur. Bu lüğətdə dəmiryol işlərinə aid terminlərlə yanaşı, başqa sahələrlə bağlı bir çox texniki terminlər də verilmişdir. «Dəmiryol işlətmə istilahları»nın əsas nöqsanı burada əlaqədar olmayan sahələrin terminlərinin çoxluq təşkil etməsidir. Bir çox hallarda isə eyni anlayışın ifadəsi üçün iki bəzən də üç termin verilirdi. Məsələn, avanqard-qabaq qolu (pişdar), akt-iş-hərəkət, aviasiya-uçuculuq, aviasiya, aktiv-işlək, hərəkətli, diri, allur-geğiş-allür. Bu terminlərin ya hər ikisi Azərbaycan dilinə ya da ki, biri Azərbaycan dilinə məxsusdur, digəri isə alınma termindir. Məsələn, lüğətdəki «azot», «yavər», «ajan», «puçlamaq», «puç etmək», «iş», «hərəkət», «adres», «ərizə», «qələm odası» kimi söz və terminlərin dəmiryol sahəsi ilə əlaqəsi yoxdur.

Lüğətdə bir sıra beynəlxalq terminlər eynilə saxlanılmışdır. Lakin lüğətdə dilimizə rus-Avropa dillərindən keçən terminlər osmanlı dilinə uyğun şəkildə salınmışdır. Məsələn: montyor-monter, termometr-termometre, kabel-kablo, metr-metre, ampermetr-ampermetre, kadr-kadro, sement-çimento, stansiya-stanson və s.

Bu dövrdə texnikanın başqa sahələri ilə yanaşı hərbi texnika da inkişaf etməyə başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan dilində hərbi nizamnamələr, əsgəri xidmət qaydaları, hərbi elmi kitablar nəşr edilməyə başlamışdır. Lakin Azərbaycan dilində hərbi terminologiyanın olmaması bu işdə böyük çətinlik törədirdi. Belə bir vəziyyəti nəzərə alaraq general Əliağa Şıxlinski 1926-cı ildə Bakıda «Ruscadan-türkcəyə qısa döyüş sözlüyü»-nü nəşr etdirmişdir. «Rusca-türkcəyə qısa döyüş sözlüyü» bu dövrdə Azərbaycanda nəşr olunmuş yeganə hərbi terminlər lüğətidir. Bu lüğət geniş dil materialının dərin təhlilinin nəticəsi idi. Lüğətin müəllifi görkəmli hərbi mütəxəssis olmaqla bərabər,

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə, zənginliyinə də bələd idi. Buna görə də lüğət mükəmməl işlənmişdir. Müəllif lüğətin müqəddiməsində onun məqsəd və vəzifələrindən bəhs edərək yazır: «Bu qısa sözlükdə döyüş istilahlarından başqa elə sözlər və ibarələr də verilmişdir ki, döyüş kitablarında çox rast gəlinir, lakin türkcəyə çevrilmələri xeyli çətin olur».

Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmışdır:

1.İmkan daxilində əcnəbi terminlər Azərbaycan dilinə məxsus terminlərlə əvəz edilmişdir.

2.Xalq arasında işlədilən azərbaycanlaşmış ərəb, fars sözlərindən də yeri gəldikdə termin kimi istifadə olunmuşdur. Belə sözlər onlarla eyni məna daşıyan Azərbaycan sözlərinin yanında mötərizə içərisində verilmişdir. Məsələn, rus dilindəki «время» sözünün qarşısında «çağ» sözü onun yanında mötərizədə isə «vaxt», «zaman» sözləri göstərilmişdir.

3.Ərəb, fars mənşəli sözlər əslində olduğu kimi deyil, Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarına uyğun şəkildə yazılmışdır. Məsələn, «qələ»ə, yerinə «qala», «saət» yerinə «saat» (bu söz lüğətdə «sahat» şəklində işlədilmişdir) və s.

4.Bütün Avropa qoşunlarında qəbul olunmuş hərbi terminlər Azərbaycan dilində də tərcümə edilmədən verilmişdir. Lakin bu terminlər Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarına uyğun bir şəkildə salınmışdır. Məsələn: «strateji», «taktik», «manevr», «komanda» və s.

5.Lüğətə Orduda qəbul olunmuş ən yeni terminlər də daxil edilmişdir (məsələn: «gözetçi bölüyü»). Lakin lüğətdə tarixi əhəmiyyətə malik olan və mövcud hərbi kitablarda rast gəlinən terminlər (məsələn: «pişdar», «dəmdar» və s.) saxlanılmışdır.

6.Lüğətdə rus-Avropa dillərinə məxsus bir sıra

terminlər, eləcə də çoxdan dilimizdə işlənən terminlər süni sözlərlə əvəz olunmuşdur. Məsələn: avanqard-qabaq qolu; aeronavtika-havada üzmə; abidə-andırğac; partizan-qoşuntu, yan tutan, yan basan;paraxod-buğ gəmisini; paravoz-buğ arabası; dövr-çağ dönümü; planet-gəzən ulduz; nəzəriyyə-bilgi; cərəyan-axıntı; nəqliyyat-daşıntı; daşısı; dəstə-ayrılı; təyyarə-uçğac; ehtiyat-saxlanc; quruluş-düzgü; lövbər-ləngər və s. Lüğətdə bəzi terminlər bir neçə ekvivalentlə verilmişdir. Məsələn: “война”–“qoşunluq”, – “qovğa” (müharibə).

7.Gələcəkdə daha müvafiq terminin seçilməsinə imkan yaratmaq məqsədilə müəyyən paralel terminlərdən istifadə edilmişdir; məsələn: «коэффициент»-»çoxaldan» («əmsalirəkmə»), «koefiyent»; «воздухоплавание» - «havada üzmə», «balonçuluq», «aeronavtılıq» və s.

Bu dövrdə tərtib olunan lüğətlər Azərbaycan dilində elmi-texniki terminologiyasının yaradılmasında bir bünövrə rolunu oynamışdır. Belə terminoloji lüğətlərin araşdırılması təkcə lüğətçiliyimizin, terminologiyasının inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından deyil, ümumiyyətlə, dilimizin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsi prosesinin nizama salınması baxımından əhəmiyyətli dir.

Terminologiyasının nizama salınması və inkişafı Türköloji qurultaydakı bəzi məruzə və çıxışlarda da öz əksini tapmışdı. Məsələn: A.R.Zifeldin məruzəsində deyilirdi: “Ərəbşünaslar tərəfindən istehza ilə qarşılanan “yerbil” tipli terminlər rədd edilməməlidir. Belə terminlər “Yerlilik” (coğrafiya), “yulduzbilik” (astronomiya), “subillik” (hidrologiya), “daşbilik”, (petroqrafiya) şəklində təshih olunmalıdır”(233,s.176).

N.Zeynallının “Türk dillərinin elmi terminologiyasının sistemi haqqında” məruzəsi diqqəti cəlb edir. Məruzənin

əsasını türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində elmi-texniki terminlər yaradılması və başqa dillərdən terminlər alınması prinsipləri təşkil edirdi. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan dilinin bilavasitə öz sözləri ilə əvəz edilməsi mümkün olmayan ərəb, fars mənşəli terminləri saxlamaq;

2. Başqa mədəni xalqlar tərəfindən qəbul olunmuş inter-nasional terminləri Azərbaycan dili üçün də qəbul etmək.

3. Hamıya məlum olan Azərbaycan sözlərindən terminlər yaratmaq, yaxud onlardan termin kimi istifadə etmək;

4. Avropa dillərinin çoxluğunda qəbul edilmiş terminləri tərcüməsiz, həm də fransızca və italyanca söylədiyi kimi qəbul etmək;

5. Hamı tərəfindən qəbul edilmiş azərbaycanca terminlər yoxdursa, Azərbaycan dilində mövcud olan və asanlıqla başa düşülən ərəb yaxud, fars sözlərini termin kimi işlətmək; belə sözləri Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırmaq;

1. Hərfi tərcümələrə yol verməmək, mənası başa düşülməyən terminlər yaratmamaq, hərfi tərcümələrdən çox az hallarda istifadə etmək; 2. Əcnəbi sözlərin yalnız əsaslarını götürmək, əcnəbi dillərdən alınıb, Azərbaycan dilinin məxrəcinə uyğunlaşdırılmış terminləri elə həmin şəkildə də saxlamaq. (233, 195-197)

H. Zeynalli tərəfindən irəli sürülmüş prinsiplər, əsasən düzgün prinsiplərdir, lakin ayrı-ayrı terminlərin mənsub olduqları dillərdə işlənən formasını götürmək fikr ilə razılaşmaq olmaz. Məsələn, santimetr-santimetra, manometr-manometra, ampermetr-ampermetra, temp-tempo və s.

B. Çobanzadə terminologiya yaradılmasında yerli dillərə və bu dillərin tələffüzünə və morfoloji xüsusiyyətlərinə

əsaslanmağı təklif edirdi.

F.Ağazadə dilimizdəki bütün əcnəbi kəlmələri hər necə olursa-olsun azərbaycanlaşdırmağı təklif edirdi. Yüzlərcə, bəlkə minlərcə əcnəbi kəlmələr var ki, onları türkləşdirmək (azərbaycanlaşmaq) mümkün olmur. Mümkün olsa da o dad-sız-duzsuz kəlmələrə qarşı türkün ruhunda heç bir ləzzət, heç bir məhəbbət duyulmur. Belə kəlmələrin türkləşdirilmək üsulları faydasız olduğundan, burada başqa tədbirlər görülməlidir. Məsələn, türkləşə bilməyən əcnəbi kəlmələrinin əski türkcələri varsa, həmin əski kəlmələri bulub canlandırmalı; məsələn: «sərya», «zəhrə», «dübbi-əkbər», «səttarə», «məstərə», «tərcüman», «səndəliyyə» kimi kəlmələrin əvəzinə «ülkər», «çolpan» (çoban ulduzu), «yeddigər» (yeddi ulduz), «çızgac», «köçürgac», «oturğac» kimi kəlmələri diriltməlidir.

İkincisi, hərgah türkləşə bilməyən kəlmələrin əski türkcələri yoxdursa, başqa türk şivələrindən qarşılıqlarını almalı; məsələn: «zərbul-məsəl» yerinə cığataycanın «hövcək» kəlməsi götürülsə, az bir zamandan sonra ərəbin bu uydurma tərkibinə qələbə çalar. Həmçinin türkləşə bilməyən «əfsanə» kəlməsinin yerinə altaycanın «çörnək» kəlməsi də dilimizdə tez-cə qərarlaşa bilər.

Tərtib edilən lüğətlərdə hər ərəb kəlməsinə «etmək» felini qoşmaqla «müharibə etmək», «təsadüf etmək» kimi minlərcə uydurma tərkiblər yaradılmışdır. Bu isə türk dilini çox çirkin hallara salır. Halbuki sığataycanın «çəriləşmək» feli «müharibə etmək» tərkibinin tamamca eynisidir. «Çərik» cığatayca «əsgər» deməkdir.

Bununla belə, F.Ağazadə tərəfindən məqalədə çox mühüm bir fikir irəli sürülmüşdür ki, həmin fikir də ayrı-ayrı məfhumlara onların funksiyası nəzərə alınaraq ad verilməsi məsələsi idi.

F.Ağazadə yenə «Maarif işçisi» jurnalında (1926-cı il

№ 8-9,s.37-38) nəşr olunan «Məktəb kitabları və istilahlər» adlı məqaləsində isə ərəb, fars terminlərinə qarşı çıxış etmişdir. O, Avropa dillərində işlənən və beynəlxalq terminlərin ərəb sözləri ilə süni surətdə əvəz olunmasını yanlış bir yol hesab edirdi:»... Təbii ki, sonralardan Avropa mədəniyyətinin meydana gətirdiyi şeylərə avropaca deyil, ərəbcə ad qoymağımızın heç bir mənası yoxdur... hansı bir məsələ hansı ölkədə törəmişsə, onun adını və ya ona məxsus yaradılmış istilahi da oradan almalıdır. «Aeroplanı» Avropadan götürüb, «təyyarə» adını da Ərəbistandan götürməyin nə tarixdə yeri var, nə də məntiqdə, hələ «aeroplan» kəlməsi asanca türkləşdirildiyi halda, «təyyarənin» buna heç meyli yoxdur». Eləcə də müəllif «kommunistlər» sözünün «nisa-yun» sözü ilə əvəz edilməsinin, «sxolastika» termininin «məktəb fəlsəfəsi», «mədrəsə üsulu» şəklində tərcümə olunmasının əleyhinə idi (Marif işçisi,1926№,6-7,37-38).

Professor B.Çobanzadə yazırdı: “Əcnəbi dillərdən alınacaq istilahlardan da özlərinə görə artıq və əskik yerləri vardır ; artıq yeri budur ki, əcnəbi ictilah ana dilinin başqa sözlərinə görə həm xarici, həm də daxili tərəfdən ayrı bir vəziyyətdə bulduqlarından, daha da xatirədə qalır və müəyyən elmi məfhumların mənimsənilməsində daha ziyadə xidmət edirlər”(24,s.31).

Məruzələrdən bəzən rus və Avropa dillərindən daha çox terminlər qəbul edilməsi fikrini ortaya atırdılar. Bu da yenə Azərbaycan dilindəki ərəb və fars terminlərinin dildən çıxarılması prinsipi ilə əlaqədar idi. Terminologiya sahəsindəki müzakirələrdə iştirak edən bəzi mütəxəssislər hər vəchlə Azərbaycan dilini ərəb, fars terminlərindən təmizləmək tələbini irəli sürərkən bu terminlərin beynəlxalq terminlərlə əvəz olunmasını daha faydalı hesab edirdilər.

Lakin Türkoloji Qurultaydan sonra da bir müddət bey-

nəlxalq terminlərə münasibət məsələsi qəti şəkildə həll olunmamışdır. Ayrı-ayrı lüğətlərdə bu terminlər bir tərəfdən yer-siz olaraq tərcümə edilir, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğun olmayan şəkildə yazılırdı.

Bu illərdə başqa dillərdən sözləmə, milli dil bazası əsasında yeni terminlər yaratmaq kimi problemlər mövcud idi. Belə ki, bir çoxları Azərbaycan ədəbi dilinə hazır terminlər almaq və başqa dillər hesabına Azərbaycan dilini zənginləşdirmək kimi yanlış bir yol tutduqları halda B.Çobanzadə bu sahədə düzgün mövqə tutmuşdu: O belə hesab edirdi:

1. Ərəb və fars dillərindən alınmış terminlərlə qarşılıqlı əlaqəni kəsmək.

2. Ərəb və fars dillərindən alınmış termin və ifadələrdən yalnız elələrini saxlamalı ki, onlar ümumxalq leksikonuna daxil olmuş və vətəndaşlıq hüquqi almış olsunlar. Məsələn, kitab, məktəb, hərf.

3. Ana dilindən süni surətdə termin yaratmaqdan sakınmaq, çünki belə terminlər çox vaxt müvəffəqiyyətsiz olur və elmi-mədəni dildə qarışıqlıq yaradır.

4. Beynəlxalq və Avropa terminlərinə qarşı istiqamət götürmək - xüsusilə texniki, ictimai-iqtisadi və tibb elmlərində.

5. Belə beynəlxalq sözləri kök kimi qəbul etmək. Qrammatik formalara gəlicə bunlar dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

6. Xüsusilə botanika, zoologiya və yerli xarakter daşıyan başqa sahələr üçün termin yaratmaqdan ötrü xalq leksikasını öyrənmək.(25, s.3-4)

B.Çobanzadə yazırdı ki, stabil ədəbi dilin varlığının əsas şərtləri, onun elmi dil kimi mövcud olmasının amillərindən biri onun istilah - terminologiyasının varlığı və zənginliyidir. Yeni elmi-kəşflər, ictimai-siyasi həyatla bağlı dilimizdə bir çox termin və ifadələr arxaikləşib çıxmışdır.

Bu illərdə lüğətlərin tərtibi üçün Elmi-İstilah Komitəsi yeni prinsiplər müəyyənləşdirməyə başlamışdır. Bu komitə əvvəllər purist mövqeyə yuvarlansa da (coğrafiya - yerbil, astronomiya - göybil) öz işinin istiqamətini dəyişməyə başladı. B.Çobanzadə bir-birinin ardınca çıxan elmi məqalələrində istilahlar-terminoloji işlərin istiqamətini müəyyənləşdirmiş oldu. Terminologiya sahəsində öz düzgün elmi-mülhazələri ilə diqqəti cəlb edən B.Çobanzadə əvvəlcə bu komitənin sədr müavini, sonra isə sədri oldu.

B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, müxtəlif anlayışlar, əldə edilən təcrübə və biliklər praktiki dildə başqalarına dürüst çatmaqdan ötrü vahid istilahlarla - terminlərlə adlandırılmalıdır. Əks təqdirdə həyatda qazanılan bilik və təcrübəni məktəbyaşlı gələcək nəsllə, habelə «yaşlı-başlı adamlara» da vermək çətin olar və bu mümkün olarsa da, beyində nəqş edilə bilmədiyindən hafizədə uzun müddət qala bilməz.

Terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında müəyyən prinsiplər hazırlanırdı. Çobanzadə hər bir anlayışın ayrıca qarşılıqlılığının olmasını zəruri hesab edərək yazırdı ki, biz dediyimiz kimi, elmi-terminologiyaya əlifba prinsiplərinə müsabəhdir. Orada hər səs ayrıca işarəsi olmasını tələb etdiyi kimi, terminologiyada da hər hansı bir anlayışın qarşılıqlılığı olaraq ayrıca bir söz - termin olmasını tələb edir

Çöründüyü kimi, terminlərin verilməsi, yaradılması və başqa dildən alınması üçün müəyyən bir meyar, kriteriyalar dəqiqləşdirilmişdir. Bu kriteriyalardan başlıcası terminin anlayışı dəqiq ifadə etməsidir. Bununla yanaşı termin aydın, anlaşılıq olmalı və dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

B.Çobanzadə terminləri vahid mənaya malik olmasını da əsas şərtlərdən hesab etmişdir. B.Çobanzadə Azərbaycan Terminologiya Komitəsinin sədri kimi terminologiyanın in-

kişafi üçün həm praktik, həm də nəzəri məsələləri ilə də-rindən məşğul olmuşdur.

O yazırdı: “Lügət-yəni bir dildə» bulunan sözlərin heyəti məcmusu tədqiq edilmədikcə, o dilin səs, şəkil, cümlə və məna dəyişmələri üzərində tədqiqlərdə bulunmaq müm-kün deyildir. Demək ki, bir dilin elmi, əməli hansı məqsədlə olursa-olsun, tədqiqinə ilk addım lügət tədqiqlərindən baş-lanmalıdır.”(26,s.16)

Bu illərdə Azərbaycan dilində xüsusən ictimai-siyasi terminologiya sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Bu da təsa-düfi deyildi. Çünki Azərbaycan K/b/P MK-nın və BK-nın orqanı olan «Bolşevik» jurnalı hələ qurultay ərəfəsində Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlərin işlədilməsini qaydaya salmaq məqsədilə geniş müzakirə açmışdı. «Bol-şevik» jurnalı öz səhifələrində markisist fəlsəfəsinə aid mə-qalələr dərc etməklə bir tərəfdən kütlələri materializm nə-zəriyyəsi ilə silahlandırmağı nəzərdə tuturdusa, digər tərəf-dən Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlərin və xüsusən markisist fəlsəfəsinə aid terminlərin işlədilməsini qaydaya salmaq və bu işdə bir sabitlik yaratmaq məqsədini güdüdü. «Materialist metod», «istehsal qüvvələri», «istehsal münasi-bətləri», «fərdi təsərrüfat», «mülki məcəllə», «ictimai əsas», «məfkurəçi», «maddi mənfəət» kimi bir çox terminlər Azər-baycan dilində ilk dəfə olaraq «Bolşevik» jurnalı tərəfindən işlədilmişdir.

Bu dövrdə terminlərdən bir çoxu rus dilindən kalka edilmişdi. Məsələn, rus dilindəki «самонаправление» termini Azərbaycan dilinə «öz» və «idarəetmə» sözləri vasitəsilə tərcümə olunub, «özünüidarəetmə», bəzən də «öz-özünə ida-rəetmə» şəklində işlədilirdi. Sonralar bu termin «özünü-idarə» və «muxtariyyət» şəklində işlənmişdir.

1929-cu ildə nəşr olunan «Rusca-azərbaycanca lü-

ğət»də beynəlxalq ictimai-siyasi terminlər Azərbaycan dilinə çox ehtiyatla gətirilirdi. Əksər hallarda beynəlxalq terminlərlə yanaşı Azərbaycan dilinə məxsus sözlər də işlədilirdi. Məsələn: revizionizm-təftişçilik, prezidium-rəyasət heyəti, pasivizm-sülhpərvərlik, partiya-firqə və s.

Bu dövrdə elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinə aid bir çox terminlər üçün Azərbaycan dilində qarşılıq müəyyənləşdirilməsində 1928-1929-cu illərdə dövlət xadimi R.Axundovun ümumi redaktəsi ilə nəşr olunmuş «Rusca-türkcə lüğətin» böyük rolu olmuşdur. Bununla belə, həmin lüğətin özündə də bir sıra cəhətdən nöqsanlara yol verilmişdir.

Lüğətdə bəzi terminlər müxtəlif mənə verən bir neçə söz vasitəsilə tərcümə edilmişdir. Məsələn, «idealizm» termini iki variantda tərcümə olunmuşdur: 1. «idealist», 2. «fikriyyə fəlsəfəsi». Göründüyü kimi, burada tərcümənin ikinci variantı yanlışdır və terminin mənasını təhrif edir.

“Суверинитет” termini lüğətdə üç cür tərcümə edilmişdir: “hakimiyyət”, “hökmranlıq” və “istiqlal”, “triump” sözü isə “müvəffəqiyyət”, “qalibiyyət” və “müzəffəriyyət” sözləri ilə tərcümə olunmuşdur.

“Арперат” termini müxtəlif mənalı sözlə “koma”, “yığın”, “qarışlıq quruluşlu maşın” kimi tərcümə edilmişdir. Halbuki bu sözlərin heç biri aqreqat anlayışını vermir.

“Терапия” termini “tibbin müalicə bəhsi” kimi tərcümə olunmuşdur. Eləcə də “физиотерапия” termini “təbii müalicə”, “zootexnik” termini “heyvandarlıq elmi” kimi tərcümə edilmişdir.

Lüğətdə bir çox terminlərin qarşılığı çətin ərəb, fars sözləri ilə verilmişdir. Bunu aşağıdakı misallardan görmək olar. Anatom-təşrihçi, affiks-lahiqə, гигиена-hüfzüssihhə, обсервация-tərəssüd, обсерватор-rasid, персонаж-əşxas,

фольклор-хəlqiyyat, фольклорист-хəlqiyyatçı.

Lüğətdəki diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də ümumən qəbul olunmuş terminlərin tərcümə edilməsi idi. Məsələn: агрономия-ciftçilik, ziraətin nəzəriyyat qismi; археология-asari,ətiqə; корректор-müsəhhih, корректура-təshih, субстанция-zat, универсал-fərman, təmimnamə; феодал-dərəbəyi, феодализм- dərəbəylik, ентомолог-həşərat mütəxəssisi, ермитраж-zaviyə, sovməə və s.

Bu tipli nöqsanlara 1929-cu ildə nəşr edilən «Orfoqrafiya lüğəti»ndə də yol verilmişdir. Lüğətə ərəb, fars və osmanlı dillərinə məxsus elə sözlər salınmışdı ki, onların mənasını ziyalı təbəqəsi belə başa düşmürdü. Məsələn: «əlyafie-saviyyə», «layətəcəzza», «izməhlal», «zusəfhətəyn», «süfəha», «təlmih», «səfayin», «ənva», «süləha» və s.

Lüğətdə Azərbaycan dilinə yabançı olan, mənası başa düşülməyən belə söz və terminlər də verilmişdir.

Müəssisələr İdarəsi yanında Dövlət Terminologiya Komitəsi təşkil olundu. Komitə 1929-cu ilin əvvəllərində fəaliyyətə başladı. Bu Azərbaycan dili terminologiyasının tarixində yeni bir mərhələ idi. Terminologiya Komitəsi bir sıra praktik məsələləri həll etdikdən sonra 1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yanına köçürülmüş, burada iş aparmağa başlamışdır. Terminlər əvvəlcə müvafiq bölmələrdə müzakirə olunur, sonra isə Terminologiya Komitəsinin təsdiqinə verilirdi. Həmin dövrdə Terminologiya Komitəsində on minə qədər sözdən ibarət termin müxtəlif elm sahələri üzrə bülleten şəklində nəşr edilmişdir.

Terminologiya Komitəsi qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoymuşdur:

1. Terminlər yaratmaqla bərabər, Azərbaycan elmi-ədəbi dilini də yaratmaq. Bununla əlaqədar aşağıdakı problemləri həll etmək:

2. Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını təşkil edən dialekti müəyyənləşdirmək.

3. Azərbaycan dilində terminlər yaradılarkən üç mənbəyə əsaslanmaq: a) Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə; b) Avropa dillərinə; v) ərəb, fars dillərinə.

Birinci mənbə – Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi əsasında terminlər yaratmaq üçün respublikanın müxtəlif yerlərinə xüsusi ekspedisiyalar göndərmək yolu ilə material toplayıb, tədqiq etmək.

Avropa dillərindən bir mənbə kimi istifadə edərkən iqtisadi-mədəni amilləri və Azərbaycan dilinin xüsusiyyətini nəzərə almaq.

Ərəb, fars dillərindən bir mənbə kimi istifadə edərkən yalnız canlı danışq dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözləri saxlamaq, yeni terminlər götürmək.

3) Terminlərin düzgün yazılışı böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün onların orfoqrafiyasına diqqət yetirmək.

4) Vaxtı ilə İstilah Komissiyası tərəfindən toplanılmış terminoloji materialları yenidən diqqətlə öyrənmək; bütün mətbuat işçilərinin və tərcüməçilərin fəaliyyətini Komitənin işinə cəlb etmək.¹

Terminologiya Komitəsinin hüquqlarını genişləndirmək məqsədi ilə 1929-cu ilin may ayının 22-də Azərbaycan Xalq Komissarlar Şurasının «Yalnız Xalq Maarif Komissarlığı təsdiqindən keçmiş elmi istilahlarn nəşriyyat və məktəblərdə məcburi surətdə tətbiq edilməsi haqqında» xüsusi qərar verildi. Qərarla yızılırdı: «İstilah Komitəsi tərəfindən tərtib edilib Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən təsdiq və «İstilah Komitəsi bülleteni» adı altında nəşr edilmiş

¹ İstilah Komitəsinin bülleteni. №1, Bakı, ADEQİ Nəşriyyatı, 1938.

istilahlər müəsisələr, təşkilat və xüsusi şəxslər tərəfindən türk dilində nəşr edilən bütün təlim kitablarında, təlim vəsaitində, elmi-fənni və fənni-populyar nəşriyyatda və başqa ədəbiyyatda, habelə türk dilində olan məktəblərdə məcburi surətdə tətbiq edilsin». (A.S. Ş.S. əmr və qanunlar külliyyatının 1929-su il tarixli 12-ci nömrəsinin 200-cü maddəsi, İstilah Komitəsinin bülleteni, 1, 1938).

Terminologiya Komitəsinin əsaslandığı prinsiplər həmin dövrdə nəşr edilmiş «Nəzəri mexanikadan istilahlüğəti»ndə, «Elektrotexnika istilahları»nda, «Riyaziyyat terminləri»ndə və başqa lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, «Nəzəri mexanikadan istilahlüğəti»ndə:

1. Beynəlxalq terminlər – teleqraf, telefon, induksiya, diaqonal, deformatsiya, dinamomaşın kimi beynəlmiləl hüquq qazanmış terminlər Azərbaycan dilində olduğu kimi qəbul edilmişdir.

2. Azərbaycan dilində qarşılığı olan ərəb terminlərinin əvvəlki kimi ərəbcəsi, deyil, azərbaycancası götürülmüşdür; məsələn: cəm yerinə – “toplama», təqsim yerinə – “bölmə», mühit yerinə – “çevrə», zaviyə yerinə – “bucaq”, müsəlləs qaimə-tüzzaviyə mütəsavissüsaqeyn yerinə – “ikizilli musavi düz üçbucaq”, sərəyani-mütənavib yerinə – “dəyişən cərəyan”, hərəkəti-intiqalə yerinə – “irəliləmə hərəkəti”, qüvveyi-məzdəvcə yerinə – “qoşa qüvvətlər” və s.

3. Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı olmayan və beynəlxalq hüquq qazanmamış terminlərin o vaxta qədər işlədilmiş ərəbcələri götürülmüşdür; məsələn: zil, qüvvət, hesab, cərəyan, hərəkət, sürət, məsafə, zaman, təcil, qanun və s.

4. Kalka üsulundan az istifadə olunmuş, terminin ifadə etdiyi anlayışın özü və dilin xüsusiyyəti nəzərə alınaraq bəzən eyni bir terminin qarşılığı müxtəlif yerlərdə müxtəlif

şəkildə verilmişdir. Məsələn, əvvəllər «закон сохранения материи» terminin «maddənin məhfuziyyət qanunu» deyə tərcümə edilirdisə, həmin lüğətdə terminin mənası nəzərə alınaraq «maddənin itməməsi qanunu» şəklində tərcümə olunmuşdur. Lüğətdə «газовые клещи» termini «qaz kəlbətini» şəklində deyil, alətin gördüyü iş nəzərə alınaraq «boru kəlbətini» şəklində tərcümə olunmuşdur.

5. Ayır-ayrı terminlər üçün Azərbaycan dilində müvafiq qarşılıq olmadıqda başqa türk dillərinə də müraciət edilmişdir.

Bu prinsiplər aydın şəkildə göstərir ki, terminoloji sistem yaradıcılıq yoluna düşmüşdür.

Bu dövrdə ümumi əhəmiyyət kəsb edən «aparat», «avtomat», «elektrik», «mexanik», «maşın», «traktor» kimi terminlər daha çox işlənirdi. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaradılan «metalkəsən», «toxumsəpən», «toxumtəmizləyən», «otçalan», «soyuducu» kimi terminlər isə adi məişət sözlərinə çevrilməyə başlamışdı.

30-cu illərin əvvəllərində Azərbaycan dilində bir çox texniki terminlərin sabitləşməsində və ümumiyyətlə texniki terminologiyanın qaydaya düşməsində lüğətlərin böyük rolu olmuşdur. Həmin lüğətlər 30-cu illərə qədər dilimizdə texniki terminlərin yaradılması sahəsində görülən işlərin yekunu idi.

Lüğətlərin konkret sahələri əhatə etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dilində texniki terminologiyanın inkişafını, terminologiyada hansı dəyişiklərin baş verdiyini və bu dəyişikliklərin hansı istiqamətdə getdiyini aydın görmək olar.

Elmi-texniki terminologiyanın inkişafı ilə əlaqədar bu sahədə mövcud olan dublet terminlər də tədricən dildən çıxarılır, texniki terminlər unifikasiya edilirdi. Belə ki, texnika sahəsində eyni anlayışın ifadəsi üçün işlənən «tarazlıq-mü-

vazinət-bərabərlik» terminlərindən 30-cu illərdə Azərbaycan dilində «tarazlıq», «maqnit-ahənrüba» terminlərindən – «maqnit»; «tel-sim-məftil» terminlərindən – “məftil”; «nasos-tulumba», terminlərindən –»nasos»; «vint-vində» terminlərindən – «vint»; «nəqliyyat-tarnsport» «terminlərindən-»nəqliyyat» termini sabitləşmişdir.

1935-ci ildə fizikaya (Abdullayev M “Fizika terminləri lüğəti”,1935), 1940-cı ildə dəmiryol nəqliyyatına, 1942-ci ildə isə dənizçiliyə aid terminoloji lüğət nəşr edilmişdir. Şübhəsiz, Azərbaycan dilində terminologiyanın təkmilləşməsində bu lüğətlər müsbət rol oynamışdır. Məsələn, «Dəmiryol transportu terminləri lüğəti» həm daha çox termini əhatə etməsi, həm də o vaxtadək dilimizdə şərti şəkildə işlədilmiş bir sıra texniki terminləri dəqiqləşdirməsi cəhətindən əhəmiyyətli idi. Bu lüğət tərtibi prinsiplərinə görə əvvəlki lüğətlərdən fərqlənirdi. Lüğətdə əvvəlcə rus dilinə məxsus terminlər verilmiş, sonra isə həmin terminlərdən hər birinin Azərbaycan dilindəki konkret qarşılığı göstərilməklə mənası izah edilmişdir.

Məsələn: «Avtomat (avtomatik)-avtomat. 1. öz-özünə işləyən; 2. maşın və ya aparatın lazımı hərəkəti içərisindəki mexanizmlər vasitəsilə öz-özünə əmələ gətirməsi.

Авария-avariya. 1. Maşın hissələrinin mexaniki pozğunluğu və sınıqlığı nəticəsində hərəkətin və işin dayanması; 2. yol pozğunluğu nəticəsində vaqonun yoldan çıxması, sınıması və i.a.

Məlum olduğu kimi, eyni bir termin müxtəlif anlayışları ifadə edə bilər. Lüğətin tərtibçiləri ayrı-ayrı terminlər haqqında izahat verərkən belə bir cəhəti nəzərə almış, əvvəlcə onların ümumi mənasını, sonra isə bilavasitə dəmiryol texnikası sahəsindəki mənasını göstərmişlər.

«Dənizçilik terminləri lüğəti»ndə isə diqqəti cəlb edən

cəhət terminlərin izahı ilə yanaşı, əyani materialların da (terminlərin aid olduğu cihazların, alətlərin şəkilləri) verilməsi idi. Lüğətin belə bir prinsip əsasında qurulması terminlərin mənimsənilməsini və yadda saxlanılmasını xeyli asanlaşdırır.

Əlbəttə, bu dövrdə texniki terminologiya sahəsində nöqşənlər də az deyildi. Lakin bəzən lüğətlərdə bir sıra terminlər ya sadəcə olaraq rus dilindən tərcümə edilir, ya da ki, əsas olmayan sözlərlə verilir. Məsələn, rus dilindəki «kатушка» sözü dilimizdə «makara», «qarqara», «bobin» və «kатушка» şəklində işlədilir ki, bunlardan da heç biri düzgün deyildi. «Самоиндукция» sözü üç şəkildə: «öz-özünə induksiya», «avtoundiksiya» və «özünəndiksiya» şəklində işlənirdi. Belə yanlışlığın səbəbi terminologiyada məfhumların, düzgün müəyyənləşdirilməməsi nizama salınmaması idi.

Bəzən də dilimizdə işlədilən bəzi terminlərin elmi mənası ilə hərfi mənası arasında dərin bir fərq özünü göstərirdi. Məsələn, «сила тока» dilimizdə «cərəyan şiddəti» ya da «cərəyan qüvvəsi» kimi işlənirdi. Halbuki bu məfhumun fiziki mənası nəzərə alındıqda ikinci termini düzgün hesab etmək olmaz, çünki «cərəyan şiddəti» adlandırılan kəmiyyət vahid zamanda keçiricinin en kəsiyindən keçən elektrikin miqdarını göstərir. Öz mənası etibarilə bu kəmiyyət «cərəyan qüvvəsi» olmayıb, yalnız «cərəyan şiddəti» kimi ifadə edilməlidir.

Termin üçün Azərbaycan dilində müəyyənləşdirilən qarşılığı o zaman dürüst hesab etmək olar ki, qarşılıq həmin terminin formasını deyil, məzmununu versin. «Сила тяжести» termini «ağırlıq qüvvəsi» əvəzinə uzun müddət «cazibə qüvvəsi» kimi işlədilmişdir. Halbuki cazibə qüvvəsinin rus dilindəki dəqiq mənası «сила притяжения»-dir. Rusca «двигатель внутреннего горения» «daxili yanacaq mühərriki» kimi tərcümə edilirdi. Əslində isə bu termin «daxili yanma

mühərriki» şəklində işlədilməli idi. Fərq orasındadır ki, «yanacaq» rus dilindəki «топливо» mənasına uyğun gələn halda, «yanma» sözü prosesi göstərərək «горения» termininin mənasını daha dəqiq ifadə edir.

Bu dövrdə Azərbaycan dilində xüsusən tibb terminologiyasının unifikasiyası sahəsində əsaslı dəyişmələr baş vermişdir. Çünki 30-cu illərdə respublikada ümumiyyətlə, tibb elmi sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Tərtib edilən lüğətlər tibb terminologiyası sahəsindəki mövcud hərcmərcliyi aradan qaldırılmış, bu işdə bir sabitlik yaradılmışdır. Bu terminoloji lüğətlərdə aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmışdır:

1. Beynəlxalq hüquq qazanmış sözlər olduğu kimi qəbul edilmişdir; məsələn: abses, aksentasiya, amöb, amiloid, antipirin, aptek, aritmiya, anatom, operasiya və s.

2. Bəzi terminlərin həm latınca, həm də azərbaycancası qəbul edilmişdi; məsələn: absorbsiya-hopma; akkomodasiya-uyğunlaşdırma; alveol-yuvacıq və s.

3. Bəzi terminlərin yalnız latın dilindəki forması qəbul edilərək, mötərizədə Azərbaycan dilində izahı verilmişdir; məsələn: akromekaliya (bir və ya bir neçə sümüyün həddindən artıq böyüməsi); «anqiyoma» (damarlardan əmələ gələn şiş); «apireksiya» (isitmənin üşüməsiz-qızdırmasız dövrü) və s.

4. Bəzi terminlər üçün qarşılıq bilavasitə Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaradılmışdır; məsələn: «zamazka»-yaхı, «ткань»-toxuma, «надкостница»-sümük üstlüyü, «апоплексия»-vurğun; «промечность»- aralıq və s.

5. Dilimizdə qarşılığı olan və xalq arasında yayılmış terminlərin o vaxta qədər olduğu kimi ərəbcəsi və farsçası deyil, azərbaycancası götürülmüşdür; məsələn lüğətlərdə «kərniyə» yerinə – «buynuz», «rəhim» yerinə – «uşaqlıq», «məhbil» yerinə – «uşaqlıq yolu», «sərətən» yerinə →xər-

cəng» işlədilmişdir.

6. Tibb terminologiyası sahəsində daha çox işləklik hüququ qazanmış, Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı olmayan ərəb və fars sözləri saxlanılmışdır; məsələn: *восполнение-iltihab*, *барабан-təbil*, *плечо-bazu*, *давление-təzyiq*, *болезнь-xəstəlik* və s.

7. Bəzi terminlər yerinə görə iki, bəzən də üç sözlə verilmişdir; məsələn: «*насморк*»-*zökəm*, *tumov*; «*язва сибирская*», *piççə*,*qarayara*; «*атресия*»-*bitişmə*, *tutuşma*, *bütövlük* və s.

8. Bəzən də rus dilinə məxsus bir neçə terminin qarşılığı Azərbaycan dilində yalnız bir sözlə göstərilmişdir; məsələn: «*гибкость*», «*эластичность*»-*elastiklik*; «*горячка*», «*согревание*»-*qızdırma*, «*детство*», «*матка*»-*uşaqlıq* və s.

Bu lüğətlərdə alınma terminlərə çox müraciət edilmişdir. Rus və Avropa dillərindən alınan terminlər müəyyən dərəcədə danışıq dilinə daxil olmuş və bu terminlər köhnə məişət terminologiyası ilə «rəqabət aparmağa» başlamışdır. Məsələn, «*isitmə*», «*titrətmə*», «*zökəm*», «*nüzmə*», «*şəfahana*», «*davaxana*», «*əczaxana*» terminləri tədricən öz yerini «*malyariya*», «*qrip*», «*ambulatoriya*», «*apteq*» terminlərinə vermişdir.

Xüsusilə «Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti»nin nəşr edilməsi tibb və təbiyyat elmlərinin terminologiyasının daha da təkmilləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə xalq dilindən ayrı-ayrı sözlər götürülüb tibb, botanikaya, zoologiyaya və başqa sahələrə aid terminoloji lüğətlərdə xüsusi terminlər kimi işlədilirdi. Belə bir cəhəti «Ümumi əkinçilik terminləri»ndə (Bakı, 1931), «Torpaqşünaslıq terminləri»ndə (Bakı, 1931), «Rusca-türkcə insan fiziologiyası terminləri»ndə (Bakı, 1935), «Rusca-Azərbaycanca botanika terminləri»ndə (Bakı, Azərnəşr, 1939) və bir sıra başqa lü-

ğətlərdə aydın görmək olar.

Lakin bəzi lüğətlərdə bu prinsiplər gözlənilməmişdir. Xüsusilə 1932-ci ildə nəşr olunan «Fəlsəfə terminləri» lüğəti diqqəti cəlb edir. Lüğətdə 2136 termin verilmişdir. Məsələn: abstraksiya, anarxizm, anarxist, bazis, atribut, ateizm, asket, asketizm, idealizm, filosof, dialektika, antoqonizm, dualizm, və s.

«Fəlsəfə terminlərin»də yeri gəldikcə rus və beynəlmiləl terminlərin Azərbaycan dilindəki yaxın ekvivalentləri də verilmişdir. Məsələn: «базис-bazis-təməl»; «атеизм-ateizm-allahsızlıq, dəhriilik-mülhidlik», «материя-materiya-maddə» və s. verilən terminlərdən birincilər – «bazis», «asketizm», «abstraksiya», «ateizm», «materiya»-Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş və hazırda da fəlsəfi anlayışları ifadə edən terminlər kimi işlənməkdədir.

Bununla belə bu lüğət («fəlsəfə terminləri») ehtiyacı tam şəkildə ödəyə bilmədi. Belə ki, «Fəlsəfə terminləri»ndə bəzən rus dilinə məxsus iki və daha artıq terminin qarşılığı bir sözlə verilmişdir. Məsələn, lüğətdə iki müxtəlif fəlsəfi kateqoriyanı bildirən «материя» və «вещество» terminləri Azərbaycan dilinə «maddə» sözü ilə tərcümə edilmişdir. Halbuki fəlsəfi termin olan materiya sözünü Azərbaycan dilində də tərcüməsiz işlətmək, «вещество» terminini isə «maddə» sözü ilə tərcümə etmək mümkün idi.

«Fəlsəfə terminləri»ndə «mayeyi-həyat», «isbati-ilahi», «vahidi-qiyasi» kimi bir çox tərkiblər işlədilmişdir ki, bunlar da Azərbaycan dili üçün yad idi.

Bu dövrdə mətbuatda bəzi köhnə terminlər əvəzinə bilavasitə Azərbaycan dilinin öz sözlərindən terminlər yaratmaq təklifi irəli sürülürdü. «Kommunist» qəzetində şübhəsiz belə təkliflərin verilməsi Azərbaycan dilində termin yaradıcılığına müəyyən təsiri olmuşdur. Bu qayda ilə dilimizdə bir sıra terminlər yaradılmışdır. Məsələn, fəlsəfə ter-

minləri olan «dünyagörüş», «dünyabaxış» məhz həmin yolla yaradılmış terminlərdir. Lakin bu prinsipə ardıcıl əməl edilməmişdir. Çünki çox zaman neologizmlərlə purizm yolu ilə yaradılan terminlər qarışdırılırdı. Bəziləri yeni terminlərin yaradılmasını «purizmə qayıtmaq» kimi qiymətləndirirdilər.

Xüsusən də rus-Avropa terminlərindən istifadə məsələsi birtərəfli başa düşülür, bu sahədə ciddi səhvlərə yol verilmişdir. Nəticədə 30-cu illərin axırlarına yaxın dilimizdə rus-Avropa terminlərinə həddindən artıq üstünlük verilmiş, ehtiyac hiss edilməyən bir çox terminlər elm, texnika və mədəniyyət sahələrinə gətirilmişdir. 1937-ci ildə nəşr olunmuş «Rusca-Azərbaycanca ictimai-siyasi terminlər» lüğətində bunu aydın görmək olar.

Lüğətdə həm Azərbaycan dilinin öz sözlərindən, həm də Avropa dillərinə məxsus sözlərdən istifadə edilmişdir.

Məsələn:

1. Varlıq, sonsuzluq, maddə, şey özündə, şey bizim üçün, məkan, həqiqət, ruh, keyfiyyət, zərurət, idrak, səbəbiyyət, gerçəklik, şüur, qanunauyğunluq, istisna: səbəb, nəticə və s.

2. Metafizika, materiya, forma, sintez, pozitivizm, konflikt, kosmopolizm, konsessiya, kooperativ, koopera-siya, svnifest, mandat, materialist, metafizik, mexanizm və s.

Lüğətdə terminlərin yaradılmasında kalka üsulundan daha çox istifadə olunmuşdur.

Lüğətdən aydın olur ki, onun tərtibçiləri bəzən yanlış mövqə tutmuş, illərdən bəri dilimizdə işlədilən və hamı tərəfindən asanlıqla başa düşülən bir çox ictimai-siyasi terminləri dilimizdən çıxarmağa, onları rus dilindən və başqa dillərdən alınma sözlərlə əvəz etməyə çalışmışlar. Nədənsə lüğətdə «nəzəriyyə»ni - «теория», «tarix»i - «история», «müəllif»i - «автор», «layihə»ni - «проект», «iqtisadiyyat»ı

- «экономия», «nümayəndə»ni - «делегат», «sənəd»i - «документ», «təlimatçı»ni - «инструктор», «namizəd»i - «кандидат», «vətənpərvərli»yi - «патриотизм», «mükafat»ı - «премия», «iqtisadçı»ni - «экономист» termini ilə əvəz etmək təklif olunurdu.

Lüğətdə rus dilindəki «исторический материализм» termininin qarşılığı «историк материализм», «материализм экономический» terminin qarşılığı isə «экономик материализм» şəklində verilmişdir.

Şübhəsiz, terminologiyada belə bir prinsipin tətbiq edilməsi ana dilinin həlledici rolunun nəzərə alınmaması ilə əlaqədar idi.

1939-cu ildə «Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğət»i nəşr olundu (75). Bu lüğətdə ərəb dilinə məxsus bir çox dilçilik terminləri Azərbaycan sözləri ilə və beynəlxalq terminlərlə əvəz edilmişdir. Məsələn: «zəmir-əvəzlik», «müfrəd-təxal», «lahiqə-şəkilçi», «sövtiyyat-fo-netika», «şəkliyyat-morfologiya», «sərf-nəhv-qrammatika», «təmsil-assimilyasiya» və s.

Bununla belə «Rusca-Azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti»ndə də alınma terminlər üstünlük təşkil etmişdir. Məsələn: «alveolyar», «amorf», «linqvistika», «velyarizasiya» və s. Hətta imla sözü «diktant», «əlifba» isə alfavit kimi verilmişdir.

Beləliklə, "...dilimizdə olan ərəb-fars sözləri köhnəliyi əks etdirir, dilimizi gəriyə çəkir, dilimizin inkişafı və mədəni bir dil halına gəlməsi üçün rus-Avropa sözlərini külli miqdarda dilə daxil etmək lazımdır-deyə yersiz olaraq və ədəbi dilin heç bir ehtiyacı olmadan saysız-hesabsız əcnəbi sözlər işlədilirdi"(111, s.27).

Bu dövrdə lüğətlərdə, elmi əsərlərdə bir çox terminlərin dilimizdə müvafiq qarşılıq olmasına baxmayaraq, terminlər rusca necə işlədilirsə, eləcə də Azərbaycan dilində

işlədirdilər. Məsələn: geometriya, algebra, exo, puls, kerosin, kalendar, terriyoriya, uklon, reaksiya, revolyusiya, evolyusiya, agitasiya, produksiya, aristokratiya, qeoqrafiya, adres, proporsional, kultura, kritika, premiya, epoxa, muskul, present, xolera, slesar, arifmetika kimi bir çox terminlər Azərbaycan dilində də işlədilirdi. Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar hərbi-siyasi vəziyyəti əks etdirən anlayışları bildirən terminlər dilimizə daxil olaraq geniş şəkildə işlənməyə başladı.

Bu terminləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Hərbi texnika və avadanlıqların adlarını bildirən terminlər: mərmə, qumbara, mərmə, mina, avtomat, plemiyot, qırıcı təyyarə, qranat, aviasiya bombası, əl pulemyotu, dəzgah pulemyot.
2. Peşə, rütbə, vəzifə adlarını bildirən terminlər: serjant, leytenant, general, tankçı, avtomatçı, kəşfiyyatçı, soldat, rabitəçi, zenitçi, mayor, admiral, yefreyter, komandir və s.
3. Hərbi hissələrin adlarını bildirən terminlər: diviziya, qvardiya, rota, ştab, bölmə, hissə, tank briqadası, atıcı diviziya, süvari diviziya, tank bölməsi, səhra poçtası və s.
4. Hərbi əməliyyatla bağlı terminlər: menecer, blindaj, hərbi obyekt, qərb cəbhəsi, ambrazura, döyüş lageri, döyüş manevrləri, hücum uçuşu, ön cəbhə və .

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə 1944-cü ildə Bakıda dil konfransı çağırıldı. M.Ş.Şirəliyevin həmin konfransdakı məruzəsində terminologiya sahəsində yol verilmiş nöqsanlar göstərilir və ehtiyac olmadan əcnəbi sözlərin gətirilməsi prinsipi zərərli bir prinsip kimi tənqid edilərək qeyd edilirdi ki, Azərbaycan dilinin ruhuna uyğun olmayan, ehtiyac hiss edilməyən əcnəbi sözləri dilimizdən təmizləmək lazımdır.

Dil konfransında elm və texnikanın müxtəlif sahələri

üzrə terminlərin hansı mənbələr əsasında yaradılması məsələləri də müzakirə edilirdi. «Təmiz və zəngin ədəbi dilimiz uğrunda» məqalədə yazılırdı: «heç bir zəruriyyətdən irəli gəlməyən və yalnız qarşılığını tapmaq mümkün deyil» pərdəsi altında dilimizə yerləşdirilmiş olan saysız-hesabsız əcnəbi sözləri dar bir süzgəsdən keçirib, yaramayanları atmaqla bərabər, başqa sözlə verilməsinə imkan və lüzum olmayan materializm, proletariat, kapital, renta və s. kimi siyasi-ictimai istilahlara, yaxud bir sıra fəlsəfə, riyaziyyat, fizika, kimya, kənd təsərrüfatı istilahlarına qarşılıq axtarmaq fikrinə düşməməliyik».(Kommunist,1944 № 34).

Terminologiya sahəsində ehtiyac olmadan alınma sözlərin işlədilməsi bir tərəfdən ədəbi dilin ahəngdarlığını pozur, anlaşılmaz bir hala gətirilməsinə səbəb olurdu, digər tərəfdən xalq dili ilə ədəbi dil arasında uçurum yaradırdı. Bunu duyan, gören ziyalılar «...Çoxdan bəri klassik ədəbiyyatımızda, elmlərimizdə işlədilən və mənimsənilmiş istilahlar öz yerinə yatırılmalıdır».(31) Bu prinsipi birdən-birə bütün terminlərə şamil etmək olmazdı. Bu məsələyə birtərəfli yanaşılırdı. Bu birtərəfli yanaşma bir sıra lüğətlərdə özünü göstərir. «İctimai-siyasi istilahlar» adlı lüğət əvvəl nəşr olunmuş eyni adlı lüğətə nisbətən daha bitkin lüğət idi. Əvvəlki lüğətdə daha çox rus və Avropa dilindən keçən terminlər əvəzinə dilimizdə işləklik qazanmış, başa düşülən terminlər verilmişdir. Məsələn, respublika-cümhuriyyət, kapital-sərmayə, antaqonizm-təzad, amnistiya-əfvi ümumi terminləri əvəz edilmişdir. Bununla belə lüğətdə rus və Avropa dillərinə məxsus bəzi terminlərin qarşılığı iki və daha artıq dublet təşkil edən terminlərlə verilmişdir. Məsələn, atmosfer-fəza, mühit, hava; ideya-fikir, qayə; intellekt-ağıl, zəka, idrak; analoqiya-oxşarlıq, müqayisə; instikt-şövqi-təbii, hiss və s.

Lakin tədrisən də olsa terminologiyada bu nöqsanlar

aradan qaldırılırdı. Müzakirə prosesində Azərbaycan dili terminologiyasının sonrakı inkişafı üçün əsas mənbə ana dili götürülürdü: “İstilahları mümkün qədər öz dilimizdə düzəltməliyik. Buna imkanımız var, çünki dilimiz lazımi dərəcədə zəngindir. Lakin bu zənginlik çox təəssüf ki, hələ dağınıq haldadır, hələ ədəbi dilmizə girən sırf Azərbaycan sözləri xalq arasında işlənən sözlərin çox az faizini təşkil edir. Bu sözləri toplamaq və yararlılarından istifadə etmək, vətəndaşlıq hüququ qazandırmaq lazımdır. Beləliklə, biz istilah məsələlərini (xüsusən zoologiya və botanika sahələrində) müəyyən dərəcədə asanlaşdırmış olarıq”.(33)

Bu dövrdə terminologiyayı inkişaf etdirmək üçün xalqın dilində olan zəngin lüğət ehtiyatını toplayıb öyrənmək və tətbiq etmək zəruri bir problem kimi qarşıya qoyulurdu. Lakin bu təkliflərə müzakirələrə baxmayaraq terminoloji lüğətlərin tərtib məsələsi çox ləng gedirdi». 1944-cü ildən 1952-ci ilə qədər bir sıra lüğətlərin layihələri işlənib hazırlansa da müzakirədən keçirilib nəşr olunmamışdır. Bu da terminoloji işin müntəzəm, sistemsiz aparılması ilə bağlı idi. Buna görə də 1952-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə Azərbaycan dilində terminologiya yaradılmasını qaydaya salmaq, bu sahədəki problemləri aradan qaldırmaq, respublikamızın elmi-tədqiqat müəssisələrində və ali məktəblərində aparılan terminoloji işlərə rəhbərlik etmək məqsədi ilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yaradıldı. Bu Komitənin tapşırığı ilə respublikamızın bütün elmi-tədqiqat institutları və ali məktəbləri lüğətlər tərtib etməyə başlamışdılar. Elm və texnikanın əsas sahələri ilə bağlı terminlər dəqiqləşdirilmiş, terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur.

Terminologiya problemlərinin müzakirəsi müntəzəm olaraq mətbuatda davam etdirilmişdir. Doğrudan da bu dövr-

də kənd təsərrüfatı, heyvandarlıqla bağlı lüğətlərdə xalq dili əsas götürülmüşdür. Bununla də ədəbi dil ilə xalq dili bir-birinə yaxınlaşdırılmışdır. Lakin elə sahələr var idi ki, canlı xalq danışıq dilindən bir mənbə kimi istifadə edilmirdi. «Hüquq terminləri yenidən hazırlanmalıdır» adlı məqalədə də bu fikir müdafiə olunurdu: “Olduqca inkişaf etmiş dilimizdən, lüğət fondumuzdan lazımi qədər istifadə edilmir. Hüquq ədəbiyyatında Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan söz tapmaq çətinidir. Buna görə də bir sıra əcnəbi terminlərin dilimizdə qalmasına dözmək olmaz... təfsir, təsnif, əqd, təəhhüd, mütəzərrir, iddia, cinayət təqilatı, müruri, zaman, istinaf, təmyiz, irs buraxmaq, sui-istifadə və s. Təfsir əvəzinə izah, təsnif əvəzinə bölgü, əqd əvəzinə saziş, təəhhüd əvəzinə öhdəlik, mütəzərrir əvəzinə zərər çəkən, iddia əvəzinə tələb, cinayət təqilatı əvəzinə cinayət işinə başlamaq... və s. işlətmək olar”.

Göründüyü kimi sistemləşdirmədə dilin daxili imkanlarını əsas götürmək prinsipi ön plana çəkilirdi. Bu prinsip istimai-siyasi, iqtisadi, təbiyyat elmlərinə aid terminologiyada öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı bir sıra elm sahələrində (riyaziyyat, fizika, kimya) rus dilinə məxsus, eləcə də beynəlxalq mahiyyət daşıyan terminlərdən istifadə etmək meyli daha da artmışdır. Belə terminlərin elmi-texniki ədəbiyyatdan dövrü mətbuata keçməsi prosesi də sürətlənirdi. Məsələn, radium, polonium, uran, kalori, radioaktiv, olefin, mikroelement kimi beynəlxalq əhəmiyyətli terminlər 1952-ci ildən sonrakı dövrdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində özlərinə daha möhkəm yer tutmağa başladı. Kimya sənayesinin inkişafının sürətlənməsi, kimya avadanlığı istehsalının artması kimya-maşınqayırma istehsalının inkişafı ilə bağlı terminlərin Azərbaycan dilinə daxil olması prosesi daha da sürətlənmişdir.

Bu lüğətlərdə üç əsas prinsip diqqəti cəlb edir: 1. Dilimizin lüğət tərkibində işlənən, hamının anladığı ərəb, fars mənşəli anlayışları ifadə edən terminlərin saxlanılması (məliyyə, həndəsə, cəbr və s.), 2. Rus və Avropa terminlərinin işlənməsi. 3. Terminlərin işlənməsinə və tənzimlənməsinə xüsusi diqqətin yetirilməsi.

Terminologiya Komitəsinin qərarı ilə elm və texnikanın əsas cəhətlərinə aid ikidilli terminoloji lüğətlər nəşr edilmiş, terminlər dəqiqləşdirilmiş, termin dubletliyi qismən aradan qaldırılmışdır.

1957-ci ildə nəşr olunmuş «Dilçilik terminləri lüğəti» dilçilik terminlərinin toplanması, dəqiqləşdirilməsi sahəsində ilk addım olan «Rusca-Azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti»ndən (1935) sözlüyünə, həcminə və keyfiyyətinə görə fərqlənir. O dövr üçün sanballı lüğət hesab olunurdu. Azərbaycan dilində ilk «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti» də 1957-ci ildə tərtib edilmişdir.

Lüğətin girişində yazılır: “Azərbaycan dilində bu vaxta qədər əsaslı işlənmiş, dürüst müəyyənləşdirilmiş terminologiya olmadığından orta və ali məktəblərdə, elmi müəsisələrdə və dərslər kitablarında terminlərin işlənməsi sahəsində xeyli qarışıqlıq vardır. Hazırda işlənən terminlərdə ayrı-ayrı hallarda arxaizm ərəb-fars dillərindən keçmiş köhnə, anlaşılmaz sözlər nəzərə çarpır... Buna görə də Azərbaycan dilində terminologiya düzəldilməsi məsələsi çox mühüm bir vəzifə kimi qarşıda durur”(Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, 1957 s.5)

Bu lüğət tərtib edilərkən dilin lüğət tərkibi əsas götürülmüşdür. İlk «Rusca-azərbaycanca ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti»(Bakı, 1957, s.5) olan bu əsərdə ədəbiyyatşünaslıq üçün spesifik olan folklorşünaslıq terminləri tərcümə olunmadan verilmişdir. Məsələn, ağı, aşıq, gəraylı,

bayatı, deyişmə, zəncirləmə, varsağı, dodaqdəyməz və s.

Bu illərdə nəşr olunan «Coğrafiya terminləri lüğəti» (1957) tərtibi prinsipinə görə diqqəti cəlb edir. Burada işlənən yüzlərlə termin ümumxalq danışığı dilinə, eləcə də dialekt və şivələrə məxsus sözlərdir. Təsadufi deyildir ki, 60-cı illərdə alınma sözlər terminologiyada öz yerini möhkəmləndirməyə başlamışdır. Əgər 40-cı illərdə ərəb, fars mənşəli terminlər çox işlənirdisə, bu dövrdə rus dilindən alınan terminlərlə paralel şəkildə işlədilməyə başlamış, ərəb, fars mənşəli bir çox terminlər dildən çıxaraq öz yerini beynəlmiləl terminlərə vermişdir. Layihə şəklində müzakirə üçün buraxılan, eləcə də elmi prinsiplər əsasında tərtib olunan bu lüğətlərin Azərbaycan dilində terminologiyanın sabitləşməsində mühüm rolu olmuşdur. Lüğətlərdə dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminoloji vahidlərdən, dilimizdə çoxdan işlənən ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli terminlərdən istifadə edilmişdir. Lüğətlərdə beynəlmiləl terminlər, eləcə də rus dilindən kalka edilən terminlər (morfoloji və sintaktik kalkalar) mühüm yer tutur.

Elmi dildə işlənən terminlərin müəyyən bir hissəsi ümumxalq danışığı dilinə, eləcə də dialekt və şivələrə məxsus sözlərdir. Şübhəsiz, dialekt və şivələrdən hər cür sözü dilə gətirmək olmaz. Ədəbi dilə gətirilən bu və ya digər söz məhdud dairədən çıxaraq hər hansı bir sahədə yeni terminoloji məna ifadə edir. Məsələn, bu dövrdə fəraş herik, herik şumu, dondurma şumu, baş herik və s. dialekt sözləri termin kimi işlənməyə başladı. Bunu təkcə kənd təsərrüfatı ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. İctimai-siyasi həyatın, elmin, istehsalatın bütün sahələrində ümumxalq danışığı dilindən istifadə edilməyə başlandı. Belə ki, nəhəng ələk, çeşidləyici qurğu, təmizləyici sex, tozvari məhlul, bərpaetmə kimi sözlər sırf termin kimi işlənməyə başlandı. Bu dövrdə ən müsbət hadisə

ümumxalq dilinə məxsus sözlərdən termin yaradıcılığında istifadənin genişlənməsidir. İctimai-siyasi həyatın, elmin, təsərrüfatın, mədəniyyətin, bütün sahələri ilə əlaqədar yeni anlayışların, məfhumların ifadəsi kimi işlənirdi. Bu zaman belə sözlər ya öz mənasında, ya da öz əvvəlki mənasından başqa mənə ifadə edirdi. Məsələn, daban-hissələri formaya salan maşının bir hissəsi, ocaq-sağlamlıq ocağı, silsilə-həndəsi silsilə, dayaq-dayaq nöqtəsi, tezliklər-tezliklər zolağı.

Sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsilə ilə əmələ gələn düzəltmə terminlər işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, çöküntü, kökləmə, qoruyucu, ağırlaşdırıcı, gücləndirici, qızdırıcı, qatılaştırıcı, üzlük, tezlik, sürtkü, çöküntü, hamarlayıcı, yarımkeçirici, quraşdırıcı, sifarişçi və s.

Azərbaycan dilinə məxsus sözyaradıcı vasitələrin köməyi ilə yeni terminlərin yaranması üstünlük təşkil etmişdir. Bu terminlər ictimai-siyasi terminologiyada, eləcə də elmin-texnikanın, sənaye və kənd təsərrüfatının maarif və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində yeni anlayışların ifadəsinə xidmət etmişdir. Xüsusilə, -çı, -lıq, -laş, -ki, -ma, -mə, və s. şəkilçiləri yeni terminlərin yaranmasında daha məhsuldar olmuşdur. Məsələn, kombayınçı, drujinaçı, qaynaqçı, ixtiraçı, kimyaçı, bərpaçı, həndbolçu, stamplayıcı, çeşidləyici, quraşdırıcı, hamarlayıcı, avtomatlaşma, ixtisaslaşma, radiolaşma, bloklama, intensivləşmə, ellikləşmə, səmərələşdirici, qoruyucu, bərkidici, proqramçı və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçilərin iştirakı ilə yeni terminlər yarandığı kimi, ümumxalq danışığı dilində termin şəkilçilərin iştirakı ilə düzələn və geniş istifadə olunan sözlər də terminləşərək yeni mənə ifadə edərək terminologiyada işlənmişdir. Məsələn, ümumxalq dilində işlənən vurma, siyirtmə, sazlama, bərkitmə, dondurma, kökəltmə, tökmə (sexı) hesablama, qışlama, sürüşmə (fizika-

da), qazma, qondarma (nasos) və s. yuzlərlə söz yeni terminoloji məna ifadə etmişdir.

50-60-cı illərdə terminologiyada işlənən terminlərin mühüm bir hissəsini mürəkkəb terminlər və leksik birləşmələr (termin söz birləşmələri) təşkil edir. Dilin öz daxili imkanları hesabına, eləcə də alınma terminlərin birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb terminlər elmin –texnikanın bütün sahələrində işlənmə dairəsinə görə diqqəti cəlb edir. Demək olar ki, istər mürəkkəb terminlər, istərsə də termin-söz birləşmələri terminologiyanın bütün sahələrində yeni anlayışların ifadəsi üçün ən məhsuldar sözyaradıcı vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Belə terminlərin yaranmasında «yarım», «altı», «alt, qabaq, üst» sözləri ilə düzələn mürəkkəb terminlər üstünlük təşkil edir:

1. birinci tərəfi yarım sözü ilə ikinci tərəfi terminlə ifadə olunan mürəkkəb terminlər: yarımkeçirici, yarımboru, yarım kürə, yarımavtomat, yarımviskoz, yarımqrup və s.

2. qabaq, alt, üst və ətraf sözləri ilə yaranan terminlər: sualtı (qayıq), şumaltı, yerətrafi, seçkiqabağı, qurultayqabağı və s.

3. birinci tərəfi terminlə, ikinci tərəfi ümumişlək sözlə ifadə olunan mürəkkəb terminlər: metaləritmə, poladtökmə, neftçixartma, hidrotəmizləmə, mərkəzdənqaçma, qanköçürmə, çuquntökmə, benzinayıрма, astrosəmtlər, metalkəsən.

4. hər iki tərəfi ümumişlək sözdən əmələ gələn mürəkkəb terminlər: gilqarışdıran, daşkəsən (sihaz) səsucaldan (alət), səviyyəölçən, tezyetişən, yangınsöndürən, pambıqdarayan, şəkilgöstərən (maqnitafon), səstənzimləyici, əvəzedici, həlledici (kimyada), zəifkeçirici (fizikada), istilakçı-xarici və s.

Hər iki tərəfi Azərbaycan dilinin öz sözlərindən ibarət termin-söz birləşmələri müxtəlif nitq hissələrinin müxtəlif şəkildə yanaşmasından əmələ gəlmişdir: a) birinci tərəfi

adlıq halındakı isimdən ibarət termin-söz birləşmələri: cümlə üzvü, nitq hissəsi, civə sütunu, dövlət quruluşu; b) birinci tərəfi yiyəlik halda olan isimdən, II tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimdən ibarət termin-söz birləşmələri, əməyin təşkili, sözün mənası, saitlərin ahəngi; v) birinci tərəfi sifətdən, II tərəfi isimdən ibarət termin-söz birləşmələri: axımsız sahə, daxili vəziyyət, ictimai fikir, kimyəvi aşınma, nəzəri dilçilik və s. q) birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi feili isimdən ibarət termin-söz birləşmələri: əhali artımı, söz düşümü, məsələhət vermə (tibb.).

Azərbaycan dilində bu dövrdə müxtəlif sahələrə aid – elektrotexnikaya, fizikaya, riyaziyyata, nəzəri mexanikaya, maşınqayırma texnologiyasına aid terminologiya inkişaf etmiş və bir sıra lüğətlər nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan dilində texniki terminologiya yaradılması sahəsində aparılan işlər daha da genişlənmişdir. Bir-birinin ardınca «Rusca-Azərbaycanca maşınqayırma texnologiyası terminləri lüğəti», «Rusca-Azərbaycanca texniki-mexanika terminləri lüğəti», «Hidravlika və hidravlik maşınlar terminləri lüğəti» kimi lüğətlərin nəşri dilimizdə texniki terminologiyanın təkmilləşməsinə və unifikasiya olunmasına xeyli kömək etmişdir. Texniki elmlər sahəsində dünyanın müxtəlif ölkələrində aparılan tədqiqatları izləmək üçün çoxdilli lüğətlər nəşr olunmağa başlanmışdır. «Azərbaycanca-rusca-İngiliscə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti» (1966) bu sahədə ilk təcrübə olmuşdur. Bu lüğətdə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılmasına dair elmi-texniki ədəbiyyatda işlənən terminlər üç dildə verilmişdir. Həmçinin buraya hesablama texnikası, elektrik maşınlarına, elektronika və yarımkeçiricilər texnikasına aid olan zəruri terminlər daxil edilmişdir.

Terminologiya elmin, texnikanın ayrılmaz hissəsidir.

Odur ki, dildə yeni terminlərin yaradılması, mövcud terminlərin toplanıb qaydaya salınması zəruri idi. Bunu nəzərə alan mütəxəssislər avtomatik idarəetmə üzrə Ümumdünya Federasiyası Terminologiya və Standartlaşdırma Komitəsinin, Avtomatik İdarəetmə üzrə SSRİ Milli Komitəsinin təklifi ilə 1977-ci ildə altı dildə lüğət (rusca-ingiliscə-Azərbaycanca-qırğızca-türkməncə-özbəkçə) nəşr edilmişdir. Burada əvvəlcə rus dilinə məxsus terminlər verilmiş, sonra isə onların ingiliscə, Azərbaycanca, qırğızca, türkməncə, özbəkçə müvafiq qarşılığı verilmiş, lüğətdən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə beynəlxalq transkripsiyadan istifadə edilmişdir. Beləliklə, Azərbaycan dilində texniki terminologiya inkişaf etmiş və onun beynəlxalq miqyasda və türk dilləri dairəsində unifikasiyası sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Belə bir lüğətin tətbiqi zamanın tələbi idi. Çünki elmi-texniki inqilabın mühüm mərhələsi elmin istehsalatla birləşməsi, avtomatlaşmasıdır. Elmlə istehsalatın qarşılıqlı inkişafı elmi texniki tərəqqiyə xidmət edir.

Tibbi terminologiya sahəsində 30-40-cı illərə nisbətən daha çox terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bu lüğətlər tibb terminologiyasının sabitləşməsində və dəqiqləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Lakin təəssüf ki, «Rusca-Azərbaycanca lüğət»in 1956-1959-cu illərdə çapdan çıxmış ikinci nəşrində tibb terminləri ilə bağlı bir sıra nöqsanlara yol verilmişdir. Məsələn, labirint – «daxili qulaq» əvəzinə «qulaq daxili», «затылочная кость» – əngə sümüyü əvəzinə «репсәр sümüyü», «упетра» - «sidik kanalı» əvəzinə «sidik borusu», «подвздошная кишка» – «qalca bağırsağ» əvəzinə «qabırğalara qarın arasında olan bağırsağ», «позвздошная кость» - «qalca sümüyü» əvəzinə «çanaq sümüyünün üst hissəsi» kimi verilmişdir.

Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafında istər

alınma, istərsə də milli terminlər nominativ mənasında dəyişikliklər edilməklə yəni əvvəlki mənasından uzaqlaşaraq yeni mənada söz yaradıcılığında iştirak edir. Məsələn, hal, təyin və səs həm ümumişlək söz, həm dilçilik termini kimi, xətt-elektrik xətti, mübarizə xətti; barışıq xətti, hissə - hərbi hissə, maşın hissəsi, alçaq, yüksək (gərginlik) fizikada, ordu-hərblə yanaşı mexanikada yeni mənada işlənir.) Elmin bütün sahələrində inkişaf yüksək xətlə gedir.60-cı illərin əvvəllərində ölkəmizdə elmin, texnikanın yüksək inkişafı, kosmosun fəthi yeni məfhum və anlayışların yaranmasını şərtləndirdiyi kimi, onların dildə ifadəsi üçün yeni terminlərin yaranması zərurəti yarandı. Xüsusən texniki terminologiyanın təkmilləşməsində kosmonavtikanın inkişafının böyük rolu olmuşdur. Terminlərin mühüm bir hissəsi hazır şəkildə alınıb işlədilməyə başlandı. Məsələn, kosmos, kosmonavt, raket, meneser, telemetrik, teleqraf.

Lakin bu sahədə yeni dil vahidləri rus dilindən alınsa da dilə uyğunlaşdırılır. Bununla yanaşı, dilin daxılı imkanları əsasında da terminlər yaradılmışdır. Məsələn, kosmik üsullar, kosmik qidalar, teleqraf siqnalları, uçuş aparatları, manevrli kosmik gəmi, kosmik fəza, planetlərarası stansiya, kosmik əmək növbəsi, qlobal raket, kosmik beşillik, çoxpilləli kosmik raket və s. Bu terminlərin bəziləri ümumişləklilik qazansa da kosmik terminologiyayı professionallıqdan çıxarmır. «Kosmik terminologiya üçün az-çox kütləvilik xarakterikdir ki, bu da hər şeydən əvvəl, həmin sahənin özünün publisistik aktivliyi ilə əlaqədardır»(222,8).

Elmin, texnikanın inkişafı, kosmosun mənimsənilməsi, eləcə də ictimai-siyasi proseslər, elmi inkişafı terminologyada yeni anlayışların bütün bir sistemini yaratmışdır. Elmi-texniki tərəqqi dedikdə, onun qlobal hadisə olduğunu təkcə respublikada deyil, ümumən dünya miqyasında belə bir pro-

sesin getdiyi nəzərə alınmalıdır və Azərbaycan dilində terminologiyanın yeni anlayışlarla zənginləşməsində bu prosesin ciddi rolu nəzərə alınmalıdır.

60-70-ci illərdə elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı terminologiyada bir sıra yeni terminlər işlənmişdir: bioqlizm, lazer, lazer qayçısı, biokütlə, elektromobil, fotorəqəmyazan, hidrovelosiped, vakuüm sobası, video-gücləndirici və s.

Terminologiyanın zənginləşməsində kalka üsülündən daha geniş istifadə olunur. Hərfi tərcümə prosesində qarşılıqlı təsirdə olan dillərin quruluşunun yaxınlıq dərəcəsi, dilin lüğət tərkibinin, kalka edilən dildəki söz yaradıcılığının inkişafı nəzərə alınmışdır. Azərbaycan dilində termin-kalkaların meydana gəlməsi rus dilindən Azərbaycan dilinə bədii, ictimai-siyasi, tədris-pedaqoji ədəbiyyatların kütləvi surətdə tərcümə olunması ilə bağlı idi. Bu kalkaları iki qrupa ayırmaq olar: a) məna kalkaları, yəni müəyyən bir anlayışın mənasını verən tərcümə. Məsələn, мәнimsəтə-успевае-мость, vurma-умножения, yerölçən-землемер və s. b) quruluş- məna kalkaları, burada təkcə məna deyil, eyni zamanda terminin tərkibini, hətta onun formasını da verən tərcümə nəzərdə tutulur, əmək intizamı – трудовая дисциплина; milli dil – национальный язык, ictimai hadisə-общественное явление, milli məsələ – национальный вопрос, xarici siyasət-внешняя политика, əmək müqaviləsi-трудовая соглашения, dəyər qanunu-закон стоимости və s.

Yeni anlayışların dildə ifadəsi prosesində yaranan terminlərin bəzən Avropa dillərinə məxsus hissəsi olduğu kimi saxlanılır, rusca hissəsi kalka olunur. Məsələn, блок подвисный – mütəhərrik blok, зажим болтовой – boltlu sıxас, дренажная труба – drenaj borusu;

Beləliklə, 60-80-ci illərdə daha çox sürətlənən elmi-texniki tərəqqi terminologiyanın inkişafında aşağıdakı pro-

seslərlə əlamətdardır: 1. söz-terminlərin potensialı genişlənilir; 2. Avropa dillərindən dilin lüğət tərkibinə müxtəlif sahələrə aid terminlər, ifadələr keçir; 3. orta əsrlərdən elmi üslubun materialı kimi işlənən ərəb-fars mənşəli sözlər-terminlər yeni anlayışların ifadəsi kimi işlənir.

Bu dövrdə termin yaradıcılığında bir sıra problemlər üzə çıxır. Yeni yaranan elmi–texniki anlayışları beynəlmiləl, yoxsa milli sözlərlə verilməsi müzakirə olunur. Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, elmi-texniki tərəqqi ilə yanaşı, 60-cı illərdən etibarən Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafına daha bir sıra ekstralinqvistik amillər təsir göstərir; nəticə etibarilə, lüğət tərkibinin – leksik normanın nisbi sabitliyi təmin olunur.

Terminologiyanın inkişafında xalq dilinə maraq elmi dilin müxtəlif sahələrində öz əksini tapır. Elmi-texniki terminlərin yaradılmasında və ümumən terminologiyanın təkmilləşdirilməsində dilimizin daxili imkanlarından, söz yaradıcılığı vasitələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Xüsusən, ümumişlək sözlərə əlavə mənə vermək, milli sözlərə, eləcə də alınma sözlərə müvafiq şəkildə artırmaq, iki və daha artıq sözü birləşdirmək, başqa dillərə məxsus sözləri kalka etmək yolu ilə müasir dilimizdə elmi-texniki terminlər yaradılmışdır. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində iki cəhət özünü göstərir: 1) Söz heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan yeni məzmunun ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, döşək, balta, qayçı, qazan, kürək, ələk, açar, tava kimi adi məişət sözlərinin fonetik tərkibində heç bir dəyişiklik edilmədən termin mənasını ifadə etmişdir: qazan-buxar qa-zanı, elektrik qazanı, qazan aqreqatı, qazan turbin bloku, açar-sivə açarı, elektron açarı, teleqraf açarı, paket açarı, balta-pərli balta, eksentrik balta; 2) Düzəltmə yolla ya da, söz digər bir sözə qoşularaq tamamilə yeni bir məfhumu bildirir. Məsələn

–qaç (-kəç) şəkilçisi ilə yaranan sürüngəc, tutqac kimi yeni sözlərdə bu dövrdə elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı yaranmışdır(65,12). İctimai-siyasi inkişaf əlaqədar bir sıra mürəkkəb terminlər, termin-söz birləşmələri yaranmışdır. Terminoloji səciyyə daşıyan bu tipli söz birləşmələri dilə sintaktik vahid kimi yox, leksik vahid kimi daxil olmuşdur. Elm və texnikanın nailiyyətləri ilə bağlı yaranmış belə terminlərin əksəriyyəti işləklik qazana bilmişdir.

Texniki tərəqqinin genişlənməsi, ictimai-iqtisadi inkişaf terminologiyasının inkişafında həlledici amildir. İstehsalatın inkişafı yeni-yeni əmək alətlərinin yaradılması və müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsi problemini yaradır. Yeni yaradılan və təkmilləşdirilmiş modellər onların adlandırılmasından doğan ehtiyac zəminində hər bir dilin ayrı-ayrı leksik laylarının zənginləşməsinə səbəb olur.

N.Xüdiyev yazır: “İqtisadi və elmi tərəqqi ilə bağlı olan dil, xarici amillər istehsalat leksikasına daha dinamik təsir göstərir. Belə ki, elmi-texniki inqilab əsrində sənayenin fasiləsiz inkişafı bir tərəfdən istehsalat leksikasını zənginləşdirir, ikinci tərəfdən müxtəlif maşın və avadanlıqların istehsal prosesində təkmilləşdirilməsinə, modifikasiyasına, onların nominativ adlarının da leksik təkamülünə gətirib çıxarır”(58,323). Məlumdur ki, elmin inkişafı ilə dilimizə bir çox yeni terminlər elektrotexnika, telemexanika, radiotexnika, kibernetika, avtomatik idarəetmə və s. terminlər yaranmışdır. Bu terminlər təksə ixtisas leksikasına deyil, habelə məişət leksikasına da daxil olmuşdur. Hazırkı dövrdə elmin sahələri inkişaf etmək üçün dünya elminin nailiyyətləri mənimsənilməlidir. Çünki o, elmi obyektləri adlandırır, ümumbəşər əhəmiyyəti olan fikirləri ifadə edir, bütün dillərdə eyni və ya oxşar nominativ prinsiplərin inkişafına meyl edir.

Terminologiyada hesablama texnikası, proqramlaşdır-

ma ilə bağlı abbreviasiyalar diqqəti cəlb edir. Belə ki, elmi-texniki inqilab dövründə elektrik hesablama maşınları getdikcə təkmilləşir: elektrik hesablama maşınları iş prinsipinə, hesablama imkanlarına və element bazasına görə 4 nəsle ayrılır. Hesablama alət və maşınların bu inkişaf yolu paralel şəkildə dildə öz əksini tapmış olur, onların modelləri təkmilləşdirildikcə dildə adları da dinamik olaraq dəyişir. Belə ki, əşyanın adlandırılması üçün seçilən, tətbiq edilən nominasiya həmin əşyanın yeni variantı adlandırdıqda təkrar edilə bilər, bu zaman həmin nömrələrə fərqləndirici, distributiv səviyyəli rəqəm əlavə edilir və həmin rəqəm yeni modelə müvafiq olaraq dəyişdirilir.

Müxtəlif cihaz və aparatların nomenklatur adları ədəbi dilin terminoloji sisteminin formalaşmasında özünəməxsus rol oynayır. Hərflər və rəqəmlərin hibrid birləşməsindən ibarət olan belə nomenklaturalar bədii dildə, demək olar ki, işlənmir, işlənsə də öz terminoloji mahiyyətlərini itirir və buna görə də hesab olunur ki, "onların işlənmə dairəsi son dərəcə xüsusi" (197,61).

Bu baxımdan hesablama texnikası cihaz və avadanlıqlarının elmi-texniki inqilab dövründə inkişafı və fasiləsiz təkmilləşdirməkdə olan növlərinin adlarının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, elektron hesablama maşınları iş prinsipinə, hesablama imkanlarına və element bazasına görə getdikcə inkişaf edib təkmilləşir. Hesablama alət və maşınların bu inkişaf yolu dildə xüsusi anlayışlar vasitəsilə öz əksini tapmış olur. 1970-ci ildən mikroelektron hesablama maşınlarının istehsalı ilə «mikro-EHM» nominativ vahidi məşhurlaşmışdır. Mikrokalkulyator elmi-texniki, iqtisadi hesablama apara bilən kiçik həcmli elektron hesablama maşınıdır. Elektron hesablama maşınlarının texnologiyasının inkişafı imkan vermişdir ki, onun tətbiq dai-

rəsi genişlənsin. Buna görə də hazırda müxtəlif növlü mikrokalkulyatorlar istehsal edilir və bu BS EHM-lərlə bağlı olan leksikada geniş şəkildə öz əksini tapır. Buraya EHM-in əsas qurğularını ifadə edən terminlər daxildir. Məsələn, yaddaş qurğusu, idarəetmə qurğusu, çap qurğusu, kömpüter, prosessor. Demək, elmlərin inkişafının əsası anlayışların təyin olunmasıdır. Anlayışın formalaşması prosesində onun dəqiq təyin olunması əsas cəhətlərdən biridir. Çünki termin anlayışın daşıyıcısıdır.

Elmi-texniki tərəqqi sürətləndikcə milli dillərin lüğət tərkibi, sahə terminologiyası zənginləşir. Bu inkişaf fonunda terminologiyanın formalaşmasında dilin daxili resursları və başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər labüddür. İnkişaf tələbləri ilə əlaqədar praktik fəaliyyətin nəticəsində kəşf və ixtiraların meydana gəlməsi yeni anlayışların, məfurların əmələ gəlməsini şərtləndirir. Son dövrlərdə kibernetika, kosmonavtika, informatika elmi-texniki tərəqqinin tərkib hissəsi kimi meydana çıxır.

İnformatika-informasiyanın toplanması və istifadə olunmasının qanun və metodlarını öyrənir. Onun inkişafı, informasiyaların saxlanması və istifadə olunması güclü universal qurğular olan EHM-in yaradılması ilə bilavasitə bağlıdır. Digər elm sahələri ilə müqayisədə informatika terminologiyasının formalaşma tarixi XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf etsə də 80-ci illərdə daha geniş vüsət almışdır. İnformatika və avtomatlaşdırma nəzəriyyəsinin inkişafı, onların texniki vasitələrinin zənginləşdirilməsi, eləcə də elmin və xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə nüfuz etməsi ilə əlaqədar olaraq yeni terminlərin dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olaraq yaradılması və səslənməsi zərurəti yarandı. Ə.Məmmədov yazır: “1980-cı ildən başlayaraq dünya üzrə bir problem-informasiya problemi yaranmışdır. İnfor-

masiyaların toplanması, saxlanması, təhlil edilməsi, ötürülməsi ilə əlaqədar yaradılmış hesablaşma vasitələri və onların proqram təminatı ilə bağlı vasitələr hökmən yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Yaranmış terminlər elmlərin inkişafı ilə bağlıdır və hər dəfə yeni elmin yaranması terminlərin fondunu zənginləşdirir” (81,s.194).

Deməli, hər bir elmin eləcə də informatikanın müasir sahələrinin, mühüm elmi-tədqiqat işlərinin avtomatlaşdırılması da informatika texnologiyası və hesablaşma texnikası ilə bağlı elmi araşdırmaların inkişafı ilə yanaşı terminologiya da təkmilləşir, yeni terminlər yaranır. Aydın ki, əsas məsələ terminlərin Azərbaycan dilində təyin edilməsi, müəyyənləşdirilməsidir. Ona görə də həmin məsələlərin həllində aşağıdakı şərtlər əsas götürülməlidir.

1.Termin yaradılarkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınmalıdır.

2.Azərbaycan dilində bir neçə variantda istifadə oluna bilən alınma terminin lakonik və mənaca uyğun gələn ekvivalent kimi seçilməlidir.

3.Beynəlxalq miqyasda işlədilən sistemlərin tədqiqi, proqram paketlərinin, və s. adları ingilis dilində olduğu kimi saxlanılmalıdır (məsələn, Excel, F.Vord, Fax Pro və s.).

Müxtəlif sahələrə aid terminlərin ümum nəzəri, prinsipal məsələləri, standartlaşması, nizama salınması və lüğətlərin tərtibi dövründə aktual problemlərindəndir. Bütövlükdə terminologiyanın formalaşmasına təsir edən amillərə, terminoloji sisteminə, anlayışların hər birinin təyininə, terminlərin sahələr üzrə inkişafına, eləcə də terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına xüsusi fikir verilməlidir.

Bu dövrdə nəşr olunan terminoloji lüğətləri qarşıya qoyulan məqsədlə əlaqədar üç qrupa ayırmaq olar:

1. İkidilli terminoloji lüğətlər.

2. Çoxdilli terminoloji lüğətlər.

3. İzahlı terminoloji lüğətlər.

İkidilli terminoloji lüğətlər əsasən rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-ingiliscə terminoloji lüğətlərdir. Belə lüğətlərdə əvvəlcə rus dilində terminlər verilir, sonra isə onların Azərbaycan dilindəki müvafiq qarşılıqları göstərilir, yaxud da əksinə.

Волна электронная	– Elektron dalğası
Волновод	– Dalğaötürən
Волновой ракет	– Dalğa raketı
Волновой синхронизм	– Dalğa sinxronizmi
Волномер	– Dalğaölçən
Yaxud da:	
Sərtlik	– Жесткий рычаг
Sərt zərbə	– Жесткий удар
Sərtlik	– Жесткость

Burada əsas məqsəd Azərbaycan dilində işlənən terminlərin rus dilində, eləcə də ingilis dilində /və yaxud da əksinə/ qarşılığını müəyyənləşdirməkdir. Bu lüğətlər dərsliklərin, eləcə də nəzəri ədəbiyyatların tərcüməsində mühüm rol oynayır. Eləcə də Azərbaycan dilində elmi terminologiyanın yaradılmasında rusca-azərbaycanca, ingiliscə–azərbaycanca ikidilli terminoloji lüğətlərin böyük rolu olmuşdur.

1983-cü ildə nəşr olunmuş “Rusca-Azərbaycanca siyasi iqtisad terminləri sözlüyü” Azərbaycan dilində işlənən siyasi-iqtisad terminlərini sistemləşdirən bir lüğətdir. Bu lüğətə 8 minə qədər termin və termin-söz birləşməsi daxil edilmişdir. Sözlükdə həm əsas, həm də törəmə terminlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Bununla yanaşı eyni qəbildən olan terminlər bir yuvada verilmişdir. Məsələn, iqtisadi qanunlara, iqtisadi nəzəriyyələrə aid terminlər və s. sözlüyün tər-

tibi prosesində bilavasitə siyasi iqtisadla bağlı olan anlayışlar verilmişdir. Məsələn, “tovar” termininin qarşılığı iki cür: “əmtəə” və “mal sözləri ilə işlədilir”. Lüğətdə isə “tovar” terminini qarşılığı kimi yalnız “əmtəə” termini verilmişdir.

Məlumdur ki, «tovar-əmtəə» iqtisadi kateqoriyadır. Əmtəə – alqı-satqı üçün bazar üçün yaradılan məhsuldur və ikili xassəyə malikdir, istehlak dəyəri ilə dəyərin vahdətidir. Odur ki, «mal» məfhumu ilə «əmtəə» məfhumunu eyniləşdirmək elmi cəhətdən düzgün deyildir. Ona görə də «tovar» sözünün qarşılığı olaraq elmi termin kimi əmtəə işlədilməsi məqsədəuyğundur. İqtisadi termin olan «kateqoriya», «investisiya», «emissiya», «inteqrasiya», «ekvivalent», «divident» və s. terminlər hazırda geniş şəkildə işlədilir. Bəzi iqtisadi terminlər üçün hələ dəqiq qarşılıq müəyənləşdirilməmişdir, bəziləri də müxtəlif sözlərlə verilir. Məsələn, клад - dəfinə, xəzinə, спекуляция - möhtəkirlik, ehtikarlıq, regionqoyma, пособие - maddi yardım və s. İqtisadi terminologiyada mövcud nöqsanlardan biri budur ki, rus dilində müxtəlif mənalarda işlədilən terminlər Azərbaycan dilində yalnız bir sözlə əvəz edilir. Məsələn, покрытие, погашение, оплата, возмещение, уплата terminlərinin müqabilində ödəmə, ssuda, rayon, задолженность terminlərinin müqabilində borc işlədilir. Bəzən də iqtisadiyyat terminlərinin qarşılığı müəyyənləşdirilərkən hərfi tərcüməyə yol verilir. Elə terminlər vardır ki, onlar eyni anlayışı ifadə etməsinə baxmayaraq, müxtəlif sözlərlə verilir. Məsələn, капиталовложение - kapital qoyuluşu, əsaslı vəsait qoyuluşu, пособие - maddi yardım, müavinət. Bu cür terminlərin hər iki variantı sözlükdə göstərilmişdir.

İkidilli lüğətlərin aşağıdakı növləri vardır:

1. Rus dilinə məxsus terminlərin yalnız konkret qarşılığı göstərilən lüğətlər. Məsələn, многочлен-çoxhədli,

действие-əməl, дробь-kəsr, полупроводник-yarımkəçirisi, теплоемкость-istilik tutumu, частица-zərrəcik, электрон-elektron və s.

2. Rus dilində işlənən terminlərin konkret qarşılığı göstərilməklə bərabər, onların qısa izahı da verilən lüğətlər. Məsələn, прямоугольный-(riyaz)düzbucaqlı; ордината (riyaz) ordinat (analitik həndəsədə bir nöqtədən horizontal koordinatın oxuna endirilən perpendikulyar); орбита-orbita (göy cisminin hərəkət yolu); обозначать- ifadə etmək (hərfi riyaziyyatda naməlum kəmiyyəti ifadə edir), логарифм-loqarifm (verilən bir ədədi almaq üçün kökün vurulacağı üst, dərəcə); Belə lüğətləri şərti ikidilli izahlı lüğətlər də adlandırmaq olar.

Müasir dövrdə elmin yüksək sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda ikidilli terminoloji lüğətlərin tərtibi və nəşri ilə kifayətlənmək olmaz. Elmin inkişafı üçün ən əlverişli yol izahlı terminoloji lüğətlərin tərtibidir. Azərbaycanda 20-ci illərdən başlayaraq ikidilli terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bu lüğətlərdə əvvəlcə nəzərdə tutulan sahə üzrə rus dilində işlənən terminlər verilmiş, sonra isə onların Azərbaycan dilindəki konkret qarşılığı göstərilmişdir.

Bu lüğətlərə ayrı-ayrı elm sahələrində geniş şəkildə işlənərək sabitləşmiş terminlər daxil edilmişdir. Belə lüğətlərə həm dilimizin öz imkanları əsasında yaranmış terminlər, həm də başqa dillərdən alınan terminlər daxildir.

Çoxdilli terminoloji lüğətlərdə, adətən üç və daha artıq dilə məxsus terminlər əhatə olunur. İndiyədək nəşr edilən çoxdilli terminoloji lüğətlərin sözlüyü əksər hallarda beynəlxalq miqyasda ünsiyyət üçün yararlı sayılan dillərdən biri, rus dili və milli dil əsasında qurulmuşdur. Belə lüğətlərdə hansı dilə məxsus terminlərin birinci yerdə, hansının isə ikinci, üçüncü və s. yerlərdə verilməsi lüğətlərin tərtibi za-

manı qarşıya qoyulan məqsədlə əlaqədar olur. Azərbaycanda çoxdilli terminoloji lüğətlərin nəşrinə 1930-cu illərdən başlanılmışdır. İlk çoxdilli lüğətlər tibb elmi sahəsində yaradılmışdır.

Texniki elmlər sahəsində 1966-cı ildə Azərbaycan EA tərəfindən nəşr olunmuş “Azərbaycanca-rusca-ingiliscə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti” adlı üçdilli texniki terminoloji lüğətdir

Dəqiq elmlərə gəldikdə isə ilk irihəcmli çoxdilli lüğət 1979-cu ildə «Elm» nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmiş «Riyaziyyat terminləri lüğəti /ingiliscə-rusca-azərbaycanca/sayıla bilər. Lüğəti tərtib edərkən mövcud sözlüklərdən, Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və yazılmış riyaziyyata aid kitablardan geniş istifadə olunmuşdur. Lüğətdə klassik riyaziyyat terminləri ilə bərabər kibernetika, hesablama riyaziyyatı, riyazi statistika, riyazi məntiqin terminləri də əhatə olunmuşdur. Lüğət tərtib edilərkən aşağıdakı prinsiplərə riayət edilmişdir:

1.terminlərin ekvivalenti mümkün qədər həm Azərbaycan dilində, həm də beynəlxalq dildə verilmişdir: ген-soygen, лента-bafta-lent, парадокс-anlayış-парадокс, компакт-уїğcam-kompakt, плюс-qütb-polyus;

2. alınma terminlər mümkün qədər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır: functionally – функционально- funksional, hodograph – годограф - hodoqraf; Structure - структура- struktur;

3. lüğət əsasən tərcümə prinsipində tərtib edilmişdir.

Lüğətə daxil edilmiş ingiliscə terminlər əlifba sırası ilə yerləşdirilmişdir. İngiliscə söz hansı nitq hissəsinə aiddirsə, sözün sonunda həmin nitq hissəsinin baş hərfi yazılmışdır: məsələn, function n, differential a, solve v və s.

Əlifbanın hər hərfi ilə başlayan ingiliscə söz ərəb rəqə-

mi ilə nömrələnərək həmin sözə ekvivalent olan, rus və Azərbaycanca terminlər isə nömrələnmiş bu sözün sağ tərəfindən eyni sətrdə yazılmışdır. Məs. 98 attributen-свойство - xassə, 144 collocation - коллокация- kollokasion.

Söz birləşmələri şəklində olan ingilis dilindəki terminin baş hərfi həmin söz birləşmələrində yazılır, rus və Azərbaycan dilində bu söz birləşmələrinin tərcüməsi onun sağ tərəfindən eyni sətrdə yazılır. Məsələn, abstract algebra – абстрактная алгебра - mücərrəd cəbr. Bu lüğət riyaziyyata aid anlayışların müəyyənləşdirilməsi, həmin anlayışlarla bağlı terminlərin sistem daxili əlaqələrin aşkara çıxarılması, nəhayət, terminlərin Azərbaycan dili üçün münasib variantının yaradılması baxımından ilk təcrübədir. İngiliscə-Rusca-Azərbaycanca «Riyaziyyat terminləri lüğəti» də əslində bu sözlüklər əsasında qurulmuşdur. Bu lüğətə qədər üç dildə belə irihəcmli lüğət nəşr olunmamışdır. Lüğətdə terminlərin müəyyən dəqiqliyinə, imkan daxilində hər bir anlayışın bir terminlə verilməsinə xüsusi diqqət verilmişdir. Bəzən isə tərtib olunan çoxdilli lüğətlərdə başqa dillərə məxsus terminlərə Azərbaycan dilində qarşılıq müəyyənləşdirilərkən onların bilavasitə mənsub olduqları dildəki forması deyil, rus dilində sabitləşmiş forması nəzərə alınmışdır.

İrihəcmli çoxdilli lüğətlərdən biri də 1987-ci ildə üçdilli “İngiliscə-rusca-azərbaycanca elektrotexnika terminləri lüğəti”dir. Lüğətdə 1160 termin (hər üç dildə) verilmişdir. Lüğət iki hissəlidir. Birinci hissə lüğətdir, ikinci hissə isə lüğət göstəricisidir. Burada sırf elektrotexnika terminləri əhatə olunmuşdur. Lakin elektrotexnikaya aid terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı çox zaman terminlə yox, adi sözlə verilmişdir. Bu isə anlayışı tam ifadə etmir.

Terminologiyanın sistemə salınmasında anlayışların dəqiqləşdirilməsində, məfhumların düzgün qavranılmasında

izahlı lüğətlərin rolu böyükdür. Terminlərin izahlı lüğətdə şərh məsələsi ilə xüsusi məşğul olan lüğətçilərdən F.P.Sorokletov akad. L.V.Şerbanın xüsusi terminologiyayı hamı tərəfindən işlənən lüksikaya qarşı qoyaraq, filoloji lüğətdə terminlərin, müvafiq məfhumlarla yalnız eşitməklə tanış olan qeyri-mütəxəssisin təsəvvür etdiyi şəkildə izah etmək fikri ilə razılaşmır və göstərir ki, bizim zəmanəmizdə heç bir izahlı lüğət xüsusi lüksikanın izahında bu yol ilə gedə bilməz. Hər bir terminin tərifində məfhumun fərqləndirici əlamətləri öz əksini tapmalıdır ki, əks təqdirdə izah öz mənasını itirmiş olar.

Beləliklə, bu məsələdə mütəxəssislər bu fikirdədir ki, terminlər yığcam, lakin elmi cəhətdən düzgün şərh edilməlidir. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, bu izah konkret halda terminin lüksik tərifini müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir. Lakin dilimizdə işlənən beynəlmiləl terminlər üçün xüsusi bir tərif axtarılmır. Bugünkü bütün dillərdə eyni mənada işlənildiyi və eyni məfhumları ifadə etdiyi üçün tərif verilməlidir. İzahlı lüğətlərdə sözlərin izah tiplərinə gəldikdə, ispan dilçisi X.Kasares bunları 3 yerə ayırır: 1) genetik; 2) təsviri; 3) teoloji(200, s.174).

1) Genetik tip tərfi verilən sözü, onu törətmiş hərəkətin nəticəsi kimi izah etməyə çalışır. Həndəsədə daim bu cür definisiyalara (təriflərə) müraciət edilir, çünki bu sahədə bunları başqası ilə əvəz etmək mümkün deyil. Məsələn, fokuslar adlanan verilmiş iki nöqtədən məsafələrin cəmi sabit kəmiyyət olan nöqtələr çoxluğuna ellips deyilir; düzbucaqlının sahəsi oturacağı ilə hündürlüyü hasilinə bərabərdir.

2) Təsviri tip əslində təsvirdən ibarət olan əşyanın formasının, xassələrinin təsviri ilə yanaşı, onun daşdığı məqsəd, vəzifə və hətta mənşeyini göstərməyi də nəzərdə tutur. Məsələn, tutaq ki, hər hansı x və y ədədi çoxluqları veril-

mişdir. ($x \in R, y \in K$). Hər bir $x \in X$ ədədi qiymətinə f uyğunluğu vasitəsilə yeganə $y \in Y$ ədədi qarşı qoyularsa, onda f uyğunluğuna ədədi funksiya deyilir və $y=f(x)$ ilə işarə olunur.

3) Teoloji tərif əşyanın təbiətini, xidmət etdiyi məqsədi göstərmək yolu ilə açmağa çalışır. Məsələn, mikroskop - adi gözlə görünməyən obyektlərin və onların hissələrinin böyüdülmüş xəyalını almaq üçün optik cihaz; rotor-elektrik maşınının fırlanan hissəsi.

İzahlı terminoloji lüğətlərdə genetik və təsviri tiplərə daha geniş yer vermək zəruridir. Çünki izahlı lüğət üzərində aparılan işin ən mühüm və eyni zamanda ən çətin tərəfi terminin mənasını izah etməkdir. Bu izah isə termin ilə əşya, hadisə, termin ilə məfhum arasındakı əlaqəni açıb göstərməyi nəzərdə tutmalıdır. Ümumiyyətlə, izahlı terminoloji lüğətlərdə bir sıra problemlər öz əksini tapmışdır:

1) tərifli olan terminlərin konkret, dəqiq tərifli verilməlidir.

2) tərifli olmayan terminlərin izahı verilməlidir.

3) omonim terminlərin hər bir sahədə ifadə etdiyi mənə verilməlidir.

4) paralel terminlər lüğətdə öz əksini tapmalıdır.

1966-cı ildə nəşr olunmuş “İzahlı coğrafiya lüğəti”ndə Azərbaycan dilində çox işlənən və sabitləşmiş coğrafi termin və anlayışların qısa izahı verilmişdir.

İzahlı lüğətlərdən biri də Ə.Bədəlbəyli tərəfindən, (1969-cu ildə çıxmış musiqi lüğəti) “İzahlı musiqi lüğəti” tərtib edilmişdir. Lüğət dörd hissədən ibarətdir: 1. Azərbaycan musiqi terminləri. 2. Musiqi terminləri. 3. Musiqi ədəbiyyatında işlənən xarici söz və terminlər. 4. Qeydlər, şərhlər və monoqrafik məlumat. Kitabda Azərbaycan musiqi terminləri izah edilmişdir. Burada muğamla, eləcə də xalq yaradıcılığı ilə bağlı

ayrı-ayrı terminlər izah olunmuşdur. Məsələn, Bayatı (Bayatı adlı Azərbaycan qəbilələri) – hər qitəsi (kupleti) dörd misradan ibarət xalq lirik vokal musiqisi janrı. Bayatı hər qitəsində dərin fikir, müəyyən bir fəlsəfi məna olunur.

Lakin sovet dövründə dəqiq elmlərə – fizika, kimyaya aid irihəcmli izahlı terminoloji lüğət yoxdur. Hazırlanan izahlı lüğətlər kiçik həcmlidir. Bu sahədə ilk dəfə tərtib olunan izahlı lüğət «Məktəblinin fizika lüğəti» və «Məktəblinin izahlı riyaziyyat lüğəti»dir. Lüğətdə orta ümumtəhsil məktəblərinin fizika proqramına daxil edilmiş fiziki kəmiyyətlər və onların ölçü vahidləri, fiziki anlayış, hadisə, qanun və qanunauyğunluqlar haqqında olan terminlərin izahı verilmişdir. Lüğətdə elementar fizikanın əsas bölmələrinin hamısı əhatə olunmuşdur. Terminlər əlifba sırasına görə verilmişdir.

Ən irihəcmli izahlı lüğət M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva və F.M.Ağayevanın tərtib etdiyi, 1989-cu ildə nəşr olunmuş “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətidir. Bu lüğət əvvəlki izahlı lüğətlərdən forma və məzmununa, kəmiyyət və keyfiyyətinə, elmiliyinə, praktikliyinə, baş sözlərin leksikoqrafik izahına görə fərqlənir. Bu lüğətdə 50-ci illərdən bəri dilçiliyimizdə geniş şəkildə işlədilən terminlər izah edilir. Lüğətdə terminlər əlifba sırası ilə düzülmüş, əsas terminlər baş söz kimi verilmişdir. Lüğətin əsas istiqaməti, məqsədi nəzərə alınaraq tədris işində tez-tez rast gəlinən terminlərin şərhinə geniş yer verilmişdir. Lüğətdə əsasən normativlik prinsipi gözlənilir, bəzən isə bir sıra terminlərin izahında bu prinsip pozulur. Bu kitabda diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də odur ki, əlavə hissədə paralel (müəlliflər sinonim hesab edirlər) şəkildə işlənən terminlərin verilməsidir. Nəzərə alınmışdır ki, dilçilik elminin ümumi inkişafı ilə əlaqədar, yeni-yeni anlayışlar yaranır. Şübhəsiz bu vəsait gələcəkdə yaradılacaq mü-kəmməl izahlı-ensiklopedik səciyyəli akademik lüğətin əsas

mənbəyi olacaqdır.

Hazırda elə terminoloji lüğətlər tərtib olunmalıdır ki, onlar iki və daha artıq yaxın sahənin terminlərini özündə cəmləşdirsən. Məsələn, fizika, riyaziyyat, astronomiya elmlərinin terminlərini. Belə bir üsulun əhəmiyyəti ondadır ki, eyni bir terminin bir neçə sahə lüğətində təkrar edilməsinin qarşısını alır. Ümumiyyətlə, 1951-ci ilə qədərki dövrdə müxtəlif elm sahələrinə aid respublikamızda nəşr olunmuş terminoloji lüğətlərlə 1952-ci ildən sonrakı dövrdə Azərbaycan SSR EA-nın Terminologiya Komitəsi tərəfindən nəşr olunmuş terminoloji lüğətləri müqayisə etdikdə bunların həm məzmun, həm də leksikoqrafik cəhətdən xeyli dəqiqləşdiyini görmək olar. Bununla belə, sovet dövründə nəşr edilmiş terminoloji lüğətlərdə də müəyyən nöqsanlara yol verilmişdir. Ümumiyyətlə, terminologiya sahəsindəki nöqsanlar lüğətlərdə bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Terminoloji lüğətlərdəki xarakterik nöqsanları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Nəzərdə tutulan sahənin terminologiyası tam əhatə olunmamışdır. Belə ki, terminoloji lüğətlərdən elmin müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislər, mətbuat, nəşriyyat işçiləri, ali məktəb tələbələri və müəllimləri istifadə edirlər. Buna baxmayaraq ayrı-ayrı elm sahələrinin müxtəlif bölmələrini əhatə edən terminlər lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır. Bu xüsusilə son dövrlərdə hesablama texnikası cihaz və avadanlıqlarının elmi-texniki inqilab dövründə durmadan artıb çoxalmaqda və fasiləsiz təkmilləşməkdə olan növlərinin adlarının, eləcə də son onilliklərdə elmi-texniki inqilabla bağlı olan elektronika, kibernetika, telemexanika, elektrotexnika, bionika, avtomatik idarəetmə; eləcə də elektron hesablama maşınları ilə bağlı terminlər lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır. Bu isə son illərdə lüğətlərin nəşr olunmaması ilə bağlı-

dır. Deməli, lüğətlərin təkmilləşdirilməsi, yenidən nəşr olunmasına böyük ehtiyac duyulur.

2. Terminoloji lüğətlərdən bəzilərinə nəzərdə tutulan sahə ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan sözlər də verilmişdir ki, bu da onların sözlüyünün süni surətdə böyüməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, “istəmək”, “tələb etmək”, “arzu etmək”, “hansı”, “necə”, “hələ yox”, “hətta” kimi sözlər də termin kimi təqdim edilmişdir. Göründüyü kimi, elm ilə bağlı konkret anlayışları ifadə etməyən ümumişlək sözlər də termin kimi lüğətdə verilmişdir.

3. Termin dəqiq olmaqla bərabər, həm də qısa olmalıdır. Terminin qısalığı onun asan mənimsənilməsi, yadda yaxşı saxlanması üçün əsas şərtidir. Lakin təcrübədə bu prinsip pozulmuşdur. Bəzi lüğətlərdə bir anlayışın ifadəsi üçün iki və daha artıq termindən istifadə olunmuşdur. Məsələn, funksiyanın qiyməti onun sol və sağ limitləri arasında yerləşmədiyi hala uyğun sonlu kəsilmə, çoxyerli operatorlar qrupu və ya mültioperatorlar qrupu, asılı olmayan artımlı və ya additiv proses, çoxhədlinin $x.a$ ifadəsinə bölünməsi haqqında teorem, düzxətli dəyişən hərəkət və ani sürət, maqnit sahəsinin cərəyanlı kontura təsiri, işığın düz xətt boyunca yayılması qanunu.

Elə hallara da rast gəlmək mümkündür ki, termin əvəzinə lüğətdə cümlələr verilmişdir. Məsələn, «qırx səkkizə bölünür», «səkkizin dördə nisbəti ikinin birə nisbəti kimidir», «bir plyus üç dördə bərabərdir, «iki dəfə iki dördə bərabərdir». Belə cümlələrin lüğətdə işlənməsi təcrübədə terminlərə verilən tələblərin pozulmasıdır. Təcrübə göstərir ki, terminlərin qısa və əlverişli formalarının yaradılması həm elmin, həm də terminologiyanın inkişafına təkan verir.

4. Lüğətdə hər bir anlayış yalnız bir terminlə verilməlidir. Lüğətlərdə bəzən bir anlayışın ifadəsi üçün iki və

daha artıq termindən istifadə olunmuşdur. Məsələn, fizikada - gözdə olan çubuqcuqların qıcıqlanması ilə əlaqədar olan görməyə «torangörmə» və yaxud «adaptasiya» deyilir və ya cismin səthinə düşən işığın bir hissəsinin öz əvvəlki istiqamətini dəyişərək, cismin daxilində başqa bir istiqamətdə yayılması həm «ışığın sınması», həm də «sındırma əmsalı» terminləri ilə ifadə edilmişdir. Yaxud da riyaziyyatda üzərində hər bir ədədin uyğun nöqtə ilə göstərildiyi düz xətt həm «ədəd oxu», həm də «ədəd düz xətti» terminləri ilə ifadə olunur. Bu termin mənasında bəzən «koordinat düz xətti» söz birləşməsi də işlənir. Bu terminlər içərisində «ədəd oxu» termini riyazi terminologiyada daha çox işlənən və anlayışı tam əhatə edəndir. Bu mənada termində anlayışın ikinci dərəcəli əlamətləri deyil, əsas əlamətləri əks olunmalıdır. Çünki ayrı-ayrı terminlərin dəqiqliyi elmin dəqiqliyini təmin edir.

5. Eyni anlayışın ifadəsi üçün alınma və milli terminlər paralel işlədilməməlidir. Lakin lüğətlərdə bu proses daha çox əks olunur. Məsələn, eynigüclü - ekvivalent, tən bölən-bis-sektrisa, assosiativlik-qruplaşdırma-birləşdirmə; istilik tarazlığı-termometr, gərginlik-potensial; Bu hallar unifikasiya prosesində aradan qaldırılmalıdır.

4.4. MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMINOLOGİYANIN STANDARTLAŞDIRILMASI VƏ ONUN LÜĞƏTLƏRDƏ ƏKSİ

Elmi-texniki, ictimai, iqtisadi və mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr dildə öz təsirini daha aydın əks etdirir. Bu təsir bütün elmi anlayışları ifadə etmək imkanına malik olan, daim yeniləşən və zənginləşən terminologiyada daha qabarıq müşahidə olunur. Dilimizin daxili imkanlarından istifadə etməklə yeni terminlərin yaradılması ənənəsi daha

əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi müstəqillik illərində də termin yaradıcılığında əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. Uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş terminoloji qatın zənginləşməsində dilimizin daxili imkanları əsasında – leksik, morfoloji, sintaktik üsulla yaranan terminlərin mühüm rolu olmuşdur. Elmi-texniki tərəqqi, Avropaya inteqrasiya, ictimai-siyasi yeniləşmə bir çox anlayışların, məfhumların meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Son dövrdə bir sıra elm sahələrinin sürətli inkişafı terminologiyanın da inkişafına təkan verir. Yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin əsas hissəsi yaranmış ölkənin dilindən alınır. Sözsüz ki, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili - morfem və leksemləri terminin yaranmasında əsas rol oynayır.

Terminlərin mühüm bir hissəsi ümumişlək sözlər əsasında yaranır və həm əvvəlki mənasını saxlayır, həm də sırf elmi anlayış ifadəsinə çevrilir. Məsələn. Asma, axın, yayım, şərhçi, bağlantı, açıqlamaq (Kino, televiziya, radio terminləri izahlı lüğəti, Bakı, 2002) sözləri xüsusi funksiya daşıyaraq terminləşmişdir. Reformatski yazır: “Terminlərin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün birinci növbədə ümumi anlayış olan sözə müraciət etmək lazımdır. Söz leksik kateqoriyadır. Termin söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və müəyyən məfhumları ifadə edir. Termin də söz kimi tarixi kateqoriyadır. O, dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, formalaşır, müəyyən məna kəsb edir. Lakin terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir”.(241,11)

Elmi fikrin ifadəsi dəqiqlik və konkretlik tələb etdiyindən termin də dəqiq və konkret olmalıdır. Ona görə də dilin daxilində işlənərək hər hansı bir ümumişlək anlayışı bildirən leksem cərcivəsindən çıxarıq müəyyən elmi anlayışı dəqiq, konkret və birmənalı ifadə etməlidir. Müstəqillik illə-

rində də dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Hazırda dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər aşağıdakı yollarla - semantik-ümumişlək sözlərə əlavə mənə verməklə; dialekt sözlərdən istifadə etməklə, köhnəlmiş sözlərin dilə qaytarılması ilə; milli və alınma sözlərə şəkilçi artırmaq; iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə əmələ gəlir. Bu gün dilimizin daxili imkanları əsasında terminyaranma meyilləri güclənmişdir. Məsələn, bölük, atəşkəs, qırıcı, qazma, qoşqu (hərbi) qaynaq.

Milli termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dilə əsaslanmalıdır. Bu terminlərin asan başa düşülməsinə, tələffüzünə, tez yadda qalmasına, termin yaradıcılıq prosesinə müsbət təsir edir. Ə.Dəmirçizadə yazır: “Dilin öz lüğət ehtiyatından alınıb terminə çevrilmiş sözlərin həmin dildə müxtəlif məqamlarda işlənilmə imkanı başqa dildən alınma terminlərə nisbətən daha çox olduğundan belə sözlərin məqsədəuyğun əsasında termin kimi işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq və sözü işlədərkən bütün bu incəlikləri nəzərə almaq zəruridir” (28, s.80).

Beləliklə, ümumxalq dili termin yaradıcılığı üçün münbit mənbə sayılmalıdır. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin terminoloji leqikasını təşkil edən terminləri iki qrupa ayırmaq olar; həm ümumişlək söz, həm də termin kimi işlənənlər; yalnız termin kimi işlənənlər. Yalnız termin kimi işlənən sözlərin istifadəsi müəyyən elm və sənətlə bağlı olub, konkret anlayış çərçivəsindən kənara çıxa bilmir. Ümumişlək sözlərin terminoloji funksiya daşması bütün elm sahələrində müşahidə olunur, bu elmi anlayışı daha konkret ifadə etməyə xidmət edir. Bu terminlər dildə daha çox yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər hesabına deyil, həm də əvvəlcədən mövcud olan sözlərin mənaca dəyişməsi və mənə

alması ilə zənginləşir.

Son dövrlərdə bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı iqtisadi-siyasi terminologiyaya aid dilimizin lüğət tərkibinə yeni-yeni terminlər daxil olmuşdur. İqtisadiyyatla bağlı «bazar», «özəl», «özəlləşdirmə» leksik vahidiləri müstəqillik illərində mənə genişlənməsi nəticəsində məhsuldar işlənən iqtisadi terminə çevrilmişdir. Tarixən bazar sözü alış-veriş üçün müəyyən edilmiş yer mənasını bildirirdisə, son dövrlərdə daha çox işlənən «iqtisadi bazar», «bazar münasibətləri», «bazar qiyməti» kimi anlayışlarda yeni, geniş mənə kəsb edir. Eləcə də, «özəl», «sahibkar» termini son dövrlərdə yeni mənada işlənən terminlərdəndir. Bu termin arıq tarixən ifadə etdiyi dar mənə çərçivəsindən çıxaraq daha geniş mənəli anlayışı bildirməkdədir.

Yeni terminlərin yaranmasında morfoloji üsuldən daha geniş istifadə olunmaqdadır.

Morfoloji-sintaktik üsulla yaranan terminlər leksik-semantik üsula nisbətən üstünlük təşkil edir. Bu cür birləşmələr semantik inkişaf nəticəsində mənaca dəyişilmiş, bir qismi mənaca genişlənməmiş və yeni mənalar ifadə etmişdir. Məsələn, keçid dövrü, dayaq məntəqəsi, siyasi hava, nüfuz dairəsi, iqtisadi bazar, iqtisadi maraq və s. birləşmələrdə ya birinci, ya da ikinci tərəflərin sözlərində mənə semantikasında dəyişmələr öz əksini tapır.

Başqa dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Belə ki, «elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır».(102,64)

Terminologiyanın tarixinə diqqət etdikdə aydın olur ki, ilkin dövrdə termin-söz birləşmələri bir, iki, yaxud üç sözdən ibarətdir. Hazırda elmi anlayışların ifadəsi üçün yaranan termin-söz birləşmələrini təşkil edən tərəflərin kəmiyyətcə çoxalması müşahidə olunur. Məsələn: texnoloji problemin avtomatlaşdırılmış idarə sistemi, daxili sekresiya vəzlərinin fəaliyyətinin azalması, daxili üzvlərin anadangəlmə bədən səthinə doğru yerini dəyişməsi və s.

Belə dörd, beş, hətta yeddi sözdən ibarət birləşmələr dili ağırlaşdırır. Ona görə də nominativ funksiya daşıyan terminin qısalıq, yığcamlıq prinsipi istənilən halda gözlənilməlidir.

Sintaktik yolla yaranan terminlərdən ən çoxu isim+isim, sifət+isim; say+isim şəklində olan birləşmələrdir.

Terminologiyada kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin üstünlük təşkil etməsi elmlərin inkişafı, bir-birinə inteqrasiya etməsi, müstəqillik qazandıqdan sonra başqa ölkələrlə azad, siyasi, iqtisadi əlaqələrin artması ilə bağlıdır. Kalka üsulu ilə yaranan terminlər dilimizin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirir.

N.Məmmədov, A.Axundov yazır: “Kalka üsulu ilə yaradılan sözlərin bir qismi də sintaktik yolla əmələ gəlir. İstər morfoloji, istərsə də sintaktik yolla yaradılan yeni söz və terminlər dilimizdə yeni anlayışları ifadə etməyə xidmət edir”(79, s.43).

Dildə kalka üsulu ilə yaranan terminlər həm morfoloji, həm də sintaktik yolla yaradılan terminlərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Məsələn, эффективность- səmərəlik, законность- qanunilik, росмовщигество- səmərəçilik.

90-cı illərdə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər dilimizdən də yan keçməmişdir. Başqa ölkələrlə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin artması bu sahələrlə bağlı yeni yaranan terminlərin dili-

mizin lüğət tərkibinə daxil olmasını sürətləndirmişdir.

Əlbəttə dillər arasında qarşılıqlı əlaqə təbii bir haldır və bu proses uzun illər davam etmişdir. Azərbaycan dilinin müasir mərhələdə terminoloji sisteminin zənginləşməsində və formalaşmasında rus dili ilə yanaşı Avropa dillərindən alınmalar mühüm yer tutur. Bu cür alınmaların miqdarı son illərdə çoxalmış, ayrı-ayrı lüğətlərdə, mətbuat dilində istifadə dairəsi genişlənməmişdir. İctimai-siyasi dəyişikliklər və elmi-texniki inqilablarla səciyyələnən bu dövrdə Avropa dillərinin təsir dairəsi daha böyükdür.

A.Axundov yazır: “Müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlanmışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırıdısa, (bu, qaçılmaz, iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir”(12, s.88).

Aydın ki, alınma terminlər dilimizə mənsub olduğu dilin qrammatik qayda-qanunlarını, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də gətirirlər. Ahəng qanununun pozulması, ön şəkilçilərin işlənməsi, quruluşca düzəltmə sözlərdə kökün müstəqil işlənməsi kimi xüsusiyyətlər başqa dillərdən keçən terminlərin vasitəsilə dilimizə daxil olur. Bununla yanaşı alınma terminlər fonetik və qrammatik cəhətdən dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, (tele, avto, vidio) dildə beynəlmiləl termin kimi xüsusi lay təşkil edir.

Vaxtilə rus dilindən daha çox yeni söz alınması müşahidə olunurdusa, XX əsrin axırlarında nisbət dəyişmiş, Avropa dillərinə meyl üstünlük təşkil etmişdir.

A.Qurbanov yazır: “Dilin inkişafında xüsusi rol oynayan xarici faktorlardan biri dillərin əlaqəsi, kontaktıdır. Bu faktor xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni və digər əlaqələr əsasında meydana çıxır. Dünyada elə bir dilə rast gəlinməz ki, ancaq öz daxili vasitələrdən ibarət olsun, bu faktorun əsasında dünya dillərində “dil əlaqəsi ənənəsi” yaranmışdır. Bu ənənə bütün dünya dillərində mövcuddur” (77, s. 44)

Lakin termin alınması o zaman zəruri olur ki, milli lüğətimizin tərkibində müvafiq məfhumu, anlayışı ifadə edən termin, söz olmasın. Belə ki, Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında, bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilir.

Son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Lüğət tərkibində özünü göstərən dəyişmələr cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. A.Axundov yazır: “Yeni ictimai-siyasi övqata, demokratik şəraitə sürətlə uyğunlaşmağa başlayan dilimizin inkişafında böyük uğurlarla bərabər müəyyən problemlər də meydana çıxdı. Bu vəziyyət hələ də davam edir və özünü bu gün də aydın göstərməkdədir”(11, s.9).

Başlıca problemlərdən biri ictimai-siyasi həyatı, situasiyaları bir sözlə ölkə daxilində baş verən prosesləri özündə əks etdirən söz və terminlərin yaradılmasıdır. Belə terminoloji vahidlərin yaranması zamanın tələbi idi. Belə ki, cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı ola-

raq həyatımıza daxil olan yeni anlayışların yalnız dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə adlandırmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də terminoloji layın mühüm bir hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Müstəqillik qazandıqdan sonra əvvəlki dövrlərdə terminalmada əsas mənbələrdən olan rus dili əvəzinə Qərbi Avropa, xüsusən ingilis dilinin əsas rol oynaması müşahidə olunur. Bu təbii bir axındır, lakin bu axın milli terminlərin yaranması prosesinə təsir etməməlidir. Hər bir dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən terminoloji qat alınma sözlər hesabına deyil, milli terminlərin yaradılması hesabına zənginləşməlidir. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır.

Elə alınmalar var ki, onlar alındığı dildə olduğu kimi reseptor dildə işlənir, onun qarşılığı olmur: internet, sayt, disk, disket, kovalisiya və s.

Elə alınmalar var ki, dilə gəldikdən sonra qarşılığı yaranır və paralel işlənir. Məsələn, kvorum-yetərsay, interval-məsafə, auksion-hərrac, çertyoj-layihə, informasiya-məlumat, dinamika-inkışaf. Azərbaycan dilində alınma və beynəlmiləl terminlərin bir hissəsi ədəbi dildə normativləşməsi ilə nəticələnir. Termin yaradıcılığında türk dillərindən mənbə kimi istifadə etmək meylləri müstəqillik illərində daha geniş yayılmışdır. Eyni kökdən törəyən qədim türk dillərinin sovet dövründə bir-birindən ayrı düşməsi onların leksikasında müəyyən fərqlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Türkiyə ilə ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr genişlənmişdir. Bununla bağlı eyni kökdən törəyən və morfoloji cəhətdən iqtisadi və mədəni əlaqələrlə bağlı terminlər yaranmışdır.

Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı (yeni aparat, cihaz, texniki proses və kəşflərin meydana gəlməsi) dilə yeni terminlər daxil olur. R.Cəfərov yazır: “Rus dili vasitəsilə Qərbi Av-

ropa mənşəli terminlərin alınıb işlədilməsi zərurətdən irəli gələn bir haldır. Bu, hər şeydən əvvəl texniki alətlərə aparat və cihazlara, texniki proseslərə Azərbaycan dilində müvafiq ad verilməsində qarşıya çıxan çətinliklərlə bağlıdır”(21,s.23).

Müstəqillik illərində terminologiyaya alınma terminlərin daxil olması prosesi davam etməkdədir. Xüsusilə informatika ilə bağlı sayt, fayl, disk, elektrofaks, teletayp terminləri artıq ümumişləklilik qazanmışdır. Bu informatika texnologiyalarının həyatımıza, məişətimizə daxil olması və istifadə olunması ilə bağlıdır. Terminoloji yeniləşmə, lüğət tərkibinin inkişafı siyasi, iqtisadi, elmi yeniləşmə ilə bağlıdır. Əvvəlki dövrlərdə işlək olan bir sıra terminlər-sosializm, sosialist, koomunist, partkom, komsomol, pioner, manqa və s. lüğət tərkibinin passif fonduna keçib, yeni terminoloji sistem yaranır. Artıq rus mənşəli ictimai-siyasi alınmalar müəyyən zaman çərçivəsində ictimai mühitin dəyişməsi ilə semantik diferensiasiyaya uğrayır. Yeni ideoloji mühitə uyğun ictimai-siyasi terminologiya yaranır. Dildə yeni piket, funksioner, xaotik, brifinq, media, respondent, valyuta, yevra, spiker, totalitar, investisiya, unitar, leqitim tipli siyasi-iqtisadi terminlər işlənməyə başlayır. Hər bir tarixi şərait dilin lüğət tərkibinə, onun formalaşmasına, xüsusilə onun terminoloji sisteminə təsir edir. Avropa ölkələrinə inteqrasiya rus dilindən və onun vasitəsilə dilimizə keçən terminlər alınması axınının qarşısını almışdır. Doğrudur, tarixən terminoloji qata daxil olan rus mənşəli terminlər indi də işlənməkdədir. Onların bəziləri ictimai-siyasi həyatla bağlı köhnələrək arxaikləşə də, xeyli miqdarda termin öz işləkliyini saxlamışdır. Bununla yanaşı bu illərdə ingilis, fransız, türk və başqa dillərdən alınan terminlərin bir hissəsi heç bir dəyişiklik edilmədən alınıb işlədilir.

Elə alınma terminlər var ki, dilin özündə olan terminlərlə – kserokopiya-üzçixarma, auksion-hərrac, dublikat-ikinci nuxə, embraço-qadağa, konsensus-yekdillik sözü ilə paralel işlənir. İnkişaf prosesində belə milli terminlər alınma terminləri sıxışdırıb dildən çıxartma prosesi aydın özünü göstərir.

Dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji lüğət tərkibi müxtəlif elm sahələrini birləşdirədiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də belə alınma və beynəlmiləl termin axını dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır.

Alınmaların mənimsənilməsində türk dilləri bir-birindən fərqlənir. Məsələn, özbək, qazax, türkmən və s. türk dillərində mənimsəmə əsasən alınan dildə olduğu kimidir. Azərbaycan dilində isə alınma terminlərin bir qismi dilin öz qayda-qanunlarına, qrammatik normasına uyğunlaşdırılır, bir qismi isə etimon dildə necədirsə, o cür də mənimsənilir. Məsələn, kredit, auditor, valyuta, akzis, kontakt, kriminalist və s.

M.Mirzəliyeva yazır: “Müstəqillik dövrünün ilk illəri türk dillərinin inkişafında yeni bir mərhələdir. Bu mərhələdə ictimai-iqtisadi həyat, elmi-siyasi və mədəni durumla bağlı proseslərin bu və ya digər yazılı nitqdə, həm bədii, həm elmi, həm də rəsmi üslubda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər, sözsüz ki, özünü ilk növbədə dilin leksik qatında göstərir”(92,293). Bu isə təbii prosesdir.

Termin yaradıcılığında müşahidə olunan bir sıra yeni morfemlər alındığı sözlə birlikdə dilimizə olduğu kimi keçir, ya da dəyişikliyə məruz qalır.

Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, dünya elminə inteqrasiya terminologiyasının zənginləşməsinə səbəb olur. Müxtəlif

elm sahələri üzrə kəşflər, ixtiralar və yeniliklər termin və anlayışlarda ifadə olunur. N.Məmmədli yazır: “Terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə onun dil kontaktları hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dili leksikasında terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür”(86, s. 9).

Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud milli çərçivədən çıxarır, xalqlar arasında dil əlaqələrini artırır. Yüksək elmi-texniki tərəqqi prosesində informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, tətbiqi proqramlar, elektron heablama maşınları, yaranır və buna uyğun olaraq terminoloji sistem yaranır. XXI əsrin əvvəli kibernetika və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə səciyyələnir. Bu proses kompüter və korporativ şəbəkələrinin, xüsusən də qlobal informasiya şəbəkəsinin-internetin yaranması ilə nəticələndi. Bütün bunlar həmin sahədə işlənən terminlərin sayının sürətlə artmasına səbəb olur. Odur ki, bu sahə ilə bağlı terminologiyanın yaradılması başlıca problemlərdəndir.

Terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən səmərəlisi müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır. İnformatika və digər texniki elmlər üzrə terminologiya problemlərinin həllində bir sıra məsələlər əsas götürülməlidir. Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmamalıdır. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Bu dəyişiklikləri izləmək və terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Hazırda beynəlxalq səviyyədə termin yaradıcılığı ilə bağlı müvafiq işlər

aparılır. Bu isə terminologiya məsələlərinin nə qədər mühüm və ciddi bir mahiyyətə malik olduğunu göstərir. Dildə ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı yaranan anlayışların ifadəsi olan terminlərin unifikasiyası, dəqiqləşdirilməsi aktual problemlərdəndir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin qərarı ilə 2001-ci ildə Terminologiya Komissiyası yaradıldı. Komissiyanın tapşırığı ilə respublikamızın bütün elmi tədqiqat institutlarında və ali məktəblərində ayrı-ayrı sahələrlə bağlı lüğətlər tərtib edilməyə başlandı. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin inkişafı, informasiyaları asanlıqla yayılması üçün anlayışı dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük verilməlidir. Bunun üçün də yeni terminoloji lüğətlərin tərtibi vacibdir.

Məlumdur ki, hesablama texnikası sahəsində Azərbaycan dilində terminologiyanın hələ də tam müəyyən olunmaması kompüter istifadəçiləri üçün xeyli çətinliklər yaradır. Bunu aradan qaldırmaq məqsədilə həmin sahədə izahlı terminoloji lüğətin tərtibində böyük ehtiyac meydana çıxır.

Azərbaycan dilində informatikaya aid nəşr edilmiş terminoloji lüğətlərdən biri “İnformatika üzrə rusca-İngiliscə-azərbaycanca-türkcə izahlı lüğəti”dir (Kərimov S.Q. və başqaları. Bakı, ADNA, 1996, 2 cildə). Lüğətdə informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, riyazi təminat və tətbiqi proqramlar, əməliyyat sistemləri, verilənlər – biliklər bazaları və ekspert sistemləri, elektron hesablama maşınları sistemləri və şəbəkələri və digər bölmələrini əhatə edən 3000-ə qədər rusca-İngiliscə-azərbaycanca terminlər toplanmış və onların dilimizdə izahları verilmişdir.

Lüğətdə dövlət standartları, standartlaşma üzrə beynəlxalq təşkilatların standartları, beynəlxalq elektronika komissiyasının təklifləri əsasında və Azərbaycan EA-nın Terminologiya Komitəsi tərəfindən tövsiyyə edilmiş terminlər,

terminoloji birləşmələr və təkliflər daxil edilmişdir.

Lüğətin leksik-terminoloji tərkibi aşağıdakı istiqamətlər üzrə seçilmişdir: proqramlaşdırma dilləri və sistemləri, tətbiqi proqramlar, maşın qrafikası, mətnlərin emalı sistemləri, verilənlər bazaları və onların idarəetmə sistemləri, texniki vasitələr, hesablama şəbəkələri, süni intellekt sistemləri.

Lüğətin tərtibində nəzərə alınan vacib şərtlərdən biri terminlərin Azərbaycan və türk dillərində ekvivalentlərinin yığcam və birmənalı olması, onların izahatlarının isə istifadəçilərin, geniş kütlənin başa düşməsi üçün sadə və aydın olmasıdır.

Lüğətin hazırlanmasında proqramçıların və peşəkar olmayan istifadəçilərin maraqlarına daha çox fikir verilmişdir. Məsələn, EHM-in elementlərinə və qovşaqlarına nisbətən onun qurğularına, ələlxusus, periferiya qurğularına daha çox yer verilmişdir.

Aydındır ki, əsas məsələ terminlərin Azərbaycan dilində ekvivalentlərinin təyin edilməsidir. Bu məsələnin həllində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür.

1. Yeni terminlərin ekvivalentlərinin seçilməsində beynəlxalq miqyasda işlədilən ingilis dilindəki terminlərə üstünlük verilir (məs., akselerator, drayver, piesel, kompüter, printer, servis, skaner, server, selektor, relyasiya və s.)

2. Termini yaradarkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınır. Məsələn: Выделенный файл – nişanlanmış fayl; Перебор данных – verilənlərin axtarışı

3. Texnikanın müxtəlif sahələrində müxtəlif məna kəsb edən omonim terminlər mövzu sahəsinin xüsusiyyətlərinə görə təyin olunur. Məsələn latınca productio sözündən yaranmış rusca «продукция» sözünün dilimizdə işlədilən «məhsul» ekvivalenti informatikada bəzən «məh-sul» (məs.,

proqram məhsulu), bəzən isə «produksiya» kimi (ekspert sistemlərində) işlədilir. Baxmayaraq ki, bu termin uğurlu deyil (stansiyanın yarısı olmur, ancaq uzun müddətdir o sahə dilinə daxil edilib işlədilir. İnformatikada «podproqramma» termini «altrproqram» kimi müəyyənləşib və mənasına görə həmin termini tam ifadə edir. «Obrabotka» (информации) sözü texnikanın bəzi sahələrində işlədilən «işləmə» kimi yox, «emal etmə», «emal» kimi terminləşdirilir.

4. Azərbaycan dilində bir neçə variantda ifadə oluna bilən terminlərin lokanik və mənaca daha uyğun gələn ekvivalent kimi seçilir: «программа-оболочка» - «örtük proqram»; «струйный принтер» - «şırınaqlı printer»; «прокрукта изображения» - «təsvirin burulması»

5. Beynəlxalq miqyasda işlədilən sistemlərin, tətbiqi proqram paketlərinin, redaktorların və s. adları ingilis dilində olduğu kimi saxlanılır (məs., İBM PC AT, MS-DOS Windows, Word, Excel, ForPro və s.).

Azərbaycan dilində texniki ədəbiyyatda tərcüməsi düzgün verilməyən terminlərə yenidən baxılmış azərbaycan ekvivalenti müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, «гибкий диск» bəzi ədəbiyyatda «çevik disk» kimi tərcümə olunur. Bizcə bu düzgün deyil və o «əyilgən disk» termini ilə əvəz edilmişdir.

1. Türk dilində texniki terminlərin milliləşdirilməsi xətti nəzərə alınmışdır: kompüter – bilgisayar; файл – kütük; структура – yarı; массив – dizi.

2. Türk ekvivalenti olmayan terminlər beynəlxalq terminlərə uyğunlaşdırılmışdır. генератор – generator; график; интернационал – internasional.

3. Türk dilindəki terminin bir neçə variantı olduqda və onlardan heç birisi beynəlxalq terminə uyğun gəlmədikdə imkan daxilində, Azərbaycan dilində eyni mənanı bildirən termin verilmişdir. Məsələn: входной язык - source lan-

guage - giriş dili

Türkcə: giriş dili, kaynak dil

Seçilən termin: giriş dili

Arity – azlık

Linker –bağlayıcı proqram

Lüğətdə terminlərin Azərbaycan dilində izahı verilmişdir.

Azərbaycan dilində 1996-cı ildə üç dildə (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində) informatika üzrə izahlı terminlər lüğəti Ə.M.Rüstəmov və E.M.Hüseynov tərəfindən tərtib və nəşr edilmişdir. Lüğətdə informatika və hesablama texnikasına və onunla bağlı olduğu sahələrə dair 8000-ə qədər termin, anlayış və ixtisarlər öz əksini tapmışdır.

Lüğət quruluşca 4 hissəyə bölünür: Azərbaycan dilində terminlərin izahı; rusca-azərbaycanca lüğət; ingiliscə-azərbaycanca lüğət; rus və ingilis dillərində ixtisarlər.

İxtisarlərin mənası qarşılaşdırılan dillərin hər birində verilir.

Lüğətin «giriş» hissəsi terminlərin mənasının dəqiq öyrənilməsinə diqqəti cəlb etmə baxımından maraqlı doğurur: “Sözlərin mənasını dəqiq təyin edin və bununla siz dünyada insanların ən azı yarısını səhvlərdən xilas edərsiniz”. Lüğətin «giriş»ində müəyyən istiqamətlərə nəzər yetirilir, qarşıda duran vəzifələr sadalanır və göstərilir ki, hazırda Azərbaycan dilinin respublikamızda əməli şəkildə milli dövlət səviyyəsinə qaldırılması sahəsində ciddi addımlar atılır. Bu istiqamətdə qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri ana dilimizin potensial imkanları əsasında elmi dilimizin daha da inkişafını zənginləşməsinə təmin etməkdən ibarətdir. Elmi dil dedikdə, ilk növbədə, müxtəlif mənə, məzmun ifadə edən anlayış və terminlər sistemi nəzərdə tutulur. Elmi dili bilmədən təhsil almaq, bilik əldə etmək, elmi yaradıcılıqla məşğul olmaq

tədris və elmi ədəbiyyatı mütaliə etmək çətindir. Müəlliflər daha sonra informatikanın terminologiya sistemi üzərində dayanır, nisbətən gənc olan bu elmin dilimizin imkanları baxımından xüsusilə zəif inkişaf etdiyini göstərirlər. Buna baxmayaraq, informatika müxtəlif tip informasiyaların toplanması, emalı, mühafizəsi, təhsili, axtarılması və verilməsi proseslərini, metodlarını və vasitələrini öyrənən elm kimi inkişaf edir. İnformatika riyaziyyat, hesablama texnikası, kibernetika və bir sıra digər elmlərlə sıx bağlıdır. Təbii ki, həmin elmlərlə əlaqədar anlayış və terminlər informatikada da istifadə edilir.

Lüğət tərtib edilərkən bir sıra mühüm tələblər nəzərə alınmışdır:

- əlaqədar sahəyə dair hansı dillərdə ədəbiyyat daha çox nəşr edilir;
- çoxdillə izahlı terminlər lüğəti müəyyən sahədə daha geniş yayılmış elmi vahidlərin milli dillə əlaqəli və paralel öyrənilməsinə kömək etməlidir;
- əgər müəyyən bir elm və ya texnika sahəsi tədris fəaliyyətində geniş istifadə edilərsə, onun izahlı terminlər lüğəti həm şagird və tələbənin, həm də mütəxəssisin terminoloji təminatını eyni dərəcədə ödəməlidir.

İnformatikaya dair üç dildə tərtib edilmiş bu izahlı lüğət quruluşuna görə diqqəti cəlb edir. I hissə «Azərbaycanca izahlı terminlər lüğəti» adlanır. İnformatika terminləri burada əlifba düzülüşü ilə verilir. Hər bir terminin rus və ingilis dillərində qarşılığı və sinonim variantları əks olunur.

Məsələn: Antivirus – antivirus – anti-virus;

Assosiativ yaddaş – ассоциативная память – associative memory, data addressed memory;

İnformasiya kartı – информационная карта – information card;

Texniki informasiya – техническая информация – technical information;

Lüğətin bu hissəsində bir sıra terminlərin variantları da verilmişdir. Variantlar dilimizdə informatika termini və termin birləşmələrinin məna potensialının geniş olduğunu göstərir. Ona görə də lüğətdə müəlliflər daha geniş yayılmış izahlara əsaslanmış və vacib hallarda müəyyən terminin məna variantlarını paralel şəkildə vermişlər. Məsələn: avtomatik tərcümə – maşın tərcüməsi; avtomatik çap qurğusu – əlifba-rəqəm çap qurğusu; alqoritmik dil – proqramlaşdırma dili.

Dublet cərgə terminin mənbə və alan dillərdəki variantlarına görə müəyyənləşir.

Lüğətdə verilmiş dublet variantlar bəzən quruluş cəhətdən də fərqlənir. Məsələn: informasiya orqanı – elmi-texniki informasiya orqanı; ləng yaddaş – qeyri-fəal yaddaş; yaddaşın çapı – damp.

Lüğətin ikinci hissəsi «Rusca-azərbaycanca lüğət» adlanır. Əvvəlcə informatika ilə bağlı terminlər rus dilində, sonra isə qarşılığı Azərbaycan dilində verilir. Məsələn:

АВТОВЫЗРВ – avtoçağırış

Адаптер – uyğunlaşdırıcı

Документ – sənəd

Сообщение – verilən elementi və s.

Üçüncü hissəsi «İngiliscə-azərbaycanca lüğət» adlanır. Burada qeyd edilən dillərin informatika termini və terminoloji birləşmələrinin qarşılığı verilir.

Məsələn:

address	– ünvan
address bus	– ünvan şini
address constant	– ünvan konstantı
address memory	– ünvan yaddaşı
address parameter	– ünvan parametri

Lüğətin dördüncü hissəsində rus dilində əsas ixtisarlardan bəhs edilir. Əvvəlcə ixtisarlar verilir, sonra onun bütöv forması (mötərizə içərisində) rus dilində göstərilir, qarşılığı isə Azərbaycan dilində əks olunur.

Məsələn: А (адрес) – ünvan (elektron hesablama maşınında);

АА (автоматический анализ) – avtomatik təhlil;

АЗ (адрес зоны) – zona ünvanı;

АІS (автоматизированная информационная система) – avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi.

Azərbaycan dilində verilən qarşılıq bir sıra hallarda dublet variantlardan ibarət olur. Bu da Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin məna zənginliyini sübut edən faktlardandır. Məsələn:

dev (development) – işləmə, inkişaf

çе (group mark) – metka, marker

instr (instruction) – gürğu, cihaz

İnformatika ilə bağlı akademiklər Ə.M.Abbasov, F.Ə.Əliyev, professorlar Ə.Ə.Əliyev, R.M.Əliquliyev və b. alimlərin iştirakı və AMEA-nın Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə «İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət» (Bakı, «Elm», 2002) nəşr olunmuşdur.

Lüğət informatika, telekommunikasiya, radioelektronikaaya aid terminoloji vahidlərin Azərbaycan dilində müvafiq ekvivalentlərinin formalaşdırılması sahəsində olan çatışmazlığı həll etmək və xalqımızın informasiyalaşdırılmış cəmiyyətə keçidini sürətləndirmək məqsədilə tərtib edilmişdir.

Lüğətdə informatika, telekommunikasiya və radioelektronika üzrə beş mindən artıq termin verilmişdir. Həmin terminlərin rus və Azərbaycan dillərində müvafiq ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün gərgin əmək sərf edilmiş,

hər bir leksik-terminoloji leksikanın bir neçə variantı nəzərdən keçirilmiş və onların Azərbaycan dilinin daxili qanunlarına müvafiqliyi nəzərə alınmışdır. Bu sahənin sürətli inkişafı yeni terminlərin dayanmadan inkişafına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində tərtib edilmiş lüğət üzərində terminoloji fəaliyyətin aramsız davamını zəruriləşdirir. İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ən müasir terminlərin izahlı lüğətinin tərtibi həmin işin, terminoloji fəaliyyətin məntiqi davamı sayıla bilər.

XXI əsrin əvvəlləri kompüter texnikası ilə bağlı elmlərin və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu sahələrdə nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqəli inkişafı, kompüter və yeni informasiya texnologiyalarının tətbiq sahələrinin, həmçinin onların istifadə dairəsinin kəskin artmasına səbəb olmuşdur. Bu proses korporativ və lokal kompüter şəbəkələrinin, xüsusilə də qlobal informasiya şəbəkəsi – internetin yaranması ilə daha sürətlənmişdir.

Qeyd edək ki, hazırlanmış terminoloji informatika lüğəti yeni təlim və metodik vəsaitlərin, dərsliklərin yaradılmasının əsasını təşkil edə bilər.

Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar bir çox elm sahələrinin Azərbaycan dilində terminologiyası formalaşmışdır. Lakin texnikanın yeni yaranan informatika, elektron texnikası, avtomatlaşdırma və s. sahələrdə terminlər formalaşmaqdadır. Xarici dövlətlərlə aparılan ictimai-siyasi, diplomatik əlaqələr nəticəsində dilimizə yeni-yeni terminlər daxil olur. Bunların sistemə salınması, toplanması vacib məsələlərdəndir. Bu məqsədlə Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə bir sıra lüğətlər nəşr olunmuşdur. N.Məmmədovun «Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti» (Bakı, 2003), S.Ş.Əmirov «Ümumi və tibbi fizika terminlərinin qısa lüğəti» (B.,2003), Q.Quliyev

və A.Rüstəmovanın «İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti», Qulu Məhərrəmlinin «Kino, televiziya və radio terminlərinin izahlı lüğəti» (B., 2002), Q.Qurbanlı «Rusca-azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti», C.E.Allahverdiyev, A.H.Hacıyev, H.M.Əhmədov «Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid lüğət (dörd dildə - azərbaycan-türk-rus-ingiliscə, B., Gənclik, 2002), Abbasov Ə.M., Əliyev T.Ə., Əliyev Ə.Ə., Əliquliyev R.M., Əhmədov T.V. «İnformatika, telekommunikasiya radioelektronikaya aid ingiliscə-rusca-azərbaycanca lüğət» (B., 2003) nəşr olunmuşdur».

Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı elm və texnika dəyişir, təkmilləşir. Müəyyən tədqiqat və elmi axtarışlardan əldə edilən nəticələr, çıxarılan qanunlar, cəmiyyətdə gedən proseslər, anlayışlar, terminlərdə öz əksini tapır. Elmi fikirlərin birbirindən ayrılması, fərqləndirilməsi nə qədər əhəmiyyətlidirsə, onların ifadə formasından ibarət olan terminlər də elmi dildə bir o qədər mühümdür. Deməli, elmlərin inkişafında anlayışların təyin olunması vacibdir. Anlayışın formalaşması prosesində onun dəqiq təyin olunması əsas cəhətlərdən biridir. Çünki elmi-texniki tərəqqi dövründə terminoloji iş həyata keçirilərkən bu və ya digər terminin hansı mənə kəsb etdiyini müəyyən etməyə ciddi diqqət yetirilməlidir. Terminin mənə kəsb baxımından düzgün seçilməsi terminə uyğun anlayışın ən əsas əlamətlərinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar müvafiq terminlər yaranır, lakin həmin terminlərin mənası dəqiq, dürüst müəyyənləşdikcə onları yaradan elm və texnika sahəsinin özü də irəliləyir. Elm inkişaf etdikcə hər hansı bir proseslə bağlı təsəvvür yaranır. Təsəvvürün inkişafı məfhumu əmələ gətirir. Məfhum isə anlayışın əmələ gəlməsinə təkan verir. Məsələn «inersiya», «ətalət» haqqında təsəvvür fizika elminin inkişafı tarixinə diqqət etdikdə, görünür ki,

Qalileyin sələflərinə məlum olmuşdur. Bununla belə Qaliley «cismə başqa cisimlərin təsiri olmadıqda onun sürətini saxlaması» hadisəsinə inersiya adı verdiyi andan etibarən (Azərbaycan dilində «inersiya» terminin qarşılığı olaraq «ətalət» termini işlədilir) bu hadisə haqqında təsəvvürün özü dəqiqləşdi və bu termin elmə daxil oldu.

Eləcə də «elektrik cərəyanı» termini indi hər bir adama tanışdır. Qədim yunan alimləri müəyyən etmişdilər ki, kəhrəbanı yuna sürtdükdə müxtəlif cisimləri özünə cəzb edir. Kəhrəba yunanca elektron deməkdir. «Elektrik» termini də buradan əmələ gəlmişdir. Sonrala isə Amper Andri Mari elektrik və maqnit hadisələri arasındakı əlaqəni ifadə edən ilk nəzəriyyəni yaratdı. “Elektrik cərəyanı” anlayışını da fizikaya o daxil etdi.

Göründüyü kimi yeni terminlər ən çox tədqiqat işi aparılan zaman, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərdə, həmçinin elmi-texniki, ictimai-siyasi ədəbiyyatların tərcüməsi prosesində yaranır. Beləliklə, terminlər elmi-texniki tərəqqi prosesində elmi laboratoriyalarda, istehsalat idarələrində, konstruktor bürolarında yaranır. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilin lüğət tərkibindəki terminlərin sayı getdikcə artır. Çex dilçisi K.Soxorun apardığı hesablamalara görə müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90%-ni terminlər təşkil edir. Demək, elmlərin inkişafında məfhumların müəyyənləşdirilməsi məsələnin mahiyyətini təşkil edir.

Elmi-texniki tərəqqi dedikdə, onun qlobal hadisə olduğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır, təkcə respublika deyil, ümumən dünya miqyasında belə bir proses gedir və Azərbaycan elmi dilinin lüğət tərkibinin yeni anlayışlarla zənginləşməsində bu prosesin ciddi rolu müşahidə edilir. Belə ki, əgər bir elmi kəşf (bir avtomat idarə etmə sistemi) hər hansı bir ölkədə, tutaq ki, İngiltərədə, Yaponiyada mövcud

ola bilər, lakin onun adı prinsip etibarilə Azərbaycan dilində də mövcud olmalıdır.

Ölkəmizdə yeni iqtisadi həyata keçidlə bağlı ictimai siyasi həyatda dəyişikliklər baş verir. Bütün bunlar son dövrlərdə yaranan ‘idarəetmə sistemi’ iqtisadi islahatlar, “keçid dövrü”, “bank sistemi”, ‘sahibkarlıq fəaliyyəti’, ‘birja’, ‘əsrin müqaviləsi’, ‘audit’, ‘səhmdar’, ‘səhmdar cəmiyyət’ “auditorlar palatası”, ‘bələdiyyə’ və s. anlayışlarda öz əksini tapmışdır. Deməli, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklər və mədəniyyətin misli görünməmiş inkişafı dildə anlayışlar, terminlər vasitəsilə öz əksini tapmaqdadır. Bunun hesabına onun ən fəal və ən mütəhərrik bir qolunu təşkil edən terminoloji leksika daim zənginləşir.

Onu da qeyd edək ki, elmi-texniki terminologiya sistemliyi ilə fərqləndiyi halda, ictimai-siyasi terminologiya yayılma sərhədinə görə diqqəti cəlb edir. Bu ondan irəli gəlir ki, elmi-texniki terminlər mütəxəssislər arasında elmi ünsiyyət vasitəsidir, ictimai-siyasi terminlər isə həm mütəxəssislər, həm də geniş xalq kütlələri tərəfindən işlənir. Çünki cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər cəmiyyətin bütün zümrələrini əhatə edir. Hazırda ‘menecer’, menecment ‘dollar’, ‘makler’, ‘tender’, ‘büdcə’, ‘valyuta’, ‘bank’, ‘biznesmen’ kimi terminlər cəmiyyətin hər bir üzvü tərəfindən başa düşülür, dərk edilir. İctimai-siyasi terminlər (xalqa çatdırılmasında) ayrı-ayrı partiyalar, siyasi liderlər öz marağını xalqa çatdırmaq üçün də daha çox istifadə edirlər. Ona görə də elmi-texniki terminlərdən fərqli olaraq ictimai-siyasi terminlər getdikcə ümumişlək leksikaya keçir. Eyni zamanda burada dilin öz sözləri daha asanlıqla terminləşə bilər, yəni adı sözlər sırf terminoloji mənada işlənir. Bu gün ictimai-siyasi dəyişikliklə bağlı ‘bazar’, ‘hərəkət’, ‘təşkilat’, ‘iqtidar’, ‘müxalifət’, ‘məclis,’ ‘yetərsay’ və s. sözlər sırf termin kimi iş-

lənməkdədir. Göründüyü kimi terminologiya elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalı, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər öz əksini dildə tapmalıdır. Buna görə də, terminologiyanın təkmilləşdirilməsi (bura terminlərin standartlaşdırılması və unifikasiya edilməsi, köhnə terminlərin dildə yer tutub-tutmaması və yeni terminlərin qəbul edilməsi) müntəzəm surətdə aparılmalıdır.

Azərbaycanda neft kimyası, istehsal sənayesi xeyli inkişaf etmişdir. Buna görə də Azərbaycan dilində onların texnologiyası ilə bağlı terminologiya xeyli təkmilləşmişdir. Bu təkmilləşmə “Neft və qaz üzrə rusca-azərbaycanca-İngiliscə terminoloji lüğət”də öz əksini tapmışdır. Lüğətdə işlənən plastik kütlə, sintetik qatran, yağlı oleflər, dizel aşqarları, dönməyən proseslər, istismar quyusu, neftçixarma, neft emalı sənayesi, əmtəə işarəsi və s. terminlər Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranmışdır. Eləcə də energetikanın və elektrotexnikanın inkişafı nəticəsində Azərbaycan dilində yeni terminoloji sistemlər formalaşmağa başlamışdır. Elektrotexnikaya, rabitə texnikasına, elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılmasına, avtomatik idarəetməyə aid müvafiq ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Məlumdur ki, kosmik tədqiqatlar insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir göstərir. Kosmonavtikanın inkişafı ayrı-ayrı elmlər üzrə tədqiqatların daha da genişlənməsi, elmdə yeni istiqamətlərin formalaşması üçün təkan vermişdir. Mexikanın, fizikanın, kimyanın, riyaziyyatın, radioelektronikanın nailiyyətləri əsasında «kosmik texnika» adı altında birləşən yeni texniki vasitələr yaradılmışdır. Bu sahə ilə bağlı yaranan terminlər Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının daha da zənginləşdirmişdir. Müsbət bir haldır ki, kosmonavtika terminlərinin müəyyən qismini dilimizin öz vasitələri ilə yaradılmış terminlər təşkil

edir. Məsələn, idarəetmə mərkəzi, endirmə pilləsi, nəfəsgah, uçuş əməliyyatı, səthləndirmə cihazı, süni ağırlıq, verici cihaz kimi terminlər mənanı dəqiq ifadə etməklə bərabər, dilimizin qrammatik qaydalarına da uyğundur. Dilimizdə kosmonavtika üzrə terminologiyanın formalaşması prosesində fizikaya, kimyaya, təbabətə, astronomiyaya aid bir çox terminlərin işlənmə dairəsi genişlənməmişdir. Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olan kibernetika, elektrotexnika, telemexanika, elektronika, informatika, avtomatik idarəetmə, robot texnikası terminləri terminoloji sistemin formalaşmasına təkan vermişdir.

Elm və texnikanın inkişafı ilə yanaşı, ictimai-siyasi həyatla bağlı lobbi, tender, menecer, menecmet, birja, kompensasiya, mediya, diaspor, sammit kimi alınma terminlər də dilimizə daxil olmuşdur. Bu isə dil əlaqələrinin təsiri ilə bağlıdır. Buna görə də dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem və prinsiplər əsasında qurulması vacibdir. Bəzən Azərbaycan dilində elmi terminlərin yaranmasını başqa dillərə, xüsusən rus, ingilis dilinə məxsus ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsi kimi başa düşürlər. Əslində isə terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan söz yaradıcılığı prosesidir. Beynəlxalq terminlərin isə alınıb işlənilməsi tələbatı ödəmək üçün vacibdir. S.Xəlilova yazır: “Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi məsələsi millətlərin və xalqların onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur”(57, s.4).

Bu prosesi həyata keçirmək, standartlaşma üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək vacibdir. Bu zaman terminin dildə mənimsənilməsi dərəcəsi əsas götürülməlidir. Standart terminin müəyyənləşməsi anlayışın kafi və zəruri əlamətlərinin ödənilməsi və texnoloji prosesi düzgün ifadə etməsi ilə bağlı olmalıdır. Anlayışın zəruri və kafi əlamətləri

isə elə seçilməlidir ki, anlayış təyin olunandan sonra yaranan terminlər də həmin əlamətlərə görə sistemə daxil ola bilsin. Yaranan terminlər dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olmaqla bərabər anlayışı da məntiqi cəhətdən düzgün təyin etməlidir. Bu məsələnin həlli vahid beynəlxalq terminologiyanın yaradılmasına şərait yaradır, həm də elmlərin inkişafına təkan verir. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətdə inkişafı, elmi təcrübələrin informasiyaları asanlıqla yayılması başa düşülməsi üçün vahid terminoloji bazaya üstünlük verilməlidir. Terminoloji fondun yaradılması üçün müxtəlif sahələrə aid terminoloji lüğətlərin tərtibi vacibdir. Terminologiyanın təkmilləşdirilməsi yollarından ən səmərəli yol müxtəlif sahələr üzrə çoxdilli, izahlı terminoloji lüğətlərin tərtib olunmasıdır. Deməli, Azərbaycanca, ingiliscə, rusca, türkcə terminoloji lüğətlərin tərtibi günün tələbidir. Bu cəhətdən AMEA-nın akademiki C.E.Allahverdiyev, AMEA-nın müxbir üzvü A.H.Hacıyev, f.r.e.n. H.Əhmədova tərəfindən tərtib olunan «Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid dörd dildə çoxdilli terminoloji lüğət» (2004) tərtibi, sistemləşdirilməsi baxımından terminologiyamızda həqiqətən böyük hadisə olmuşdur. Dörd hissədən ibarət olan lüğətdə dörd dildə - azərbaycanca, türkcə, rusca, ingiliscə 2500-ə yaxın termin toplanmış və sistemləşdirilmişdir. Birinci hissədə terminlərin qarşılığı azərbaycanca-türkcə-rusca-ingiliscə, ikinci hissədə türkcə-azərbaycanca-ingiliscə-rusca, üçüncü hissədə rusca-azərbaycanca-türkcə-ingiliscə, dördüncü hissədə ingiliscə-azərbaycanca-türkcə-rusca verilmişdir.

Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid terminlər, termin-söz birləşmələri qəqiqləşdirilmiş, əlifba prinsipi əsasında hazırlanmış bu lüğət coxdilli – izahlı terminoloji lüğətlərin tərtibi sahəsində ilk təcrübədir. Belə ki, indiyə qədər

dörd dildə, izahlı belə irihəcmli lüğət nəşr olunmamışdır. Sistemləşdirmə, sözlük baxımından çox dəyərli olan bu lüğət gələcəkdə yaranan çoxdilli terminoloji lüğətlər üçün nüsxə olmalıdır. Terminlərin dörd dildə verilməsi ehtimal nəzəriyyəsi və nəzəri statistikaya aid ayrı-ayrı dillərdə işlənən terminlərin müqayisəli təhlilinə şərait yaradır. Lüğətin əvvəlində yazılır: Lüğətdə ancaq ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid termin kimi dərk edilən, xüsusi anlayışları ifadə edən məfhumlar toplanmışdır. Çünki söz və termin kimi işlənən çıxma, bölmə, ədəd, vurma kimi səciiyyəvi anlayışların mənası terminoloji lüğətlərsiz də başa düşülür. Bunu nəzərə alan müəlliflər terminləri anlayışların tətbiqinə uyğun olaraq seçmişlər. Bu seçmədə onların dəqiq və konkret ifadəsi, dilə uyğunluğu və mənanın düzgünlüyü nəzərə alınmışdır.

Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikanın inkişafı ilə əlaqədar Azərbaycan dilində yeni terminoloji sistem formalaşmışdır. Tərtibçilər yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox sözseçmə prinsipinə – ya dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da onların qarşılıqlı kalka yolu ilə yaradılan terminlərə vermişlər. Müsbət haldır ki, lüğətdə bu ixtisasa aid terminlərin əsas hissəsi ana dilimizdəki sözlərdən yaradılmışdır.

Lüğətdə terminlərin böyük bir qismini iki və daha artıq sözdən ibarət mürəkkəb terminlər və termin-söz birləşmələri təşkil edir. Bu cür terminlər elektrokimya, hesablama və yarımkeçiricilər texnikasına aid hissədə daha çoxdur. Monoton azalan hadisələr ardıcılığı, minimal dispersiyalı mayesiz qiymətləndirici, paylanma funksiyalarının tamamilə kompakt çoxluqları, qayıdışı təsadüfi dolaşma kimi terminlər də bu qəbildəndir. Bütün bunlar dilimizdə çoxkomponentli, mürəkkəb terminlərin yapadılması üçün geniş imkan və vasi-

tələrin olduğunu göstərir. Bununla belə terminlərə verilən qısalıq, yığcamlıq prinsipi hər bir lüğətdə gözlənilməlidir.

Lüğətin tərtibində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də xalq dilində işlənən «nadir hadisələr», «normal kağız», «növbə», «paylanmalar ailəsi», «tərs zəncir», «dəstə», «tələb» kimi ümumişlək sözlərin sırf termin kimi seçilməsidir. Şübhəsiz ki, dilmizin öz lüğət tərkibi hesabına terminə çevrilən belə sözlərin müxtəlif məqamlarda işlənmə imkanı başqa dildən alınan terminləri nisbətən daha çoxdur. Ona görə də lüğət tərtib edilərkən Azərbaycan dilinin daxili imkanları dərindən öyrənilmiş və anlayışları dəqiq ifadə edən terminlər verilmişdir.

Elektron-informasiya inqilabi, sürətli texnoloji dəyişmələr informatika, jurnalistika, filologiya, sənətsünaslığa eləcə də bir çox elm sahələrinin nəzəri konsepsiyalarına və terminologiyasına mühüm yeniliklər gətirir. Elm və incəsənətdə, təbiət, cəmiyyətdə baş verən hadisə və təzahürləri, texnoloji posesləri dəqiq ifadə etməli olan terminlər sürətlə inkişaf edən sahələrdə özünü daha çox göstərir. Hazırda bütün dünyada yüksək inkişaf edən sahələrdən biri, kino, radio və televiziyaadır. Təqribən yarım əsr əvvəl bu vasitələrin mövcudluğu möcüzə sayılırdısa, indi telekommunikasiyada sürətli eranın başlanması rəqəmli televiziyanın kompüter və informasiya texnologiyası ilə birləşməsi kinoda fantastik çəkiliş üsullarının meydana gəlməsi terminologiyanın inkişafına da təkan verir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu inkişafıla bağlı xarici dillərdə yaranan (alınma) terminlər sürətlə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olur. Mütəxəssislər bu terminlərin qarşılığını tapmağa, bəzən də onun özünü işlətməyə çalışırlar. Belə terminlərin izahını vermək, ümumiyyətlə teleradio və kino sənətinin terminologiyasını əks etdirmək və ona aydınlıq gətirmək baxımın-

dan Q.M.Məhərrəmlinin «Kino, televiziya, radio terminlərinin izahlı lüğəti» (Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2002) əhəmiyyətlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ekran-efir sintetik sənət sahəsinə aid olduğu üçün lüğətə teatr, ədəbiyyat, təsviri sənət, musiqi, fəlsəfə, fizika, rəhbərlik, informatika və s. sahələrdən çoxlu sayda termin keçmişdir. Son illərdə kino, radio və televiziya baş verən yeniliklər bu sahəyə aid olan terminlərin məzmun tutumunu genişləndirmişdir. Məsələn, televiziya – təsvirin elektrik və ya radio-rəhbərlik vasitəsilə uzaq məsafəyə verilməsi, hərəkət edən təsvirlərin radioelektron qurğularla uzaq məsafəyə verilişi ilə bağlı olan elm, texnika və mədəniyyət sahəsi mənalılarında işlənir. “Kütləvi kommunikasiya” termini isə ənənəyə görə, həm sosial informasiyanın yayılması prosesini, həm də yayım kanallarının özünü əks etdirir. Bundan başqa prosesin məzmunu da həmin anlayışla ifadə edilir. Terminlərin belə çoxmənalılıq dildə məna dolaşığı yaradır. Bunu nəzərə alan müəllif lüğətdə bu tipli terminlərin mənasını aydınlaşdırmış, məfhumu daha dəqiq ifadə edən izahını vermişdir.

Lüğətdə verilmiş inkrustasiya, simmetriya, işıq-kölgə (təsviri sənət), unison, aberton, ritm, populyar, vokal (musiqi), diksiya, nitq, mətn (dilçilik) və s. terminlər aid olduqları sahələrlə yanaşı, kino, radio və televiziya da işlək anlayışlar sistemə keçmişdir. Lüğətə həmçinin televidio və radio cihazları ilə bağlı çoxlu sayda termin və onların izahı da daxil edilmişdir. Elm və texnikanın bu istiqamətdə istehsalata gətirdiyi mürəkkəbliyi, hər gün dəyişən texnologiyanın yüksələn xətlə gedən inkişafını nəzərə alaraq yeni terminlərin izahına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, auktion-reklam olunan mallara əvvəlcədən aşağı satış qiyməti müəyyənləşdirməklə keçirilən reklam tədbiri, audio-vizual informasiya-səslə müşayiət olunan təsvirli informasiya (s.27)

fonoteka - 1. müxtəlif musiqi yazıları anbarının xüsusi şəraitdə saxlandığı yer, 2. fonogramların, səs yazılarının, lentlərin toplusu, arxivi «telealmanax» müxtəlif müəlliflərin ən yeni bədii əsərlərinin toplusundan ibarət olan ekran əsəri (s.276). Lüğətdə 2400-ə qədər terminin izahı verilmişdir. Kino sənəti, teleradio, ümumilikdə KİV sahəsində çalışan işçilər, teleradionun texniki sahələrini öyrənənlər, onun istehsalı sahəsində çalışanlar üçün dəyərli vəsaitdir.

Müxtəlif lüğətlər –“Dəftərxanaçılıq və mühasibat terminləri lüğəti”, “Yerin məsafədən zondlaşdırılması üzrə terminlər lüğəti” də nəşr olunmuşdur.

Müstəqillik illərində dilin daxili imkanları əsasında terminyaratma meyli daha da artmışdır. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu gün dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Hazırda dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər aşağıdakı yollarla – ümumişlək sözlərə əlavə mənə verməklə, dialekt və şivə sözlərindən istifadə etməklə, köhnəlmiş sözlərin dilə qaytarılması, milli və alınma sözlərə şəkilçi artırmaq, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə əmələ gəlir.

Milli termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dilə əsaslanmalıdır. Bu terminlərin asan başa düşülməsinə, tələffüzünə, tez yadda qalmasına, termin yaradıcılıq prosesinə müsbət təsir edir. Xüsusən, ümumxalq dili termin yaradıcılığı üçün münbit mənbə sayılmalıdır.

Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin inkişafı, informasiyaların asan yayılması üçün anlayışı dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük verilməlidir. Ona görə də, dilin daxilində işlənərək hər hansı bir ümumişlək anlayışı bildirən leksemin termin səciyyəsi qazanması üçün ümumilik çərçivəsindən çıxmalı, müəyyən elmi anlayışı dəqiq, konkret və

birmənalı ifadə etməlidir.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq həyatımıza daxil olan yeni anlayışları yalnız dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə adlandırmaq qeyri-mümkündür. Dilin daxili imkanları əsasında, bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən terminin hazır şəkildə alınıb işlənməsi zərurətə çevrilir. Termin alınması o zaman zəruri olur ki, milli dilin lüğət tərkibində müvafiq məfhumu, anlayışı ifadə edən termin, söz olmasın.

Müstəqillik illərində terminologiyaya alınma terminlərin daxil olması prosesi davam etməkdədir. Bu təbii bir axındır. Belə ki, terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə onun dil kontaktları hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud milli çərçivədən çıxarır, xalqlar arasında dil əlaqələrini artırır. Dillər arasında qarşılıqlı əlaqə təbii bir haldır və bu proses uzun illər davam etmişdir. Bu faktor xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni və digər əlaqələr əsasında meydana çıxır. Dünyada elə bir dilə rast gəlinmir ki, ancaq öz daxili vasitələrindən ibarət olsun, bu faktorun əsasında dünya dillərində «dil əlaqəsi ənənəsi» dayanır, bu da bütün dünya dillərində mövcuddur. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dili leksikasında alınma terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür.

Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, dünya elminə inteqrasiya terminologiyasının zənginləşməsinə səbəb olur. Başqa ölkələrlə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin artması yeni yaranan terminlərin dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmasını

sürətləndirmişdir. Bu cür alınmaların miqdarı son illərdə çoxalmış, ayrı-ayrı lüğətlərdə, mətbuat dilində istifadə dairəsi genişlənməmişdir. Xüsusilə, informatika ilə bağlı sayt, fayl, disk, elektrofaks, teletayp terminləri artıq ümumişləklilik qazanmışdır. Bu informatika texnologiyalarının həyatımıza, məişətimizə daxil olması və geniş istifadə olunması ilə bağlıdır. Lüğət tərkibində özünü göstərən dəyişmələr cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Hər bir tarixi şərait dilin lüğət tərkibinə, onun formalaşmasına, xüsusilə, onun terminoloji sistemə təsir edir. 90-cı illərdə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilimizdən, o cümlədən dilin terminoloji sistemindən də yan keçməmiş, dilin lüğət tərkibində, xüsusilə onun terminoloji bazasında müxtəlif dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Müstəqillik qazandıqdan sonra - ictimai-siyasi dəyişikliklər və elmi-texniki inqilablarla səciyyələnən XX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsində və formalaşmasında rus dilinin təsir dairəsi azalmaqla bərabər, Avropa dillərindən alınmalar artmağa başlamışdır. Terminalmada əvvəlki dövrlərdə əsas mənbə olan rus dilinin əvəzinə Qərbi Avropa dilləri, xüsusən, ingilis dilinin əsas rol oynaması müşahidə olunur. Avropa ölkələrinə inteqrasiya rus dilindən və onun vasitəsilə dilimizə keçən terminlərin alınması axınının qarşısını almışdır.

Terminoloji yeniləşmə, lüğət tərkibinin inkişafı elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi və iqtisadi yeniləşmə, ölkələrarası beynəlxalq əlaqələrlə birbaşa bağlıdır. Belə ki, dünyaya inteqrasiya, ictimai-siyasi yeniləşmə bir çox anlayışların, məfhumların və onları ifadə edən yeni terminlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Ona görə də, müasir dövrdə ter-

minologiyanın ən əsas problemlərindən biri ictimai-siyasi həyatı, situasiyaları - bir sözlə ölkə daxilində baş verən prosesləri özündə əks etdirən söz və terminlərin yaradılmasıdır. Bununla bağlı bir çox termin arxaikləşərək işlənməsə də, xeyli miqdarda termin öz işləkliyini saxlamışdır. Beləliklə, zamanın tələbinə və yeni sosial-ideoloji mühitə uyğun ictimai-siyasi terminologiya yaranır. XX əsrin II yarısı kibernetika və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə səciyyələnilir. Yüksək elmi-texniki tərəqqi prosesində informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, tətbiqi proqramlar, elektron hesablama maşınları yaranır və buna uyğun olaraq terminoloji sistem formalaşır. Bu proses kompüter və korporativ şəbəkələrinin, xüsusən də global informasiya şəbəkəsinin-internetin yaranması ilə nəticələndi. Bütün bunlar həmin sahədə işlənən terminlərin sayının sürətlə artmasına səbəb olur. Odur ki, istər informasiya texnologiyaları, istərsə də digər elm sahələri üzrə həmin yeni anlayışların milli dillər hesabına ifadəsi və terminin yaradılması mümkün olmadıqda alınmalara müraciət edilir.

Müxtəlif elm sahələri üzrə kəşflər, ixtiralar və yeniliklər termin və anlayışlarla ifadə olunur. Sözsüz ki, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili-morfem və leksemləri terminin yaranmasında əsas rol oynayır. Yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin əsas hissəsi isə yarandığı ölkənin dilindən alınır. Aydınadır ki, bu zaman alınma terminlər mənsub olduğu dilin elementlərini, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də dilimizə gətirir. Ahəng qanununun pozulması, ön şəkilçilərin işlənməsi, quruluşca düzəltmə sözlərdə kökün müstəqil işləmə bilməməsi kimi xüsusiyyətlər başqa dillərdən keçən terminlərin vasitəsilə dilimizə daxil olur. Bununla yanaşı, alınma terminlər fonetik və qrammatik cəhətdən dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, bəziləri (tele,

avto, video) dildə beynəlmiləl termin kimi xüsusi lay təşkil edir.

Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Bu dəyişiklikləri izləmək və terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmamalıdır. Belə ki, dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji sistem müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də alınma və beynəlmiləl termin axını - dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır. Bu problemlərin həlli və terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır. Bir sıra lüğətlər- «Azərbaycan dilində izahlı kargüzarlıq terminləri lüğəti», «Azərbaycanca-rusca-türkcə-ingiliscə izahlı dilçilik terminləri lüğəti», «Müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olan alınma terminlərin izahlı lüğəti» tərtib edilmişdir.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyi sürətlə inkişaf etmişdir. Dilçiliyimizin müxtəlif sahələri-müasir dil, dil tarixi, dialektologiya, lüğətçilik, müqayisəli və tətbiqi dilçilik, üslubiyyat, onomalogiya və s. sahələr inkişaf etdikcə çoxlu miqdarda yeni terminlər yaranmışdır. Bunları nəzərə alaraq dilçilik terminləri toplanmış, sistemə salınmış, dilçiliyin müasir tələbləri baxımından onların izahı verilmişdir.

Lüğətin sözlüyü hazırlanarkən ilk növbədə ali və orta məktəb dərslərində, dərs vəsaitlərində işlənərək sabitləşmiş terminlər toplanmışdır. Bu baxımdan lüğətin tərtibində normativlik prinsipi əsas götürülmüşdür. Həmçinin dilçilikdə ən çox işlənən terminlərin lüğətə daxil edilməsinə üstünlük

verilmişdir. Sözlüyə daxil olan terminlər işləndiyi mənada dəqiq izah olunmuşdur. Terminlər əlifba sırası ilə düzülmüş, əsas terminlər baş söz kimi verilmişdir. Əsas maddədə mövzu ilə əlaqədar terminlər daxili əlifba sırası ilə qruplaşdırılmışdır. Bununla yanaşı hər bir terminin həm türk, həm də ingilis qarşılığı verilmişdir. Beləliklə, dilçilik elminin müasir tələblər baxımından inkişafını təmin etmək üçün onun anlayışlarının ifadəsi olan terminlər toplanmış və təkmilləşdirilərək izahı verilmişdir.

Azərbaycan müstəqilliyə qədəm qoyduqdan sonra ictimai-siyasi həyatda baş verən yeniləşmələr, eləcə də elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı dilimizə çoxlu miqdarda alınmalar daxil edilmişdir. Bu alınmaların çoxunun mənası işənmə məqamları dəqiqləşmədiyindən onların işlənməsində hərc-mərclik özünü göstərir. Ona görə də müxtəlif elm sahələrində, ictimai-siyasi həyatda həmin anlayışların düzgün işlənilməsi hallarına rast gəlinir. Bunu nəzərə alaraq həmin alınma terminlərin izahlı lüğətinin tərtibi vacib problemlərdəndir. Lüğət hazırlanarkən ictimai-siyasi həyatla, informatika ilə bağlı dilimizə daxil olmuş terminlərin izahına geniş yer verilmişdir. Lüğətdə terminlər əlifba sırası ilə düzülmüş, əsas terminlər baş söz kimi verilmişdir. Əsas maddədə mövzu ilə əlaqədar terminlər də əlifba sırası ilə qruplaşdırılmışdır. Lüğətin əsas istiqaməti, nəzərə alınaraq sabitləşmiş terminlərin şərhinə geniş yer verilmişdir. Elmi-texniki biliklərin təkmilləşdirilməsi üçün hər şeydən əvvəl onun dili, terminləri təkmilləşdirilməli, anlayışlar dəqiqləşdirilməlidir. Elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı xarici dillərdən sürətlə dilimizə keçən terminlərin qarşılığını müəyyənləşdirmək və ya onları dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırıb işlətmək günün tələbidir. Odur ki, dildə yeni terminlərin yaradılması, mövcud terminlərin toplanıb sistemləşdirilməsi zəruridir.

Termin yaradıcılığı prosesinin nizama salınması üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətində 2003-cü il iyulun 1-də Terminologiya Komissiyasının yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransda termin yaradıcılığı prosesi və terminoloji lüğətlərin tərtibi və unifikasiya problemləri müzakirə olunmuşdur. Konfransı giriş sözü ilə AMEA-nın prezidenti, akademik Mahmud Kərimov açmışdır. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının nəzəri və praktik məsələləri ilə bağlı Humanitar və ictimai-elmlər bölməsinin akademik-katibi, AMEA-nın müxbir üzvü Ağamusa Axundov, Terminologiya Komissiyasının sədr müavini f.e.d., Sayalı Sadıqova, AMEA-nın müxbir üzvü Afad Qurbanov, AMEA-nın müxbir üzvü Sabiit Kərimov, f.e.d., Məsud Mahmudov, professor Şamil Salmanov, f-r.e.n. Həqiqət Əhmədova və İqtisadiyyat İnstitutunun əməkdaşı Tanrıverdi Paşayevin məruzələri dinlənilmişdir. Çıxışlarda ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı terminlərin yaranma prosesi, unifikasiya və standartlaşma məsələləri geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Lüğətlərin tərtibi və nəşri xüsusilə vurğulanmışdır. Çünki elmi-texniki tərəqqi ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Konfransdan sonra Terminologiya Komissiyasının xətti ilə bir sıra sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Nazım Məmmədov “Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti», «Rusca-azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti», f.e.n. (Qurban Qurbanlı), “İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti», (prof. Qorxmaz Quliyev, Aybəniz Rüstəмова), “Kino, televiziya və radio terminlərinin izahlı lüğəti», (tərtibçi Qulu Məhərrəmli), “Dəmir yol terminləri lüğəti», (Şərifov Kazım), “Qaynaq istehsalı üzrə kütləvi lüğət-məlumat kitabı», (H.H.Əliyev)

müzakirə olunub təkmilləşdirildikdən sonra nəşr edilmişdir. Terminologiya Komissiyasının tövsiyəsi ilə çoxdilli lüğətlərin tərtibinə geniş yer verilmişdir.

Azərbaycan dəmiryol nəqliyyatının tarixi uzun bir dövrü əhatə edir. Bu müddət bütün texniki ədəbiyyat, təlimat və normativ aktlar, digər direktiv və adi sənədlər də rus dilində aparılmışdır. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi bütün sənədlərin Azərbaycan dilində yazılması zərurətini ortaya qoydu.

Azərbaycan dəmiryolu nəqliyyatının inkişafı, onun yeni müasir texnikası ilə təchiz olunması, qurğuların avtomatlaşdırılıb bir mərkəzdən idarə olunması ilə əlaqədar dilimizdə yüzlərlə yeni-yeni dəmiryolu terminləri yaranmışdır. Dəmiryol nəqliyyatının elektron əsrinə qədəm qoyduğu bir zamanda yeni yaranmış terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq və dürüst işlədilməsi zəruridir.

Azərbaycan dəmiryolcularının müxtəlif texniki sənədlərinin tərtibində və adi ünsiyyət zamanı illərlə istifadə etdikləri terminləri rus dilindən müxtəlif şəkildə tərcüməsi dəmiryol terminərində bir hərcmərclik yaradırdı. Bu məqsədlə «Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti» (B., 2004, tərtibçi: K.M.Şərifov) tərtib edilmişdir. Lüğətə dəmiryolunun vaqon, lokomotiv, işarəvermə, rabitə və başqa təsərrüfatları ilə bağlı on beş mindən çox termin daxil edilmişdir. İlk dəfə olaraq bu lüğətdə əvvəlki lüğətlərdə (1926-cı ildə nəşr olunan «Ruscadan-türkcəyə yollar texniki istilahlr lüğəti», 1940-cı ildə nəşr olunan «Müxtəsər dəmiryol transportu terminləri lüğəti», 1976-cı ildə nəşr olunan «Dəmiryolu nəqliyyatının terminləri lüğəti») olan və olmayan terminlərin təkmilləşdirilmiş variantları verilmişdir. Bu təşəbbüs nəinki dəmiryol sahəsində istifadə olunan ter-

minləri toplamaq, qaydaya salmaq, həm də bu sistemdə əks olunan məfhumları dəqiqləşdirmək üçün zəruri idi. Lüğət son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif dəmiryol nəqliyyatına aid elmi-texniki ədəbiyyat və digər mənbələrdən termin və termin söz birləşmələrinin seçilməsi əsasında tərtib edilmişdir. Eyni zamanda dəmiryol texnikasının fizika-riyaziyyat, texniki sahələri ilə əlaqəsi nəzərə alınaraq, onlarla bağlı terminlər də bu lüğətə daxil olunmuşdur. Hazırda dəmiryol nəqliyyatında texnikanın təkmilləşdirilməsi və müasir elm, texnika və texnoloji nailiyyətlərdən fəal istifadə olunur. Bununla əlaqədar lüğətdə müxtəlif sahələrdən – radiotexnika, radioelektronika, hesablama texnikası, maşınqayırma, kibernetika və s. sahələrə aid terminlər də daxil edilmişdir.

Respublikamızda sənaye sahələri inkişaf etdikdə istehsal prosesinin avtomatlaşdırılmasına, texniki vasitələrin, cihazların və maşınların tətbiqinə, müasir informasiya-kommunikasiya xidmətlərinin və s. sahələrinin genişləndirilməsinə dair yeni-yeni terminlər yaranmışdır. Texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə texnikaya aid yeni-yeni terminoloji lüğətlərə ehtiyac da artmağa başlayır.

Məlumdur ki, son dövrlərdə respublikamızda istifadə olunan texniki ədəbiyyatların çox hissəsi rus dilində idi. Bu səbəbdən də texnikaya dair rusca-azərbaycanca lüğətlərə tələbat həmişə mövcud olmuş və bu tələbatı ödəmək məqsədilə texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə bir sıra lüğətlər nəşr edilmişdir.

«Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti»ndə (Bakı, 2004, tərtibçi: Gülbəniz Qocayeva) texniki qurğulara, istehsal sahələrinə, eləcə də texnika ilə bağlı – fizika, riyaziyyat, kimya ilə bağlı 13000-dən artıq termin toplanmışdır.

«Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti»ndə

ğəti»ndə rus dilində verilmiş terminlərin Azərbaycan dilindəki qarşılığı sonra isə həmin termin haqqında definisiya xarakterli konkret izah verilmişdir.

Bu lüğətdə texnikanın müxtəlif sahələri ilə yanaşı, texnikanın əsasını təşkil edən təbiyyat elmlərinə aid terminlər və anlayışlar da toplanmışdır. Rus və Azərbaycan dillərinə əcnəbi dillərdən keçmiş terminlərin mənşəyini göstərən etimoloji məlumatların verilməsi də lüğətin üstün cəhətlərindəndir. Lüğətdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də odur ki, burada rus dilində verilmiş terminlərin Azərbaycan dilində bir neçə mənada işlənməsi, o cümlədən bir terminin texnikanın müxtəlif sahələrində işləndiyi formalar da öz əksini tapmışdır. Kitabın sonunda verilən Azərbaycan dilindəki termin və anlayışların əlifba göstəricisi lüğətdən azərbaycanca-rusca lüğət kimi istifadə etməyə də imkan verir.

İngiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca və digər dillərdə lüğətlərin çap olunmasına böyük ehtiyac vardır. Leksikoqrafiyanın vacib sahələrindən olan ikidilli sahə lüğətlərinə olan ehtiyac daima günümüzün aktual problemlərindən biridir. Elm və texnikanın dünyada sürətlə inkişaf etməsi, elmlərin də bir-birinə inteqrasiya etməsi sahəvi lüğətlərə olan ehtiyacı xeyli artırır. Bu cəhətdən də A. Abbasovun tərgib etdiyi «Англо-русский юридический словарь» (Bakı, 2004) lüğətinə böyük tələbat və maraq vardır.

Lüğətdə sırf hüquq terminləri, onların tərcüməsi, hüquq terminlərinin birgə işləndiyi məişət səviyyəli ifadələr, hüquqi ədəbiyyatda geniş şəkildə işlənən latın mənşəli söz və ifadələr, cinayətin növləri ilə bağlı terminlər öz əksini tapmışdır. Lüğətdə terminlər üçün Azərbaycan dilində qarşılıq müəyyənləşdirilərkən onların birmənəliyinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu lüğət hazırlanarkən mövcud ensiklopedik lüğətlərdən və başqa sahə lüğətlərindən də istifadə

edilmişdir.

Lüğətin tərtibində ümumi əlifba sırasına əməl olunmaqla eyni qəbildən olan terminlərin ardıcılıqla verilməsi prinsipi də əsas götürülmüşdür.

Respublikamızın xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi iqtisadi əlaqəsi və müxtəlif elmi inteqrasiya formaları şəraitində bu lüğətin böyük əhəmiyyəti var.

XXI əsr dövlətlərin bir-birinə daha çox şəkildə inteqrasiya olunması əsri kimi səciyyələndirilə bilər. Bu sahədə qarşılıqlı anlaşma böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq-demokratik dövlət quruculuğu ilə bağlı respublikamızda hüquq terminlərinin qarşılıqlı öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. Dünya birliyinə inteqrasiya siyasəti yürüdən Azərbaycanda hüquq sahəsində terminlərinin bir sıra xarici dillərdə öyrənilməsi zərurəti günün tələblərindəndir. Bu məqsədlə dörd dildə «İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti» (Bakı, 2004, tərtibçi: Abil İbrahimov) nəşr olunmuşdur.

Lüğətə 7000-nə qədər termin və termin birləşmələri daxil edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, hüquqşünaslıqda hüquq terminləri ilə yanaşı ictimai elmlərin terminləri də işlədilir. Buna görə də diplomatiya, ictimai-siyasi terminlər də hüquq terminləri ilə yanaşı bu lüğətdə öz əksinin tapmışdır. Lüğətdə beynəlxalq hüquqda və diplomatik əlaqələrdə, prokurorluq orqanlarında və məhkəmələrdə termin və ümumişlək söz kimi işlədilən leksik vahidlər qruplaşdırılmışdır. Lüğətdə verilmiş hər bir terminin 4 dildə qarşılığı öz əksini tapmışdır. Lüğət tərtib olunarkən nəzərdə tutulmuş anlayışları dəqiq ifadə etməyən terminlər dəqiqləşdirilmiş, onların dəqiq qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından, söz yaradıcılığı vasitələrindən daha geniş istifadə olunmuşdur. Yeri gəlmişkən onu da qeyd

etmək lazımdır ki, «İngiliscə-türkcə-rusca-Azərbaycanca hüquq termtnləri lüğəti» dörd dilli lüğətdir. Bu da hüquq sahəsində ilk təşəbbüsdür.

Son illərdə maliyyə-bank idarələrində, mühasibat uçot işlərində iqtisadi terminlərdən səmərəli və düzgün istifadə olunması zərurəti meydana gəlmişdir. Müstəqil Azərbaycanın demokratik inkişaf yoluna qədəm qoyması ölkə iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin bərqərar olması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə bağlı iqtisadiyyat elminin özü də gündən-günə inkişaf edir. İndiyədək respublikamızda əksər hallarda maliyyə-bank, uçot- hesabat sənədləri, bank-işləri ,həmçinin rəsmi razılaşmalar rus dilində aparılmış ümumiyyətlə iqtisadi terminlərin Azərbaycan dilində işlənməsi systemsiz olmuşdur. Bütün bunlar iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrini əhatə edən rusca-azərbaycanca terminlər lüğətini tərtib etməyi zəruri tələbata çevirir.

Bu məqsədlə iqtisadiyyatla bağlı bir sıra rusca-azərbaycanca («Rusca-Azərbaycanca siyasi iqtisad terminləri sözlüyü» Bakı, 1983, «Maliyyə-kredit terminləri lüğəti», Bakı, 1994) lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bu lüğətlərin böyük bir qismi artıq köhnəlmiş, bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı ölkədə ictimai-siyasi həyatla əlaqədar yeni qurumların və təşkilatların fəaliyyəti ilə, beynəlxalq valyuta-kredit, bank işləri ilə bağlı yeni terminlər yaranmışdır.

Respublikamızın ictimai həyatının bütün sahələrində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar, həmçinin bazar tipli iqtisadiyyata keçid iqtisadçıların, sahibkarların, təsərrüfatla məşğul olan insanların, həmçinin bütün ölkə vətəndaşlarının istifadə etdiyi dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin yaranmasına şərait yaratdı. Buna uyğun olaraq bir-birindən əhatə dairəsinə görə fərqlənən müxtəlif iqtisadi lüğətlər meydana

gəldi. Lakin indiyə kimi dərc olunmuş lüğətlər heç də bu sahədə olan ehtiyacı tam ödəyə bilmirlər, məhz buna görə də yeni lüğətin işlənilib hazırlanması zərurəti meydana gəlmişdir. Çoxsaylı tələbələrin, tədqiqatçıların, sahibkarların, təsərrüfat rəhbərlərinin, iqtisadi xidmət işçilərinin, iqtisadçı alimlərin, iqtisadiyyatla maraqlanan çoxlu sadə insanların maraqlarına uyğun olaraq geniş, çox yüksək keyfiyyətli lüğət hazırlanmışdır. Dövrün, zamanənin tələbinə uyğun olaraq iqtisadiyyatın təbiiqi, elmi-nəzəri, istehsal və maliyyə, iqtisadi fəaliyyətin mikroiqtisadi və makroiqtisadi aspektlərini əhatə edən «İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti» (Bakı, 2005, tərtibçilər: Abbasov Ə.M., Bağırov M.M., Bağırov D.A., Pürhani S.H.) nəşr olunmuşdur.

Təqdim olunan bu lüğətdə əvəlki lüğətlərdən fərqli olaraq iqtisadiyyatın - maliyyə-kredit, bank, sığorta, mühasibat-uçot, beynəlxalq valyuta-kredit, audit sahələrini əhatə edən səkkiz mindən çox terminlər toplanmış, onların azərbaycanca izahı verilmişdir. Bu terminlərin hər biri haqqında definisiya xarakterli konkret izahın verilməsi oxucuya onu maraqlandıran ilkin informasiyanı əldə etmək imkanı yaradır. Bununla yanaşı hər hansı bir terminin həmin sahədə bir neçə mənada işlənsə, onların hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir. Eyni termin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fərqli mənalarda işləndiyi hallar da lüğətdə əksini tapmışdır.

Lüğət son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif lüğətlərdən, iqtisadiyyatla bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, dərsliklərdən, dövrü mətbuatdan, qanunlardan, təlimatlardan, normativ sənədlərdən və digər mənbələrdən termin və termin-söz birləşmələrinin seçilməsi əsasında tərtib edilmişdir. Bununla yanaşı lüğətin hazırlanmasında mənbə kimi çoxsaylı ingilis, rus, fransız, alman və türk dillərindən olan lüğət-

lərdən də istifadə edilmişdir.

Müstəqilliyimizlə bağlı son illərdə cəmiyyətimizin beynəlxalq aləminə birbaşa inteqrasiyası bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olunmasını, işlənməsini şərtləndirmişdir. Bunu nəzərə alaraq lüğətdə terminləri, termin-söz birləşmələrini lüğətçilik işində müəyyənləşdirmiş meyar və prinsiplər əsasında vermiş, aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir:

1. terminlərin Azərbaycan dilində qısa, dəqiq, aydın, konkret izahı verilmişdir;

2. terminlər beynəlmiləl mahiyyətlidirsə elə həmin terminin özü də saxalınmış və izahı verilmişdir;

3. dublet terminlərdən yalnız anlayışın məzmununu daha dəqiq ifadə edənlər seçilmiş və izah edilmişdir.

Lüğətdən aydın olur ki, Azərbaycan dilində iqtisadiyyatla bağlı terminoloji sistem formalaşmışdır. Yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox sözseçmə prinsipinə - ya dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük verilmişdir. Müsbət haldır ki, lüğətdə bu ixtisasa aid terminlərin böyük bir qismi ana dilimizdə işlənən sözlərlə verilmişdir. Lüğətdə terminlərin böyük bir qisminin iki və daha artıq sözdən ibarət mürəkkəb terminlər və termin-söz birləşmələri təşkil edir. Beynəlxalq və alınma terminlər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir.

2005-ci ildə Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə (tərtibçilər T.H.Talıbov, T.B.Məmmədli), “Azərbaycanca-latınca-türkcə qısa biologiya terminləri lüğəti”, (Ağayev A.O.) «Maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti” (Q.Məşədiyev, N.Seyidəliyev) «İzahlı onomastika terminləri lüğəti” (Bakı, 2005), (akad.Ə.Abbasov, M.Bağirov), A.Bağirov «İzahlı iqtisadiyyat terminləri lüğəti» (Bakı, 2005), (akad M.Musayev,

prof.N.Abbasov, prof. Q.Mustafayev, T.Mikayılov) «Rusca-azərbaycanca zooloji terminlər lüğəti», “Qısa izahlı iqtisadi terminlər lüğəti” (B.,Nurlan, 2005), (M.Rəhimov) «Rusca-azərbaycanca-İngiliscə kimya terminləri lüğəti» müzakirə olunub təkmilləşdirildikdən sonra nəşr olunmuşdur. Terminologiya Komissiyasının tövsiyəsi ilə izahlı lüğətlərin tərtibinə geniş yer verilmişdir. İndiyədək daha çox ikidilli, çoxdilli lüğətlərə üstünlük verilibsə, son dövrlərdə izahlı lüğətlərin tərtibi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunan «Rusca- azərbaycanca zooloji terminlər lüğəti»ndə rus dilində verilmiş terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı ,sonra isə həmin termin haqqında dəqiq, qısa, konkret qarşılıqları verilmişdir. 13000-dən artıq termin toplanmışdır. Rus və Azərbaycan dillərinə başqa dillərdən keçmiş terminlərin mənşəyini göstərən məlumatların verilməsi də lüğətin üstün cəhətlərindən biridir. Kitabın sonunda verilən Azərbaycan dilindəki termin və anlayışların əlifba göstəricisi lüğətdən azərbaycanca-rusca lüğət kimi istifadə etməyə də imkan verir..

Son illər Azərbaycan dilinin terminologiyası ilə bağlı nəşr olunan bu lüğətlər dilin terminoloji bazasının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Lüğətlərin çapı nizamlanma prosesinin sürətlənməsinə təsir edir. Nizamlanma prosesində yaradılan hər bir yeni lüğət müəyyən sahənin terminlər toplusunu özündə birləşdirir.

Lüğətlərin isə əsas hissəsini ikidilli terminoloji lüğətlər təşkil edir. İkidilli lüğətlərin özləri də dörd növə bölünür:

1) Yalnız ikidilli sözlük verilmiş lüğətlər; 2) obyekt dildə terminin özü ilə yanaşı, onun qısa izahı da verilir; 3) obyekt dildə terminin tam izahı verilir; 4) milli terminlərin birinci, rus dilində işlənən terminlərin isə ikinci dildə verildiyi lüğətlər (68, s.84-86).

İkidilli terminoloji lüğətlər artıq qeyd etdiyimiz kimi, dilin terminologiyasının inkişafında mühüm rol oynayır. “Terminoloji tərcümə lüğətlərinin əsas vəzifəsi bir dilin terminlərinin mənasını başqa dilin vasitələri ilə düzgün əks etdirməkdir. Tərcümə lüğətçiliyində terminlərin mənasını açmaq üçün dörd üsul tətbiq olunur: 1. Tərcümə etmə; 2. Sinonimlik; 3. İzahetmə; Kalka və ya alınma söz” (46,284).

Son illər Azərbaycan dilində (90) terminoloji lüğətlərdən çoxdilli lüğətlər də kifayət qədər nəşr olunmuşdur. Burada əsas fərq isə ondan ibarətdir ki, müstəqillik illərində nəşr edilən çoxdilli lüğətlərə tələbat artmışdır. Belə ki, sovet dövründə nəşr olunan lüğətlərdə, əsasən, rus və Azərbaycan dili terminləri müqayisə edilirdisə, son dövrlərdə nəşr olunan lüğətlər içərisində çoxdilli lüğətlərin sayı da nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır. Göründüyü kimi, müstəqillik əldə etdikdən sonra dilimizin terminologiyası ilə bağlı kifayət qədər lüğətlər tərtib edilmiş və sovet dövründən fərqli olaraq bu lüğətlər təkcə rus dili ilə bağlı ikidilli lüğətlər deyil. İkidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlərin nəşri eyni zamanda sahə terminologiyasının əsas məsələlərindən biri olan başqa dildə qeydə alınmış terminlərinin qarşılıqlarının tapılmasıdır. Bu yolla milli ədəbi dilin terminoloji bazası zənginləşir. Bu zaman çox vaxt kalka üsulu ilə yeni sözlər yaradılır. Bəzən isə sözlər mənbə dildə olduğu kimi saxlanılır və söz yalnız dilin qaydalarına tabe edilərək qeydə alınır. Misallara diqqət edək:

Aqrar sənaye – аграрная промышленность, fermer təsərrüfatı – фермерское хозяйство, aqrar islahat – аграрная реформа (Qasimov F., Hüseynova A. İqtisadi terminlər tezaurusu, B. Elm və təhsil, 2011, 156 s., s.5). Verilən nümunələrdən göründüyü kimi, xüsusən də söz birləşməsi ilə ifadə olunan terminlər dilimizdə tərcümə yolu ilə verilir.

Bəzən isə yarımçıq kalkalardan istifadə olunur. Məsələn, aqrodəyişiklik – агроизменение, aqroislahat – агрореформа (Qasimov F., Hüseynova A. İqtisadi terminlər tezaurusu, B. Elm və təhsil, 2011, 156 s., s.5). Bəzi terminlər isə olduğu kimi verilir, yalnız səslənmə dilimizin qaydalarına uyğunlaşdırılır. Məsələn, analiz – анализ, assosasiya – ассоциация (Qasimov F., Hüseynova A. İqtisadi terminlər tezaurusu, B. Elm və təhsil, 2011, 156 s., s.9). Verilmiş nümunələrdə alınma terminlərin dilimizdə işlənməsi öz əksini tapır.

İkidilli terminoloji lüğətlərin digər növündə isə termindən sonra onun qısa izahı verilir ki, bu da terminlərin seçilməsi prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Benchmark test – 1. Etalon test (sınaq). Eyni istismar şəraitində müxtəlif sistemlərin istehsal güclərini və yaxud buraxma qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün aparılan universal test. 2. Attestasiya testi (sınağı). Sistemin digər eyni sistemlə müqayisədə sınaq yoxlamalarının aparılması;

Beta factor – beta əmsalı. Tələbata görə tezlik resurslarının istifadə olunmasını qiymətləndirmək üçün bu əmsaldan istifadə olunur .

Göründüyü kimi, verilmiş nümunələrdə anlayışların Azərbaycan dilində qarşılığı və izahı verilir. Sahə terminologiyasının nizama salınması mərhələsində isə anlayışın dəqiq tərifinin verilməsi əsas şərtlərdən biridir. Lakin bəzi lüğətlərdə terminlərin Azərbaycanca qarşılığı verilsə də Azərbaycan dilində mənimsənilmə formaları verilmir. Məsələn, “İngiliscə Azərbaycanca izahlı kompüter terminləri” və “İnformatika telekommunikasiya radioelektronika” (Bakı - 2004) lüğətinə nəzər salaq.

Dolby Digital – Dolby digital formatı. Səs fayllarının kodlaşma sistemidir. Dolby laboratories kompaniyası tərəfindən işlənib hazırlanıb və beynəlxalq standart kimi işlədilir

Dos attack – Hücüm sistemi. İnternet istifadəçisi xidmətinin normal işləməsinin qarşısını almaq üçün yaradılan əngəllər

Magic Number – kod sistemi.

Neon İndicator – neon lampalı indikator, neon indikator

Nesting level – qoyulma səviyyəsi, qoyulma dərinliyi

Net efficiency – sahə təsirinin yekunlaşdırıcı, tamamlayıcı əmsalı.

POS machine – kassa avtomatı, ticarət terminalı.

Positive Balance – müsbət nəticə.

Portable computer – portativ kompüter. Əldə daşına bilən kompüter.

Post office – poçt stansiyası, poçt ofisi, poçt.

Göründüyü kimi terminlərin qarşılığı bir neçə dublet terminlə ifadə edilmişdir. Lakin terminoloji lüğətlərin əsas vəzifəsi xüsusi leksikasının təsviri deyil, onların mənimsənilmə formalarını da müəyyənləşdirməkdir. Bu bir sıra lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. Xüsusilə, fizika-riyaziyyata aid terminoloji lüğətlərin tərtibinə başlamaq üçün vacib olan şərtləri sadalayarkən əslində terminoloji lüğətlərin ümumi tərtib prinsiplərini olduqca aydın şəkildə izah edilir: “Fizika-riyaziyyata aid terminoloji lüğətlərin tərtibinə başlamaq üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək lazımdır: Ümumən dəqiq elmlərin, xüsusən fizika-riyaziyyat elminin əsas anlayışlarını müəyyənləşdirmək. Həmin anlayışların definitivliyini müəyyənləşdirmək və anlayışları sistemə salmaq. Əgər mövcud terminoloji sistem bu və ya başqa şəkildə pozulmuşdursa, onu müəyyən bir meyar əsasında təkmilləşdirmək” (197,3)

Fizika-riyaziyyat terminləri üçün verilən bu xüsusiyyətlər, demək olar ki, bütün terminoloji lüğətlər üçün bir əsas rolunu oynayır.

Son illər nəşr edilən ikidilli lüğətlər demək olar ki, standartlara cavab vermir. Məsələn, 2011-ci ildə nəşr edilmiş “İqtisadi terminlər tezaurusu”nda sözlər Azərbaycan dilində verilir və onların qarşılığı rus dilinə tərcümə edilir. Bu zaman isə terminoloji lüğətlərə qoyulmuş tələblərin heç biri gözlənilmir. Hazırda izahlı lüğətlərdə terminlərin izahları daha dəqiq, düzgün aydınlaşdırılır. Məsələn, “İzahlı fizika-riyaziyyat lüğəti”ndə termin verilir, əgər termin alınmadırsa onun hansı dildən alındığı qeyd edilir və mənbə dildəki yazılışı verilir, daha sonra terminin izahı verilir. Terminin beynəlxalq işarəsi varsa sonda o da qeyd olunur. Məsələn,

Dina – (*yun.* dinamis – qüvvə, güc) – SQS vahidlər sistemində qüvvə vahidi; Dina 1q kütləyə təsir edərək onu $1\text{sm}/\text{san}^2$ təcillə hərəkət etdirən qüvvəyə deyilir. Dun və ya dyn ilə işarə olunur (Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti. B., Elm, 1998, 116 s. s.41);

Diffuziya – (*lat.* Diffusio – yayılma, axma) – bir-birinə toxunan maddələrin atom və ya molekullarının istilik hərəkəti nəticəsində qarşılıqlı nüfuz etməsi hadisəsi. Maddənin sistemdə qeyri-müntəzəm paylanması diffuziya üçün əlverişli şəraitdir (Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti. B., Elm, 1998, 116,42). Belə izahlar terminin definisiyasını sistemləşdirməyə imkan verir.

2007-ci ildə Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə Elmir Vəlizadənin rəhbərliyi ilə hazırlanmış “Vindos əməliyyat sisteminin sözlüyü”, Turan Məmmədlinin “Biologiya terminlərinin izahlı lüğəti, M.R.Babayevin “Torpaqşünaslıq və Aqrokimya üzrə izahlı lüğəti”, A.Abbacov, M.Quliyeva, E.Cəfərovanın “Rusca-İngiliscə idman terminləri lüğəti”, Soyuq silahın kriminalistik ekspertizası üzrə xüsusi terminlər lüğəti, Akif Abbasovun “Azərbaycanca-İngiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti” müzakirə olunub təkmilləşdiril-

dikdən sonra nəşr olunmuşdur. Terminologiya Komissiyasının tövsiyəsi ilə izahlı lüğətlərin tərtibinə geniş yer verilmişdir. Belə ki, indiyədək daha çox ikidilli, çoxdilli lüğətlərə üstünlük verilirdisə, son dövrlərdə izahlı lüğətlərin tərtibi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunan «Geologiya terminlərinin izahlı lüğət»i (baş redaktor: Akif Əlizadə, məsul redaktorlar: Qurban Əliyev və Aydın Pənahov) böyük maraq doğurmuşdur. Lüğətə altı min üç yüzə qədər termin və termin birləşmələri daxil edilmiş və onların geniş izahı verilmişdir. Lüğətdə xarici tədqiqatçıların geoloji-axtarış və geoloji-kəşfiyyat təcrübəsi və geniş əhatəli nəzəri – tətbiqi məsələlərlə bağlı olan məlumatlar, habelə müxtəlif elm sahələrində qəbul edilmiş və geoloji ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinən termin və anlayışlar öz əksini tapmışdır. Burada əsas məqsəd geologiya sahəsində çalışan mütəxəssislərin (geoloq, geofizik, kəşfiyyatçı, dağ-mədən mühəndisi, ali məktəb müəllimləri, aspirantlar, tələbələr və b.) ədəbiyyatda rastlaşdığı termin, anlayış və adların Yer elmlərinin müasir səviyyəsinə uyğun tərifini verməkdən, habelə Azərbaycan dilində geologiya sahəsində terminologiyayı qaydaya salmaqdan ibarətdir. Lüğətə daxil edilmiş termin və anlayışlar öz əhəmiyyətinə görə dörd şərti qrupa bölünür və uyğun olaraq təsvir edilir. Birinci qrupa «geosinklinal», «yer», «platforma», «fatsiya», «formasiya» habelə geoloji elmlərin adları kimi geniş əhatəli ümumi geoloji termin və anlayışlar daxildir. Belə terminlərin səviyyəsinə daha dolğun və böyük həcmli mətn ayrılmışdır. İkinci qrupa birinci qrupun tərkib hissələri olan və ya çox geniş yayılmış ümumi terminlər aid edilmiş və onlar birinci qrupda olduğu kimi, dolğun, lakin qısa yazılmışdır. Bu terminləri ilk dəfə təklif etmiş müəlliflərin adı və nəşr olunma ili terminin adından sonra mötəri-

zədə verilmişdir. Daha az əhəmiyyətli, üçüncü dərəcəli, tək-tək hallarda işlənən, işlədilməsi məsləhət görülməyən terminlər, habelə sinonimlər və «dubletlər» dördüncü qrupa daxil edilmişdir.

Təqdim olunan bu lüğətdə əvvəlki lüğətlərdən fərqli olaraq geologiyanın müxtəlif sahələrinə aid terminlər toplanmış, onların azərbaycanca izahı verilmişdir. Bununla yanaşı hər hansı bir termin həmin sahədə bir neçə mənada işlənirsə, onların hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir. Lüğətdə terminlər, termin-söz birləşmələri lüğətçilikdə müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmişdir.

«Azərbaycanca-ingiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğət»i (tərtibçi: Akif Abbasov) tərtib etmə baxımından diqqətə layiqdir. Respublikamızın xarici ölkələrinə ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi-ədəbi əlaqələrinin genişləndiyi müasir şəraitdə ingilis dilinə dərinlən yiyələnmək tələbatı artmışdır. Buna görə də müxtəlif elm sahələri ilə bağlı ingilis-Azərbaycan dilində lüğətlərin tərtibi günün vacib problemlərindəndir. İndiyə kimi pedaqoji-psixoloji terminlər rus dilində nəşr olunmuşdur. Lakin ilk dəfə olaraq pedaqogika-psixologiya terminlərinin özündə əks etdirən ingiliscə- Azərbaycanca lüğət nəşr edilmişdir. Lüğətdə 4000-ə qədər terminin dəqiq qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir.

Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı kompüter texnikası ictimai həyatımıza daxil olmuşdur. Gündəlik həyatımızda istifadə etdiyimiz kompüter leksikasının təkmilləşdirilməsi zəruri problemlərdəndir. Bunu nəzərə alaraq, Prezident Aparatında Elmir Vəlizadənin rəhbərliyi ilə «Vista» əməliyyat sisteminin və Office 2007 proqram paketinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi» Terminologiya Komissiyasının texnika bölməsində, t.e.d. Rasim Əliquliyevin rəhbərliyi ilə müza-

kirə olunmuş, təkmilləşdirildikdən sonra layihə şəklində qəbul olunmuşdur.

2009-cu ildə Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə «Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi-statistika ensiklopediyası» (tərtibçilər: akad. C.Allahverdiyev, AMEA-nın müxbir üzvü A.Hacıyev, f-r.e.n. N.Əhmədova, 25 m.v.); «Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər» (tərtibçilər: AMEA-nın müxbir üzvü R.Əliquliyev, S.Şükürlü, S.Kazımova) «Mediada işlənən alınma sözlərin izahlı lüğəti» (tərtibçi: fil.e.d., prof. Q.Məhərrəmli) müzakirə olunub, təkmilləşdirildikdən sonra nəşr olunmuşdur. Bununla yanaşı «İngiliscə-rusca-azərbaycanca fizika terminləri lüğəti» (tərtibçilər akad. M.İ.Əliyev, f-r.e.d., prof. V.M.Salmanov, f-r.e.d., prof. İ.M.Əliyev), «Azərbaycan-rus-İngilis-türk dillərində fizika terminləri lüğəti» (tərtibçi: f-r.e.d., prof. E.Zamanova), «İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti» (tərtibçilər fil.e.d. Nizami Tağıyev, fil.e.n. Rüstəm Kamal), «Məhkəmə ballistik ekspertizasına aid terminlərin izahlı lüğəti» (tərtibçi: h.e.n. C.Əhmədov), «Azərbaycan-rus-İngilis-türk-alman-fransız dillərində elektrofizika terminləri lüğəti» müzakirə olunmuşdur. Terminologiya Komissiyasının tövsiyyəsi ilə üç dilli və izahlı lüğətlərin tərtibinə geniş yer verilməmişdir. Belə ki, indiyədək daha çox ikidilli, çoxdilli lüğətlərə üstünlük verilibsə, son dövrlərdə izahlı lüğətlərin tərtibi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Komissiyasının qərarı ilə «Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər» izahlı lüğəti (tərtibçilər: AMEA-nın müxbir üzvü f-r.e.d. R.Əliquliyev, S.Şükürlü, S.Kazımova) nəşr olunmuşdur. Lüğətdə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan 1082 terminin ilk dəfə izahı verilir. Respublikamızın ictimai həyatının bütün sahələrində olduğu kimi elmin inkişafı istiqamətində də köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Uzun illər ərzində elmin bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırıl-

ması respublikamızda elmin inkişafına təkən vermişdir. Bu inkişafıla bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin – anlayışların yaranmasına səbəb oldu. Məhz buna görə də, elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan elmi anlayışları (məfhum anlayışları ifadə terminin) özündə əks etdirə bilən lüğətin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Bu nəzərə alınaraq təqdim olunan lüğətdə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan terminlər toplanmış və onların ana dilində izahı verilmişdir.

Son illərdə cəmiyyətimizin beynəlxalq aləmə birbaşa inteqrasiyası bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olmasını, işlənməsini şərtləndirmişdir. Bunu nəzərə alan müəlliflər lüğətdə terminləri, termin-söz birləşmələrini müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında vermişlər.

Müsbət haldır ki, lüğətdə terminlərin böyük bir qismi ana dilimizdə işlənən sözlərlə verilmişdir. Lüğət tərtib olunarkən bu sahədə mövcud olan əsas prinsiplər nəzərə alınmışdır. Beynəlxalq və alınma terminlər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Lüğətçilik ənənəsinə uyğun olaraq terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə fil.e.d. Q.Məhərrəmlinin «Mediada işlənən alınma sözlərin izahlı lüğət»i nəşr olunmuşdur. Müstəqillik dövründə kütləvi informasiya vasitələrinin kəmiyyətə artması, qəzet səhifələrində, ekranefirdə müxtəlif, plüralist fikirlərin əks etdirilməsi dilimizin leksik fondunun və ifadə imkanlarının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Təbii ki, bu prosesdə dilə bəzən zərurətdən, bəzən

də xüsusi ehtiyac olmadan xeyli alınma söz gəlmişdir. Oxuculara təqdim olunan bu lüğət hazırda mətbuat səhifələrində çoxalmaqda olan həmin alınma sözlərin izahını verməklə ehtiyacları, qismən də olsa ödəmək zərurətindən yaranmışdır. Lüğətdə bu proseslərdə meydana çıxan söz və terminlərin izahı verilərkən leksik vahidlərin seçilməsində aşağıdakı 2 prinsip əsas götürülür. 1. Son illərdə, əsasən, Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçərək mediada aktiv işlənən yeni alınmalar. 2. Vaxtilə dilimizin leksik fonduna daxil olmuş, müəyyən dövrdə passiv qalmış, lakin indiki – yeni ictimai-siyasi və texnoloji şəraitdə işləkliyini artırmış sözlər. Beləliklə, lüğətdə vaxtilə dilimizin lüğət fonduna daxil olmuş, amma yeni şəraitdə fəallaşmış, işləkliyini artırmış, məna tutumunu bir qədər də genişləndirmiş mətbuatda işlənən 2200-dən artıq alınma sözün izahı verilmişdir. Burada yeni ictimai-siyasi və iqtisadi proseslər, dövlət quruculuğu və hüquqi islahatlar, yeni texnologiyaların tərtibi ilə bağlı mətbuat səhifələrində işlənən sözlərə geniş yer verilmişdir. Terminlərin məna izahı dəqiq, struktur ardıcılığı lüğətçilik prinsipinə uyğundur.

Elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Bu nəzərə alınaraq, Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeşiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi, dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini həyata keçirmək dövrün tələbidir.

Müasir cəmiyyətdə elmlər ümumi xarakter kəsb etməklə müəyyən sahələrə bölünür. Onları ayıran və elmlərin bu şəkildə bölünməsinə səbəb olan amillər, həmçinin onların hər birinə məxsus olan anlayışlar sisteminin müxtəlifliyi hər

bir elm sahəsinə aid müəyyən terminlər sisteminin yaranmasına səbəb olur. Ayrı-ayrı bilik sahələrinə aid terminlərə xas olan xüsusiyyətlərin ümumi cəhətləri xüsusi olaraq, yəni müstəqil şəkildə öyrənilməsinə tələb edir.

Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır.

Bununla da anlayış ifadə edilir, izah əvəzinə dilimizin fonomorfoloji qanunauyğunluqlarına, yəni həm xarici qışası, həm daxili mənası və definitiv-təsviri məzmunu alınan dildəkinə mümkün qədər uyğunlaşdırmaqla alınma terminin adekvat verilməsi tendensiyası fəallaşır. Belə Avropa mənəbli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz təsnifat əsasında terminlərin reseptor dildə assimilyasiyası- alınan leksik maddi formanın fonetik, qrafik, qrammatik və leksik-semantik xarakteristikasını alan dilin müvafiq normasına yaxınlaşması yolu ilə mənimsənilməsi, milli dilin tələblərini ödəməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi amilləri müəyyənləşdirilməlidir. Mənimsəməyə görə alınan terminin alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, dilin söz yaradıcılığı qaydalarına uyğun gəlməsi, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması, yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dairəsini təyin etmənin əsas meyarlarıdır.

Terminologiyanın nizama salınması yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminlərin yaradılması və toplanmasıdır. Lüğətlər tərtib edən zaman nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən sahəni əhatə edən terminlər tam əhatə olunsun. Eyni zamanda respublikamızda indiyə qədər elm və texnikanın müxtəlif sahələrində rus dilinin aparıcı rolunu nəzərə alaraq terminoloji lüğətlərin ən azı üç - Azərbaycan-ingilis-rus dilində

tərtib olunması vacibdir. Son illərdə Azərbaycanın Türkiyə ilə işgüzar əlaqələrinin genişlənməsi, türk mütəxəssislərinin Azərbaycanda və Azərbaycan mütəxəssislərinin Türkiyədə fəaliyyətləri elm və texnika sahələrində terminoloji lüğətlərin tərtibini zəruri edir. Bu baxımdan terminoloji lüğət tərtib edən zaman türk dilinin də cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Lüğətlərin tərtibi zaman nəzərə almaq lazımdır ki, dildə terminlərin yaradılması başqa dillər hesabına deyil, ana dilinin özünəməxsus terminləri hesabına üçün qarşılıq müəyyənləşdirməklə müstəqil söz yaradıcılığı prosesidir. Bu prosesdə ümumişlək sözlərin, dialekt və şivələrdə anlayışları ifadə edən sözlərin seçilib terminləşməsi prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Deməli, ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsində olan tələffüzü asan, ahəngdar sözləri götürüb onlardan termin yaradıcılığında istifadə etmək ən səmərəli yoldur. Bunun üçün lüğət tərtibi əsasında terminlərin yaradılması ilə əlaqədar xalq dilinin dərinədən öyrənilməsi zərurəti qarşıya çıxır. Terminlər yaradılan zaman xalq dili həssaslıqla tədqiq edilməli, öyrənilməlidir.

Azərbaycan elminin dünya elminə inteqrasiyasının sürətlənməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealının müasir metodlarla zənginləşməsi, “elektron hökumət” erasına hazırlığın güclənməsi mərhələsində dilimizdə işlənən, eləcə də yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi, onları sistemləşdirən terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının yerləşdirilməsi üçün Terminologiya Komissiyasının «WEB portalı» yaradılmışdır. AMEA RH qərarı ilə Terminologiya Komissiyası ilə AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu tərəfindən veb-portalın yaradılmasında əsas məqsəd mövcud lüğətləri vahid mərkəzə toplamaq, elmin və texnikanın müxtəlif sahələrində çalışanlara gündəlik işlərində rastlaşdıqları terminlərin izahını, müxtəlif

dillərdə qarşılığını tapmağa, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini, cəlb etməkdir.

Elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Bu nəzərə alınaraq, Azərbaycan dilində işlənən o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır. Dilimizin qorunması və inkişafı istiqamətində mövcud olan problemlərdən başlıcası dilimizdə terminologiyada baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq, onun inkişafını düzgün istiqamətləndirməkdir. Dilimizin qorunması, saflığının təmin olunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsində terminologiyanın nizama salınmasının mühüm rolu vardır. Bu nəzərə alınaraq 2011-ci ildə Terminologiya Komissiyasında «İzahlı inşaat terminləri lüğəti» (tərtibçi: Təranə Xəlilova), «Bank-maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti» (tərtibçilər: f.r.e.d., prof. Ruslan Sədixanov, i.e.d., prof. Rasim Həsənov) «Azərbaycan-rus-ərəb mənşəli eyniköklü sözlər lüğəti» (tərtibçilər: Y.Alxasov, F.Məzəmli); «Nəbatət terminlərinin izahlı lüğəti» (tərtibçilər: O.İbadlı, N.Hüseynova, E.Səfərova, A.Zərgərli); «Hüquq ensiklopediyası» (tərtibçi: E.Əfəndiyev; redaktor: F.Səməndərov); «İzahlı idman terminləri lüğəti» (tərtibçi: A.Xəlilova); «İngiliscə-rusca-azərbaycanca inşaat terminləri lüğəti» (tərtibçilər: Ş.Həsənov, İ.Bəhərçinov, N.Qaraisayev, Ş.Xəlilli); «Kütləvi informasiya vasitələrində işlənən terminlər lüğəti (ingiliscə-azərbaycanca)» (tərtibçi: A.İsmayılova); «İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti» (tərtibçilər: A.Abbasov,

H.Həsənov), «İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti» (tərtibçilər: Z.Salahov, İ.Qasımov) təkmilləşdirildikdən sonra Komissiyanın qərarı ilə nəşr edilmişdir.

Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan iqtisadi terminlərin, anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsi dövrün tələbidir. Xüsusilə, ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar bank-maliyyə fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə və terminoloji bazasına təsirini göstərir, onun fasiləsiz dəyişməsinə tələb edir. Buna görə də Azərbaycan dilində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri, o cümlədən bank və maliyyə ilə bağlı mövcud lüğətlər, sürətlə artan inkişafın tələblərinə cavab verə bilməsi üçün daim təkmilləşdirilməlidir. Xüsusilə yeni çoxdilli-izahlı lüğətlərin nəşrinə böyük ehtiyac yaranır. Bu məqsədlə, (i.e.d., prof. R.Həsənov, f.r.e.d., prof.R.Sədirxanov) iqtisadiyyatın mühüm sahəsini təşkil edən bank və maliyyənin tətbiqi, elmi-nəzəri aspektlərini əhatə edən, ensiklopedik xarakterli izahlı lüğət tərtib edilmişdir. Lüğətdə mindən çox termin toplanmış, onların ingiliscə, rusca qarşılığı və Azərbaycan dilində məqalələr formasında elmi izahı verilmişdir. Terminlərin definisiya xarakterli izahları, onların mahiyyəti haqqında oxucuya bitkin informasiya verilir.

Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif təyinatlı iqtisadi elmi-nəzəri ədəbiyyatdan, təlimat və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan termin və anlayışlara aid məqalələr əlifba prinsipi ilə (hər terminin adı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) verilmişdir. Belə yanaşma ədəbiyyatda rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahının əldə edilməsinə kömək edir. Sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvi olan bu ensiklopedik lüğət gələcəkdə yaranan terminoloji ensiklopediyalar üçün nümunə hesab edilə

bilər. Lügətdə müasirlik və elmi inkişaf, müvafiq qanunauyğunluqlar gözlənilməklə aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

- Terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, düzgün qarşılığı və izahı verilmişdir.
- Beynəlmiləl mahiyyətli terminlər saxlanılmışdır.
- Dublet terminlərdən anlayışın məzmununu dəqiq ifadə edənlər seçilmişdir.

Lügəti tərtib edən zaman müəlliflər yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma terminlərdən çox sözseçmə prinsipinə – dilin lügət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük vermişlər. Bununla yanaşı son illərdə Avropa dillərindən dilimizə keçən beynəlxalq terminlər mənbədə olduğu kimi verilmişdir. Alınma terminlər Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Eyni zamanda lügətin sonunda işlənən terminlərin siyahısı verilmişdir. Sözlüyün tərtibində lügətçilik ənənələrinə və əsas prinsiplərinə riayət olunmuşdur.

Müasir dövrdə inşaat işləri sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq vüsət almışdır. Bu baxımdan informasiya mübadiləsi aparılarkən yeni terminlərin istifadə edilməsinə xüsusi diqqətlə yanaşmaq tələb olunur. Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya hesabına icra olunan inşaat işlərinin miqyasının artması, bu işlərlə bağlı yeni anlayışların yaranması və bu prosesdə əsasən ingilis terminologiyasından istifadə edilməsini nəzərə alaraq ingiliscə-rusca-azərbaycanca inşaat terminləri lügətinin tərtib və nəşr edilməsi zəruri hesab edilir. Mövcud lügətə rus dilində terminlərin daxil edilməsinə səbəb əksər texniki ədəbiyyatların

rus dilində olması, layihələrdə texniki terminlərin bu dildə çap edilməsi ilə bağlıdır.

Lüğətdə ingiliscə 7369 termin və onların rusca-azərbaycanca ekvivalentləri verilmişdir.

Lüğətin tərtibində inşaatın əsas bölmələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir: inşaat layihələri və hesablamaların əsasları (elastiklik nəzəriyyəsi, materiallar müqaviməti, quruntlar mexanikası); avtomobil və dəmir yolları; binalar və mühəndis qurğuları; hidrotexniki və meliorasiya qurğuları; dəniz qurğuları və gəmiçilik işləri.

«Rusca-azərbaycanca botanika terminləri lüğəti» ilk dəfə olaraq 1939-cu ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Botanika İnstitutunun əməkdaşları M.H.Abutalıbov və Y.M.İsayev tərəfindən əsasən orta məktəb proqramı həcmində tərtib olunmuşdur. Nəbatat elmi inkişaf etdikcə terminlərə olan tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə sonralar 1941, 1956, 1963-cü illərdə müəlliflər kollektivinin əməyi olan «Botanika terminləri lüğəti» işıq üzü gördü. 1981-ci ildə Ş.Ə.Barxalov tərəfindən «Botanika terminləri və bitki adları (azərbaycanca-latinca-rusca-ingiliscə) lüğəti» tərtib edildi.

Getdikcə inkişaf edən nəbatat elminin terminlərə olan tələbatını ödəmək məqsədi ilə akademik Cəlal Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan MEA Mərkəzi Nəbatat Bağının direktoru, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, b.e.d. O.V.İbadlının rəhbərliyi altında yeni terminlər artırılaraq təkmilləşdirilmiş, 2 hissədən ibarət lüğət tərtib edilmiş və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə nəşr edilmişdir. Lüğətin I hissəsi «Nəbatat terminləri (azərbaycanca-rusca) və bitki adları (azərbaycanca-latinca-rusca-ingiliscə), (latinca-azərbaycanca-rusca-ingiliscə) lüğəti», II hissə isə «Nəbatat terminləri (rusca-azərbaycanca) və bitki adları (rusca-azərbaycanca-latinca-ingiliscə), (ingiliscə-azərbaycanca-latinca-rusca) lüğəti» adlanır. Lüğətdə bitkilərin sistematikasını

morfologiyası, anatomiyası, fiziologiyası və ekologiyasına aid terminlər verilmişdir.

“Rusca - ingiliscə - azərbaycanca texniki terminlər lüğəti”də sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvidir. Lüğətdə aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir: terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, konkret qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir; beynəlxalq terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Lüğətə 8400 texniki termin daxil edilərək qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunan lüğətlərdən biri də «İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti»dir. (tərtibçilər: Zahir Salahov, İkrəm Qasimov). Müstəqilliyimizin qorunması, onun daha da möhkəmləndirilməsi üçün sülh və əmin-amanlıq bu gün bizim üçün daha vacibdir. Həm ölkə daxilində, həm də onun məhdudlarından kənarında bu yolda qarşılıqlı əməkdaşlığın genişləndirilməsi olduqca vacib məsələlərdəndir. Lakin ölkəmizin ərazisinin 20%-dən çoxunun düşmən tapdağı altında olması, bəzi qara qüvvələrin ana vətənimizin füsunkar təbiətinə, onun yeraltı və yerüstü sərvətlərinə göz dikməsi sülhü, əməkdaşlığı və müstəqilliyimizi təhlükə altında qoyur. Belə bir vəziyyət Respublikamızda ordu quruculuğu işinin sürətlə və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsini günün ən ümdə məsələsi kimi tələb edir. Odur ki, bütün problemlər şəraitə uyğun şəkildə həll edilməli və dünyanın digər inkişaf etmiş dövlətləri ilə əməkdaşlıq daha da genişləndirilməlidir.

İndi artıq digər dünya dövlətləri ilə diplomatiya və hərbi əməkdaşlıq sahəsində də yeni nailiyyətlər əldə edilmiş, Respublikamızda ordu quruculuğu işində mühüm addımlar atılmışdır. Hərbi quruculuq sahəsində əməkdaşlığın daha da inkişaf etməsi terminoloji istiqamətdə də müəyyən işlərin görülməsini tələb edir. Hərbi terminlərin Azərbaycan dilində

qarşılığının verilməsi və bu terminlərin toplu halında elm və tədris vəsaiti kimi çap olunması çoxdan vaxtı çatmış məsələlərdəndir. Məhz bu gün Zahir Salahov və İkrəm Qasımovun hazırladığı «İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti» vaxtında tərtib edilmiş və günün tələblərinə cavab verən, dilin saflığı uğrunda atılmış mühüm bir addımdır.

Lüğətdə 15000-dən çox termin əhatə edilmişdir. Lüğətdə təkcə hərbi terminlər deyil, eyni zamanda bir çox ictimai-siyasi terminlər də verilmişdir. Burada ballistika, artilleriya, hava hücumundan müdafiə, hərbi təbabət, diplomatiya və s. elmlər sahəsində müasir tarixi baxımdan mühüm yeni terminlərin ingilis və rus dillərində qarşılığı verilmişdir. Lüğət Respublikamızda ordu quruculuğunun müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislər, diplomatlar və eləcə də dilçilər üçün gündəlik vəsait rolunu oynaya bilər və bunlar lüğətin kütləvi tirajla çap olunmasına əsas verir.

Daha sonra Komissiyanın qərarı ilə nəşr olunmuş «İzahlı idman terminləri» lüğətidir. (tərtibçi Aysel Xəlilova; elmi redaktoru fil.e.d., prof.S.A.Sadıqova, fil.e.d. İ.Məmmədov, rəyçiləri, fil.e.d. M.Mirzəliyeva, fil.e.d. S.Tahirov). Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idman terminləri ilə əlaqədar mühüm işlər görülmüşdür. 1935-ci ildə S.Əliyevin tərtib etdiyi «Bədən tərbiyəsi terminləri lüğəti» bu sahədə ilk addım hesab olunur. Cəmi 500 sözdən ibarət olan həmin lüğət 1939-cu ildə təkrar nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının təhsil nazirliyinin dəstəyi ilə «Ayna» uşaq ensiklopediyası silsiləsindən «İdman, güc və gözəllik» kitabı da nəşr olunmuşdur. «Təhsil sektorunun inkişaf layihəsi» çərçivəsində nəşr edilmiş bu kitab (Bakı, 2004) ensiklopedik lüğət kimi daha geniş auditoriya üçün nəzərdə tutulmuşdur.A.Xəlilovanın tərtib etdiyi «İzahlı idman terminləri lüğəti»ndə isə minə qədər idman terminləri

öz əksini tapmışdır. Bu lüğətdə ensiklopedik nəşr ənənələrinə uyğun olaraq idman terminlərinin geniş şəkildə izahı verilmişdir. Bununla yanaşı terminlərin yarandığı dil və ifadə etdiyi mənalar qeyd edilmişdir.

Nəşr olunan lüğətlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində başqa dillərdən alınmış xeyli söz vardır. Həmin sözlər Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına uyğunlaşdırılır və onun leksikasının zənginləşməsinə xidmət edir. Dilimizdə ərəb mənşəli sözlər, başqa mənblərdən gəlmə sözlərə nisbətən daha çoxdur. Onların bir qismi müxtəlif elm sahələrində termin kimi işlənməkdədir. Odur ki, Azərbaycan dilinin lüğət fonduna daxil olmuş ərəb mənşəli sözlərin lüğəvi, qrammatik mənaları, tələffüz və yazılış qaydaları, işlənməsi üzrə işin təşkili kimi mühüm məsələnin həlli zərurəti meydana çıxır. Bu nəzərə alınaraq Azərbaycan leksikologiyasında ilk dəfə olaraq ərəb dilindən alınma sözlər sözdüzəltmə – yuva prinsipi ilə qruplaşdırılmış, Azərbaycan və rus dillərində izahı verilmişdir.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə Leyla Cəfərova, Sahilə Mustafayevanın tərtib etdiyi “Glossary of grammatical terms and notions”SS (self-study and classroom use) qrammatika lüğəti nəşr olunmuşdur. Lüğətdə ingiliscə-Azərbaycanca-rusca qrammatika terminlərinin qarşılığı verilmişdir. Xüsusilə, Azərbaycan dilində işlənən qrammatika terminlərinin geniş şəkildə izahı öz əksini tapmışdır.

Bununla yanaşı, “İzahlı statistika terminləri lüğəti” (tərtibçi: A. Mansurov.), “İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti” (tərtibçilər: prof. Rafiq Manafoğlu, prof. Nizami Tağısoy, fil.e.n. Rüstəm Kamal), “Azərbaycanca- ingiliscə - rusca bank - maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti” (tərtibçilər: prof. R. Həsənov, R.Sədirxanov) nəşr olunmuşdur. Ter-

minologiya Komissiyasının tövsiyəsi ilə üç dilli və izahlı lüğətlərin tərtibinə geniş yer verilmişdir.

Müasir cəmiyyətdə elmlər ümumi xarakter kəsb etməklə müəyyən sahələrə bölünür. Onları ayıran və elmlərin bu şəkildə bölünməsinə səbəb olan amillər, həmçinin onların hər birinə məxsus olan anlayışlar sisteminin müxtəlifliyi hər bir elm sahəsinə aid müəyyən terminlər sisteminin yaranmasına səbəb olur. Ayrı-ayrı bilik sahələrinə aid terminlərin toplanması, sistemə salınması elmi dilin inkişafına tıkan verir.

Müasir dövrdə yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, inteqrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsir göstərir. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsiri nəticəsində leksikanın əsasını təşkil edən terminologiya dəyişir, yeniləşir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafını şərtləndirir. Cəmiyyətdə baş verən yeniliklər dildə əks olunur. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır.

Ona görə də bu sahələri əhatə edən, müasir elm və texnikanın tələblərinə cavab verən müxtəlif ensiklopedik lüğətlərin və ensiklopediyaların nəşri zamanın tələbatına çevrilmişdir. Amma, bu gün Azərbaycan dilində mövcud olan lüğətlər sürətlə inkişaf edən elm və texnikanın tələblərinə cavab vermir. Bu səbəbdən yeni ensiklopedik lüğətlərin və ümumiyyətlə, ensiklopediyaların nəşrinə böyük ehtiyac yaranır.

Bu baxımdan yeni nəşr olunan “Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika ensiklopediyası”nda (Bakı,2010) – ardıcıl analiz, dispersion analiz, reqression analiz, korrelyasiyon analiz, ehtimal nəzəriyyəsinin aksiomatikası, ehtimal nəzə-

riyyəsi və riyazi statistika, ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikanın tarixi, ehtimal nəzəriyyəsinin tətbiqi ilə bağlı metodlar, informatika nəzəriyyəsi, inteqral həndəsə meteorologiya, ölçü nəzəriyyəsi, proqnoz, riyazi sığorta nəzəriyyəsi, stoxastik həndəsə, stoxastik maliyyə riyaziyyatı, təsadüfi proseslər nəzəriyyəsi ilə bağlı anlayış və terminlər ensiklopedik məqalələr şəklində şərh olunmuşdur.

Ensiklopediyada təqdim olunan 5200 termin və anlayışlara aid məqalələr əlifba prinsipi ilə (hər terminin adı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) verilmişdir. Belə yanaşma ədəbiyyatda rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahının əldə edilməsinə kömək edir. Sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvi olan bu ensiklopediya da həmin sahə ilə bağlı yeni yaranan öz əksini tapmışdır.

Respublikamızın ictimai həyatının bütün sahələrində olduğu kimi elmin inkişafı istiqamətində də köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Uzun illər ərzində elmin bir çox sahələrinin, o cümlədən fizikanın sistemli şəkildə araşdırılması bu elmin inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişafı ilə bağlı, fiziki tədqiqatla məşğul olan mütəxəssislərin araşdırmaları dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, yeni terminlərin – anlayışların yaranmasına səbəb olur. Məhz buna görə də tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələrin dildə düzgün ifadəsi, elmi bəzən (termin, anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətin ana dilində işlənilməsi zərurəti yaranmışdır. Bu sahədə AMEA-nın Fizika İnstitutunun elmi fəaliyyətinin dairəsini nəzərə alaraq «Fiziki-texniki proseslərin, terminlərin ensiklopedik tədqiqi, tərtibi və mətnşünaslıq» şöbəsində A.M.Həşimovun, E.N.Zamanovun və K.B.Qurbanovun dörd – Azərbaycan-rus-ingilis-türk dillərində «Elektrofizika terminləri lüğəti» (Bakı, Elm, 2010) nəşr edilmişdir.

Dünya elmi ədəbiyyatında bu işlər aparılır və sürətlə yenidən işlənir, müasirləşdirilir. Bu baxımdan dünyəvi birləşmələrə əsaslanaraq elektrofiziki terminologiyanın və «Fiziki Ensiklopediya»nın Azərbaycan dilində hazırlanması milli dildə elmi məlumatlandırma istiqamətində görülən mühüm addımdır.

Tərtib edilmiş «Elektrofizika terminləri lüğəti»ndə indiyə kimi işlənmiş terminoloji lüğətlərin təcrübəsindən istifadə edilmiş, eyni zamanda xarici ədəbiyyatın istifadəsi üçün tarixi terminlər də daxil edilərək, müasirlik və elmi inkişaf balanslaşdırılmış şəkildə verilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, elektrofizika terminləri ilə bağlı ilk dördillik terminoloji lüğətdir. Tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvi olan bu lüğət fizika terminlərinin tənzimlənməsi istiqamətində mühüm addımdır.

Müsbət haldır ki, lüğətdə terminlərin böyük bir qisminin qarşılığı ana dilimizdə işlənən sözlərlə verilmişdir. Lüğət tərtib olunarkən bu sahədə mövcud olan əsas prinsiplər nəzərə alınmışdır. Beynəlxalq və alınma terminlər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq verilmişdir. Lüğətçilik ənənəsinə uyğun olaraq terminlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür.

Yeni nəşr olunan lüğətlərdən biri də Q.Sultanlının «Rusca-azərbaycanca arıçılıq terminləri lüğətidir». Son zamanlar kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri olan arıçılığa dövlət tərəfindən diqqət artırılmışdır. Respublikada arıçılıq təsərrüfatını ətrafında cəmləşdirən Azərbaycan Arıçılıq İttifaqı (AAİ) yaradılmışdır.

Arıçılıq sahəsində Azərbaycanda terminologiyasının olmaması ixtisas ədəbiyyatından istifadə edilməsini və onun tədrisini çətinləşdirir. Belə bir vəziyyət rus dilində yazılmış ədəbiyyatlardan istifadə edildikdə daha qabarıq nəzərə çarpır

və çox zaman arıçı mütəxəssislər arasında müəyyən anlaşıl-mazlığa səbəb olur. Buna görə də arıçılıq terminləri lüğətinin yaradılması zərurəti yaranmışdır.

Məlum olduğu kimi, arıçılıq kənd təsərrüfatının başqa sahələri ilə, xüsusən də bitkiçiliklə sıx əlaqədardır. Çünki arıçılığın inkişafı bitkiçiliyin inkişafından asılı olduğu kimi bitkiçiliyin də inkişafı arıçılıqdan xeyli dərəcədə asılıdır. Bitkilərin arılarla tozlandırılması onun məhsuldarlığının xeyli artırılmasına və məhsulun keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına səbəb olur. Buna görə də, həmin sahələrlə əlaqədar bəzi botanika (nektar və çiçək tozu verən bitki adları), baytarlıq (müalicə preparatlarının adları və s.), entomologiya (bəzi arı zərərvericilərinin adları), biologiya terminləri də lüğətə daxil edilmişdir.

2010- cu ildə «Rusca-ingiliscə-azərbaycanca heyvan-darlıq terminləri lüğəti» (tərtibçilər: prof. Z.Verdiyev, fil.e.n. N.İsmayılov, Ə.Quliyev, İ.Əliyev) nəşr olunmuşdur. Lüğətdə bir çox beynəlxalq söz və terminlər rus və ingilis dil-lərində olduğu formada verilmişdir. Belə terminlərin dəqiq qarşılığı ilə yanaşı izahı da verilmişdir. Burada izahlı lüğətin elementlərinə də rast gəlinir. Lüğət ilk təşəbbüs olmaqla gərgin uzunmüddətli əməyin nəticəsidir. Lüğətdə heyvan-darlıqla bağlı 7500 terminin rusca - ingiliscə - azər-baycanca dəqiq qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir.

“Rusca - ingiliscə - azərbaycanca texniki terminlər lüğəti”də sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvidir. Lüğətdə aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir: terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, konkret qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş, beynəlxalq terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Lüğətə 8400 texniki termin daxil edilmişdir.“İzahlı tərcüməşünaslıq terminlər lüğəti”ndə (tərtibçilər: prof. R.Manafoğlu, prof. N.Tağısoy, fil.üzrə fə.l.dok.

R.Kamal) tərcümə nəzəriyyəsi, prinsipləri, tərcümənin üsulları, metodikası, mexanizmi, xüsusiyyətləri və tərcüməşünaslığın ən mühüm problemləri ilə bağlı anlayışlar toplanmış və onların izahı verilmişdir.

“Statistik terminlər lüğəti” də son illər ərzində Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin metodologiya sahəsində həyata keçirdiyi müxtəlif proqramlar çərçivəsində aparılan işlərin məntiqi nəticəsi hesab edilə bilər və o, məlumatların toplanması və təhlili sahəsində yerinə yetirilən bir sıra proqram və işlərin zəruri metodoloji əsasını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Statistik lüğətdə 3768 ifadə və anlayışların izahı verilmişdir. Bunlar statistika nəzəriyyəsinin ümumi əsaslarına, riyazi və makroiqtisadi statistikaya, registr və təsnifatlara, milli hesablar sisteminə və sahələrarası balanslara, əmtəə bazaları və ticarət statistikasına, əmtəə, fond və valyuta birləşmələri, qiymət, maliyyə, kredit, sığorta, bank statistikasına, müəssisələr statistikasına, sosial sfera və xidmət, əhəlinin həyat səviyyəsi, əmək, əmək bazarı, məşğulluq, işsizlik və natamam məşğulluq, demoqrafiya statistikasına və əhəlinin siyahıya alınmasına, xarici iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq və gömrük statistikasına, ətraf mühit statistikasına, habelə turizm, telekommunikasiya və poçt, audio-vizual xidmətlər kimi sahələrə aiddir. Lüğətdə həmçinin statistik məlumatların toplanması, işlənməsi və təhlilində yeni texnikanın və texnologiyanın tətbiqini əks etdirən ifadələr də verilmişdir. Zəruri hallarda, qarışıq sosial-iqtisadi elmlərin ifadə və anlayışlarından istifadə edilmiş və Avropa İttifaqının müəssisələrinin struktur statistikasına və müəssisələr statistikasına üzrə metodoloji vəsait haqqında qərarında öz əksini tapmış dəyişən kəmiyyətlərin ifadələri də daxil edilmişdir.

Lüğətdə müxtəlif məlumatların yığılması və daha geniş statistik işlər üçün ən vacib şərtlər gözlənilməklə adların və onların xüsusiyyətlərinin aydın şərh edilməsinə imkan verən vahid, dəqiq terminləri özündə cəmləşdirən yeni iqtisadi şəraitdə statistikanın problemlərini də əks etdirən, qanunvericilik aktları nəzərə alınmaqla ən əhəmiyyətli anlayışların izahı verilmişdir. Bu lüğətin geniş yayılması statistiklər, milli təşkilatlar, peşəkar birliklər kimi digər potensial istifadəçilər arasında əlaqə və dialoqun fəallaşmasına təsir göstərəcəkdir. Bununla yanaşı, müxtəlif birgə təşəbbüslərin həyata keçirilməsində onlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın, sosial-iqtisadi göstəricilərin mahiyyətinə eyni cür yanaşmanın əldə olunmasına kömək edəcəkdir..

Azərbaycan dili zəngin imkanlarla malik olan bir dildir. Buna görə də elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin bütün sahələrində anlayışlar sistemi imkan daxilində dilin öz hesabına yaranmalıdır. Çünki dil öz daxili inkişaf qanunları ilə təşəkkül tapıb inkişaf etməlidir.

Lakin termin alınması o zaman zəruri olur ki, milli dilimizin tərkibində müvafiq məfhumu, anlayışı ifadə edən termin, söz olmasın. Belə ki, Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında, bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilir.

Beləliklə, ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Lüğət tərkibində özünü göstərən dəyişmələr cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Başlıca problemlərdən biri ictimai-siyasi həyatı, situasiyaları bir sözlə ölkə daxilində baş verən prosesləri özündə əks etdirən söz və terminlərin yaradıl-

masıdır. Belə terminoloji vahidlərin yaranması zamanın tələbidir. Belə ki, cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq həyatımıza daxil olan yeni anlayışların yalnız dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə adlandırmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də terminoloji layın mühüm bir hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Müstəqillik qazandıqdan sonra əvvəlki dövrlərdə terminalmada əsas mənbələrdən olan rus dili əvəzinə Qərbi Avropa, xüsusən ingilis dilinin əsas rol oynaması müşahidə olunur. Bu təbii bir axındır, lakin bu axın milli terminlərin yaranması prosesinə təsir etməməlidir. Hər bir dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən terminoloji qat alınma sözlər hesabına deyil, milli terminlərin yaradılması hesabına zənginləşməlidir. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır.

Termin yaradıcılığında türk dillərindən mənbə kimi istifadə etmək meyilləri də müşahidə olunur. Eyni kökdən törəyən qədim türk dillərinin sovet dövründə bir-birindən ayrı düşməsi onların leksikasında müəyyən fərqlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Türkiyə ilə ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr genişlənmişdir. Bununla bağlı eyni kökdən törəyən və morfoloji cəhətdən iqtisadi və mədəni əlaqələrlə bağlı terminlər yaranmışdır. Yeni ideoloji mühitə uyğun ictimai-siyasi terminologiya yaranır. Hər bir tarixi şərait dilin lüğət tərkibinə, onun formalaşmasına, xüsusilə onun terminoloji sistemə təsir edir. Avropa ölkələrinə inteqrasiya rus dilindən və onun vasitəsilə dilimizə keçən terminlər alınması axınının qarşısını almışdır. Lakin tarixən terminoloji qata daxil olan rus mənşəli terminlər indi də işlənməkdədir. Onların bəziləri ictimai-siyasi həyatla bağlı köhnələrək arxaikləşə də, xeyli miqdarda termin öz işləkliyini saxlamışdır. Bununla yanaşı bu illərdə ingilis, fransız, türk və başqa dillərdən alınan terminlərin bir hissəsi heç bir dəyişiklik edilmədən alınıb işlədilir. Dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın

əksi olan terminoloji lüğət tərkibi müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də belə alınma və beynəlmiləl termin axını dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır.

Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud milli çərçivədən çıxarır, xalqlar arasında dil əlaqələrini artırır. Yüksək elmi-texniki tərəqqi prosesində informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, tətbiqi proqramlar, elektron hesablama maşınları yaranır və buna uyğun olaraq terminoloji sistem formalaşır. XX əsrin əllinci ili kibernetika və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə səciyyələnir. Bu proses kompüter və korporativ şəbəkələrinin, xüsusən də qlobal informasiya şəbəkəsinin internetin yaranması ilə nəticələndi. Bütün bunlar həmin sahədə işlənən terminlərin sayının sürətlə artmasına səbəb olur. Odur ki, bu sahə ilə bağlı terminologiyanın yaradılması başlıca problemlərdəndir.

“Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanının tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı» haqqında sərəncamın tətbiq edilməsi dilimizin inkişafı və tərəqqisi yolunda mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilməlidir. Terminologiya dəyişir, yeniləşir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına şərtləndirir. Bu nəzərə alınaraq “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 23 may tarixli 2236 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 26 noyabr 2012-ci il tarixli, 277 sayılı qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasının Na-

zirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə" və həmin tarixli 312 sayılı sərəncamla "Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının tərkibi təsdiq edilmişdir.

2012-ci ildə "İzahlı inşaat terminləri lüğəti" (tərtibçi: Təranə Xəlilova): "İngiliscə-rusca-azərbaycanca inşaat terminləri lüğəti" (tərtibçilər: Ş.Həsənov, İ.Bəhərçinov, N.Qaraisayev, Ş.Xəlilli); "Kütləvi informasiya vasitələrində işlənən terminlər lüğəti"(tərtibçi: Afaq İsmayılova), "İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti" (tərtibçilər: A.Abbasov N.Həsənov, Ş.Atayeva); "İngiliscə-Azərbaycanca ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti" (tərtibçilər: A.Abbasov, M.Ağayeva)"Logistika terminləri lüğəti" (tərtibçilər: A.Qurbanov); "Korroziya terminlərinin izahlı lüğəti" (tərtibçilər: t.e. üz.f.d.T.Əhmədov, Q.Abbasovun); "Avtomobil nəqliyyatı terminləri lüğəti" (rusca-azərbaycanca, tərtibçilər: dos. S.K.Gözelov, dos. R.T.Məmmədov, dos. B.F.Namazov); "İngiliscə-rusca kimya və neft istehsalı terminləri lüğəti" (tərtibçilər: A.Abbasov, N.Əliyeva) Komissiyanın qərarı ilə nəşr edilmişdir.

Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi, o cümlədən dildəki elmi anlayışların vahid sistem əsasında nizama salınması dövrün tələbidir. Xüsusilə, ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar inşaat fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə və terminoloji bazasına təsirini göstərir, onun fasiləsiz dəyişməsinə tələb edir. Bu baxımdan "İnşaat terminləri lüğəti (ingiliscə-rusca-azərbaycanca)" (tərtibçilər: İ.H.Bəhərçinov, Ş.H.Həsənov, N.M.Qaraisayev, Ş.H.Xəlilli.. Bakı, "Elm", 2012, 442 səh) diqqəti cəlb edir.

Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya hesabına icra olunan inşaat işlərinin miqyasının

artması nəticəsində bu işlərdə əsasən ingilis dilindən alınan terminlərdən istifadəni nəzərə alaraq, ingiliscə-rusca-azərbaycanca inşaat terminləri lüğətinin tərtib və nəşr edilməsi zəruri hesab edilir.

Lüğətdə ingiliscə 7369 termin və onların rusca-azərbaycanca ekvivalentləri verilmişdir.

Lüğətin tərkibində inşaatın əsas bölmələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir: inşaat layihələri və hesablamaların əsasları (elastiklik nəzəriyyəsi, materiallar müqaviməti, qruntlar mexanikası); avtomobil və dəmir yolları; binalar və mühəndis qurğuları; hidrotexniki və meliorasiya qurğuları; dəniz qurğuları və gəmiçilik işləri.

Təqdim olunan termin və anlayışlara aid məqalələr əlifba prinsipi ilə (hər terminin adı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) verilmişdir. Belə yanaşma ədəbiyyatda rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahının əldə edilməsinə kömək edir. Elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır.

“Kütləvi informasiya vasitələrində işlənən terminlər lüğəti (ingiliscə-Azərbaycanca Bakı 2012, səh.143.)” də ilk dəfə çap olunur və burada həmin sahəni əhatə edən söz-termin və söz birləşmələri əks olunmuşdur. Dövri mətbuatın hazırda kütləvi sürətdə çoxalıb yayıldığı bir vaxtda bu lüğətə olan ehtiyac daha da artmışdır. Lüğətdə 6 minə qədər termin və ifadə verilmiş, onların da hər birinin tərcüməsinə diqqətlə yanaşılmışdır.

Lüğətdə yalnız nominativ halda verilmiş baş söz və terminlərin transkripsiyası göstərilmişdir.

“İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti”nə (redaktor: Ş.Atayeva; tərtibçilər: A.Abbasov, H.Həsənov, M. Quliyev) elmin, texnikanın və ümumiyyətlə, istehsalatın müxtəlif sahələrinə, o cümlədən kimya, fizika, riyaziyyat, elektronika, aviasiya, avtomatika, kənd təsərrüfatı, dənizçilik, tikinti, nəqliyyat, rabitə və başqa sahələrə aid 20000-ə yaxın termin və onların törəmələri daxil edilmişdir. Digər tərəfdən lüğətə ilk dəfə olaraq (əksər rus dilində çap olunmuş texniki və politexniki lüğətlərdən fərqli olaraq) daxil edilmiş bütün terminlər Beynəlxalq fonetik sistemə uyğun fonetik transkripsiyası təmin edilmişdir. Ümumi lüğətçilik prinsiplərindən çıxış edilərək əvvəlcə ingiliscə texniki termin verilir, onun ardınca həmin terminin transkripsiyası, sonra isə onun tərcümə variantları verilir, sözlər də onların törəmələri kimi yalnız latın qrafikası sistemində verilir.

Akademik Arif Paşayevin rəhbərliyi ilə tərtib edilmiş “İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti”nə (tərtibçilər: tex.e.n. R.Cəfərzadə, M.Musayeva, G.Məmmədova; 50 m.v. çap vərəqi) aviasiya ilə bağlı səkkiz mindən artıq termin və termin-söz birləşmələri daxil edilmişdir. Burada əsas məqsəd aviasiya sahəsində çalışan mütəxəssislərin ədəbiyyatlarda rastlaşdığı termin, anlayış və adların izahını, müasir səviyyəyə uyğun tərifini və üç dildə qarşılığını verməkdən, habelə Azərbaycan dilində aviasiya sahəsində terminologiyayı qaydaya salmaqdan ibarətdir. Lüğətdə aviasiya terminlərinin tərcüməsi zamanı yaranan əsas çətinlik müəyyən sözlərin və ya terminlərin Azərbaycan dilində olmasıdır. Bu səbəbdən həmin terminlər analogi olaraq ingilis, rus və türk dillərində qəbul edildiyi kimi verilmişdir. Lüğət Azərbaycan mülki aviasiyasının beynəlxalq səviyyəyə çıx-

ması, həmçinin beynəlxalq standartlara uyğun terminoloji lüğətin tərtibi baxımından xüsusi maraq doğurur. Təqdim olunan bu lüğətdə aviasiyanın müxtəlif sahələrinə aid terminlər toplanmış, onların ingilis-Azərbaycan-rus dilində qarşılığı və izahı verilmişdir. Bununla yanaşı hər hansı bir termin həmin sahədə bir neçə mənada işlənirsə, onların hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir.

Elmin sistemli şəkildə araşdırılması sahələrlə bağlı terminologiyanın inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişaf əlaqədar olaraq mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Məhz buna görə də, aviasiya ilə bağlı normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Bu nəzərə alınaraq təqdim olunan lüğətdə aviasiya ilə bağlı terminlər toplanmış, onların ana dilində qarşılığı və izahı verilmişdir. Lüğətin ikinci dəfə tərtibi zamanı o da nəzərə alınmışdır ki, aviasiya kimya, fizika və bir sıra digər texnika elmləri ilə sıx əlaqədə inkişaf edir. Nəşr olunan istər nəzəri, istərsə də praktiki sahələrlə bağlı elmi əsərlər və ədəbiyyatların əksəriyyəti rus, ingilis və digər əcnəbi dillərdədir.

Rus və başqa dillərdən tərcümə edilərək Azərbaycan dilində nəşr olunmuş materiallarda da terminlər və termin birləşmələri mənaca düzgün müəyyənləşdirilmədiyinə görə lazımınca anlaşılmır. Göstərilən çatışmazlıqlar mütəxəssislər tərəfindən eyni terminlərin müxtəlif cür anlaşılmasına gətirib çıxarır. Bütün bunlar aviasiyada işlənən söz və söz birləşmələrini özündə ehtiva edən rus, ingilis və Azər-

baycan dilində izahlı lüğətin işlənib hazırlanmasının praktik cəhətdən əhəmiyyətini əks etdirir. Aviasiyanın əsas aspektlərini əhatə edən lüğət məhz bu zərurətdən tərtib edilmişdir.

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq aləmə birbaşa inteqrasiyası bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olmasını, işlənməsini şərtləndirmişdir. Tərtib edilmiş lüğətdən aydın olur ki, Azərbaycan dilində bu sahə ilə bağlı terminoloji sistem formalaşmışdır. Bunu nəzərə alan tərtibçilər yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox sözseçmə prinsipinə – dilin lüğət tərkibində işlənən, onların qarşılığını dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük vermişlər. Müsbət haldır ki, lüğətdə terminlərin böyük bir qismi ana dilimizdə işlənən sözlərlə verilmişdir. Lüğət tərtib olunarkən bu sahədə mövcud olan əsas prinsiplərə riayət olunmuşdur. Beynəlxalq və alınma terminlər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Beləliklə, lüğət bu sahə ilə bağlı terminoloji vahidlərin ingilis və rus dilindən Azərbaycan dilinə müvafiq ekvivalentlərinin formalaşdırılması sahəsində olan çatışmamazlığı həll etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Elmin son nailiyyətlərinə əsaslanaraq bu sahə ilə bağlı yeni yaranan terminlərin toplanması, onların Azərbaycan dilində qarşılığının dəqiq və izahının verilməsi, olduqca çətin və məsuliyyətli işdir. Lüğətə bu sahədə müasir biliklər əsasında formalaşmış terminlər daxil edilmişdir. Lüğətdə aviasiya ilə bağlı anlayışların, terminlərin dilimizdə dəqiq ifadə edilməsinə və izahların əhatəliyinə ciddi fikir verilmişdir. Lüğət aviasiya terminologiyasının bir çox məsələləri üzrə məlumat almaq və tərcüməçilər, müəllimlər, tələbələr, ümumiyyətlə, öz elmi-praktiki fəaliyyətində bu xüsusi

terminologiyadan istifadə edənlər üçün tərtib edilmişdir. Lüğətdə terminlər, termin-söz birləşmələri lüğətçilikdə müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmişdir.

Unifikasiya prosesi beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm işlər aparılır. Bu məqsədlə Türk dillərinin vahid terminologiyasının yaradılması sahəsində Ekspertlər Komitəsinin İstanbul şəhərində 16 noyabr 2012-ci il tarixində ilk iclası olmuşdur. Ortak Terminoloji Kurulu yaradılmışdır. Bu toplantıda türk dillərinin ortaq əlifbası qəbul edilmiş və ortaq terminologiyanın yaradılması prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

Terminologiyanın inkişafı üçün müxtəlif istiqamətdə işlər aparılır: elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin hazırlanması və nəşri; terminlərin dövrü mətbuatda, televiziya və radioda, orta və ali məktəblərin dərsliklərində, idarə və müəssisələrin kargüzarlıq işlərində düzgün tətbiqinə nəzarət; terminologiyanın dilçilik problemlərinin işlənməsi. Terminologiya Komissiyasında son illərdə terminologiyayı inkişaf etdirmək və unifikasiya etmək məqsədilə bu illər ərzində elmin, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri ilə bağlı baş verən dəyişikliklər nəzərə alınaraq mühüm istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Bu müddət ərzində elmin demək olar ki, bütün sahələrinə aid 90-a yaxın terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Onların arasında həcmcə çox böyük izahlı, iki və üç dilli lüğətlər diqqəti cəlb edir. Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealını müasir metodlarla zənginləşməsinə zəruri edir. Bu nəzərə alınaraq Terminologiya Komissiyasının Web-portalı yaradılması dilimizdə olan mövcud terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının vahid mərkəzə toplamaq,

elmin-texnikanın müxtəlif sahələrində çalışanlara terminlərin izahını və müxtəlif dillərdə qarşılığını asanlıqla əldə etməyə yardımçı olmaq, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini o, cümlədən xaricdə yaşayan soydaşlarımızı cəlb etməkdir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində Terminologiya Komissiyasının vəzifələri daha da artmışdır. Son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində köklü dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Belə ki, əvvəllər ölkəmizdə terminoloji mühiti dövlət və ictimaiyyət tərəfindən nəzarətdə saxlamaq mümkün idi. Çünki həmin vaxtlar xarici dillərdən tərcümə olunan materialların həcmi böyük deyildi, tərcümə prosesinə ciddi nəzarət olunurdu və informasiya vasitələrində verilən materiallar, ölkə daxilində çap materialları, xüsusi ilə dərslik və dərs vəsaitləri, müxtəlif səviyyəli ekspertiza mərhələlərindən keçirdi. Digər tərəfdən, TV-lər, radiolar və digər kütləvi nəşrlər terminoloji tələblərə cavab verməli idi. Ancaq son zamanlar ölkəmizdə xarici KİV-lərin fəaliyyətinin genişlənməsi, internetin cəmiyyətin bütün həyatına nüfuz etməsi, insanların müxtəlif bilik sahələrinə aid məlumatları xarici dillərdən birbaşa qəbul etməsinin sürətlənməsi nəticəsində ölkədə terminoloji mühiti nəzarətdə saxlamaq çətinləşmişdir. Belə şəraitdə dilin terminoloji bazasının yad təsirlərdən qorunması, inkişaf etdirilməsi, bütün dünyaya yayılmış azərbaycanlıların müraciət etmək imkanı olan onlayn resurs bazasının və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə edilməsi, o cümlədən, interaktiv forumlar vasitəsi ilə bu prosesə geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi

mühüm vəzifələrdən hesab edilir. Müstəqillik illərində ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli elmi inkişaf konsepsiyamızın davamlı həyata keçirilməsi Azərbaycan elminin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirmişdir. Elm sahələrinin yaranması, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeşiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsi həyata keçirilməlidir. Xüsusilə, ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar, bank-maliyyə fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri ictimai-siyasi terminoloji bazanın fasiləsiz dəyişməsinə təsir edir . Buna görə də elmi-texniki anlayışların vahid sistem və prinsiplər əsasında unifikasiyası aparılmalıdır. Bəzən Azərbaycan dilində elmi terminlərin yaranma prosesi başqa dillərə, xüsusən rus, ingilis dilinə məxsus ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsi kimi izah edilir. Əslində isə terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan söz yaradıcılığı prosesidir. Bunun üçün terminologiyanın təkmilləşdirilməsi üçün müxtəlif sahələr üzrə çoxdilli, izahlı terminoloji lüğətlər tərtib olunmuşdur. Lüğətlər tərtib edən zaman nəzərə alınmışdır ki, ingilis dili dünya miqyasında geniş yayılmış beynəlxalq ünsiyyət vasitəsidir. Eyni zamanda respublikada indiyə qədər elm və texnikanın müxtəlif sahələrinin inkişafında beynəlxalq dillərin rolunun nəzərə alınması vacibdir.

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması , müstəqil və yeni təhsil sisteminin yaradılması, bazar iqtisadiyyatına keçid, qloballaşma şəraitində Terminologiya Komissiyasının vəzifələrini daha da artmışdır. Təəssüflər olsun ki, elm və

texnikanın müəyyən sahələri üzrə hələ də terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına böyük ehtiyac var. Xüsusən riyaziyyat, kimya, ədəbiyyatşünaslıqla bağlı terminoloji lüğətlər müstəqillik illərində nəşr olunmamışdır. Eləcə də son vaxtlar nəşr olunan lüğətlərin bir qismi Terminologiya Komissiyasının ayrı-ayrı bölmələrində müzakirə olunmadan, elmi prinsiplər nəzərə alınmadan nəşr olunur və təbii ki, onlar lüğətlərin tərtibinə verilən tələblərə cavab vermir. Bu nəzərə alınaraq lüğətlərin tərtibi üçün nəzəri prinsiplər müəyyənləşdirilməlidir. Dilin qorunmasında və zənginləşməsində mövcud olan problemlərdən başlıcası dilin terminologiyasının inkişafını düzgün istiqamətləndirməkdir. 2012-ci il 29 mayda Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılmışdır. Eyni zamanda "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 23 may tarixli 2236 nömrəli Sərəncamında uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 26 noyabr 2012-ci il tarixində, 277 nömrəli qərarla "Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə"si təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesinin tənzimlənməsini və koordinasiya edilməsini, həmçinin dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsini, yeni anlayış və ifadələrin dildə işlədilməsi mümkünlüyünün müəyyənləşdirilməsini, elmi-

ədəbi dili təkmilləşdirmək məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrində, dərsliklərdə və digər tədris vəsaitlərində yeni termin və anlayışların dilin normalarına müvafiq qaydada işlədilməsinə nəzarət funksiyasını yerinə yetirir.

Terminologiya Komissiyasında təkcə respublikada deyil, respublikadan kənar da Azərbaycan dilinin qorunması istiqamətində mühüm işlər aparılır.

Qloballaşma şəraitində dilin terminoloji bazasının yad təsirlərdən qorunması, inkişaf etdirilməsi, bütün dünyaya yayılmış azərbaycanlıların müraciət etmək imkanı olan onlayn resurs bazasının yaradılması və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə edilməsi, o cümlədən, interaktiv forumlar vasitəsi ilə bu prosesə geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi mühüm vəzifələrdən hesab edilir. Müasir şəraitdə Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti məhz belə tələblər nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Dilimizin lüğət tərkibində özünü göstərən dəyişmələr cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Başlıca problemlərdən biri ictimai-siyasi həyatı, situasiyaları bir sözlə ölkə daxilində baş verən prosesləri özündə əks etdirən söz və terminlərin yaradılmasıdır. Belə terminoloji vahidlərin yaranması zamanın tələbidir. Bu baxımdan “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanının tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında sərəncamın tətbiq edilməsi dilimizin inkişafı və tərəqqisi yolunda mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki hazırda elmlər ümumi xarakter kəsb etməklə müəyyən sahələrə bölünür. Bu da ayrı-ayrı bilik sahələrinə aid terminlərə xas olan xüsusiyyətlərin ümumi cəhətlərinin xüsusi olaraq, yəni müstəqil şəkildə öyrənilməsinə tələb edir. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qlobal-

laşmanın dilə birbaşa təsiri nəticəsində leksikanın əsasını təşkil edən terminologiya dəyişir, yeniləşir. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır. Deməli, dilimizin qorunması və inkişafı istiqamətində mövcud olan problemlərdən başlıcası dilimizdə terminologiyada baş verən dəyişiklikləri, onun inkişafını düzgün istiqamətləndirməkdir.

2013-cü ildə Terminologiya Komissiyasında “İngiliscə-azərbaycanca –rusca aviasiya terminlərinin izahlı lüğəti” (akademik A.Paşayevin rəhbərliyi ilə; tərtibçilər R.Cəfərzadə), “Tibb terminləri lüğəti” (Azərbaycan, ingilis, latın, türk, rus, alman, ərəb, fransız dillərində) (tərtibçi: fil.üzrə. fəlsəfə doktoru, dos. Aytən Aydın qızı); “Neft terminləri lüğəti” (Azərbaycan, ingilis, türk, rus dillərində) (tərtibçi: fil.üzrə. fəlsəfə doktoru, dos. Aytən Aydın qızı); “İnşaat terminləri lüğəti” (tərtibçilər: İrfan Erdoğmuş və fil.üzrə. fəlsəfə doktoru, dos. Aytən Aydın qızı); «Logistika terminlərinin izahlı lüğət»i (redaktor: akademik A.Paşayev; tərtibçilər: Elman Nəcəfov, Ənvər Həzərخانov, Azər Qurbanov, Heydər Turabov, Mələhət Mənsimli, Emin Qasimov, Könül Hüseynova, Polad İsmayılov); «İstilik təchizatı və ekologiya terminlərinin izahlı lüğət»i (tərtibçi: texnika üzrə fəlsəfə doktoru N.Y.Məmmədov); «Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğət»i (tərtibçi: Adilə Nəzərova); «Məhkəmə-trasoloji ekspertizası üzrə Azərbaycanca-rusca sözlük» (tərtibçi: h.e.ü.f.d. Cabir Ahmet) Komissiyanın qərarı ilə nəşr olunmuşdur.

Ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar inşaat fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə və terminoloji bazasına təsirini göstərir, onun fasiləsiz dəyişməsinə tələb edir. Bu baxımdan “Azərbaycanca, türkçə, ingiliscə izahlı inşaat terminləri lüğəti (tərtibçi: Təranə Xəlilova, Bakı, “Elm və Təhsil”, 2013, 360 səh) diqqəti cəlb edir. Belə ki, müasir dövrdə

inşaat işləri sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq vüsət almışdır. Bu baxımdan informasiya mübadiləsi aparılarkən yeni terminlərin istifadə edilməsinə xüsusi diqqətlə yanaşmaq tələb olunur.

Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya hesabına icra olunan inşaat işlərinin miqyasının artması nəticəsində bu işlərdə əsasən ingilis terminlərindən istifadəni nəzərə alaraq, Azərbaycanca, türkçə, ingiliscə inşaat terminləri lüğətinin tərtib və nəşr edilməsi zəruri hesab edilir. Mövcüd lüğətə rus dilindən terminlərin daxil edilməsinə isə əksər texniki ədəbiyyatların rus dilində olması, layihələrdə texniki terminlərin bu dildə çap edilməsi və aparıcı mütəxəssislərin əksəriyyətinin rus dilində təhsil alması ilə bağlıdır. Bu lüğət işlənərkən ingiliscə-rusca inşaat terminləri lüğətlərindən də istifadə edilmişdir.

Lüğətdə ingiliscə 1200-dən çox termin toplanmış və onların Azərbaycanca, türkçə, ingiliscə ekvivalentləri verilmişdir.

Lüğətin tərtibində inşaatın əsas bölmələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir: inşaat layihələri və hesablamaların əsasları (elastiklik nəzəriyyəsi, materiallar müqaviməti, qrunqlar mexanikası); avtomobil və dəmir yolları; binalar və mühəndis qurğuları; hidrotexniki və meliorasiya qurğuları; dəniz qurğuları və gəmiçilik işləri.

- Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif təyinatlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, təlimat və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan termin və anlayışlara aid məqalələr əlifba prinsipi ilə (hər terminin adı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) verilmişdir. Belə yanaşma ədəbiyyatda rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahının əldə edilməsinə kömək edir. Lüğəti tərtib edən zaman yeni anlayış-

ların ifadəsi üçün alınma terminlərdən çox sözseçmə prinsipinə – dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük verilmişdir. Bununla yanaşı son illərdə Avropa dillərindən dilimizə keçən beynəlxalq terminlər mənbədə olduğu kimi verilmişdir. Alınma terminlər Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində on-lar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Eyni zamanda lüğətin sonunda verilən terminlərin siyahısı verilmişdir.

Uzun illər ərzində elmin bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırılması respublikamızda elmin inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişafı bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb oldu. Məhz buna görə də, elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Bu baxımdan tərtib olunan “Korroziya terminlərinin izahlı lüğətin”də korroziyada istifadə olunan terminlər toplanmış və onların ana dilində izahı verilmişdir. Son dövrlərdə korroziya prosesinə qarşı mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması, bu sahədə elmi və eksperimental tədqiqatların, praktiki təcrübələrin, eləcə də daha rəşional mühafizə üsullarının və metodlarının işlənməsi ilə bağlı çoxlu elmi əsərlər və ədəbiyyatlar çap olunmuşdur ki, bunların da əksəriyyəti rus və ingilis dillərindədir. Korroziyanın yaranma və inkişaf mexanizmlərinin, onunla mübarizə formalarının, eləcə də tədqiqat metodlarının kimya, fizika, metalşünaslıq, termodinamika,

klimatologiya, qruntsünaslıq və bir sıra digər elmlərlə sıx əlaqədə olması da korroziya ilə bağlı istər nəzəri, istərsə də praktiki sahələrdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində rast gəlinən və ayrı-ayrı dövlətlərin milli sərhədlərinə sığmayan qlobal xarakterli bir məsələ olan korroziya prosesinə qarşı mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması, bu sahədə elmi və eksperimental tədqiqatların, praktiki təcrübələrin, eləcə də daha rəasional mühafizə üsullarının və metodlarının işlənməsi ilə bağlı çoxlu elmi əsərlər və ədəbiyyatlar çap olunmuşdur ki, bunların da əksəriyyəti rus və digər əcnəbi dillərdədir. Tərcümə prosesində və korroziyanın yaranma və inkişaf mexanizmlərinin, onunla mübarizə formalarının, eləcə də tədqiqat metodlarının kimya, fizika, metalşünaslıq, termodinamika, klimatologiya, qruntsünaslıq və bir sıra digər elmlərlə sıx əlaqədə olması da korroziya ilə bağlı istər nəzəri, istərsə də praktiki sahələrdə alınma terminlərin kor-təbii işlədilməsinə imkan yaratmışdır. Göstərilən çatışma-mazlıqlar mütəxəssislər tərəfindən eyni terminlərin müxtəlif cür anlaşılmasına gətirib çıxarır.

Bu nəzərə alınaraq 1969-cu ildən nəzdində «Korroziyadan mühafizə laboratoriyası» fəaliyyət göstərməklə korroziya ilə bağlı bir çox məsələlərin həlli ilə məşğul olan Bakı metropoliteninin kollektivi qarşısında müxtəsər və anlaşılın formada korroziyanın nəzəri problemləri, o cümlədən ayrı-ayrı korroziya prosesləri, onların baş verməsini şərtləndirən səbəblər, aradan qaldırılması yolları və tədqiqat metodları ilə bağlı işlənen söz və söz birləşmələrini özündə ehtiva edən izahlı lüğətin işlənilib hazırlanması zərurəti yaratmışdır. Oxuculara təqdim edilən, korroziyanın əsas aspektlərini əhatə edən «Korroziya terminlərinin izahlı lüğəti» məhz bu zərurətdən tərtib edilmişdir. Korroziya sahəsində çalışan mütəxəssislər, təhsil alanlar və korroziyanı

öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuş bu lüğətə 2260 termin və termin- söz birləşmələri daxil edilmişdir.

Korroziya kimyəvi və elektrokimyəvi reaksiyalar nəticəsində metalın dağılma prosesi olduğundan lüğətdə korroziya ilə tam və qismən bağlılığı olan işlək kimya və metallurgiya terminləri, söz birləşmələri və anlayışları üstünlük təşkil edir. Lüğətdə neft və qazçıxarma sənayesi avadanlıqlarının korroziyası və onunla mübarizə tədbirləri haqqında izahatlara geniş yer verilməsi isə Azərbaycanda neft və qazçıxarma sənayesinin geniş inkişafı ilə bağlıdır.

Son illərdə beynəlxalq aləmə birbaşa inteqrasiya bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olmasını, işlənməsini şərtləndirmişdir. Bu nəzərə alınaraq lüğətdə terminlər, termin-söz birləşmələri lüğətçilik işində müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmişdir. Belə ki, lüğətdə aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir:

1. Terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, konkret izahı verilmişdir;

2. Terminlər beynəlmiləl mahiyyətlidirsə elə həmin terminin özü də saxlanılmış və izahı verilmişdir;

3. Dublet terminlərdən yalnız anlayışın məzmununu daha dəqiq ifadə edənlər seçilmiş və izah edilmişdir.

Azərbaycan dilində korroziya ilə bağlı terminoloji sistem formalaşmışdır. Bunu nəzərə alan tərtibçilər yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox sözseçmə prinsipinə – dilin lüğət tərkibində işlənən, onların qarşılığını dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük vermişlər.

Son illər aviasiya sahəsində sürətlə gedən inkişaf, elmin yeni sahələrinin, istiqamətlərinin yaranması, müxtəlif sahələrinin bir-birinə qovuşması, yeni müasir terminlərin və anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan logistika elmin son nailiyyətlərindəndir. Logistika termini yunan mən-

şəlidir, qədim Afınada ictimai özünüidarə məmuru, romada orduda intendant (təsərrüfat) xidməti məmuru mənasında işlənmişdir. Hazırkı dövrdə dünyada logistika dedikdə, təchizat zəncirlərində və müəssisələrdə resurslardan daha səmərəli istifadə etmək üçün müxtəlif - ilk növbədə material və insan, həmçinin onları müsaiyət edən informasiya, maliyyə və digər axınların idarə olunması üsullarını və problemlərini ifadə edir. Bununla bağlı yeni nəzəriyyə və texnologiyaların əldə olunmuş inkişafı, tətbiq sahələrinin, həmçinin cəmiyyətdə istifadə dairəsinin genişliyi onun terminologiyasının tənzimlənməsini zəruri edir. Cəmiyyətimizin bütün sahələrini getdikcə daha çox əhatə edən daşınma axınlarının inkişafı nəticəsində yeni texnologiyalara ciddi maraq yaranmışdır. Bununla da logistika elminin yüksək sürətlə inkişaf etməsi bu sahədə işlənən və yeni meydana çıxan terminlərin sayının da çox sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Elmin sistemli şəkildə araşdırılması bu sahə ilə bağlı terminologiyanın inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişafıla bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Məhz buna görə də yük daşımaları ilə bağlı normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Bu nəzərə alınaraq təqdim olunan bu lüğətdə logistikada istifadə olunan terminlər toplanmış və onların ana dilində izahı verilmişdir. Logistikanın yaranma və inkişaf mexanizmlərinin, eləcə də tədqiqat metodlarının kimya, fizika və bir sıra digər texniki elmlərlə sıx əlaqədə olması, bu elm ilə bağlı istər nəzəri,

istərsə də praktiki sahələrlə bağlı çoxlu elmi əsərlər və ədəbiyyatlar çap olunmuşdur ki, bunların da əksəriyyəti rus, ingilis və digər əcnəbi dillərdədir.

Lakin bir çox hallarda rus və başqa dillərdən tərcümə edilərək Azərbaycan dilində nəşr olunmuş materiallarda da terminlər və termin birləşmələri mənaca düzgün müəyyənləşmədiyinə görə lazımınca anlaşılmır. Göstərilən faktlar mütəxəssislər tərəfindən eyni terminlərin müxtəlif cür anlaşılmasına gətirib çıxarır. Bütün bunlar logistikada işlənən söz və söz birləşmələrini özündə ehtiva edən rus, ingilis və Azərbaycan dilində izahlı lüğətin işlənilməsi zərurəti yaratmışdır. Logistikanın əsas aspektlərini əhatə edən lüğət məhz bu zərurətdən tərtib edilmişdir. Lüğətə 2260 termin və söz birləşmələri daxil edilmişdir. Elmin son nailiyyətlərinə əsaslanaraq bu sahə ilə bağlı yeni yaranan terminlərin toplanması, onların Azərbaycan dilində qarşılıqlığının dəqiq və geniş izahının verilməsi, lüğətin hazırlanması olduqca çətin və məsuliyyətli işdir. Lüğətə bu sahədə müasir biliklər əsasında formalaşmış terminlər daxil edilmişdir. Əsas məqsəd logistika sahəsində həm ingilis, rus, həm də Azərbaycan dilində terminlərin geniş əks olunmasıdır. Lüğətdə logistika elminə dair anlayışların, terminlərin dilimizdə dəqiq ifadə edilməsinə və izahların əhatəliyinə ciddi fikir verilmişdir. Bu lüğət logistika terminologiyasının bir çox məsələləri üzrə məlumat almaq və tərcüməçilər, müəllimlər, tələbələr, ümumiyyətlə, öz elmi-praktiki fəaliyyətində bu xüsusi terminologiyadan istifadə edənlər üçün tərtib edilmişdir.

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq aləmə birbaşa inteqrasiyası bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olmasını, işlənməsini şərtləndirmişdir. Bunu nəzərə alan müəlliflər lüğətdə terminləri, termin-söz birləşmələrini lüğətçilik

işində müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında vermişlər.

Beləliklə, logistikaya aid terminoloji vahidlərin ingilis və rus dilindən Azərbaycan dilinə müvafiq ekvivalentlərinin formalaşdırılması sahəsində də olan çatışmamazlığı həll etmək baxımından olduqca əhəmiyyətli və vacibdir.

“Fransızca-Azərbaycanca izahlı hüquq terminləri lüğəti” (tərtibçi: Gülbəniz Məmmədova) də nəşr olunmuşdur. Qloballaşmaqda olan müasir dünya ilə ayaqlaşmaq cəmiyyət qarşısına bir çox tələblər qoyur. Ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi və texniki yeniləşmələr, ölkəmizin Avropaya inteqrasiyası və bu istiqamətdə aparılan məqsədyönlü işlər, Fransa şirkətlərinin Azərbaycanla qurduqları müxtəlif səviyyəli iş birlikləri, həmçinin ölkəmizin ali məktəblərinin müxtəlif fakültələrində fransız dilinin tədrisi belə bir lüğətinin tərtibini zəruri edir. 5000-dən artıq baş sözü olan bu lüğətdə 3800-ə yaxın ifadə və söz birləşməsi verilmiş, beynəlxalq hüquqa, cinayət hüququna, mülki hüquqa, ticarət hüququna və hüquq sisteminin digər sahələrinə aid olan terminlərin izahları çox geniş tərzdə öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, latın mənşəli terminlərin hüquq terminologiyasında geniş yayılması bir faktır və lüğətdə belə terminlər də öz əksini tapmışdır. Fransız və Azərbaycan dilində hüquq terminləri sistemində adekvatlığın az olması bu lüğətdə terminlərin mənalарının izahına lüzum yaratmışdır. Lüğət tərtib edərkən aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

Lüğətdə bütün sözlər-terminlər, həmçinin terminoloji birləşmələr əlifba sırası və fonetik transkripsiyası ilə (latın mənşəli terminlərdən başqa) düzülmüşdür. Hər baş sözün altında onunla bağlı və dildə kifayət qədər yayılmış söz birləşmələri şəkildə verilmişdir. Bu birləşmələrdə baş söz bir qayda olaraq tilda (~) ilə əvəz edilir: abolition [abolisjo] n.f.

ləğv etmə, aradan qaldırma; məh etmə. ~ de la peine capitale ölüm hökmünün ləğv edilməsi.

İsim və sifətlərlə ifadə olunan terminlər vergüllə ayrılır, vergüldən sonra verilmiş sonluqlar göstərilir; curateur, trice [kyRatoeR, tRİs] n. qəyyum; daltonien, lenne [daltonjg, jen] adj.et 1 daltonik (bəzi rəngləri seçə bilməyən adam); demonstratif, ive (demöstRatif, r adj. sübutedicı).

Fransız dilində bütün sözlərinin yanında nitq hissələrinin (isim, sifət) cins və kəmiyyəti göstərilir; detention [detasjö] n.f. saxlama; həbsxanada saxlama; inzibati qaydada (məhkəməsiz) azadlıqdan məhrum etmə; dustaq etmə; discount [diskunt/ diskaunt] n.m. qiymətin aşağı salınması; detourne, ee [detmuie] ad oğurlanmış, mənimsənmiş; fellərin idarəsi: sceller [sele] v.tr. möhürləmək; prevariquer [prevarıfc v.intr. borcunu yerinə yetirməmək, vəzifəsini yerinə yetirərkən cına-yət etmək; pourvoir (se) [puRvwəR]. v.pron. məhkəmə qərarından kassasiya şikayəti vermək

Lazım gəldikdə, sözlərin hansı sahədə işlənməsi kursivlə verilmişdir section [seksjö] n.f. şöbə, hissə; *hərb.* hərbi bölmə; senatus-consulte [senatyskösytl] n.rt *tarix.* Roma senatının qərarı; syndic n.m. *cirt. hüq.* məhkəmədə müdafiəçi və s.

Lügətdəki ifadə və söz birləşmələrini baş sözlərdən çıxış edərək axtarmaq lazımdır: "membre du Parlement deputat, parlamentin üzvü ifadəsini" membr [mübR] n.m. sö-zündə axtarmaq lazımdır.

Adekvatı olmayan hüquq terminlərinin tələffuz forması ilə yanaşı orta mötərizədə onun izahı verilir: persona grata [peRsonagRata] n.f.inv. qrat (müəyyən bir şəxsin hökumət tərəfindən öz ölkəsində başqa bir ölkəni: diplomatik nümayəndəsi kimi qəbul edilməsi); və ya usufruit [zyfyRqi] n.m uzufiukt (zərər, ziyan vurmadan başqasının əmlakından və ondan əldə edilən gəlirlərdən istifadə etmə hüququ).

Sözün müxtəlif mənaları bir-birinə çox yaxın olarsa vergüllə ayrılır (.), nisbətən bu lüğətdə qısaldılmış sözlərə (abreviaturalara) də yer ayrılmışdır və Azərbaycan dilində qarşılığı verilir: O.N.G. [oenge] n.f. (*Organisation 'uvernementale*) Q.H.T. (Qeyri Hökumət Təşkilatlan); T.V.A. [tevea] n.f. əlavə dəyər vergisi və s.

Lüğətdə latın mənşəli terminlərin fonetik transkripsiyası verilmir və sonra mənşəyə aid söz kursivlə verilir (*lat.*) ab invito *lat.* öz iradəsinə iraq; *ultimus hacres. lat.* uzaq qohumlar və digərləri. Bu lüğət özünün həcmi, məzmunu və işləmə prinsipləri baxımından ilk cəhddir.

Vahid terminologiyanın olmaması səbəbindən avtomobil nəqliyyatına aid nəşr olunmuş dərslik, dərs vəsaitləri, monoqrafiyalar və normativ-texniki sənədlərdə rus, ingilis, alman və s. dillərdən eyni terminin qarşılığı Azərbaycan dilində müxtəlif terminlərlə verilmişdir. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin konstruksiyasına tətbiqi və avtomobil nəqliyyatındakı inkişaf bu sahədəki terminologiyaların dinamik zənginləşməsinə zəruri edir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan dilində avtomobil nəqliyyatı terminləri daim yeniləşməli və təkmilləşməlidir. Bu prosesdə istər elm-tədris və istərsə də praktiki sahədə bir sıra çətinliklər meydana çıxır. “Avtomobil nəqliyyatı terminləri lüğəti” Respublikamızın müstəqillik dövründə bu sahədə müəyyən qayda və sistemlilik yaradılması yolunda ilk təşəbbüsdür. Lüğətdə avtomobil nəqliyyatında işlənən 9 minə yaxın söz və söz birləşməsi təqdim olunmuşdur. Terminlərin tərtibi zamanı müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən Azərbaycan dilində nəşr olunmuş dərslik, dərs vəsaitləri, normativ-texniki sənədlər və həmçinin müxtəlif dillərdə tərtib olunmuş lüğətlərdən, texniki ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Bir sıra terminlər Azərbaycan dilində orfoqrafiya prinsipləri gözlənilməklə ilk dəfə olaraq işlənmişdir. Şübhəsiz ki, təqdim olunan bir çox terminlər mübahisə doğuracaq qədər maraqlıdır. Təqdim olunan lüğət avtomobil nəqliyyatı sahəsində gündəlik həyatımızda, istər elm-təhsil sahəsində və istərsə də istehsalat-texniki sahədə Azərbaycan dilinin təmizliyinin və səfliliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Avtomobil nəqliyyatının müasir inkişaf dinamikası bu sahədə yeni terminlərin daha sürətlə meydana çıxmasına səbəb olur. Ona görə də lüğətlər daim yeniləşməli və təkmilləşməlidir. Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. Lüğətdə bütün baş terminlər əlifba sırası ilə verilməmişdir.
2. Terminlərin tərcüməsi Azərbaycan qarşılıqlığının dəqiq verilməsi ilə yerinə yetirilir.
3. Müxtəlif mənaların tərcümələri arasında nöqtəli vergül, eyni mənaların tərcümələri arasında isə vergül qoyulur.
4. Mürəkkəb terminlərdə sözlərdən birinin və ya bir hissəsinin digər variantları mötərizədə adi şriftlə verilir.
5. Tərcüməyə verilən şərh mötərizədə kursiv şriftlə verilir.

Elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyacalarını təmin etmək məqsədilə elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Bu məqsədlə tərtib olunan "Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğətin"də fəlsəfədə istifadə olunan terminlər toplanmış və onların ana dilində izahı verilmişdir. Lüğətə fəlsəfə ilə bağlı 2000 termin və termin-söz birləşməsi daxil edilmiş, terminlər, termin söz birləşmələri lüğətçilik işində müəyyən-

ləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmişdir. Lüğətdə terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, konkret izahı verilmiş, beynəlmiləl mahiyyətlidirsə elə həmin terminin özü də saxlanılmış, dublet terminlərdən yalnız anlayışın məzmununu daha dəqiq ifadə edənlər seçilmişdir. Azərbaycan dilində fəlsəfə ilə bağlı terminoloji sistem formalaşmışdır. Bu nəzərə alınaraq yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox sözseçmə prinsipinə-dilin lüğət tərkibində işlənən, onların qarşılığını dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük verilmişdir. Müsbət haldır ki, lüğətdə terminlərin geniş, dəqiq izahı verilmişdir. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Elmin sistemli şəkildə araşdırılması bu sahə ilə bağlı terminologiyanın inkişafına da təkan vermişdir. Bu inkişafı ilə bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Fəlsəfə elminin geniş tədqiqi ilə bağlı (ədəbiyyatlarda həmin sahədəki vəziyyəti əks etdirən) yeni terminlər və sözlər dinamik inkişafdadır. Lüğətə bu sahədə müasir biliklər əsasında formalaşmış terminlər daxil edilmişdir. Bu lüğətin özündən əvvəlkilərdən əsaslı fərqi ondan ibarətdir ki, terminlərin mənası və mahiyyəti açıqlanmaqla yanaşı, dil-dəki inkişaf formaları və dəyişiklikləri, eləcə də hansı dillə məxsus olmaları və digər dillərdəki ekvivalentləri də qeyd edilmiş və izah edilmişdir.

Qloballaşma dövründə terminologiya sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, indi elmi-texniki tərəqqi müasir cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Bir vaxtlar elmlərin diferensiasiyası nəticəsində yeni sahələr yaranmışdırsa, hazırda elmlərin inteqrasiyası müasir elmi istiqamətlərin açılmasına və həmin istiqamətlərin

sonradan müstəqil elm kimi inkişafına daha çox təkan verir. Məsələn, aviasiya hazırda yeni inkişaf etmiş sahədir. Eyni zamanda onun özünün də yeni-yeni sahələri yaranır. Belə sahələrdən biri də logistikanın müstəqil bir sahə kimi formalaşmasıdır. Qeyd olunan cəhət, təbii ki, bir sahə terminlərinin digərinə keçməsinə səbəb olur. müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən informatika və fəvqəladə hallarla bağlı terminologiyada bir çox sahələrin-fizika, riyaziyyat, geologiya terminləri də işlənir. Əlbəttə, belə sahələrin sayının artması elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır. Çünki dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Ona görə də cəmiyyətdə, ictimai həyatda, elmi-texniki tərəqqidə baş verən hər bir hadisə, elmi yeniliklər dildə öz əksini tapır. Beləliklə, cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında inkişaf edir. Sosial quruluşun dillə əlaqəsi, sosial təbəqələr və onları birləşdirən bütün elementlərlə vəhdət yaradır. Lakin bu amillər eyni dilin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına əsaslı şəkildə maneə olmur. Bütün bunlar terminologiyanın inkişafının daim nəzarət altında olmasını tələb edir.

Terminologiyanın unifikasiyasının ən səmərəli yolu müxtəlif sahələr üzrə çoxdilli, izahlı terminoloji lüğətlərin tərtib olunmasıdır.

Tərəqqi ilə bağlı terminlərin yaradılmasında beynəlxalq miqyasda işlədilən terminlərə üstünlük verilməlidir. Məsələn, informatikada beynəlxalq miqyasda işlədilən sistemlərin, təbiiqi proqram paketlərinin adları ingilis dilində olduğu kimi saxlamaq lazımdır. Məsələn, Word, Excel, RoxPro və s.

Terminlər kalka edilərkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınmalıdır.

Texnikanın müxtəlif sahələrində eyni məna bildirən paralel terminlər sahə xüsusiyyətlərinə (fizika, riyaziyyat və s) görə təyin edilməlidir. Deməli, bir anlayış dildə bir neçə terminlə ifadə olunursa anlayış ifadədən seçilməlidir.

Terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında kompüter texnologiyasından istifadə edilməsi böyük səmərə verə bilər. Bu proses həmişə davam etdirilməlidir. Çünki elmi-texniki tərəqqi, ictimai- siyasi həyatın inkişafı, terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Ona görə də terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını həmişə düzgün istiqamətləndirmək zəruridir.

4.5.BEYNƏLXALQ STANDARTLAR ƏSASINDA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAFI.

Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişmələr, Avropaya inteqrasiya, yeni elm sahələrinin yaranması və inkişafı milli dillərdə terminologiyanın nizama salınmasını zəruri edir. Sözsüz ki, elmi kəşflərin yeni elmlərin inkişafı ilə bağlı yaranan yeni terminlərin əsas hissəsi yarandığı ölkənin, meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili ilə bağlıdır. Bu təsir daim yeniləşən və zənginləşən hər bir dilin terminologiyasında daha qabarıq müşahidə olunur. Çünki terminologiyayı elmdən, elmi terminologiyadan ayrı təsəvvür etmək olmur. Hər bir elm sahəsi isə anlayışlar sistemindən, təsəvvürlərdən və bu təsəvvürlərin ifadə olunduğu terminlərdən ibarətdir. Bu atributlar elm sahələrinin əsasını təşkil edir. Müşahidələr göstərir ki, ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafında terminlər xüsusi funksiya daşıyır, terminoloji sahə isə ictimai-sosial həyatın və elm sahələrinin inkişafının

əks və ifadə olunmasına istiqamətlənmişdir. Yəni terminologiya sərhədləri müəyyənləşmiş sahələrin təfəkkürdə əksinin leksik yolla ifadəsidir. Anlayış terminologiya vasitəsi ilə elmə daxil olur. Bu baxımdan dilin digər elementləri və leksik sistemləri terminologiya ilə müqayisə oluna bilməz. Göründüyü kimi termin dilin xüsusi bir hissəsi olmaqla leksikanın qanunlarına əsaslanaraq formalaşan və inkişaf edən terminoloji qatı təşkil edir. Leksik tərkibin bu qatı müəyyən bir hissə təşkil etməklə xüsusi leksikadır. Çünki hər bir sahə terminologiyası özünəməxsus vahidlərə malikdir, həmin leksik vahidlərin - terminlərin bütövlükdə mənası da bilavasitə onların aid olduqları sahələrdə müəyyən edilir. Başqa sözlə, hər bir dilin leksik sahəsi özünün terminoloji sistemə malik olur. Bu sistemə daxil olan terminlər müxtəlif sahələrə aid olan anlayışları adlandırır və bu anlayışların mənası sahə mütəxəssislərinə daha çox aydın olur. İstənilən elmi, texniki sahələr ilk növbədə anlayışlar sistemidir və bu anlayışları dil vahidiəri ilə - terminlərlə işarə etmədən, yəni adlandırmadan həmin anlayışları müəyyənləşdirmək, izah etmək, mahiyyətini anlamaq sadəcə olaraq mümkün deyildir. Bu da onunla nəticələnir ki, bu və ya digər bilik, elm, texnika sahələrinə nüfuz etmək, onun mahiyyətini anlamaq üçün bu sahələrlə bağlı anlayışlar və məfhumların işarələri – terminlərin yaranması düzgün istiqamətləndirilməlidir. Çünki terminoloji qat öz mahiyyətinə, işlənmə sahələrinə və xüsusiyyətlərinə görə ümumi lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarından, xüsusilə ümumişlək sözlərdən öz xüsusi mövqeyinə və roluna görə fərqlənir. Bu fərqli xüsusiyyətlər – onların mahiyyəti, funksiyaları, ümumdil hadisəsi olması, məfhumları və anlayışları adlandırması elm sahələrinin obyektini kimi öyrənilməsinə şərtləndirir. Dilin terminoloji sisteminin formalaşma prosesi, termin yaradıcılığının forma və

üsulları, mənbələri haqqında nəzəri ümumiləşdirmə yolu ilə geniş təsəvvür yaratmaqla xüsusi terminologiya üçün ümumi - nəzəri əsaslar hazırlayır. Məhz bununla da ayrı-ayrı dillərin terminoloji sistemi, eləcə də sahə terminologiyalarında baş verən müxtəlif proses və hadisələrin nəzəri şəkildə öyrənilməsi dilin zənginləşmə spesifikasiyasını aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Terminlər adlandırdığı anlayışlarla bağlı olduğu kimi, anlayışlar da təfəkkürlə, cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ona görə də terminologiya, onun nəzəri və praktik problemləri oxşar dil hadisələri olmaqla sosialinqvistik amillərlə sıx şəkildə əlaqədardır. Bu baxımdan termin və terminologiya problemlərinin izahı ilə bağlı olan məsələlər dilçiliyi təkcə müxtəlif elm sahələrinə yaxınlaşdırmır, həm də müxtəlif zamanlardakı ictimai – siyasi dövrlərə yaxınlaşdırır. Bu və ya digər elm, mədəniyyət, istehsalat fəaliyyəti sahəsinə aid terminologiyanın tarixi həm də təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqları haqqındakı məlumatlardır. Təsədüfi deyil ki, istənilən elmin tarixi bu sahə ilə bağlı anlayış və terminlərin inkişaf tarixini də özündə ehtiva edir. Bu baxımdan terminologiya tarixi təkcə tarixi - milli problem olmayıb, həm də dünya elminin tarixi, ictimai-siyasi həyatın, ayrı-ayrı xalqların qarşılıqlı mədəni əlaqələr tarixi problemidir. Deməli, bütövlükdə dilin inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə sıx şəkildə bağlı olduğu kimi, onun nəticəsi olaraq dilin terminoloji qatının inkişafı da bilavasitə bu inkişaf və tərəqqi ilə bağlı olur. Onu da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olan ədəbi dil normaları və onun terminoloji qatının normaları və inkişaf xüsusiyyətləri bu və ya digər dərəcədə bir - birindən fərqlənir. Məhz bunun nəticəsidir ki, əgər dilin ümumişlək leksik qatı həmin leksik qatın öz əksini tapdığı leksikoqrafiya ilə

paralel inkisaf edirsə, terminoloji leksika ilə terminologiyanın inkişafı arasında müəyyən fərqlər müşahidə olunur. Lakin burada mövcud dil vahidlərinə münasibət, terminoloq - dilçilərlə leksikoqrafların terminə münasibəti bir-birindən fərqlənir. Belə ki, leksikoloji baxımdan terminlər onların ifadə etdiyi elmi – texniki anlayışlardan kənar anlayışın birbaşa ifadəçisi olan söz kimi, dil vahidi kimi araşdırılırsa, terminoloji baxımdan terminlər anlayışların mahiyyətindən çıxış edərək, adlandırılan anlayışların aid olduğu sistemə uyğunluğuna, bu sistemdə anlayışın yerinin müəyyənləşdirilməsi baxımından yanaşılır. Təbii ki, leksik vahid olmaq baxımından terminlərin də quruluş xüsusiyyətləri, qrammatik əlamətləri, etimologiyası, əmələ gəlməsi, yazılışı və s. məsələlər leksik vahidlər kimi diqqəti cəlb edir, bu istiqamətdə də araşdırılır. Bu fikri başqa şəkildə ifadə etmiş ümumi - nəzəri terminologiya dilin ümumişlək leksikasından müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Birinci növbədə termin yaradıcılığı prosesinin düzgün tənzimlənməsi hər bir dilin gələcək inkişafını, zənginləmə prosesini özündə əks etdirir. Bu prosesin düzgün aparılmaması dilin məhvinə səbəb olur. Çünki dilin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı prosesi aparılmırsa, o dil zənginləşmə tədricən ölü dillər sırasına keçir. Dildə yaranan yeni sözlərin doxsan faizini isə terminlər təşkil edir. Məhz buna görə də terminologiya problemi beynəlxalq səviyyədə həll olunur. XX əsrin 30-cu illərində dünya dilçiliyində iki ən böyük terminoloji məktəb yaradıldı. Bu məktəblərin terminə, onun səciyyəvi əlamət və xüsusiyyətlərinə baxışları, ayrı-ayrı terminologiya məsələlərinin izahında onların nümayəndələrinin tutduğu mövqe fərqlidir. Bu məktəblərdən biri Avstriyada yaradılmışdır. Onun əsas fəaliyyəti mövcud terminologiyanın qaydaya salınması və yeni terminoloji vahidlərin yaradılması istiqamə-

tində özünü göstərirdi. Avstriya terminoloji məktəbinin banisi və əsas nümayəndəsi E.Vüster öz tədqiqatlarını daha çox terminoloji vahidlərin yaradılması yolları və üsulları, xüsusən milli dil və beynəlxalq səviyyədə terminoloji vahid yaradıcılığının əsasını işləyib hazırlamaq idi. E.Vüsterin əsas fəaliyyəti həmişə təcrübəyə və praktik işə əsaslanırdı. Onun rəhbərliyi və iştirakı ilə beynəlmiləl terminoloji lüğətin tərtibi qaydaları hazırlanmışdır ki, bu da beynəlxalq səviyyədə aparılan terminoloji işləri əlaqələndirməyə xidmət edirdi. Eyni zamanda, bu məktəbin nümayəndələri ümumi terminoloji sistemin yaradılması və normaya salınması problemi ilə məşğul olur, bu sistemin yaradılması prinsiplərini hazırlayırdılar. Praktik terminologiya sahəsində Avstriya terminoloji məktəbinin həyata keçirdiyi işlər və onların hazırladıkları qaydalar dünya dilçiliyində beynəlxalq səviyyədə terminologiya sahəsində tətbiqi işlərin inkişafına və terminologiyanın bir elm kimi inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Təbii ki, terminologiyaya dair işlərin təcrübədən başlayaraq nəzəri tədqiqatlara keçməsi, mövcud terminoloji sistem üzərində bu sahə ilə bağlı nəzəri istiqamətlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi terminologiyanın bugünkü inkişaf səviyyəsinə nail olmasında aparıcı rol oynamışdır.

Avstriya terminoloji məktəbi ilə təxminən eyni dövrdə yaranan və fəaliyyət göstərən sovet terminoloji məktəbində də terminologiyanın nəzəri prinsiplərinin hazırlanması ideyası aparıcı idi. Sovet terminologiya məktəbinin yaranmasında S.A.Çaplığının, D.Lottenin, T.L.Kandelakinin rolu böyük olmuşdur. Onların fəaliyyəti nəticəsində terminologiya dilçiliyin xüsusi bir bölməsi kimi formalaşmış, terminoloji məlumatların işlənməsi metodları müəyyənləşdirilmişdir. Sonralar bu sahədəki işlərin uğurla davam və inkişaf etdirilməsində A.A.Reformatski, Q.O.Vinokur, V.P.Danilenko kimi tanınmış

dilçilərin də əməyi böyük olmuşdur. Bu məktəbin nümayəndələri ümumi terminoloji sistemin yaradılması və normaya salınması problemi ilə məşğul olur, bu sistemin yaradılması prinsiplərini hazırlayırdılar. Praktiki terminologiya sahəsində Avstriya terminoloji məktəbinin həyata keçirdiyi işlər və onların hazırladıqları qaydalar dünya dilçiliyində terminologiya sahəsində görülən tətbiqi işlərin inkişafında xüsusi rol oynamış və terminologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Təbii ki, mövcud terminoloji sistem üzərində bu sahə ilə bağlı nəzəri istiqamətlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi terminologiyanın bugünkü inkişaf səviyyəsinə çatmasında aparıcı rol oynamışdır. Bu məktəbin təsiri ilə SSRİ-yə daxil olan respublikalarda Terminologiya Komitələri yaradıldı. Bu təşkilatın məqsədi hər bir dilin terminologiyasını formalaşdırmaq idi.

Dünyanın bu iki aparıcı terminoloji məktəbləri ilə yanaşı, Çexoslovakiya terminoloji məktəbi də öz tədqiqatları, terminologiya sahəsindəki araşdırmalarının orijinallığı və özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. Bu terminoloji mərkəzlərin termin və terminologiya anlayışlarına münasibətləri, onların xarakterik xüsusiyyətlərinin izah olunmasında irəli sürdükləri fikir və izahlar müəyyən qədər üst-üstə düşsə də, bir çox digər nəzəri mülahizələrində müəyyən fərqlər, praktik fəaliyyət istiqamətlərində özünəməxsusluqlar da diqqəti çəlb edirdi. Belə ki, əgər sovet terminoloji məktəbində beynəlmiləl terminlərdən istifadəyə daha çox üstünlük verilsə, Çexoslovakiya terminoloji məktəbində milli terminoloji vahidlərin yaradılması aparıcı hesab edilir və diqqəti bu istiqamətə daha çox yönəldirdilər. Başqa sözlə, əgər sovet terminoloji məktəbi terminoloji vahidlərin yaradılmasında müxtəlif dillərin və xalqların birliyindən yaranmış çoxmillətli siyasi quruluşun tələblərinə uyğun olaraq müxtəlif dillərin element-

ləri əsasında vahid terminoloji sistem yaratmağa və beləliklə ayrı-ayrı millətlərin birliyindən yaranmış cəmiyyətdə beynəlmiləl səciyyəli terminlərdən istifadənin asan və məqsədyönlü olduğunu nəzərə alırdılarsa, Çexoslovakiya məktəbində yunan-latın və alman dillərindən alınmış terminlərə müqavimət göstərə biləcək milli terminoloji vahidlərin yaradılmasına üstünlük verirdilər. Bu da milli özünəməxsusluğun həyata keçirilməsi cəhdi və milli dilin, digər dillərə müqavimət göstərmək istəyi ilə bağlı idi. Belə bir inkişaf meyli XX əsrin ortalarına doğru aparıcı terminoloji məktəblərdən birinə çevrilmiş Kanada terminoloji məktəbində də müşahidə edilir. Bu terminoloji məktəbdə isə ingilis dilində olan mövcud elmi, texniki, mədəni və s. sahələrə aid terminologiyayı fransız dili vahidləri ilə əvəz etmək istiqamətində güclü iş aparılırdı və bu da dövlət əhəmiyyətli iş hesab edilirdi. Dünyanın müxtəlif yerlərində terminoloji sistemin milliləşdirilməsi istiqamətində aparılan bu tipli işlərin meydana çıxması hər bir xalqın öz dilini qoruyub saxlaması və bu sahədə müəyyən işlərin həyata keçirilməsi təbii proses kimi qəbul edilməlidir.

Terminoloji vahidlərin yaranma yolları və üsulları, onların leksikoqrafik tərtibi prinsipləri istiqamətində fəaliyyət göstərən bu mərkəzlər həm milli dillər, həm də beynəlxalq səviyyədə vahid termin yaradıcılığı prosesinin əsaslarını müəyyənləşdirmiş, bu məqsədlə beynəlmiləl terminoloji lüğətin tərtibi prinsiplərini hazırlamışdır. Xüsusilə, E.Vüsterin yaratdığı məktəb onun davamçıları tərəfindən inkişaf etdirilərək beynəlxalq təşkilat kimi formalaşdırılmışdır. İnfoterm adlı beynəlxalq təşkilatda Vüster konsepsiyasını davam etdirən bu məktəbin nümayəndələri ümumi terminoloji sistemin yaradılması, normaya salınması problemləri ilə məşğul olurlar. Belə ki, L.K.Qraudina və Y.N.Şiryayevin qeyd

etdiyi kimi, XX əsrin 80-ci illərində dünya üzrə 15 mindən artıq milli terminoloji standartlaşma komissiyaları mövcud idi ki, onlardan da 200-ü Beynəlxalq Standartlaşma Təşkilatında qeydiyyatdan keçmiş və SEV (“Qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq təşkilatı”) tərəfindən tanınmışdır (168,26)

Başqa sözlə desək, ötən əsrin sonlarına yaxın təxminən 400 təşkilat milli terminoloji sistemlər arasındakı əməkdaşlığa əsaslanaraq, ortaq standartlaşma modellərinin axtarışı və tətbiqi ilə məşğul olurdu. Mərkəzi Vyanada yerləşən Terminologiya üzrə beynəlxalq informasiya mərkəzinin (İnfo-term), habelə Terminoloji neologizmlərin unifikasiyası üzrə Beynəlxalq Təşkilat, eləcə də Beynəlxalq Elektrotexniki komissiya və s. bu kimi təşkilatlar terminoloji standartlaşma işində müstəsna rol oynayır.

Belə ki, *“dilçi mütəxəssislər arasında beynəlmiləl terminlərin mühüm bir qisminin dünya dillərində eyni mənanı ifadə etməsi”* və həmin terminlərin əksər hallarda *“eyni səs tərkibinə, hətta eyni yazılış formasına malikliyi qəbul edilir. Belə terminlər beynəlxalq dillər arasında eyni mənada işlənilir. “Beynəlmiləl termin” anlayışı altında dilçilikdə ümumi semantikaya malik, orfoqafik cəhətdən yaxın olan, beynəlmiləl əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın bir çox dillərində işlənən terminlər nəzərdə tutulur”*. (104,242) Belə terminlərin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, milli standartların hazırlanması terminologiyanın inkişafına təsir edən əsas amillərdəndir. Terminologiyanın inkişafını müasir elm standartlarına uyğunlaşdırmaq, onun inkişafını təmin etməyi qarşısına məqsəd qoyan bu təşkilatların həyata keçirdiyi böyük layihələr dünya elm cəmiyyətinin üzvləri arasında əməkdaşlığı daha da gücləndirir. Bu əməkdaşlığı bugünkü gündə təmin edə biləcək potensiala sahib bir təşkilat isə İnfo-termdir. Avropada terminologiyanın inkişafını vahid

mərkəzdən idarə edilməsini təklif edən E.Vüsterin ilk təşəbbüsü ilə əsas qoyulan və YUNESKO-nun dəstəyi ilə beynəlxalq təşkilata çevrilən İnfoterm çoxşaxəli fəaliyyəti sayəsində müasir terminologiyanın inkişaf istiqamətlərini müəyyənələşdirən əsas təşkilatdır. İnfoterm təşkilatının qurulması ilə Vüster məktəbində təcrübi işlərlə yanaşı nəzəri tədqiqatlara da diqqət yetirilmiş, mövcud terminoloji sistemə əsasən nəzəri istiqamətlərin hazırlanması ilkin məqsəd kimi qəbul edilmişdir. Ş. Həsənlı bu barədə yazır: "Həm təcrübi, həm də nəzəri istiqamətin paralel şəkildə inkişaf etdirilməsi terminologiyanın bir elm kimi böyük uğurlar və sürətli inkişaf tempi qazanmasına səbəb oldu. Sovet terminoloji məktəbindən fərqli olaraq bütün dünya dillərini terminoloji fəaliyyət sferasına cəlb etməyi nəzərdə tutan Vüster məktəbinin bu prinsipi İnfotermın əsas tədqiqat istiqamətidir. Milli dillər və beynəlxalq elm aləminin qarşılıqlı rolunu öyrənən, onu istiqamətləndirə biləcək nəzəri əsasları işləyib hazırlayan İnfotermın qloballaşan dünyada terminologiyanın bir elm kimi inkişafının bu prosesə uyğunlaşdırılmasında böyük rolu vardır" (103,179).

Belə ki, bu təşkilatların əsas vəzifələri beynəlmiləl terminlərin standartlaşmasına yönəlmişdir. Həmin terminoloji mərkəzlərin təsiri və onların aparıcı ideyaları əsasında XX əsrin əvəllərində Azərbaycanda terminoloji işi nizama salmaq və formalaşdırmaq üçün beynəlxalq təcrübələrdən elmi şəkildə bəhrələnərək Komitə elmin, texnikanın, mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid terminoloji sistemin tədqiq və təhlil olunmasında, ayrı-ayrı sahə terminologiyasının formalaşması istiqamətində mühüm işlər həyata keçirmişdir. Bu zaman təbii olaraq Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafında daha çox hallarda çoxmillətli və beynəlmiləl xarakteri ilə seçilən sovet terminoloji məktəbinin elmi-tədqiqat

təcrübəsinə üstünlük verilir, onun elmi nəticələrinə daha çox meyil edirdilər. Beynəlmiləl terminlər beynəlxalq əməkdaşlıq nəticəsində bu və ya digər ölkədə, coğrafi məkanda meydana çıxan anlayış adları kimi asanlıqla bir dildən digərinə keçir və həmin dillərin terminoloji qatını zənginləşdirir. Qeyd edək ki, dünya dillərinin müasir inkişaf səviyyəsində ayrı-ayrı dillərdə mövcud olan beynəlmiləl səciyyəli terminlərin mövcudluğu da bilavasitə həmin amillərlə bağlıdır və gətirdikə bu prosesin daha intensiv xarakter almasını da aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Lakin əgər bu və ya digər ölkədə milli dil öz elmi terminologiyasına malik deyilsə və onun yaradılması sahəsində müəyyən iş aparılmırsa o dilin inkişafı qeyri-mümkündür. Bununla yanaşı elmi dil dünyəvi xarakter daşdığına görə başqa dillərdən termin alınması da zərurətdir. Yəni heç bir dil digərinə zorakılıqla söz qəbul etdirmir. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, xalqlar arasında elmi, texniki əlaqələr, mədəniyyətlərin yaxınlaşması bir dildən digər dilə söz və terminlərin keçməsi üçün şərait yaradır. Burada həm də dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birindən faydalanması, dillərarası inteqrasiya mühüm amil kimi özünü göstərir. Ayrı-ayrı dillər arasında özünü göstərən qarşılıqlı zənginləşmə prosesi daha intensiv xarakter almış, müxtəlif sahələrlə bağlı terminlər bir dildən digərinə keçərək terminoloji bazanın daha da güclənməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı terminlər bir dildən başqa dillərə kalka yolu ilə tərcümə edilir. Bu zaman onların müxtəlif milli dillərə tərcümə olunması bəzən anlayışın aydın və anlaşılıqlı şəkildə adlandırılmasına mane olur və ya həmin terminoloji vahidlərin milli dillərə tərcüməsi uğurlu alınmur. Çünki tərcümə olunduğu dillərdə həmin terminlərin adlandırdıqları anlayışların mahiyyəti düzgün dərk olunmur və ya mənası təhrif olunmuş şəkildə qəbul edilir. Ona görə də ayrı-ayrı termin-

lərin milli dillərə tərcümə olunması, onların qaydaya salınması və unifikasiyası məsələləri əksər hallarda xüsusi diqqət mərkəzində olurdu, bu sahə dilçilərin qarşısında duran problemlərə müəyyən aydınlıq gətirilməsini tələb edir. Dillərdə davamlı olaraq müxtəlif elmi, iqtisadi və mədəni sahələrə aid terminlərin yaranması və onların qaydaya salınması hazırda da nəzəri və praktik vəzifələrdən biri hesab edilir. Ona görə də hər bir dil üçün ehtiyac duyulan sahələr üzrə terminlərin yaradılması, inkişaf etmiş sahələrə aid anlayışları adlandıran termin - sözlərin varlığı zəruri hesab edilməlidir. Bəzən ayrı-ayrı milli dillərin müxtəlif terminoloji sahələri öz funksionallığını zəif şəkildə biruzə verdiyi üçün bu sahələrlə bağlı terminlər də milli dillərdə az yaradılır, başqa dillərdən hazır terminlərin işlədilməsinə daha çox üstünlük verilirdi. Azərbaycan dilində bəzi sahə terminlərinin funksional baxımdan az inkişaf etdiyinə görə, mövcud olan terminlərin əksəriyyətinin rus dilindən və ya rus dili vasitəsilə digər dillərdən alınmış terminlərlə xarakterizə olunur. Məsələn, Azərbaycan, eləcə də bir çox digər milli dillərdə diplomatiya, kosmanavtika, texnika, nəqliyyat və digər sahələr üzrə milli vahidlər sovetlər dönəmində kəmiyyətə fərqlənmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilində bəzi sahələr üzrə terminlər daha çox hazır şəkildə rus dili vasitəsi ilə başqa dillərdən alınmışdır. Azərbaycan Respublikası öz milli müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra bütün sahələrlə bağlı milli dil vahidlərinin intensiv şəkildə artması müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra milli dillərin müxtəlif sahə terminologiyası da müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoydu və terminologiyaya olan ehtiyacların mühüm hissəsini milli dil vahidləri təşkil etməyə başladı. Azərbaycan dilində informatika, aviasiya, logistika sahələri üzrə də terminlər yaranmağa və bu prosesin araşdırılması dilçilikdə ən ümdə vəzi-

fələrdən birinə çevrilməyə başladı. 2000-ci ildən terminologiyanın inkişafı istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Belə ki, elm və texnikanın, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin bir çox sahələrinin Azərbaycan dilində terminologiyasının formalaşması, eləcə də texnikanın yeni yaranan-informatika, elektron təhsil, aviasiya, avtomatlaşdırma və s. sahələrdə terminlərin yaranması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əsasını təşkil edən sosial-iqtisadi münasibətlərin və milli-mənəvi dəyərlərin inkişafı, bu prosesi əks etdirən elmin dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilməsi Terminologiya Komissiyasının vəzifələrini artırmışdır. Bu istiqamətdə aşağıdakı işlər aparılır: elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin hazırlanması və nəşri; terminlərin dövrü mətbuatda, televiziya və radioda, orta və ali məktəblərin dərsliklərində, idarə və müəssisələrin kargüzarlıq işlərində düzgün tətbiqinə nəzarət; terminologiyanın dilçilik problemlərinin işlənilməsi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin yanında Terminologiya Komissiyasında son illərdə terminologiyayı inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək məqsədilə bu illər ərzində elmin, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri ilə bağlı baş verən dəyişikliklər nəzərə alınaraq mühüm istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Bu müddət ərzində elmin demək olar ki, bütün sahələrinə aid 90-a yaxın terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Onların arasında həcmcə çox böyük izahlı, iki və üç dilli lüğətlər diqqəti cəlb edir. (“İzahlı geologiya terminləri lüğəti” (Bakı, Elm, 2007), “İzahlı texnika terminləri lüğəti” (Bakı, 2003), “İngiliscə-Azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti” (Bakı, 2010), “Aviasiya terminləri lüğəti” (Bakı, 2010).

Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealını müasir metodlarla zənginləşməsinə zəruri edir. Bu nəzərə alınaraq AMEA RH-nın qərarı ilə Terminologiya Komissiyasının Web-portalı yaradılmışdır. Azərbaycan terminologiyası Web portalının yaradılmasında əsas məqsəd dilimizdə olan mövcud terminoloji lüğətləri ilk dəfə olaraq vahid mərkəzə toplamaq, elmin-texnikanın müxtəlif sahələrində çalışanlara terminlərin izahını və müxtəlif dillərdə qarşılığını asanlıqla əldə etməyə yardımçı olmaq, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini o, cümlədən xaricdə yaşayan soydaşlarımızı cəlb etməkdir. Bununla yanaşı AMEA RH yanında Terminologiya Komissiyasının orqanı olan “Terminologiya məsələləri” jurnalı nəşr edilir. Jurnalda elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı yaranan terminlərin dildə sabitləşməsi, terminologiyanın nəzəri məsələləri, terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri və Terminologiya Komissiyasının qəbul etdiyi terminlər öz əksini tapır.

Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində Terminologiya Komissiyasının vəzifələri daha da artmışdır. Son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində köklü dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Belə ki, əvvəllər ölkəmizdə terminoloji mühiti dövlət və ictimaiyyət tərəfindən nəzarətdə saxlamaq mümkün idi. Çünki həmin vaxtlar xarici dillərdən tərcümə olunan materialların həcmi böyük deyildi, tərcümə prosesinə ciddi nəzarət olunurdu və informasiya vasitələrində verilən materiallar, ölkə daxilində çap material-

ları, xüsusi ilə dərslük və dərş vəsaitləri, müxtəlif səviyyəli ekspertiza mərhələlərindən keçirdi. Digər tərəfdən, TV-lər, radiolar və digər kütləvi nəşrlər terminoloji tələblərə cavab verməli idi. Ancaq son zamanlar ölkəmizdə xarici KİV-lərin fəaliyyətinin genişlənməsi, internetin cəmiyyətin bütün həyatına nüfuz etməsi, insanların müxtəlif bilik sahələrinə aid məlumatları xarici dillərdən birbaşa qəbul etməsinin sürətlənməsi nəticəsində ölkədə terminoloji mühiti nəzarətdə saxlamaq çətinləşmişdir. Belə şəraitdə dilin terminoloji bazasının yad təsirlərdən qorunması, inkişaf etdirilməsi, bütün dünyaya yayılmış azərbaycanlıların müraciət etmək imkanı olan onlayn resurs bazasının və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə edilməsi, o cümlədən, interaktiv forumlar vasitəsi ilə bu prosesə geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi mühüm vəzifələrdən hesab edilir. Azərbaycanda aparılan uğurlu islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli elmi inkişaf konsepsiyasının davamlı həyata keçirilməsi elmin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirmişdir. Elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini həyata keçirməkdə Terminologiya Komissiyası mühüm missiya daşıyır. Xüsusilə, ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar, bank-maliyyə fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri ictimai-siyasi terminoloji bazanın fasiləsiz dəyişməsinə təsir edir. Buna görə də dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem və prinsiplər əsasında qurulması vacibdir. Bəzən Azərbaycan dilində elmi terminlərin yaran-

ma prosesi başqa dillərə, xüsusən rus, ingilis dilinə məxsus ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsi kimi izah edilir. Əslində isə terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan söz yaradıcılığı prosesidir. Bunun üçün Komissiyada terminologiyanın təkmilləşdirilməsi üçün müxtəlif sahələr üzrə çoxdilli, izahlı terminoloji lüğətlər tərtib olunmuşdur. Lüğətlər tərtib edən zaman nəzərə alınmışdır ki, ingilis dili dünya miqyasında geniş yayılmış beynəlxalq ünsiyyət vasitəsidir. Eyni zamanda respublikada indiyə qədər elm və texnikanın müxtəlif sahələrinin inkişafında rus və türk dilinin rolunun (Azərbaycan-ingilis-rus) nəzərə alınması vacibdir. Bu baxımdan Azərbaycanca, ingiliscə, rusca, türkcə terminoloji lüğətlərin tərtibi dövrün tələbi kimi nəzərə alınmışdır. Elm və texnikanın bütün sahələrinə aid terminoloji lüğətlər Terminologiya Komissiyasının ayrı-ayrı bölmələrində müzakirə olunmuş, nəzəri prinsiplər nəzərə alınaraq tərtib olunmuşdur. Lüğətlərin tərtibi prosesində milli termin yaradıcılığını inkişaf etdirmək ən aktual problemlərdəndir. Çünki dilin qorunmasını və zənginləşməsinə təmin etmək üçün dilin terminologiyasının inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zərurətdir. Bu nəzərə alınaraq 2012-ci il 29 mayda Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılmışdır. Eyni zamanda "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 23 may tarixli 2236 nömrəli Sərəncamında uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının

Nazirlər Kabineti 26 noyabr 2012-ci il tarixində, 277 nömrəli qərarla "Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə"si təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesinin tənzimlənməsini və koordinasiya edilməsini, həmçinin dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsini, yeni anlayış və ifadələrin dildə işlədilməsi mümkünlüyünün müəyyənləşdirilməsini, elmi-ədəbi dili təkmilləşdirmək məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrində, dərsliklərdə və digər tədris vəsaitlərində yeni termin və anlayışların dilin normalarına müvafiq qaydada işlədilməsinə nəzarət funksiyasını yerinə yetirir.

Terminologiya Komissiyasında təkcə respublikada deyil, respublikadan kənar da Azərbaycan dilinin qorunması istiqamətində mühüm işlər aparılır. Terminologiya Komissiyasına Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının katibliyindən daxil olmuş məlumat əsasında Türkdillərinin vahid terminologiyasının yaradılması üçün Ekspertlər Komitəsinin İstanbul şəhərində 16 noyabr 2012-ci il tarixində ilk iclasında iştirak edilmişdir. Bu toplantıda türkdillərinin Ortaq Terminoloji Kurulun üzvləri seçilmiş, türkdillərinin ortaq əlifbası qəbul edilmiş və terminologiyanın yaradılması prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

5 sentyabr 2013-cü ildə Türki Kəneşi Terminologiya Komitəsinin təşkilatçılığı ilə Qazaxıstanda yaranan Türki Akademiyasında Türkdillərinin Terminologiya məsələləri–termin yaradıcılığı prosesi ilə bağlı seminar keçirilmişdir. Seminarda Türkdilli respublikalarda terminologiyanın müasir vəziyyəti, gələcək inkişafı müzakirə olunmuşdur. Türkdillərinin ortaq terminologiyasının yaradılması əsas problem kimi geniş şə-

kildə müzakirə olunmuşdur. Türk dilləri üçün ortağ terminoloji lüğətlərin hazırlanması məqsədəuyğun hesab edilmişdir

Hazırda elmlər ümumi xarakter kəsb etməklə müəyyən sahələrə bölünür. Onları ayıran və elmlərin bu şəkildə bölünməsinə səbəb olan amillər, həmçinin onların hər birinə məxsus olan anlayışlar sisteminin müxtəlifliyi hər bir elm sahəsinə aid müəyyən terminlər sisteminin yaranmasına səbəb olur. Ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlərə xas olan xüsusiyyətlərin ümumi cəhətləri xüsusi olaraq, yəni müstəqil şəkildə öyrənilməsini tələb edir. Bununla yanaşı yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, inteqrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsir göstərir. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsiri nəticəsində leksikanın əsasını təşkil edən terminologiya dəyişir, yeniləşir. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır. Belə ki, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsi dilin inkişafına təsir göstərir. Son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində köklü dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Belə ki, əvvəllər ölkəmizdə terminoloji mühiti dövlət və ictimaiyyət tərəfindən nəzarətdə saxlamaq mümkün idi. Qloballaşma dövründə terminologiya sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Bu, hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, indi elmi-texniki tərəqqi müasir cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Bir vaxtlar elmlərin diferensiasiyası nəticəsində yeni sahələr yaranmışdırsa, hazırda elmlərin inteqrasiyası müasir elmi istiqamətlərin açılmasına və həmin istiqamətlərin sonradan müstəqil elm kimi inkişafına daha çox təkan verir. Məsələn, aviasiya hazırda yeni inkişaf etmiş sahədir. Eyni zamanda onun özünün də yeni-yeni

sahələri yaranır. Belə sahələrdən biri də logistikanın müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşmasıdır. Qeyd olunan cəhət, təbii ki, bir sahə terminlərinin digərinə keçməsinə səbəb olur. Məsələn, müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən informatika və fəvqəladə hallarla bağlı terminologiyada bir çox sahələrin-fizika, riyaziyyat, geologiya terminləri də işlənir. Əlbəttə, belə sahələrin sayının artması elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır. Çünki dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Ona görə də cəmiyyətdə, ictimai həyatda, elmi-texniki tərəqqidə baş verən hər bir hadisə, elmi yeniliklər dildə öz əksini tapır. Beləliklə, cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında inkişaf edir. Sosial quruluşun dillə əlaqəsi, sosial təbəqələr və onları birləşdirən bütün elementlərlə vəhdət yaradır. Lakin bu amillər eyni dilin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına əsaslı şəkildə mane olmur. Bütün bunlar terminologiyanın inkişafının daim nəzarət altında olmasını tələb edir. Dildə diferensiasiya həm cəmiyyətdə təbəqələşmənin nəticəsi, həm də dil əlaqələrinin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Dil daşıyıcıları müxtəlif təbəqələri təmsil etsələr də, müasir dövrdə onlar müxtəlif sahələrə aid biliklərə malikdirlər. Eyni zamanda dövrün tələbi kimi meydana çıxan cəhətlərdən biri də odur ki, bir çox işlərdə ayrı-ayrı sahələr üzrə bilikləri mənimsəmək zəruridir. Məsələn, kompüterlə iş, internetdən istifadə, hüquq, iqtisadiyyat, mühasibat, ictimai-siyasi hadisələr üzrə məlumatlara yiyələnmək dövrün tələbidir. Qloballaşma şəraitində elmlərin terminoloji sistemlərində zənginləşmə və inkişaf daha intensiv şəkil almışdır. Sahə mütəxəssislərinin və müxtəlif elmlərin qovşağında yaranan yeni sahələrə müraciət edən tədqiqatçıların bir-birinin işlərini başa düşməsi üçün terminoloji səviyyədə heç bir çətinlik olmamalıdır. Lakin hər bir elmi araş-

dırmada terminoloji bazaya müəllif mövqeyi özünü aydın göstərir. Bu da elm sahələrinin terminologiyası ilə bağlı problemlər yaratmaqdadır. Bu problemlərin ümumi dairəsinə aşağıdakıları daxil etmək olar: 1) terminlərin nizama salınması və sistemləşdirilməsinin zəif aparılması; 2) terminlərdə çoxmənalılıq və onların şərhində fərqlilik; 3) fərdi və ya müəllif termin yaradıcılığı meylinin güclənməsi; son dövrlərdə genişlənmiş «nominasiya partlayışı» və onunla bağlı olaraq elmi kontekstdə sözlərdən, terminlərdən istifadə zamanı dəqiqliyin, eləcə də normativliyin zəifləməsi; 4) elm sahələrinin integrativliyinin artması; 5) terminalma proseslərinin tənzimlənməməsi. Bununla yanaşı, bəzi məsələlərin həllində müəyyən dillərdə terminologiyada gedən prosesləri tənzimləyən qurumların təsiri vardır. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, müstəqil və yeni təhsil sisteminin yaradılması, bazar iqtisadiyyatına keçid, qloballaşma şəraitində terminologiyanın inkişafına daha da təkan verir. Buna görə də dilin lüğət tərkibinin ən çevik hissəsi olan terminologiya daim nəzarətdə olmalıdır. Bununla bağlı Azərbaycanda Terminologiya Komissiyası müxtəlif sahə terminlərinin vaxtaşırı müzakirəsini təşkil edir, terminləri qəbul edir. Lakin terminlərin dəqiqləşdirilməsi və qəbul edilməsi prosesi müasir dövrdə terminlərdən istifadə olunması və yeni termin yaradıcılığı prosesini qabaqlaya bilmir. Hazırkı informasiya mübadiləsi prosesinin ifrat sürətliliyi buna mane olur. Buna görə də, dildə terminologiyada baş verən proseslərdən ən əsası yeni terminlərin yaranması və onların dünya dillərində yer almasıdır. Müasir dövr terminologiyasında termin yaradıcılığının daha çox beynəlxalq dil zəminində getməsi ilə səciyyəlidir. Yəni terminlərin yaradılmasında ingilis dili aparıcı mövqeyə keçmişdir. Dilin dominantlığını şərtləndirən cəhət elmi məqalələrin, məlumatların beynəlxalq dildə yazılması və yayılmasıdır. İnternet xidmətin-

dən istifadə yeni anlayış adlarını bildirən terminlərin internet vasitəsi ilə ingilis dilindən götürülməsinə şərait yaradır. Müxtəlif dil daşıyıcıları yeni terminlərdən istifadəyə fərqli şəkildə yanaşırlar. İstifadəçilərin bəziləri terminlərin öz dillərində qarşılığını axtarıb tapmağa səy edir, dilin öz vasitələrindən istifadə etməklə yeni termin yaratmağa çalışırlar. Digər qismi isə alınma terminlərə, başqa qismi kalka yolu ilə termin yaradıcılığına üstünlük verir. Bu problemlər ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı terminoloji mərkəzlərin yaranmasını zəruri edir. Ona görə ki, mənimsənilmənin mühüm vasitələrindən biri olan termin elmi biliklərin mənimsənilmə göstəricisidir. Termin predmet və dilin ifadə vasitəsi olub elmi mətnə dayaq, baza rolunu oynayır. Termin elmi biliklər çərçivəsində bütün informasiya məkanını təşkil edən və formalaşdıran predmet-məntiqi, eləcə də assosiativ-mədəni əlaqələrin budaqlanmış sistemini yaradır. Müasir dövrdə terminologiya ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması təsadüfi deyil. Çünki, terminologiya ilə ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin güclənməsi tendensiyası güclənir. Maşın tərcüməsi, avtomatik axtarış sistemləri, ekspert sistemlərinin hazırlanması ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sisteminə yanaşmada yeni münasibətlərin formalaşdırılması tələbini ortaya atır. Belə ki, avtomatik lüğətlərin hazırlanması məsələsində iki tip lüğətin maşında ayrıca yerləşdirilməsi əsas götürülür. Lüğətin iki tipi kimi dilin əsas izahlı və tərcümə terminoloji lüğətləri nəzərdə tutulur. Onların fərqləndirilməsi avtomatik lüğətlərin optimal strukturunun təyin olunması məsələsinə terminoloji aspektdən yanaşmanı tələb edir. Belə ki, əgər xalq sənəti, məişəti, bu və ya digər yerli sənaye üçün xarakterik olan sahələr üzrə terminlərin əksəriyyətinin qısa bir zamanda milliləşdirilməsi mümkün və maneəsiz olsa da, xüsusilə beynəlmiləl səciyyə daşıyan və milli dildə nisbətən zəif inkişaf etmiş dəqiq elm-

lər, hərbi işi, hərbi - sənaye sahəsi, nəqliyyat, rabitə, diplomatiya və digər sahələr üzrə milli dillərin materialları əsasında qısa müddət ərzində uyğun terminoloji vahidlərin yaradılması müəyyən çətinliklərlə bağlı olur və uzun illər bu sahələr üzrə termin yaradıcılığı mənbəyi olan dillərin təsirinə xilas ola bilmir. Burada, təbii ki, müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərin təsirini də nəzərə almaq və bu təsirləri təbii hesab etmək lazım gəlir. Çünki uzun bir tarixi dövr ərzində güclü təsirə məruz qaldıqdan sonra qısa bir müddətdə bütövlükdə bu təsirdən xilas olmaq xeyli çətinliklərlə bağlı olur. Xüsusilə də, qeyd etdiyimiz kimi, beynəlmiləl səciyyə daşıyan sahələrdə bu daha aydın şəkildə özünü göstərir və həmin proses bu gün də müəyyən şəkildə davam etməkdədir. Ona görə də dildə terminoloji bazanın tam şəkildə sabitləşməsi və unifikasiya prosesi uzun tarixi bir dövrdə reallaşaraq həyata keçirən hadisə hesab edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdə araşdırmalar və tədqiqatlar aparılmışdır. Xüsusi ilə ayrı-ayrı terminoloji sahələr üzrə xeyli tədqiqat işləri aparılmış, bu istiqamətdə işlər artıq tarixi-müqayisəli və tipoloji-müqayisə istiqamətlərində də davam etdirilir. Çünki hər bir elm sahəsinin inkişafı və tərəqqisi bu sahə ilə bağlı müxtəlif xarakterli anlayışların yaranmasına səbəb olur ki, bunların da termin sözlərlə dəqiq və optimal şəkildə adlandırılması elmi tədqiqatların keyfiyyətinin artmasına, öyrənilən obyektin dərkini şərtləndirən amillərdəndir. Bu anlayışlar müxtəlif tarixi dövrlərdə və müxtəlif ərazilərdə meydana gəlməklə dillərə məxsus vahidlərlə ifadə olunur. Bütün hallarda proses mahiyyətə oxşar xarakter daşıyır və özünün universal səviyyəsi ilə seçilir. Bu universallıq dünya dillərinin hamısında anlayışın dil vahidləri ilə ifadə olunmasının xarakteri baxımından eyni olması ilə səciyyələnir. Belə ki, bütün dünya dilləri elmə

məhz terminlər vasitəsilə daxil olur və terminlər elmi anlayışların işarəsi kimi meydana gəlir. Məhz adlandırılan həmin anlayışların mahiyyətinin dərk olunmasında, onun əsas xüsusiyyətlərinin əksində, mənanın başqasına ötürülməsində də anlayışı adlandıran dil vahidlərinin - terminlərin anlaşılıqlı olması həlledici olur. Çünki elmi anlayışların dərk edilməsi bilavasitə terminlər vasitəsilə reallaşır. Bu terminlərin yaranmasında 90-cı illərdən sonra dilin daxili imkanları hesabına, leksik, morfoloji, sintaktik, kalka üsulları ilə termin yaratma əsas hesab olunmuşdur. Xüsusilə, hərbi, aviasiya, diplomatiya, iqtisadiyyat, nəqliyyat və s. dövlət əhəmiyyətli sahələrdə milli terminologiyanın formalaşdırılması 90-cı illərdən sonra əsaslı şəkildə həyata keçirilməkdədir. Bunun nəticəsi olaraq Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə müxtəlif çoxdilli, izahlı lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bu fəaliyyət sürətlə davam etməkdədir. Lüğətlərin tərtibi ilə yanaşı ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının elmi-konseptual, nəzəri əsasları hazırlanır, elmi fikrin dəqiq və konkretliyini əks etdirən terminlərin də dəqiqliyinin, konkretliyinin, təkmənalığının qorunmasına nəzarət edilir. Bununla yanaşı ETİ-nin və elmi qloballaşmanın genişləndiyi bir zamanda Azərbaycan dilinin və onun terminoloji bazasının alınmalarla hədsiz zənginləşməsinin qarşısını almaq, zəngin dildaxili imkanları hesabına alınmaların dildəki qarşılıqlarını tapmaq və geniş elmi istifadəçilərinə təqdim etməkdir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti Azərbaycanda elmin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Dəqiq və texnikaya aid elm sahələrinin terminoloji bazasının milli və beynəlxalq terminlər hesabına inkişaf etdirilməsi ən vacib problemlərdəndir. Bu baxımdan Terminologiya Komissiyası Azərbaycan elmi dilinin, terminoloji bazasının formalaşdırılmasında böyük işlər görmüşdür. Cəmiyyətin sürətli inkişafı,

onunla paralel addımlayan sürətli qloballaşma terminoloji sistemə də böyük təsir göstərir. Terminoloji inventarında paralellizm faktlarının meydana çıxmasında beynəlxalq terminoloji standartlaşma təşəbbüsləri də mühüm rol oynamışdır.

Başqa sözlə desək, ötən əsrin sonlarına yaxın təxminən 400 təşkilat milli terminoloji sistemlər arasındakı əməkdaşlığa əsaslanaraq, ortaq standartlaşma modellərinin axtarışı və tətbiqi ilə məşğul olurdu. O.N.Budilyova da mərkəzi Vyanada yerləşən Terminologiya üzrə beynəlxalq informasiya mərkəzinin (İnfoterm), habelə Terminoloji neologizmlərin unifikasiyası üzrə Beynəlxalq Təşkilat¹, eləcə də Beynəlxalq Elektrotexniki komissiya və s. bu kimi təşkilatlar terminoloji standartlaşma işində müstəsna rol oynamışdır.

Terminologiyanın fasiləsiz inkişafı, dəyişməsi bu sahəyə olan diqqətin artmasını, nəzarəti, terminologiyanın inkişafının düzgün istiqamətləndirilməsi baxımından bu sahədəki dünya təcrübəsinin öyrənilməsinə və tətbiqini tələb edir. Beynəlxalq standartlar əsasında Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı üçün İnfoterm və Termnet kimi beynəlxalq təşkilatlara üzvlüyün böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki, terminologiyanın fəaliyyətini dünya elm cəmiyyətinə yayan, nəzəri biliklərin dünya mütəxəssislərinə çatdıran İn-

¹ Varşavada yerləşən bu təşkilat “Neoterm” adlı jurnal da nəşr etdirir. http://cnit.ssau.ru/iatp/work/budileva/glava_1_3.htm XX əsrin 70-ci illərində görkəmli polyak alimi, “Beynəlxalq elmi terminologiya. Problemlər, postulatlar, gözləntilər” adlı məşhur tədqiqatın müəllifi olan Ziqmunt Stoberski tərəfindən yaradılmışdır. 2002-ci ildə təşkilatın bazasında Beynəlxalq Xüsusi Terminologiya Təşkilatı yaradılmışdır. İstər bu təşkilat, istərsə də, onunun sələfi əsas diqqəti beynəlmiləl terminlərin standartlaşmasına yönəlmişdir.

foterm hər il təşkil etdiyi layihələr və tədbirlərlə dünya elm birliyini təmin edən yeganə təşkilatdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995.

2. Abdievəva Ş.R. Müasir Azərbaycan dilində kalkaşəkili siyasi iqtisadi terminlər haqqında. «Azərb.SSR EA Xəbərləri /ictimai elmlər seriyası»/ 1961, № 8, s.4582.

3. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair, Bakı, Azərənəşr, 1956.

4. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr, Bakı, 1956.

5. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində abbreviasiya nam. dis. Bakı, 1986.

6. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb ixtisar sözlər haqqında, S.M.Kirov adına ADU aspirantlarının elmi konfransı, III bur. Bakı, 1957, s.318.s

7. Adilov V. Termin və ümumişlək söz. Terminologiya məsələləri. Bakı, «Elm» 1990.

8. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Maarif, Bakı, 1989

9. Ağazadə F. Türkcənin zənginləşdirilmək yolları. Maarif işçisi jurnalı, 1926 № 6.

10. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikas, Bakı, Maarif, 1984

11. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı. «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi», № 3, 2001.

12. Axundov A. Dil və mədəniyyət (iki cilddə). Bakı, «Gənclik», 2003.

13. Aslanov A.Ə. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində başlıca dəyişikliklər. «Azərb.SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri /dilçilik seriyası» VI səh. 1954.

14. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü) III c. Bakı, Elm, 1982.
15. Budaqov B.Ə. Azərbaycan coğrafiya terminlərinin bəzi məsələlərinə dair, Azərb. SSR EA Xəbərləri (geologiyacoğrafiya elmlər seriyası), 1951, № 1, s.17-21.
16. Budaqov R.A. «Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, Azərnəşr, 1956.
17. Cahangirov M. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü, I hissə, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1978.
18. Cavadov M.N. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş bəzi elmi terminlər haqqında Azərb.SSR EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası), 1977, № 3.
19. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi, Elm, Bakı, 1984.
20. Cəfərov M.Z. Dilimiz və terminologiyamız. “Terminologiya məsələləri”, B. Elm, 1984, s.17-21
21. Cəfərov R. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa alınmaları. «Terminologiya məsələləri», B., «Elm», 1990.
22. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, ADU nəşriyyatı, Bakı, 1960.
23. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1982.
24. Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi, «Maarif işçisi» jurnalı, 1926, № 5, s.20-27
25. Çobanzadə B. Terminologiyanın elmi sistemi (I Ümmittifaq türkologiya qurultayı), Bakı, 1926.
26. Çobanzadə B. İstilah terminoloji işlər. “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, 1930, № 3-7.
27. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları, Bakı, Azərb. SSR Siyasi və Elmi Bilikləri Yayan Cəmiyyətin nəşri, 1958.
28. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Bakı, Azərnəşr, 1962.
29. Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanlarının dili, Bakı, V.İ.Lenin adına API-nin nəşriyyatı, 1959
30. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1979.

31. Eyvazov F. Dahi alim və filosof, Bakı, Gənclik, 1981.
32. Ədilov V.Z. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində tibb terminləri. Azərb. SSR EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası), 1977 N 1, səh.57-73.
33. Ədəbi dilimizin zəruri məsələləri. Kommunist qəzeti, 28 fevral, 1944.
34. Əhmədov Ə. «Nizami-elmişünas», Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 1992.
35. Ələkbərov A.Q. Feillərin sinonimliyi «Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası», Bakı, Elm, 1985.
36. Əlibəyzadə E. Ədəbi şəxsiyyət və dil, Bakı, «Yazıçı» nəşriyyatı, 1982
37. Əliyev T.Z. «Kaşkul» qəzetinin dili, fil. elm. nam. olmaq üçün dis.-ya, Bakı, 1973.
38. Əliyev Ə. Tibb terminologiyası yaradılmasının bəzi məsələləri haqqında «Azərbaycan tibb jurnalı», 1955, №4, səh.45-49
39. Əliyev R. N.Gəncəvi «Sirlər xəzinəsi» Bakı, «Elm» nəşriyyatı,1981.
40. Əlizadə A.C. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu, Azərb.SSR EA Xəbərləri /ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası/ 1981 № 3, səh. 52-56.
41. Əlizadə A.C. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin elmi üslubu haqqında (termin birləşmələri). Azərb.SSR EA-nın xəbərləri 1982, N 2, s.52.
42. Əsədov Ə. Türk dillərində termin yaradıcılığı, Bakı, Elm, 1997.
43. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, ADU-nun nəşri, 1970
44. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, Maarif, 1977.
45. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II h. Bakı, Maarif, 1987.
46. Həsənov N. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, ADU-nun nəşriyyatı, 1999.
47. Həsənov H. Lüğətlər necə yaranır. Bakı, Azərnəşr, 1974.
48. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası, Bakı, ADU, 1978.

49. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, Maarif, 1988.

50. Həsənova Ə. Azərbaycan könd təsərrüfatı terminologiyasının nəzəri əsasları, fil.elm.dok. dis-1, Bakı, 1994.

51. Həsənlı Şəbnəm. Terminologiyanın inkişafında yeni mərhələ: İnfoterm və onun fəaliyyəti. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2010, səh.178-188.

52. Hüseynov N.C. Azərbaycan dili terminologiyasının formalaşması və inkişafı tarixi, avtoref.fil.elm.nam. Bakı, 1994.

53. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1963.

54. Hüseynov Ə.İ., Cavadov M.Ə. Sovet Azərbaycanında riyaziyyat elminin inkişafı, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 1962.

55. Xasməmmədov T. Fizika terminləri, Azərbaycan məktəbi jurnalı, 1953, №56, s 24-28.

56. Xəlilov Z. «Nəsirəddin Tusinin riyazi əsərləri haqqında» Bakı, ADU nəşriyyatı, 1956.

57. Xəlilov S.N. İnternasional terminlər, Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1991.

58. Xudiyev N. «Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü», Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1989.

59. Fərəcov Ə. İzahlı dilçilik lüğəti, Bakı, Maarif, 1969

60. İsmayılova S.Q. Xalq dili və termin yaradıcılığı. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, API nəşri, 1988, səh.79-80.

61. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, Ozan, 1997, s.179.

62. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, Bakı, Maarif, 1989.

63. Kazımova R. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1952, № 6, səh.65-74

64. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, «Təhsil», 2003.

65. Kərimov L. Müasir dövrdə Azərbaycan dilində yaranan yeni söz və söz birləşmələri, Azərb.SSR EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, inc. ser.) 1981, № 2, səh.64-68.

66. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyası, Bakı, Elm.2007.

67. Qasımov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı,

Azərbaycan 1967.

68. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1973.

69. Qasımov M.Ş. Müasir elmi-texniki tərəqqi və Azərbaycan dilinin terminologiyası, Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının 70 illiyinə həsr olunmuş konfransın məruzələrinin tezisləri. Bakı, “Elm”, 1987, s.15-17.

70. Qasıмова X. Müstəqillik illərində terminologiyada uni-fikasiya məsələləri. Bakı, Elm, 2006. s.97-102.

71. Qarayev A. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər, f.e.d. dis. Bakı, 1990.

72. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1989.

73. Quliyeva M.M. Sinonim, dublet, variant terminləri haqqında, Terminologiya problemləri, Bakı, Elm, 1988

74. Quliyeva M.S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. B., «Nurlan», 2003.

75. Quliyev D. Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika ter-minləri. Bakı, Azərbaycan, 1939.

76. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, «Maarif», 1985.

77. Qurbanov A. Ümumi dilçilik, II cild. Bakı, «Nurlan», 2004.

78. Maqsudov F., Abdullazadə F. Riyaziyyat və riyaziyyatçılar, Bakı, Gənclik, 1982.

79. Məmmədov N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş, Bakı, Maarif, 1980.

80. Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mən-bə və üsullarına dair, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1959.

81. Məmmədov O.İ. Riyaziyyat elminin yaradıcılığı haqqında Bakı, Maarif, 1991.

82. Məmmədov İ.L. Mətbuat dilində terminlərin işlənməsi, Azərb. EA Xəbərləri (dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası), 1992, № 12.

83. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasını. Bakı, ADU-nun nəşri, 2007.

84. Məmmədov M. Nərimanov və ana dili, Bakı, Elm, 1971.

85. Məmmədov N.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər. 1986, nam. dissertasiyası.

86. Məmmədli N. Alınma terminlər, Bakı, Elm, 1997.

87. Məmmədəliyev Y. Azərbaycanca elmin inkişafı, Bakı, Gənclik, 1960

88. Məmmədbəyli H. Mühəmməd Nəsirəddin Tusi, Bakı, «Gənclik», 1980.

89. Məmmədbəyli H, Haşımzadə M. Şəklül qıta kitabının riyaziyyat tarixində əhəmiyyəti. Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1951, № 8.

90. Məhərrəmov A. Azərbaycan sovet mətbuatında terminologiya məsələsinin müzakirəsi (1920-1950) V.İ.Lenin adına API-nin əsərləri, VIIc, 1959, səh.60-72.

91. Mirzəcənzadə A.X. Yaradıcılıq haqqında düşüncələr. Bakı, Yazıçı, 1984.

92. Mirzəliyeva M. Dilin lüğət tərkibi: təşəkkül, inkişaf, təkmilləşmə – mülahizə və düşüncələr. B., 2004.

93. Orucov Ə.H. «Əkinçi qəzetində istilah yaratmaq məsələsi haqqında» Azərb.SSR EA Məruzələri, 1947, N 7.

94. Orucov Ə.H. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1951, №1

95. Orucov Ə.H. Terminoloji leksika haqqında bəzi qeydlər, «Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1969.

96. Orucov Ə.H. Əkinçi qəzetinin dili haqqında, Azərb.SSR EA məruzələri, 1947, IIIc, N 7.

97. Orucov Ə.H. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları, Bakı, 1965.

98. Rüstəmov R. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili lüğət tərkibinin rus dilinin təsiri ilə zənginləşməsi, Azərb.SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri (dilser.), VI c, 1954.

99. Sadiqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji söz birləşmələri, fil.elm. nam.disyə. Bakı, 1986.

100. Sadiqova S.A. Terminoloji birləşmələrin mənə növləri Azərb. SSR EA Xəbərləri, 1986, № 2.

101. Sadiqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik üsulla yaranan terminoloji birləşmələr. Azərb.SSR EA Xəbərləri. 1985, №3.

102. Sadiqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri, Bakı, «Elm», 2002.

103. Sadiqova S.A. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zəngin-

ləşmişində tərcümənin rolu, Terminologiya məsələləri, B, Elm, 2009, səh.5-11.

104. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005, 348 s.

105. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində definitiv terminlər. Bakı, Örnək, 1994.

106. Sadıqov S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı, Bakı, Elm, 1997.

107. Sadıqova S. A. Azərbaycan dilinin terminologiyası . Bakı, Elm, 2011.

108. Seyidov Y. «Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri», Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1966.

109. Sultanov Ş.Z. Sultanov K.Z. «Ömər Xəyyam», Gənclik nəşriyyatı, Bakı, 1991.

110. Şirəliyev M.Ş. Elmi istilahlər yaradılması haqqında, «Ədəbiyyat» qəzeti, 29 iyun 1944.

111. Şirəliyev M.Ş. İstilah yaradıcılığındakı əsas prinsiplər. Azərb.SSR EA Dil İnstitutunun əsərləri, I c, 1947.

112. Şirəliyev M.Ş. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», VI, 1957.

113. Şirəliyev M.Ş. 1905-ci il inqilabı və Azərbaycan dilinin xəlqiliyi uğrunda mübarizə. Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1956, N 4.

114. Şirəliyev M.Ş. və Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II h. sintaksis, Bakı, Azərnəşr, 1964.

115. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 1984

116. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 1987.

117. Vəliyeva K. Mətnin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi, Bakı, Örnək, 1996.

118. Verdiyeva Z., Ağayev F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası, Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1979.

119. Verdiyeva Z. Terminologiyada sinonimlik məsələsi, Azərbaycan terminologiyası problemləri, Bakı, Elm, 1988, səh.69-70.

120. Zeynalov F.R. Sovet dövründə Azərbaycan dilində ictimai və siyasi sözlərin əmələ gəlməsinə dair bəzi qeydlər, Bakı, Filologiya fakültəsinin əsərləri, ADU-nun nəşriyyatı, 1958, səh.75-81

RUS DİLİNDƏ

121. Адиллов В. Научный стиль Азербайджанского литературного языка XIX в. Дис.на соиск. учен.степени канд. филол. наук (АН Аз.ССР Инт языкознаний им.Насими) Баку, 1980.

122. Акуленко. Вопросы интернационализации словарного состава языка, Харьков, 1972.

123. Аксенова О.Г. К вопросу о состоянии общеупотребительной терминологической лексики. /Актуальные проблемы лексикологии/ Минск, 1970.

124. Атосова Н.Н. Этимологические основы словарного составаанглийского языка М.: Издательство литературы на иностранном языке, 1956, 220 с.

125. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, М. Наука, 1966.

126. Ахунзянов. Русские заимствования в татарском языке, Казань 1968.

127. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологий в языках народов СССР "Вопросы терминологии", Изд-во АН СССР, М., 1961.

128. Баскаков Н.А. Введение и изучение тюркских языков. М. Высш. школа, 1962.

129. Баскаков Н.А. Словосочетания в современном турецком языке, М. Наука, 1974.

130. Баскаков Н.А. Предложение в современном турецком языке, М. Наука, 1984.

131. Баскаков Н.А. "Предложение и словосочетание в тюркских языках, "Вопросы составления списательных грамматик", М. 1961.

132. Балакаев М.Б. Типы именных словосочетаний в казакском языке В. Я. 1956, N 2.

133. Балакаев М.Б. Основные типы словосочетания в казахском языке, Алма-Ата, Изд-во Акад.Наук Казах.ССР, 1957.

134. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Алма Ата, Изд-во Акад. Наук Казах. ССР, 1959.

135. Бартков Б.И., Дуюнова О.И. Дериватология и дериватография терминосистем, отраслевая терминология и лексикология. «Воронеж», Изд-во БУ, 1984, стр. 67-75.

136. Баранникова Л. И. О языковых контактах. В кн.: Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР. М. Наука. 1969. стр. 197-220.

137. Бельчиков Ю.А. Интернациональная терминология в русском языке. М., Учпедгиз, 1959.

138. Бергер М.Г. Лингвистическое требование к термину РЯШ, 1965, N 3, с.912.

139. Бертагаев Т. А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления // Проблемы двуязычия и многоязычия: Сб. науч. тр. – Москва, 1972. - С. 82-88

140. Божно Л.И. Научнотехническая терминология как один из объектов изучения закономерностей развития языка, Научн. докл. высш. шк.филол.науки, 1971, N 5, с.102-108.

141. Бондаренко В.С. К вопросу о терминологической лексике (Сб. упорядочения технической терминологии) Учен.зап. МГПИ им. Потемкин, 1950, вып.ХІ, с.15-19.

142. Бодуен де Куртене И. А. О смешанном характере языков.- Избранные труды по общему языкознанию. Изд-во АН СССР. М. 1963. Том I. - 384 стр.

143. Брим В. Система числительных в германских языках, ВСБ, Языковедные проблемы по числительным, Л.1927.

144. Брагина А.А.Синонимы в литературном языке. Москва, Наука, 1986.

145. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка.М., Изд-во Наука, 1977.

146. Блимфилд Л. Язык,

147. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка, М., Изд-во "Высшая школа", 1973.

148. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. В кн.: Новое в лингвистике (пер. с английского). Вып. 6. Языковые контакты. М. Прогресс. 1972. стр. 25- 60.

149. Веселов П.В. Структура терминов дефинитивного типа, Автореф. дисс. кан. фил. наук. М., 1971.

150. Верещагин Е. М. Психологическая и методическая

характеристика двуязычия (билингвизма). М. Изд-во Моск. ун-та. 1969 - 160 стр. с чертёж.

151. Виноградов В.В. Русский язык. МЛ, Наука, 1947.

152. Виноградов В.В. Современный русский язык, М., Учпедгиз, 1938.

153. Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса. М., Изд-во Моск. ун-та, 1958.

154. Виноградов В.В. Грамматика русского языка, 2х т. М., Изд-во Моск. ун-та, 1960.

155. Виноградов В.В. История русского литературного языка, М., Наука, 1978.

156. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVIII-XIX веков, М., "Высш.школа", 1982.

157. Виноградов В.В. Вступительные слова на Всесоюзные совещание, "Вопросы терминологии", М., Изд-во АН СССР, 1961, с.310.

158. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Труды Моск. инта истории, философии и литературы, т.у. Сб. статей по языковедению, М., 1939, с.11-19.

159. Вопросы терминологии. Материалы Всесоюзного терминологического совещания, М., Изд-во АН СССР, 1961.

160. Вопросы разработки научно-технической терминологии, Рига, Зинатко, 1973.

161. Вопросы терминологии и лингвистической статистики, Воронеж, Изд-во Воронеж унта, 1972.

162. Вопросы стандартизации научно-технической терминологии// www.borisovskiycsms.info/.../nauchno-teh-terminologia.shtml.

163. Вопросы терминологии и лингвистической статистики, Воронеж, Изд-во Воронеж ун-та, 1976.

164. Волкова И.Н. Стандартизация научно-технической терминологии. М., 1984.

165. Волкова И.Н. Моделирование определений в терминологических стандартах // Современные проблемы русской терминологии. М., Наука, 1986.

166. Вопросы стандартизации научно-технической терминологии/ www. borisovskiycsms. Info /.../ nauchno-teh-terminologia.shtml

167. Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). М. Изд-во Моск. ун-та. 1969 - 160 стр. с чертёж.

168. Галкина-Федорук, Современный русский язык, Лексика, М., Изд-во Моск.ун-та, 1954.

169. Гасымов М.Ш. Стандартизация научно-технической терминологии /коллективная монография/ Изд-во Комитета Стандартов при Сов. Мин.СССР, М., 1970.

170. Гасымов М.Ш. Проблемы развития научно-технической терминологии "Вопросы терминологии в союзных республиках". Изд-во стандартов, М.,1970, с.24-29.

171. Гасымов М.Ш. Из истории образования и развития терминологии в Азербайджане. "Тюркская лексикология и лексикография" М., Изд-во "Наука", 1971.

172. Гавинский А.Н. Некоторые терминологические аспекты двуязычной лексикографии. Науковедение и информатика, 1977 вып.18, с.90-97.

173. Герд А.С. Проблемы становления и унификаций научной терминологии. Вопр.языкознания, 1971, N 1, с.14-22.

174. Граудина Л.К., Ширяев Е.Н. Унификация, стандартизация, кодификация терминов. Понятие о гармонизации терминов и терминосистем Культура русской речи [http://www. gumer. info/ bibliotek_Buks/Linguist/Gray/26.php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Gray/26.php).

175. Изерба Л.В. Очередные проблемы языковедения. Известия АН СССР. Отделение лит. и языка, т.IV, вып. 5, 1995.

176. Исенгалиева В.А. Интернациональные основы в тюркских языках. "Советская тюркология", 1970 N 5.

177. Ибрагимов С. Асамудинова М. Отражение профессиональной терминологии в "Дивану -лугат.-ит.-тюрк" и "Кутадгу билик", Баку, Советская тюркология, 1972, Т 1, с.14-18.

178. Исрафилова Р.Д. Обогащение в советский период словарного состава азербайджанского языка за счет

внутренних ресурсов и отражение его в словарях, автореф. кан. дис. Баку, 1971.

179. Ицкович В.А. Норма и ее кодификация, Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970.

180. Дрезен Е.К. Интернационализация научно-технической терминологии, Стандартгиз, МЛ, 1936.

181. Данияров Р. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Автореф. дис. На соиск. учен. степени докра ф.наук (АН АССР Инт. Языкознания им. Насими), Баку, Изд-во АН Аз.ССР, 1982.

182. Даниленко В.П. "Русская терминология", М., Наука, 1971.

183. Даниленко В.П. Лингвистическое изучение терминологии и культуры речи. К постановке вопроса (Актуальные проблемы культуры речи, М., 1970, с.313.

184. Даниленко В.П. О месте научной терминологии в лексической системе языка, вопросы языкознания, 1976, N 4, с.64-71.

185. Даниленко В.П. Актуальные направления лингвистического исследования Русской терминологии. Современные проблемы русской терминологии. М.: Наука, 1986.

186. Даниленко В.Р., Скворов Л.И. Лингвистические проблемы упорядочения научно-технической терминологии// Вопросы языкознания. 1981, №1, с.7-16.

187. Дмитриев Н.К. Грамматическая терминология в учебниках родного языка, М., 1955.

188. Денисев Г.Н. Лингвистические проблемы научно-технической терминологии, М., "Наука", 1970.

189. Десницкая А. В. К вопросу о взаимодействии языков. Доклады и сообщения инс-та языкознания АН СССР. М. 1956. № 9. стр. 70 - 77.

190. Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. М. Наука. 1966. - 402 стр.

191. Дешериев Ю. Д. Проблемы универсализации (интернационализации) терминологии в условиях развития национально-русского двуязычия и упорядочения терминологии в

академиях наук союзных республика. М., Наука, 1983, с.31.

192. Десницкая А. В. К вопросу о взаимодействия языков. Доклады и сообщения инс-та языкознания АН СССР. М. 1956. № 9. стр. 70 - 77.

193. Джафаров Г.Н. Азербайджанский литературный язык XVIII в. Автореф.дисс. на соис.уч. степени док. филол. н. Б., 1991.

194. Эфендиева Н.М. Основные пути образования технических терминов. Дис. на соис. учен. степени канд. фил.н. Баку, 1971.

195. Зарбалиев Г.М. Типология числительных и числовых конструкций. Автореф. дис. на соискание ученой степени док. фил.н. Б., 1994.

196. Капанадзе Л.А. Взаимодействие терминологической лексики с общелитературной. На мат-ле сов. рус. яз. Автореф. канд. фил.н. М., 1966.

197. Каграманов В.Г. Формирование и развитие общественно политической терминологии башкирского литературного языка, Уфа, 1979.

198. Каграманов Д.В. Философская терминология в современном азербайджанском языке. Автореф.дисс.на соискание уч. сп. канд. филологических наук. М., 1955.

199. Казым-бек М.А. Грамматика турец-котатарского языка. Казань, 1939.

200. Касарес Х. Введение в современную лексикографию. М., 1958, с. 175.

201. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность термином. М., "Наука", 1977.

202. Канделаки Т.Л. Значение термином и системы значения научно-технических терминологии, В кн. Проблемы языка науки и технике" М., Наука, 1970, с. 45-57.

203. Карпинская С.В. Тенденция формирования наименований орудий производства. Современные проблемы русской терминологии. М., Наука, 1986.

204. Котелова Н.З. К вопросу о специфике термина. "Лингвистические проблемы научно-технической терминологии", М., Наука, 1970.

205. Комарова Е. А. Лексико-семантическая ассимиляция и интеграция французских глаголов в значении «достигать», «получать» в современном английском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. К. 1974. - 28 стр.

206. Керимов Л.Г. Научно-технический и обогащение словарного состава современного Азербайджанского языка, Автореф. Дисс. канд. фил.н. Баку, 1983.

207. Крыжановская А.В. Сопоставительное исследование терминологии современных русского и украинского языков, Киев, Наукова Думка, 1985.

208. Крыжановская А.В., Симоненко Л.А. Активные проблемы упорядочение научной терминологии. Киев, Наука, Димск, 1980.

209. Крысин А.Н. К определению терминов "заимствование" и заимствованное слово сб. Развитие лексики современного русского языка. М., 1965.

210. Кутина Л.Л. Формирование языка русской науки, М., Наука 1964.

211. Кутина Л.Л. Формирование терминологии Физики в России. Наука, М-Л, 1966.

212. Кулиева С.М. Формирование и развитие литературоведческой терминологии в Азербайджанской языке. Автореф. дис. на соис. уч. ст. канд. фил.н. Б., 1987.

213. Кулиева Х.В. Способы калькирование с русского языка на Азербайджанский, автореф. дис. на соис. учен. степени, канд. фил.н. Б., 1990.

214. Кузьмина Н.П. О типологии понятия термин (Актуальные проблемы лексикологии) Минск, 1970.

215. Кузьмина Н.П. Предикативные характер языка науки лингвистические основы отбора лексико-грамматического материала для начального этапа обучения студенто иностранцев языку научной поэзы. АКД. фил.наук. М., 1972, с.20.

216. Кузьмин Н.П. К вопросу о сущности термина "Вестник ЛГУ" 1962, № 20, вып. 4.

217. Лопатин В.В. Рождение слова "Неологизмы и окказиональные образования", М., изд. Наука, 1973.

218. Ломтев Т.П. Конструктивное построение смыслов

имен с помощью комбинаторный методики "Филологические науки". 1964, № 2.

219. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Издво АН СССР, М., 1961.

220. Лотте Д.С. Образование и проваписание трехэлементных научно-технических термином. М., Наука, 1969.

221. Лотте Д.С. Как работать над терминологией. М., Наука, 1968.

222. Левковская К.А. "Теория слова" М., Наука, 1962.

223. Лингвистическая терминология и прикладная топонимика, М. Наука, 1964.

224. Лингвистическая проблема научно-технической терминологии. М., Наука, 1970.

225. Лингвистические аспекты терминологии. Воронеж, Изд-во Воронеж ун-та, 1980.

226. Нютон, Общая арифметика, М-Л, 1948.

227. Новрузова С.И. Способы передачи префиксиальных русско интернациональных терминов на Азербайджанский язык. Автореф. дис. на соис.учени степени к.ф.н. Б,1990.

228. Мамедова Л.З. Терминология по космонавтике в Азербайджанском языке. Баку, АҚД., 1987, с.8.

229. Мешшанинов И.И. Общее языкознание. Л., Учпедгиз, 1940.

230. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. М., Изд-во Акад.Наук ССР 1957.

231. Миськевич Г.И. Некоторые наблюдения над новыми терминами. "Исследования по русской терминологии. М., Наука, 1971, с.166-182.

232. Мирзаджанзаде А.Х. Парадоксы нефтяной физики, Баку, Азернешр, 1981.

233. Мусаев К.М. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии на языках союзных республик СССР, М., 1986, с.6-173. с.156.

234. Ожегов С.И. О структуре фразеологии лексикографической сборник. вып.2, М., 1951.

235. Пашаева Ш.Р. Термины политической экономий в современном Азербайджанском языке. Автореф. на

соис.учен. степени к.ф.н. Б., 1963.

236. Патанова И.А. Сложные существительные в английском языке, канд.дис. Ленинград, 1949.

237. Петров В.В. Семантика научных терминов, Новосибирск, Изд-во "Наука", 1982.

238. Пешковски А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд.2-е, М., Госиздат, 1926.

239. Первый Всесоюзный тюркологический съезд. Стенографический отчет. Общество обследования и изучения Азербайджана, Баку, 1926.

240. Пособие по переводу технической литературы авиационного профиля с английского языка на русский. Новосибирск, НПФ «Бэсттек-АВИА», 2000.

241. Попова П.В. Об одном способе номинации новых понятий. Терминологическое обеспечение научно-технического прогресса. Омск ОПИ, 1988, стр. 131-132.

242. Проблемы общей и терминологической лексикографии научн. метод. конф. Баку, 1978.

243. Проблемы разработки и упорядочения терминологии в академиях наук союзных республик. М., Наука, 1983.

244. О.Э.Резенталь, М.А.Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов, Москва, 1976, с.142.

245. Реформатский А.А. Введение в языкознание М., Просвещение, 1967.

246. Реформатский А. А. Введение в языкознание. М. 1955. - 400 стр.

247. Реформатски. Что такое термин и терминология? «Вопросы терминологии», «Из-во», АН СССР, М., 1961.

248. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка. Сб. Проблемы структурной лингвистики. М., Наука, 1967.

249. Развитие терминологии на языках союзных республик СССР, М., Наука, 1966.

250. Рецкер Я.И. О закономерных соответствиях при переводе на родной язык//Вопросы теории и методики учебного перевода. М.: 1981.

251. Розенцвейг В. Языковые контакты. Москва, 1984;

- Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию.-Москва, 1950;
252. Еремина К.Н. К проблеме языковых контактов. Европеизмы в современном персидском языке. М.: Наука. 1980.
253. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. М., 1988.
254. Суперанская Л.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология, М., Наука, 1969.
255. Сухов Н.К. Международная работа в области научно-технической терминологии, "Вопросы языкознания" 1956, N 3.
256. Скороходько Э.Ф. Вопросы перевода английской технической литературы. Изд-во Киевского университета, 1963.
257. Скворей Л.И. Термин и его мотивированность. М.,Наука, 1981.
258. Сравнительная грамматика русского и туркменского языков под. ред. Баскаков Н.А., Ашхабад, Туркменгосиздат, 1964.
259. Степанов Ю. С. Структура французского языка. М. 1965. - 184 стр.
260. Терминология. Терминография. Стандартизация. - [rspu.edu.ru// www.rspu.edu.ru /pageloader. php? pagename=/...](http://www.rspu.edu.ru/pageloader.php?pagename=/...)
261. Терехова М.П. О синонимии в медицинской терминологии, Вест. Харьк.ун-та, Иностр.языка, 1976 N 141, вып.9, с.111-114.
262. Техническая классификация металлов. Бюллетен Комитета технической терминологии АН СССР, вып. XV М-Л, 1948.
263. Терпигорев А.М. Об упорядочении технической терминологии "Вопросы языкознания" 1953 N 1.
264. Терминология и норма, "Наука", М., 1972.
265. Термин и слово, Горький, ГГУ, 1980.
266. Термин и слово, Горький, ГГУ, 1981.
267. Термин и слово, Горький, ГГУ, 1982.
268. Турина С.Я. Об испанских заимствованиях в тагальском языке, Наука, М., 1976.
269. Убрятова Е.И. Язык и мышление, т.ХI М-Л, 1948.

270. Убрятова Е.И. Исследование по синтаксису якутского языка, М-Л., Изд-во Академии Наук СССР, 1950.

271. Унификация, стандартизация, и квалификация терминов. Понятие //www. gumer. info/ bibliotek_ Buks / Linguist///26/php.

272. Хрестоматия по истории математики, М., "Просвещение", 1977.

273. Шахрай О.Б. К вопросу о смысловых взаимоотношениях интернациональных слов в разных языках. "Иностран.яз.в школе, 1955, N 1.

274. Шор Р. Язык и общество. М., Работник просвещения, 1926.

275. Шеглова Н.А. К вопросу о грамматических средствах терминологизации русских глаголов в профессиональной речи XVII-XVIII вв. Уч.зап.МСНИ 1963, т.ХХ-ХVIII. вып.8.

276. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. М.: «Просвещение», 1977.

277. Хауген Э. Процесс заимствования (пер. с английск.). В кн.: Новое в лингвистике. Вып. 6. Языковые контакты. М. Прогресс. 1972. стр. 344 - 382.

278. Чантурия И. Г. Итальянские заимствования во французском языке XVI века. Автореф. дисс... канд. филол. наук. Минск. 1979. - 19 стр.

279. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность, Л., Наука, 1974.

280. Щерба Л. В. О понятии смешения языков. В кн.: Л. В.Щерба. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Л. 1958. том I. 182 стр. (стр. 40 - 53).

281. Еремина К.Н. К проблеме языковых контактов. Москва, Наука, 1980.

282. Юзбашев Р.М. Опыт исследования азербайджанских географических термином. Автореф.на соис.учен.степ.к.ф.н.Б., 1962.

283. Ярцева В.Н. Предложение и словосочетание. "Вопросы грамматического строя" М., 1955.

284. Ярцева В.Н. Развитие национального литературного английского языка, Москва, Наука, 1969.

TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏR

1. Saybil sözləri. Tərtib edəni: Sami Kamal, 1922.
2. Naibov N. Riyaziyyat terminləri, Bakı, Azərnəşr, 1931.
3. Elektrotexnika istilahları /rusca-türkcə/ Bakı, Azərnəşr, 1931.
4. Riyaziyyat terminləri, Bakı, Azərnəşr, 1931.
5. Nəzəri mexanikadan istilah lüğəti, Bülleten N 1, Bakı, ADETİ nəşriyyatı, 1935.
6. Abdullayev M. Fizika terminləri, Bakı, SSRİ EA Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan şöbəsi nəşriyyatı, 1935.
7. Abbaszadə A., Əlizadə Z. Fizika terminləri, Bakı, Azərnəşr 1939.
8. Rusca-Azərbaycanca matematika terminləri, Bakı, Azərnəşr, 1939.
9. Ağayev B. Rusca-Azərbaycanca matematika terminləri, Bakı, Azərnəşr, 1939.
10. Riyaziyyat terminləri lüğəti, Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1954.
11. Riyaziyyat terminləri lüğəti, Redaksiya heyəti: Xəlilov Z., Cavadov M., Hüseynov Ə. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1958.
12. Astronomiya terminləri lüğəti. Tərtib edəni: H.Məmməd-bəyli, Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960.
13. Fizika terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: Abdullayev H., Xəlilov Ə., İmanov L., Məmmədov K. Bakı. Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1965.
14. Rusca-Azərbaycanca-ingiliscə radioelektronika terminləri lüğətləri. Tərtibçi: Kəngərlinski Y.C. Bakı, Maarif Nəşriyyatı, 1978.
15. Riyaziyyat terminləri lüğəti: /ingiliscə-rusca-Azərbaycanca/. Tərtib edənlər: H.Ağayev, Maqsudov F., Mustafayev Q. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1979.
16. Məktəblinin fizika lüğəti, Bakı, Maarif, 1976.
17. Məktəblinin izahlı riyaziyyat lüğəti, Bakı, Maarif, 1983.
18. Fizika terminləri lüğəti, Tərtib edənlər: F.Q.Məhərrəmov, Y.M.Seyidov, Bakı, Elm, 1986.
19. Rusca-ingiliscə-azərbaycanca-türkcə izahlı informatika lüğəti. Bakı, ADNA, 1996 (iki cildə).

20. Məhərrəmli Q. Kino, televiziya, radio terminləri izahlı lüğəti. Bakı, «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» nəş-tı, 2002.

21. Allahverdiyev C.E., Hacıyev A.H., Əhmədov H.M. Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid lüğət (azərbaycanca-türkcə-rusca-İngiliscə). B., «Gənclik», 2002.

22. Məmmədov N. Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2003.

23. Əmirov Ş.S. Ümumi və tibbi fizika terminlərinin qısa lüğəti. Bakı, 2003.

24. Abbasov Ə.M., Əliyev T.Ə., Əliyev Ə.Ə., Əliquliyev R.M., Əhmədov T.V. İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronikaya aid İngiliscə-rusca-azərbaycanca lüğət. Bakı, «Elm», 2003.

25. Şərifov K.M. Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti. B., «Çaşıoğlu», 2004.

26. Qocayeva Gülbəniz. Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti. B., «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» nəş-tı, 2004.

27. Əliyev N.N. Qaynaq istehsalına aid izahlı terminlər lüğəti. Bakı, 2004.

28. İbrahimov Abil. İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti. Bakı.

29. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. Bakı, 2005.

30. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, Bakı, Maarif, 1989

31. Инэилися-Азырбайсанса лцьят. – Бакы: Гисмят, 2003. - 1696 с. с. 1349.

32. Sadiqova S. Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri. Bakı. Elm-1998.

33. Babayeva S. Azərbaycanca-Rusca və Rusca-Azərbaycanca arxiv terminlərinin qısa izahlı lüğəti. Bakı-1998. 69 səh.

34. Neft və qaz üzrə rusca-azərbaycanca-İngiliscə terminoloji lüğət. Tərtibçi-müəllif: Abbasov M.M. Bakı-1999. 758 səh.

35. Xasıyev Z. Heyvandarlıq və əkinçilik terminlər lüğəti. Bakı. Nurlan 2000. 87 səh.

36. Rusca-Azərbaycanca geodeziya, kartoqrafiya və aerofotoqrafiya terminləri lüğəti. Bakı-2001, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı. 447 səh.

37. Rusca-İngiliscə-azərbaycanca baytarlıq terminləri lüğəti. Bakı-Gəncə, 2001, səh.250.

38. Abbasov Ə., Əliquliyev R., Əliyev F. «Rusca-Azərbaycanca-İngiliscə informatika terminləri lüğəti». Bakı, 2003.

39. Nəcəfzadə A. «Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti», Bakı, 2003.

40. Q.Məmmədov, M.Babayev, Z.Mövsümov. Torpaqsünaslıq və aqrokimya terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2004.

41. Hacıyeva A. İngiliscə-azərbaycanca zoometaforizmlər lüğəti. Bakı-Nurlan, 2004.

42. Büdəcə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı. Ekspert nəşriyyatı, 2003. 97 səh.

43. İbrahimov A. «İngiliscə-Rusca-Türkcə-Azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti». Bakı-Nurlan-2004. 247 səh.

44. Rusca-Azərbaycanca dəmiryolu nəqliyyatı terminləri lüğəti. Bakı-»Çaşıoğlu nəşriyyatı«-2004.671 səh.

45. Qocayeva G. «Rusca-Azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti». Bakı-2004. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı. 775 səh.

46. Xasıyev Z. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı-Nurlan-2004. 146 səh.

47. Əliyev H.H. «Qaynaq istehsalına aid izahlı terminlər lüğəti». Bakı-2004. 110 səh.

48. Əliyev Q., Rüstəмова A. «İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti». Bakı. Nurlan -2004. 283 s.

49. Qurbanlı Q. Rusca-Azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti. Naxçıvan. 2004.135 səh.

50. Allahverdiyev C., Hacıyev A., Əhmədova H. «Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi-statistika ilə bağlı izahlı termin lüğəti». Bakı-2004.

51. Hüseynov İ.M., Bayramov X.C., Həsənova Q.Ş. «İngiliscə-rusca-azərbaycanca aqrar istehsalı və məşinqayırmasına aid terminlər lüğəti». Bakı-2005. 86 səh.

52. Azərbaycanca-latinca-türkcə qısa biologiya terminləri lüğəti. Bakı-2005.86 səh.

53. Qısa izahlı iqtisadi terminlər lüğəti. Bakı-Nurlan-2005. 493 səh.

54. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. Bakı-Nurlan-2005 I cild. 535 səh.

55. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. Bakı-Nurlan-2005 II cild. 545 səh.

56. Təranə Xəlilova. «Azərbaycan dilində izahlı inşaat terminləri lüğəti». Bakı-Nurlan-2005. 113 səh.

57. Q.Məşədiyev, N.Seyidəliyev. «İzahlı onomastik terminlər lüğəti». Bakı-Nurlan-2005. 117 səh.

58. Geologiya terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı-»Nafta press» nəşriyyatı-2005. 679 səh.

59. Musayev M.Ə., Abbasov N.S, Mustafayev Q.T. Rusca-Azərbaycanca zooloji terminlər lüğəti. Bakı-Elm-2005. 336 səh.

60. Ağayev A.Q. Maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı-Elm-2005.

61. Abbaslı A. Azərbaycanca-İngiliscə pedoqoji-psixoloji terminlər lüğəti. Bakı-2005. 236 səh.

62. Rəhimov M. Rusca-azərbaycanca-İngiliscə kimya terminləri lüğəti. Bakı-Nurlan-2005. 165 səh.

63. İbrahim Zeynalov. İzahlı tarix terminləri lüğəti. Bakı-Azrənəşr-2006. 282 səh.

64. E.Allahverdiyev, S.Mahmudov. «Azərbaycanca-rusca-İngiliscə meliorasiya terminləri lüğəti». Bakı-MMC» nəşriyyatı-2006. 274 səh.

65. M.Mehdiyeva. «Neft-mədən istismar avadanlığı terminləri və onların izahlı lüğəti». Bakı-»Neft-Press» nəşriyyatı-2006. 206 səh.

66. Turan Məmmədli. İzahlı biologiya terminləri lüğəti. Naxçıvan-2006. 185 səh.

67. Əhmədov Ə. «Pul, bank, birja terminlərinin izahlı lüğəti». Bakı-2006. 346 səh.

68. Abbasov A. «İngiliscə-Azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti». Bakı Universiteti nəşriyyatı-2007.

69. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca neft və qaz yataqlarının işlənməsinə aid terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2007, səh.415.

70. Abbasov A., Bayramova A. İngiliscə-azərbaycanca qısa hüquq terminləri lüğəti. Bakı-2008.

71. İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti. A-M hərfləri. Bakı «Şərq-Qərb» nəşriyyatı. 2008, 768 səh.

72. İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti, N-Z hərfləri. Bakı «Şərq-Qərb» nəşriyyatı 2008, 760 səh.

73. Nəbatat terminləri (Azərbaycanca-rusca) və bitki adları (Azərbaycanca-latinca-rusca-İngiliscə), (latinca-Azərbaycanca-rusca-İngiliscə) lüğəti. I cild. Bakı, Elm, 2008, səh.327.

74. Nəbatat terminləri (Azərbaycanca-rusca) və bitki adları (Azərbaycanca-latinca-rusca-İngiliscə), (latinca-Azərbaycanca-rusca-İngiliscə) lüğəti. II cild. Bakı, Elm, 2008, səh.350.

75. Əliyeva N., Şərifov R., Əhmədov C. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı. Elm 2008, 120 səh.

76. Soyuq silahın kriminalistik ekspertizasına aid terminlər lüğəti. Bakı, MMC nəşriyyatı-2008, 78 səh.

77. Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma terminlərin izahlı lüğəti. Bakı-2008. 256 səh.

78. Əliquliyev R., Şükürlü S., Kazımov S. Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər. Bakı, İnformasiya texnologiyaları nəşriyyatı. 2009, 201 səh.

79. Русско-англо-азербайджанский словарь технических терминов (И.М.Гусейнов, Х.Ч.Байрамов, Г.Ш. Гасанова). Гянджа, 2009, стр.317.

80. И.М.Гусейнов, Х.Ч.Байрамов, Г.Ш.Гасанова. «Русско-англо-азербайджанский словарь технических терминов». Гянджа-2009, стр.317.

81. Hacı Qulamhüseyn Sultanlı. «Rusca-Azərbaycanca arıçılıq terminləri lüğəti». Bakı-2010, 130 səh.

82. Rusca-İngiliscə-azərbaycanca heyvandarlıq terminləri lüğəti. Bakı-Elm-2009, 227 səh.

83. İzahlı statistika terminləri lüğəti. Bakı, Səda nəşriyyatı, 2010, səh.720.

84. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Rafiq Manafoğlu, Nizami Tağısoy, Rüstəm Kamal. Bakı, 2010, 163 səh.

85. Almanca-azərbaycanca izahlı beynəlmiləl iqtisadi terminlər lüğəti. Bakı, «Kövsər» nəşriyyatı, 2010, 143 səh.

86. İngiliscə-rusca-azərbaycanca fizika terminləri lüğəti. M.Əliyev, V.Salmanov, İ.Əliyev. Bakı, Elm, 2010.

87. Arif Həşimov, Elmira Zamanova. Azərbaycan-rus-İngiliscə-türk dillərində fizika terminləri lüğəti.. Bakı, Elm, 2010.

88. Salahov Z., Qasımov İ. İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti. Bakı, 2010.

89. Glossary of grammatical terms and notions. Leyla Jafarova, Sahla Mustafayeva. Science and Education, Baku, 2011 .s.245.

90. İzahlı idman terminləri. Tərtib edəni: Aysel Xəlilova. Bakı, 2011, 194 səh.

91. İnşaat terminləri lüğəti. (yollar, körpülər, binalar, inşaat materialları, hidrotexniki və dəniz qurğuları). (Bəhərçinov İ.H., Həsənov Ş.H., Qaraisayev N.M., Xəlilli Ş.H.). Bakı, Elm, 2011. 442 s.

92. Azərbaycanca-rusca ərəb mənşəli eyniköklü sözlər lüğəti. Yaşar Alxasov, Fərhad Məzəmlı. Bakı, 2011, 256 s.

93. İqtisadi terminlər tezaurusu. Qasimov F.H., Hüseynova A.D. Bakı, «Elm və təhsil», 2011, 156 s.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....

I FƏSİL

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAFI

- 1.1. Azərbaycan dilində terminologiyanın aktual problemləri
- 1.2. Müstəqillik illərində termin yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətləri
- 1.3. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsində alınmalar
- 1.4. Azərbaycan dilinin zənginləşməsində alınmalar

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TERMINOLOGİYASINDA LEKSİK PARALELLƏR

- 2.1. Terminologiyada paralelliyi yaradan amillər
- 2.2. Terminologiyada leksik paralellərin ifadə formaları
- 2.3. Alınma terminlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsində paralellərin yaranması
- 2.4. Terminologiyada alınmaların leksik-funksional paralelliyi

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN UNİFİKASIYASI VƏ STANDARTLAŞDIRILMASI

- 3.1. Terminologiyanın nizama salınması yolları
- 3.2. Terminologiyanın standartlaşdırılma yolları
- 3.3. Terminologiyanın standartlaşdırılma bazasının yaradılması
- 3.4. Terminologiyanın inventarlaşdırılması
- 3.5. Terminologiyanın nizama salınması
- 3.6. Terminologiyanın unifikasiyası
- 3.7. Alınma terminlərin unifikasiyası və mənimsənilməsi

- 3.8. Terminologiyanın standartlaşdırılması.....
- 3.9. Terminologiyanın standartlaşdırılma formaları.....

IV FƏSİL

TERMINOLOGİYANIN UNİFİKASIYASININ TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRDƏ ƏKSI

- 4.1. Unifikasiya prosesində terminoloji lüğətlərə verilən tələblər....
- 4.2. Azərbaycan dilində terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri
- 4.3. XX əsrin əvvəllərində terminoloji lüğətlərin tərtibi
- 4.4. Müstəqillik illərində terminologiyanın standartlaşdırılması
və onun lüğətlərdə əksi.....
- 4.5. Beynəlxalq standartlar əsasında Azərbaycan dilində
terminologiyanın inkişafı

“ELM” NƏŞRİYYATI

Direktor: *Hafiz Abiyev*
Kompüter tərtibatı: *Ramil Əzizov*
Dizayn: *Aliyə Qabilqızı*

Formatı: 60x84 $\frac{1}{16}$. Həcmi: 30,25 ç.v.
Tirajı: 300. Sifariş №17
Qiyməti müqavilə ilə

“Elm” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

(İstiqlaliyyət, 28)

